مہران

جلد ۲۴
نمبر ۲ و ۳
سال ۱۹۷۵ء

سنڌ ـــ صدين جي آئيني ۾

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٢٤]   [نمبر ٢ ۽ ٣

اپريل، مئي، جون

۽

جولاءِ، آگسٽ، سيپٽمبر

١٩٧٥ع

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.

ايڊيٽر: غلام محمد "گرامي"   اسسٽنٽ ايڊيٽر: "ناشاد"

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ
سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.
(پوسٽ باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد سنڌ)

مواد موڪلڻ جي ائڊريس:
ايڊيٽر "مهراڻ" سماهي
پوسٽ باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد، سنڌ.

خريداريءَ لاءِ ائڊريس:
مئنيجر
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال،
پوسٽ باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد، سنڌ.

قيمت:
هيءُ پرچو ۸-۰۰ رپيا
ساليانو چندو ۱۵-۰۰ رپيا

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro,
Secretary, Sindhi Adabi Board, at the Baord's Printing Press, Hyderabad Sind.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

فهرست

شعر

– خليفو لبي بخش خان لغاري ١
– ميون شاھ عنات نصرپوري ٢
– سيد اميد علي شاھ ٣
– حيدربخش جتوئي "حيدر" ٤
– شيخ اياز ٥
– سروپچندر 'شاد' ٩
– 'سليم' ڳاڙھوي ١٧
– 'نعيم' دريشائي ٢٥

بيت (ص ٢٧) الياس 'عشقي'.

ڪافيون (ص ٢٨) حافظ محمد 'احسن' چنا، بھاول خان لغاري.

وايون (ص ٣٠) شيخ عبدالرزاق 'راز'، لقاش، نصير 'شاد' مرزا، 'عاجز' آچڻ.

گيت (ص ٣٣) نصير 'شاد' مرزا، 'نظير' تڪڙائي، 'بشير' سيتائي.

نظم (ص ٣٥) مرحوم علي محمد 'خالدي'، 'نديم' انصاري، مقصود 'گل'.

آزاد نظم (ص ٤٠) 'ناشاد'.

غزل (ص ٤٢) 'ذوالفقار' راشدي، 'سرويچ' سجاولي، 'انور' هالائي، حميد 'شھيد'، احمد خان 'آصف' مصرائي، رحيم بخش 'قمر'، 'نعيم' تقوي، 'هدايت' بلوچ، الهداد 'عاصم'، 'ساگر' سومرو، 'بشير' سيتائي، 'راشد' مورائي، سومرو محمد اسحاق 'راهي'، 'پـون' سنڌي، 'منير' سولنگي.

قطعا (ص ٥٠) 'ولي' دائود پوٽو.

نيون طرزون (ص ٥١) 'بشير' سيتائي، 'اطھر' منگي، 'ڏياچ' لاڙي.

مقالا

١. ابو ريحان بيروني – هز ايڪسيلينسي پروفيسر سيد حسين نصر چانسيلر آريه مهرتيڪنالاجي يونيورسٽي طهران ٥٥
٢. شعر جي اپياس جا نوان طريقا (قسط ٤) – الهداد ٻوهيو ٦٧
٣. عربي خط جي تاريخ – پروفيسر واء. ايس. طاهر علي ٧٥

٣. ملفوظات — ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ٧٩
٥. سنڌ ڏيهہ جي رهڻي ڪهڻي — پروفيسر محمد اسحاق ابڙو ٩٥
٦. ببرلن يا بلبلين جو شڪار — محمد اسماعيل عرساڻي ٩٩
٧. جديد فارسي زبان ۽ قديم ايراني لهجا — ڊاڪٽر گل حسن لغاري ١٠۴
٩. سنڌي شاعريءَ تي هندي شاعريءَ جو اثر — قريشي حامد علي خاناڻي ١١٨
١٠. ابوبڪر محمد بن ذڪريا رازي — الياس عشقي ١٢٧
١١. ابوبڪر محمد بن ذڪريا رازي "جالينوس ثاني" — غلام محمد "گرامي" ١٣۴

افسانا

١. ووڪيل لڙڪ — عبدالقادر جوڻيجو ١٥١
٢. درد جو پاتال — شوڪت حسين شورو ١٥٨
٣. قربتون ۽ فاصلا — خيرالنساء جعفري ١٦۴
۴. ايسٽ لين — مسز هينري وڊ سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ ١٦٨
٥. ريحانا — خليل جبران سنڌيڪار: محبوب علي جوکيو ١٨٣
٦. جيئرا جيئرن ساڻ (ترجمو) — نجم عباسي ١٩۴
٧. سائر پوڙي سهڻي (ادب لطيف) — محمد هاشم 'خادم' ٽالپر ١٩٧

مستقل ڪالم

١. ادبي خبرنامو — مرتب: 'ناشاد'
٢. تبصرا — غ. م. گرامي، ڊاڪٽر الانا ۽ قاضي خادم ٢٠٩
٣. آديسي آئي ويا...... ٢٢٦
— مرحوم عبدالحق عالماڻي — نياز همايوني
— مرحوم مصطفيٰ حيدر جتوئي — ناشاد
— مرحوم مير سڪندرخان کوسو — غ. م. گ.
— مرحوم عبداللطيف آگرو — غ. ع. آ.
— مرحوم نواب محمد علي خان لغاري — غ. م. گ
۴. "سنڌ سيمينار" (تصويري ڪهاڻي) ٢٣٧

گذارش

موجوده سماج ۾ اديب جي حيثيت:

اديب، شاعر ۽ فنڪار کي، سماج جي ذهني تربيت ۽ تشڪيل جو سنواريندڙ ۽ خالق سڏيو وڃي ٿو. سندن فڪري ۽ علمي ڪاوشون علم ۽ شعور، فڪر ۽ آگهيءَ جي شمعن کي روشن ڪن ٿيون. سندن قلم ۽ ذهن جي ڪاوش مان انساني زندگيءَ لاءِ صحتمند نقش، مثال، اشارا ۽ خاڪا تيار ٿين ٿا. 'اديب' جي انشاء لطيف، خطيب جي وجد آور جادو بيانيءَ، شاعر جي نغمه سنجيءَ ۽ ترنم ريزيءَ، مصوّر جي نقش گريءَ ۽ تصوير سازيءَ مان جي اصلاحي ۽ اخلاقي انقلاب پيدا ٿيا آهن، تن جو اثر انساني تاريخ ۽ سماج جي ردوبدل ۾، رجعت پرستاڻه خيالن جي ترديد ۾، توڙي ترقي پسنداڻه خيالن جي فروغ ۾ اڄ سوڌو قائم ۽ دائم آهي.

تاريخ ٻڌائي ٿي ته سقراط ۽ بقراط، غزالي ۽ ابن رشد، رومي ۽ شاهه ولي الله، لطيف ۽ سچل، رسل ۽ سارتري، جمال الدين افغاني ۽ عبده مصري، مولانا سنڌي ۽ سرسيد، ابن خلدون ۽ ٽوئن بي، ٽيگور ۽ نذرالاسلام ٻيا صاحب فڪر انسان بنيادي طرح سان قلمڪار ۽ دانشمند، اديب ۽ شاعر، خطيب ۽ فلسفي، مورخ ۽ محقق ٿي هئا. تاريخ اهو به تسليم ڪيو آهي ته ان قسم جي دانشمندن جي جدوجهد ۽ فڪرانگيز فن ۽ تحريرن انساني تاريخ ۾ 'تاريخ ساز' موڙ پيدا ڪيا آهن. انساني ارتقا جي تاريخ جو هر باب دانشمندن ۽ اهل قلم عالمن، باشعور شاعرن ۽ فڪر وارن ادبين جي فن ۽ فڪر جو مرهون منت آهي.

ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته هن صديءَ جي انسان ۽ ان جي فڪرانگيز صلاحيت ۽ ڪردار جي پيدا ڪرڻ ۾ هن دؤر جي باشعور شاعرن ۽ عالمن جي فن ۽ قلم جو وڏو حصو آهي. غلط ۽ رجعت پسند قدرن جي خاتمي، غير جمهوري نظام جي تبديلي، انسان دشمن تحريڪن جي سد باب، انسانن جي باهمي تصادم جي خاتمي ۽ ان سان گڏ زندگيءَ جي عالمي ۽ اخلاقي قدرن جي پيدائش، عالمگير مساوات ۽ اخوت جي جذبي جي آبياريءَ، طبقاتي ڪشمڪش ۾ سرمايه دارن ۽ جاگيرداراڻه نظام جي بدلائڻ توڙي غريب ۽ پورهيت طبقي جي داد رسيءَ ۽ حق رسيءَ جي باب ۾ هن دؤر جي ادبين ۽ شاعرن، عالمن ۽ محققن جو وڏو دخل رهيو آهي.

پر افسوس اهو آهي تہ اديب ۽ شاعر جي زندگيءَ ۽ سندن سماجي حيثيت متعلق اڃ تائين نہ ڪو سماجي فيصلو موجود ٿي سگهيو آهي ۽ نہ ڪو ان تعميري ۽ ترقي پسند شخصيت جو ڪو صحيح مقام پيدا ڪيو ويو آهي.

موجوده سماج ۾ مختلف قسم جا انيڪ 'انساني طبقا' موجود آهن: ڪي اعليٰ تہ ڪي ادنيٰ، ڪي وچٿري حلقي جا تہ ڪي بنهہ پست درجي جا. انهن سڀني جون سماجي حيثيتون علم ۽ هنر، پيشہ ورانہ شغل ۽ سرڪاري ڊگريءَ ۽ درجي بنديءَ آهر مقرر ٿيل آهن.

علم ۽ فن محض ڪاغذي ڊگرين ۽ طبقاتي سَنَدن ڪي سڏيو وڃي ٿو. پهرئين پرائمري ڪلاس کان وٺي ايم.اي تائين سطحي ۽ غيرمرتب ورق گرداني ۽ معمولي تجربن کي فضيلت جي ڪسوٽي قرار ڏنو ويو آهي ۽ انهن جي ان اضافي ۽ سطحي واداري ۽ ترقيءَ ڪي ملازمت جي حيثيت سان پن سوَن کان پن هزارن تائين خريد ڪيو وڃي ٿو. ان کان سواءِ 'اهليت' ۽ 'درجہ بنديءَ' جي ڪسوٽي وري 'سروس' ۽ ان جي معيار کي مقرر ڪيو ويو آهي. نتيجو اهو ٿو نڪري تہ هزارن اهل ۽ لائق ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ ڪو نا اهل، محض سروس جي نقط نظر سان پين کان وڌي ٿو وڃي، تاهم سندس وادارو معاشي طور تي هزارکن ماهوار تائين مس ٿو پهچي. ان جي مقابلي ۾ روينيو ۽ انجنيرنگ کاتن ۾ بہ تعليم ۽ حاصلات جي اها ساڳي حالت آهي، پر پيداوار جا ذريعا ۽ طريقا وسيع آهن. چنانچہ انهن جي معاشي قيمت ماهوار هزارن کان مٿي ٿي ٿئي. هڪ تپيدار مقابلةً يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ۽ ليڪچرار، ڪنهن ايڊيٽر ۽ ڪالم نويس، ڪنهن شاعر ۽ اديب، محقق ۽ مورخ کان معاشي حيثيت سان گهڻو ٿو حاصل ڪري. حالانڪ علمي ۽ فڪري حيثيت سان هڪ تپيدار ۽ پروفيسر، اديب ۽ شاعر، محقق ۽ مورخ جي وچ ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق آهي. ان طرح هنرمند ۽ صنعتگر، واپاري ۽ تجارت پيشہ طبقي جو حال آهي. هي علم ۽ فڪر جي بلندين کان نا آشنا آهن، تاهم سندن سماجي حيثيت، ڪنهن اعليٰ عملدار کان بہ مٿاهين آهي. ان طرح سان زميندار ۽ جاگيردار طبقي جا ماڻهو آهن، جن جي پيدائش جو نہ ڪو ملازم ۽ اعليٰ عملدار ٿو مقابلو ڪري سگهي ۽ نہ ڪو هنرمند. انهن سڀني طبقن کي ڊگرين ۽ پيشہ ورانہ درجہ بندين سان تقسيم ڪيو ويو آهي ۽ انهن جي 'معاشي پيداوار' کي جائز ۽ حلال جي سَنَد ڏني وئي آهي! تپيدار کي جڻ حق حاصل آهي تہ سندس پگهار پنجي تہ 'سؤ رپيا' هجي بہ ۾ داخل هجي، پر وٽس بنگلو ۽ موٽر بہ هجي، بئنڪ بيلنس بہ هجي ۽ زمين بہ هجي! ان طرح جج، چٽن-پنجن سون رپين تي سور پٽيندو رهي، پر وڪيل لکين رپيا ڪمائي ۽ ڪيس هارائڻ کان پوءِ بہ في واپس نہ ڪري ۽ ڊاڪٽر بہ سُردو سرڳ وڃي يا نرڳ وڃي پنهنجي فيءَ جو هرحال ۾ مالڪ آهي. پر انهن سڀني جي مقابلي ۾ اديب ۽ شاعر، ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامہ نگار جي معاشي مسئلہ متعلق ڪو بہ متفقہ معيار ڪين آهي.

انسوس هي آهي تہ جنهن اديب ۽ شاعر جي ڪاوش مان مستفيد ٿي هڪ شاگرد اڳتي هلي هزارين رپيا ڪمائي ٿو، اهو اديب ۽ شاعر هرحال ۾ غير مستند بہ آهي ۽ ناقابل توجهہ بہ! موجوده سماج ۾ اديب ۽ شاعر جي حيثيت نہ زميندار جهڙي آهي ۽ نہ هاريءَ جهڙي، نہ تپيدار جهڙي نہ ماستر جهڙي، نہ پروفيسر جهڙي ۽ نہ ليڪچرار جهڙي. نہ هو داروغو آهي ۽ نہ سپروائيزر، نہ انجنيئر نہ جمعدار، نہ وڪيل نہ ڊاڪٽر! سچ پچ تہ سندس سماجي ۽ معاشي حالت ڪنهن آفيس جي 'پٽيوالي' جهڙي بہ ناهي!

هڪ دانشمند جي چوڻ موجب، "جتي يونيورسٽيءَ جي تعليم ختم ٿئي ٿي، اتان ڪان اسان جي طرفان تعليم شروع ٿئي ٿي."

'پٽيوالو' آفيس جي در تي 'هذامن فضل ربي' چئي ڏهہ-پندرهن رپيا روز ڪمائي ٿو، ۽ گهور ڪندڙ، چٽ ۽ جاهل ڇيبي يا گاڏيءَ کي گهليندي ويهارو رپيا روز ڪمائي ٿو، پيو نہ تہ ٽانگي وارو بہ چاليهارو رپيا روز حاصل ڪري ٿو. پر انهن سڀني جي مقابلي ۾ اديب ڪابہ حيثيت نٿو رکي. سندس دماغي ۽ قلمي ڪاوش کي پرکڻ لاءِ ڪوبہ معيار موجود ناهي. اديب ۽ شاعر جي فن ۽ شعور ۾ نہ ڪا تپيداري آهي ۽ نہ ڪا انجنيرنگ، نہ ڪو دڪانداري نہ ڪو سپروائيزري، نہ پيشہ ورانہ حيثيت ۽ نہ ڪا تاجرانہ قيمت، نہ وڪالت نہ وزارت!

اديب گويا اهڙي مظلوم ۽ اڇوت شخصيت آهي، جنهن جي شخصي ۽ سماجي حيثيت، پرورش ۽ ارتقا لاءِ 'سماج' وٽ ڪا گنجائش ئي ناهي! سندس فن ۽ فڪر جي ڪچ ۽ ماپ لاءِ سماج وٽ ڪي ماپا، ڪاٽا ۽ توراڙا ڪين آهن. اديب جي لکيل ڪهاڻيءَ کي اسٽيج تي آڻي لکين رپيا ڪمائي سگهجن ٿا، پر اديب کي فقط ٻہ-ٽي سؤ رپيا معاوضو مس ملندو! اديب جي ڪنهن فني شهپاري کي چند سَون تي خريد ڪري ڇاپي، هزارها رپيا ڪمائي سگهجن ٿا، ۽ مٿس هميشہ لاءِ حق ۽ واسطا قائم رکي سگهجن ٿا، پر اديب جي دائمي معاوضي جي ڪابہ وات نہ آهي. ان سلسلي ۾ 'سماج ۽ انصاف' ٻئي خاموش آهن، ڇالاءِ تہ بکيو ۽ ڏکيو اديب، اهل عيال وارو ڪهاڻيڪار خود ڪشي ڪري نٿو سگهي، پر ان جي مقابلي ۾ 'هوش جي سلامتيءَ سان' ۽ 'دل جي خوشيءَ سان' پنهنجي ذهني ۽ دماغي ڪاوش، ناشر جي حوالي ڪري سگهي ٿو، تنهنڪري اهو 'جرم' جرم ناهي، رضا ۽ خوشيءَ جو معاملو ۽ فيصلو آهي. بهرحال، اديب ۽ شاعر، عالم ۽ محقق جي اُن مجهول الحال ۽ معما واري شخصيت ۽ حيثيت لاءِ نہ خودي ۽ خودداري آهي ۽ نہ ان ۾ انفراديت، نہ ڪو معاشي سک ۽ نہ ڪو سماجي سهنج!

اديب ۽ شاعر مغربي عورت وانگر 'اديب' بڻجڻ لاءِ پنهنجي نام و نشان، شخصيت ۽ زندگيءَ تان بہ هٿ کڻي ٿو، جيئن ڪا گرل ابي-امان جي طرفان تہ 'ميري' ٿي ميدان ۾ اچي ٿي، پر 'فلپ' سان شادي ڪرڻ کان پوءِ فقط 'مسز فلپ' ئي رهجي ٿي وڃي؛ تيئن 'اديب'، 'محقق'، 'شاعر'، 'ڪهاڻيڪار'، 'ڊرامہ نويس' ۽ 'مصور' تمام ٿوري ۽ اڻ سهائيندڙ اجرت تي يا ڪٿي

پروف ريڊر هوندو، يا ڪٿي مواد تي نظرثاني ڪندڙ هوندو، يا ڪنهن اشاعتي اداري ۾ يا ڪنهن ادبي ۽ نيم ادبي سوسائٽيءَ ۾ منشي، محرر، نقل نويس ۽ ڪاپيسٽ يا ڪنهن اداري جي ادبي رسالي ۾ مدير ۽ نائب مدير، يا ڪنهن اخبار ۾ ڪالم نويس ۽ مواد سهيڙيندڙ ۽ صاف ڪندڙ جي عمر ٿو وڃائي. هئو يا ته فلمي گانا لکي، ريڊيو ۽ ٽي. ويءَ تي پگهه وجهي گذر ٿو ڪري يا ڊيپڪيون وڃائي پيٽ جي بک جي باهه ٿو وسائي! انهن حيثيتن ۾ به سنڌس گذرمعاش هميشه تنگ ٿو رهي، ڇالاءِ ته ڪيس اول منشي ۽ محرّر، پروف ريڊر ۽ نقل نويس، ڪالمسٽ ۽ ڪاپيسٽ تصور ڪيو ٿو وڃي ۽ ان کان پوءِ ٿي ڪيس اديب، شاعر، عالم، فنڪار، نقاش، مصوّر ۽ سخن شناس قرار ڏنو ٿو وڃي. سندس ان اصلي ۽ بنيادي حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ جو بنيادي ڪارڻ فقط اهوئي آهي ته "سماج ۽ قانون" وٽ "اديب ۽ شاعر" جي ڪا انفرادي حيثيت معين ڪانه آهي ۽ نه ڪو سندس "فن ۽ شخصيت" کي وزن ڪرڻ، ماپڻ ۽ ڪڇڻ جا معيار ۽ توراڙا موجود آهن.

نتيجو اهو ٿو نڪري ته علم ۽ فن جي روشني پهچائيندڙ، انساني ذهن جي تشڪيل ڪندڙ علم ۽ فن، ادب ۽ آرٽ، فلسفي ۽ سائنس، معاشيات ۽ سماجيات تي ڪاوش ڪندڙ، سماجي ۽ معاشي حيثيت سان بکيو ۽ ڏکيو ٿو گذاري؛ سندس ٻچا انگ اگهاڙا هوندا؛ سندس مڪان اونداهو ۽ سوڙهو، صحت ۽ زندگيءَ کان هميشه لاءِ محروم؛ اڪثر ڪري ڳرين مسواڙن ۾ مبتلا يا پين لاءِ لکي گذارو ڪندڙ گگدام تي رهجي ٿو وڃي؛ صحت ۽ تعليم کان سندس ٻار محروم رهجي ٿا وڃن. اها به حقيقت آهي ته سندس مرڻ تي ڪفن ۽ دفن لاءِ به چندا ڪيا ٿا وڃن. سندس پسماندن لاءِ ڪجهه به باقي ڪٿو بچي. يا ته اهي گهر جو سامان وڪڻي گذر ڪندا، يا پيءُ جا ڪتاب فوٽ پاٿن تي چئين چئين آني وڪڻي بک جي باهه اُجهائيندا!

اگر هن گذارش ۾ واقعي ڪي حقيقتون آهن ته پوءِ سرڪار ۽ سماج جي باشعور بزرگن کي فوري توجهه ڏيڻ گهرجي. "اديبن ۽ شاعرن" جي سماجي ۽ معاشي حيثيت لاءِ ڪا مناسب درجه بندي ڪرڻ گهرجي. انهن جي حال ۽ مستقبل لاءِ ڪجهه سنجيدگيءَ سان سوچڻ گهرجي. زندگيءَ جي سنواريندڙن جي "قلم ۽ ذهن" لاءِ ايترو ڪجهه "معاوضو" مهيا ڪرڻ گهرجي، جنهن لاءِ هو اهل ۽ لائق آهن. رڳو آدمشماريءَ جي ڪاغذن ۾ پيشه ور عورتن، پيشه ور ڳائڻن، ميراثين، ڏڪڙبازن، ناچن ۽ سرندائي ٽولن ۾ اديب ۽ شاعر، مؤرخ ۽ محقق جي اندراج ڪرڻ کي ڪافي نه سمجهڻ گهرجي.

سنڌ سرڪار پاران وظيفن جو اعلان:

ان سلسلي ۾ اها خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته اسان جي موجوده عوامي ۽ نمائنده حڪومت، اديبن ۽ شاعرن جي سماجي ۽ معاشي حيثيت ڏانهن توجهه ڪرڻ شروع ڪيو آهي.

سنڌ سرڪار، خاص طرح سان وزيراعليٰ جناب غلام مصطفيٰ خان جتوئي ۽ وزير تعليم جناب پيارعلي الانا مبارڪ جا مستحق آهن، جن سنڌ جي ٢٦ اديبن جي خدمتن جو احساس ۽ اعتراف ڪندي، انهن لاءِ تازو وظيفن جو اعلان ڪيو آهي. اهڙن اديبن ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جا اهي عالم ۽ اديب اچي وڃن ٿا، جي معاشي خيال کان امداد جا مستحق آهن يا جيڪي عمر رسيده ٿي چڪا آهن يا جي في الحال بيمار آهن ۽ برسر روزگار ناهن.

ان سلسلي ۾ گذارش اها آهي ته اهو قدم فقط ٢٦ اديبن تائين محدود نه رهڻ گهرجي. هن وقت سنڌ ۾ اهڙا ڪيترائي اديب ۽ شاعر، عالم ۽ محقق، ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامه نگار اهڙا به آهن، جي ڪسمپرسيءَ ۽ بيڪسيءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن. اسان جي التماس آهي ته ان قسم جا وظيفا وسيع پيماني تي اهڙن اديبن تائين پهچايا وڃن، جي گمناميءَ جي گوشي ۾ موت ۽ حيات جي ڪشمڪش ۾ مبتلا آهن.

اسان کي يقين آهي ته سنڌ سرڪار جي ان علم پروريءَ واري فيصلي جو سيني حلقن طرفان خيرمقدم ڪيو ويندو، ڇالاءِ ته هن دؤر ۾ دنيا جي ترقي يافته ۽ مهذب ملڪن ۾ پنهنجن اديبن ۽ شاعرن جو ڪافي قدر ڪيو ويو آهي. انهن کي نه فقط شايانِ شان سماجي مقام حاصل آهي، پر ان سان گڏ سندن باعزت ۽ باآرام گذر بسر جو به معقول انتظام ڪيو ويو آهي. يورپ ۽ ٻين علمي ملڪن ۾ عالمن ۽ اديبن جي تحريرن جو دل کولي داد ڏنو وڃي ٿو ۽ اهي پنهنجي زندگي نهايت خوشحال نموني ۾ گذاري رهيا آهن.

ان سلسلي ۾ سنڌ سرڪار جي ان قدم متعلق اديبن ۽ اخبارن پاران خوشيءَ جي اظهار سان گڏ اها تقاضا به ڪئي وئي آهي ته نه فقط مستحق ۽ لائق اديبن کي وظيفو ڏنو وڃي، پر ان سان گڏ وظيفي جي رقم ۾ اضافو پڻ ڪيو وڃي. ڇالاءِ ته موجوده دؤر جي ڳاٽي ٽوڙ مهانگائيءَ ۾ چند سون جي رقم جي ڪا به قابل قدر حيثيت ناهي. اميد ته ان مطالبي تي به سنڌ سرڪار پاران غور ڪيو ويندو.

ان سلسلي ۾ ادبي ڪانفرنسن ۽ مشاعرن جي منعقد ڪندڙ ادب شناس منتظمين کي به عرض ڪرڻو آهي ته هو اديبن ۽ شاعرن کي فقط 'سفر-خرچ' جي نالي ۾ لڳ ڀڳ ڏنائيءَ جيتري رقم نه ڏين، پر انهن جي شايانِ شان سندن خدمت ڪئي وڃي. ڇا اها ارمان جهڙي ڳالهه ناهي ته اديبن ۽ شاعرن، عالمن ۽ محققن کان ٿورو ۽ ڇڙو معاوضو فنڪار راڳيندڙن کي ڏنو وڃي ٿو. اڳر ڪنهن شاعر کي ٻه-ٽي سؤ ڏنا وڃن ٿا ته پوءِ وچ ٽري ڳائڻي کي ٩ سؤ ۽ هزار ڏنا وڃن ٿا! ظاهر آهي ته ان قسم جي تقسيم، اديبن ۽ شاعرن لاءِ نهايت ايذائيندڙ ثابت ٿيندي.

اديبن جي حقن جي سلسلي ۾ "اديبن جي ڪالونين" جو سوال به نهايت اهم آهي. اڄڪلهه ان قسم جون ڪيتريون ڪوآپريٽو سوسائٽيون ٺاهيون ويون آهن، جن جي معرفت جاين جي تعمير ڪئي وڃي ٿي ۽ کين سرڪار پاران قرض ڏنو وڃي ٿو. عرض هي آهي ته اديبن ۽ شاعرن

لاءِ بہ ان قسم جون ڪالونيون تيار ڪرايون وڃن، جيئن موجوده دؤر ۾ ’صحافي ڪالونين‘ جو رواج موجود آهي. صحافين واريون سڀ سهوليتون اديبن ۽ شاعرن کي بہ ملڻ گهرجن.

ان طرح ريڊيو ۽ ٽي-وي پروگرامن ۾ بہ اديبن جي حقن جي حفاظت ڪئي وڃي. موجوده دؤر ۾ اهي شڪايتون جام ٻڌڻ ۾ اچن ٿيون تہ انهن ادارن ۾ ڪن مخصوص ماڻهن جي اجاره داري قائم ٿي چڪي آهي ۽ ڪيترن لائق لکندڙن کي خدمت ڪرڻ جو موقعوئي نہ ڏنو وڃي. اثر ۽ سفارش جي ان طريقِ ڪارکي ختم ڪرڻ گهرجي ۽ سڀني اديبن ۽ شاعرن کي هڪجهڙو موقعو ڏيڻ گهرجي. ان طرح انهن ٻنهين ادارن پاران معاوضي جي رقم کي وڌائي، معقول ۽ مناسب حد تائين پهچايو وڃي. فقط ٥٠ يا ٦٠ رپين تي اڪتفا ڪرڻ مناسب ناهي.

اديبن جي علمي ڪاوشن کي ڇپرائڻ جي سلسلي ۾ بہ اڄ تائين ڪو مفيد طريقو موجود ناهي. ان سلسلي ۾ اهڙن علمي ادارن کي سرڪار پاران گرانٽ جي رقم وڌائي ڏني وڃي، جيئن اهي ادارا ڪلاسيڪي ادب سان گڏ، زنده ۽ جديد اديبن ۽ شاعرن جي فن ۽ ڪلام کي بہ شايع ڪري سگهن. مثلاً ”سنڌي ادبي بورڊ“ جهڙي بين الاقوامي شهرت يافتہ اداري کي سالن کان فقط ٩٥ هزار رپيا ڏنا ويندا هئا ۽ اها مختصر رقم ايوب خان جي دؤر کان وٺي رهندي ٿي آئي. خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو موجوده عوامي حڪومت اُن گرانٽ کي وڌائي ٻہ لک رپيا ڪيا آهن، پر اها رقم بہ بورڊ جي ضرورتن جي پيشِ نظر ناڪافي آهي. لهذا اسان جي گذارش آهي تہ بورڊ جي گرانٽ وڌائي گهٽ ۾ گهٽ پنج لک رپيا ڪئي وڃي، تہ جيئن بورڊ پنهنجين اشاعتي تجويزن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ اطمينان سان ڪہ ڪري سگهي ۽ ساڳئي وقت جديد ادب جي اشاعت جي ڏس ۾ بہ مناسب قدم کڻي سگهي.

اميد آهي تہ اسان جي مختصر گذارش تي تعلق رکندڙ حلقا ضرور غور ڪندا ۽ سنجيدگيءَ سان اديبن ۽ عالمن جي حقن جي حفاظت لاءِ سوچيندا.

هن پرچي جو مواد:

”مهراڻ“ جو هيءُ نمبر گڏيل پرچي (٢ ۽ ٣-١٩٧٥ع) جي صورت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. اميد آهي تہ اسان جي علمي ۽ ادبي پورهئي ۽ پيشڪش کي هميشه وانگر قبوليت جو شرف حاصل ٿيندو.

هن پرچي ۾، اسلامي دنيا جي ٻن مشهور ۽ عظيم حڪيمن ۽ سائنسدانن - علامہ بيروني ۽ حڪيم ابوبڪر رازيءَ - تي علمي ۽ محققانہ مقالا پيش ڪيا ويا آهن. آنهن ٻنهين نامور سائنسدانن جا هزار سالہ جشن پوري دنيا جي علمي ادارن پاران ملهايا پيا وڃن.

جڳ مشهور حڪيم ۽ سائنسدان علامہ بيرونيءَ متعلق هڪ محققانہ شاهڪار هزايڪسيلينسي پروفيسر سيد حسين نصر، چانسيلر آريہ مهر ٽيڪنالاجي يونيورسٽي طهران جو لکيل آهي، جنهن جو ترجمو پيش ڪيو ويو آهي. اهو مقالو علامہ بيرونيءَ جي سوانح ۽ علمي ڪارنامن تي بصيرت افروز

شاهڪار آهي. ان سلسلي ۾ 'جالينوس ثاني' حڪيم رازيءَ جهڙي بين الاقوامي شهرت يافته طبيب ۽ سائنسدان متعلق ٻه علمي مقالا پيش ڪيا ويا آهن، جن ۾ رازيءَ جي سوانح، تصنيفات ۽ حڪمت آفرين ڪارنامن تي روشني وڌي ويئي آهي. پهريون مقالو مشهور عالم ۽ فاضل محترم الياس عشقيءَ جو لکيل آهي ۽ ٻيو مقالو رسالي 'مهراڻ' جي ايڊيٽر جو لکيل آهي.

ان سلسلي ۾ علمي دنيا لاءِ اها خبر خوشيءَ جو باعث ٿيندي ته هن سال جي آخر ۾، خانهءِ فرهنگ ايران حيدرآباد سنڌ پاران، حڪيم رازيءَ جي هڪ هزار ساله جشن ملهائڻ لاءِ حيدرآباد ۾، هڪ عظيم الشان تقريب منعقد ڪئي ويندي، جنهن ۾ ايران ۽ پاڪستان جا وڏا عالم ۽ ڄاڻو شريڪ ٿي رهيا آهن.

خانهءِ فرهنگ ايران حيدرآباد پاران ان تقريب کي ڪامياب بنائڻ لاءِ سنڌ جي برک عالمن تي مشتمل هڪ ڪميٽي ٺاهي ويئي آهي، جنهن جو چيئرمن نواب حاجي نوراحمد خان لغاري آهي، ۽ ان ڪميٽيءَ جا ٻيا مکيه ميمبر محترم پير حسام الدين راشدي، محترم مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ محترم غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ آهن. اميد آهي ته اها تقريب ڪامياب ٿيندي ۽ ان جا علمي اثرات ديرپا ثابت ٿيندا.

هن پرچي ۾ "سنڌ صدين کان" جهڙي عظيم الشان بين الاقوامي سيمينار متعلق هڪ تصويري آلبم ڏني رهيا آهيون، جنهن جي ڏسڻ سان، سيمينار ۾ شريڪ ٿيندڙ پرڏيهي ۽ ڏيهي عالمن جي نه فقط شناسائي حاصل ٿيندي، پر ان سان گڏ سنڌن سنڌ جي ثقافت ۽ تهذيب متعلق پيش ڪيل خيالات کان به آگاهي ملندي. هي آلبم ۽ مواد اميد ته "سنڌ صدين کان" بين الاقوامي سيمينار متعلق تاريخي ۽ تهذيبي، ثقافتي ۽ دستاويزي ثبوت مهيا ڪندا ۽ سنڌي تهذيب متعلق خاص طرح سان ٻاهرين عالمن جي دلچسپي ۽ اعترافات کي پڙهڻ ۽ پروڙڻ لاءِ سامان پيدا ڪندا. اها تاريخي چيز سنڌي ادب ۾ هڪ علمي اضافي جي حيثيت سان هميشه ياد رهندي. هن آلبم جي ترتيب ۽ تشڪيل لاءِ محترم غلام رباني صاحب، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، جنهن خصوصي توجهه سان تعاون ڪيو آهي، ان لاءِ ادارو سندس شڪرگذار آهي.

حصہ نظم ۾ سنڌ جي مقبول ۽ مشهور شاعرن جو زندگي بخش ڪلام پيش ڪيو ويو آهي. ان ۾ بيت، دوهي، ڪافي، وائي، نظم، آزاد نظم، غزل ۽ جديد طرزن تي معياري انتخاب آيل آهي. هيٺين شاعرن جو ڪلام پيش ڪيل آهي: شيخ اياز، سرويچ سجاولي، ذوالفقار راشدي، الياس عشقي، حميد شهيد، نديم انصاري، احمدخان آصف، رحيم بخش قمر، هدايت بلوچ، ولي دائود پوٽو، عاجز آچڻ، نعيم تقوي، راشد موراني، نصيرشاد مرزا، نظير تڪڙائي، اسحاق راهي، انور هالائي، منير سولنگي، بشير سيتائي، اطهرمنگي، مقصود گل، ساگرسومرو، پونسنڌي، نقاش ۽ ناشاد.

مقالن جي حصي ۾ "ابو ريحان بيروني" (پروفيسر سيد حسين نصر — چانسيلر آريه مهر ٽيڪنالاجي يونيورسٽي طهران)، "شعر جي اپباس جا نوان طريقا — قسط ۴" (پروفيسر الهداد ٻوهيو)،

”عربي خط جي تاريخ“ (پروفيسر وائي. ايس. طاهرعلي)، ”ملفوظات“ (ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي)، ”سنڌ ڏيهه جي رهڻي ڪهڻي“ (پروفيسر محمد اسحاق ابڙو)، ”بربان يا بربلين جو شڪار“ (محمد اسماعيل عرساڻي)، ”جديد فارسي زبان ۽ قديم ايراني لهجا“ (ڊاڪٽر گل حسن لغاري)، ”سنڌي شاعريءَ تي هندي شاعريءَ جو اثر“ (قريشي حامد علي خانائي) ۽ ابومحمد ذڪريا رازيءَ تي الياس عشقيءَ ۽ ايڊيٽر مهراڻ جا مقالا آهن.

افسانن جي حصي ۾ هيٺين مشهور ليکڪن جي تخليقات کي پيش ڪيو ويو آهي: عبدالقادرجوڻيجو (”روڪيل لڙڪ“)، شوڪت حسين شورو (”درد جو پاتال“)، خيرالنساء جعفري (”قربتون ۽ فاصلا“)، غلام نبي ميمڻ (”ايسٽ لين“ ترجمو)، محبوب علي جوکيو (”ريحانا“- ترجمو)، نجم عباسي (”جيڙا جيڙن ساڻ“- ترجمو) ۽ محمد هاشم ”خادم“ ٽالپر. (ادب لطيف).

ادبي خبرنامي جي عنوان هيٺ، جناب ذوالفقارعلي ڀٽي، وزيراعظم پاڪستان، جي مشهور ۽ فڪرانگيز ڪتاب ’نالي ماتر آزادي‘ جي رونمائيءَ جي تقريب جي ڪارگذاري پيش ڪئي وئي آهي. اهو ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پاران انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري شايع ڪيو ويو آهي. ان تقريب جي صدارت بورڊ جي چيئرمن جناب مخدوم محمد زمان ”طالب المولیٰ“ ڪرڻ فرمائي ۽ مهمان خصوصي مسٽر پيارعلي الانا وزيرتعليم سنڌ هو ۽ خاص مقرر، وزيراعظم پاڪستان جو پريس سيڪريٽري جناب مظهر قاضي هو.

تبصرن جي عنوان هيٺ تازو شايع ٿيل چند سنڌي ڪتابن تي تبصرا پيش ڪيا ويا آهن.

”ناشاد“ مهراڻ جو اسسٽنٽ ايڊيٽر مقرر:

سنڌي ادبي بورڊ پاران تازو مهراڻ جي سب ايڊيٽر مسٽر ”ناشاد“ جي علمي ۽ ادبي خدمتن جي قدر ڪندي، کيس ترقي ڏيئي، اسسٽنٽ ايڊيٽر مقرر ڪيو ويو آهي. ادارو ان مقرريءَ ۽ ترقيءَ تي بورڊ جو شڪرگذار آهي. اميد ته علمي ۽ ادبي حلقن ۾ پڻ اها خبر خوشيءَ جو باعث ٿيندي.

مسٽر ”ناشاد“ رسالي مهراڻ جي گذريل ٻارهن سالن کان مسلسل خدمت ڪندو ٿو اچي. رسالي جي مواد جي حاصلات ۽ ترتيب، صحت ۽ صفائيءَ سان تياري ۽ نقل، مواد جو انتخاب ۽ تدوين، ۽ ان سان گڏ نهايت فنڪارانه باريڪ بينيءَ سان پروف ريڊنگ جو جيڪو شاندار مثال قائم ڪيو آهي، اهو تحسين جوڳو آهي. مسٽر ”ناشاد“ جنهن دلچسپيءَ ۽ جانفشانيءَ، تندهيءَ ۽ محبت سان ”مهراڻ“ جي خدمت ڪندو اچي ٿو، اداري کي بلاشبه ان تي فخر حاصل آهي.

مسٽر ”ناشاد“ گذريل مئي کان پنهنجي نئين منصب تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو آهي. چنانچ مهراڻ جو هيءُ گڏيل پرچو سندس فني خدمت ۽ مخلصانه محنت جو عمدو مثال چئي سگهجي ٿو. اميد آهي ته سنڌي ادبي بورڊ پاران بورڊ جي ٻين مخلص ڪارڪنن جي پڻ پوصله افزائي ڪئي ويندي.

شڪريو:

آخر ۾ سنڌي زبان جي برک اديبن ۽ شاعرن، عالمن ۽ محققن، افسانه نگارن ۽ ڊراما نويسن ۽ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو شڪريو ادا ڪرڻ لازم آهي، جن 'مهراڻ' لاءِ پنهنجو شاهڪار مواد موڪليو آهي. اصل ۾ 'مهراڻ' جي افاديت ۽ مقبوليت آنهن صاحبن جي مخلصانه تعاون جي مرهون منت آهي. اسان جا ڪرمفرما ۽ مهربان ليکڪ جنهن محبت سان 'مهراڻ' سان پنهنجو قلمي سات جاري رکندا اچن ٿا، آن لاءِ ادارو سندن ازحد ٿورائتو آهي. آميد آهي ته آئنده بہ سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ 'مهراڻ' سان سندن تعاون جاري رهندو.

ادارہ 'مهراڻ'، سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري محترم غلام ربانيءَ جو ازحد ٿورائتو آهي، جنهن صاحب جي صلاح ۽ مشوري سان مهراڻ جي معيار کي برقرار رکڻ ۾ وڏي مدد ملندي رهي ٿي. خاص طرح سان هن پرچي ۾ آيل "سنڌ صدين کان" سيمينار جي تصويري ڪهاڻيءَ جي ترتيب ۽ تشڪيل، رباني صاحب جي دلچسپيءَ ۽ تعاون جي مرهون منت آهي.

ان طرح سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس جي مئنيجر محترم الله بچايو يوسف زئي، پروف ريڊر مسٽر ولي محمد طاهرزادي ۽ پريس جي سموري عملي، دستور موجب، مهراڻ جي طباعت جي سلسلي ۾ جنهن محنت ۽ دلچسپيءَ سان تعاون ڪيو آهي، ادارو آن لاءِ ٿورائتو آهي.

ساڳيءَ ريت بورڊ جي بوڪ اسٽال جي مئنيجر مسٽر محمد امين بلوچ ۽ سندس عملي، 'مهراڻ' کي جلد کان جلد اديبن ۽ شاعرن، خريدارن ۽ ايجنٽن تائين رسائڻ لاءِ جنهن انهماڪ سان ڪم ڪيو آهي، آن جو اعتراف ڪرڻ بہ ضروري آهي.

آخر ۾ "مهراڻ" جي اسسٽنٽ ايڊيٽر مسٽر "ناشاد" جي دستوري تعاون جو بہ شڪريو ادا ڪجي ٿو. —غ. ر. گ

لافاني ڪلام

●

عشق الله جو سچو ڙي يار!
پيون سڀ ڳالهڙيون ڪوڙيون.

فاني دنيا سان دل نہ لڳايو،
آهير قند کان بچو ڙي يار!
پيون سڀ ڳالهڙيون ڪوڙيون.

بچڙن ڪمن کان واڪ ورايو،
نيڪ ڪمن ڏانهن اچو ڙي يار!
پيون سڀ ڳالهڙيون ڪوڙيون.

فقير ”غني“ چئي، دم تي نہ ڀُل تون،
آ ڻانءُ مٽيءَ جو ڪچو ڙي يار!
پيون سڀ ڳالهڙيون ڪوڙيون.

— سائين عبدالغني قادري

[وفات: ٢٢-مئي ١٩٣٨ع، ڪراچي]

١
شعر

"موجوده وقت جي بدترين ۽ جنگ جي تباهڪارين کي ختم ڪرڻ لاءِ انسانذات ۾ محبت ۽ درگذر ڪرڻ جي ضرورت آهي: سنڌي ٻوليءَ ۾ انساني همدرديءَ ۽ محبت جي جذبن سان لبريز، "عظيم ادب" موجود آهي.

سنڌ جي سرزمين کي اهو فخر حاصل آهي جو ان شاهه لطيف جهڙو لاثاني ۽ لافاني شاعر ۽ صوفي پيدا ڪيو آهي. ان لحاظ کان، آءٌ سنڌ سان بيحد محبت ڪريان ٿي. شاهه هڪ عظيم صوفي شاعر آهي، ۽ سندس شاعرانا ڪردار جدوجهد ۽ نيڪ عمل جا مجسما آهن. شاهه انسانيت جي اعليٰ قدرن — محبت، مساوات، انڪساري، خدمت، پاڪيزگي ۽ وسيع النظريءَ کي نهايت دلپذير ۽ دلنشين انداز سان پيش ڪري، زندگيءَ ۽ ان جي صحيح قدرن کي روشن ڪيو آهي. — ڊاڪٽر انيمري شمل

خليفو نبي بخش خان لغاري

(١٧٤٨-١٨٦٣ع)

بيت

"ڪرڙي" ڪائي رت، پت نہ وجهي وات ۾،
پڙ ۾ پهلوانن جي، ويٺي پرکي پت،
جنين نيڻ نست، نينهن نہ لائي تن سين.

"ڪرڙي" ڪائي ماه، پيئي رت - پياليون،
ويني سڌي شاه، جو ڏيندو سر ڏياڄ جان.

ڪونڌ قلعي جا ڪوڏيا، نونڌ نچندا پس،
ڇڏي تن ترس، پلٽيو شاه، پناڻ تي.

پره جهلندا پس، عَلم - طوق امير جا،
ڏڙ ڌرتئين گڏئا، لوٽون لُڇن لس،
حورون پائي هس، اچي وينيون اوڏڙيون.

ڪناري ۽ ڪات، من مرادون پُنيون،
رت پريائون وات، مانجهين هڏ مُڇائيا.

هلو هلو مانجهيا! ويرين وٺون وير،
جئڻ ٿورا ڏينهڙا، پوءِ ڪٽبا پير،
ٿيندو سڌ سوير، صبح شهيدن ڪي.

سوپون سر گهرن، سر ري سوپ نہ سچي،
سوپ برابر سسيون، توريان تان نہ تُرن،
جي هينڙي منجهہ هرن، سي مُل مهانگا سپرين.

سسي لئي سوپ، جي هوند پايان پاند ۾،
هي جڳ سوڏو لوپ، هو پڻ گهوريو گهوريان.

سؤ سسين ڏيئي، وڪ وٺجي هيڪڙي،
جنهن نيزي سر ڏيئي، سَرڪايو ميدان ۾.
(ڪيڏارو)

ميون شاهہ عنات نصرپوري

(١٠٣٠-١١٢٥هہ)

وائي

تر ٺاريلن ساڻ، يا الا! مون ڪِجهي آهي ڳالهڙي.

تو مُل تڪئا توشڪون، تون عمر سلطان ـ
يا الا! مون ڪِجهي آهي ڳالهڙي.

مون ڪتا سٿا کهہ جا، تن ويڙهيچن وچاڻ ـ
يا الا! مون ڪِجهي آهي ڳالهڙي.

پٿي م عمرڪوٽ ۾، تهن ڪٿيري ڪرجاڻ ـ
يا الا! مون ڪِجهي آهي ڳالهڙي.

الاهي "عنات" چئي، اي سيل رهندم ساڻ ـ
يا الا! مون ڪِجهي آهي ڳالهڙي.

سيد اميدعلي شاهه

(١٢٠٠هه-١٢٨٥هه)

ڪافي

ساري سڀ ڄمار، منهنجي بس پنيور ڪان.

پياري پنهل سان پرت گهڻيري،
سنجهي ايندا يا صبح سويري،
سورن ڪئي آهي دل اڪيلي،
راحم رب غفار... منهنجي بس...

سرتيون ساهيڙيون مون ڪي نه جهليو،
اوهين نه پنهنجي پاڻ ڪي پليو،
هوت ويو ٿم هتان هليو،
ڪاهي منجهه قطار... منهنجي بس...

"اميد علي" ڇئي آس نه لاهيان،
پاند پلو ويني پر لئي پايان،
هوت لئي هردم هنجڙون هاريان،
هوتن ڳڻ هزار... منهنجي بس...

حيدربخش جتوئي "حيدر"

(۱۹۰۱ع-۱۹۷۰ع)

غزل

ساقي! پيار جام جهان بين پري پري،
خودبين مشائخن کان پڇجي ٿيس پري پري.

تقويٰ ۽ زهد مان نہ ٿي اڄ تائين هڙ حصول،
شيخن ڏنو ٿي اهنج، اجايو ذري ذري.

ميخاني ۾ اچي تہ ٿيون مست و بيخبر،
پيرِ مغان جا پير چمون، سر ڌري ڌري.

مُلو سڙي ٿو بزم اسان جي ڏسي ڏسي،
سيني سندس ۾ ڪيني جي آتش ٻري ٻري.

فصلِ بهار آهه ۽ جنبش ۾ باغ آهه،
چڻ چڻ سماع جي ڪنان هينئون ٺري ٺري.

وه وا، سماع حو ٿيو پيدا اثر عجيب،
هر مست پنهنجي نفس جي اندر مري مري.

ڪر واعظا، زبان ڊگهي ۽ بلند بند،
بيهوش تي اثر نہ نصيحت ڪري ڪري.

الله ڪا هنن کي هدايت نصيب ڪر،
تہ قلب تن جو اصل سندن ڏي وري وري.

ناحق وڃائي دين ٿا دنيا خراب ڪن،
ڪائي ويو رياء، سندن جان، هري هري.

"حيدر" کي پهرئين ڏينهن ملي نعمتِ عجيب،
هن بحر ۾ ٿو پي پي، ٻڏي ۽ تري تري.

شيخ اياز

وايون

(۱)

ڪارو ڪڙهندي، هو ساموندي جي،
ماڳ نہ موٽي آئيا!

سڙهہ نہ آيا سير مان، سرتيون سج چڙهي!
ماڳ نہ موٽي آئيا!

ننگر ناڙيون سڀ ويا، ونجارا واسي،
ماڳ نہ موٽي آئيا!

جن جي هوند هراس آ چتين چولين ڪي،
ماڳ نہ موٽي آئيا!

جن جون ڳالهيون ڳائيون، پينر بندر تي،
ماڳ نہ موٽي آئيا!

مالڪ اوتيو مالڪيون، تن کي ماريندي!
ماڳ نہ موٽي آئيا!
ماڳ نہ موٽي آئيا!

(۲)

مينديءَ رتڙا ھُرڪشا، ھيرونءَ ڪامُرن ڀِر،
لڙو سيج لڪن ۾.

ڪيسين ڀِڪ ڪريان ڀرين! واھيري جي وير؟
لڙو سيج لڪن ۾.

آس نہ ڪوئي آسرو، سامهون واريءَ ڍير!
لڙو سيج لڪن ۾.

تون لي مارڳ مُند جو، ڪوهيارل مان ڪير!
لڙو سيج لڪن ۾.

غزل

لارَ تُنهنجي لڳي آهيان لالٽا!
اُهُ سوني ميان، ڏينهن لاتهه گهٽا!

هيل َ پنهنجي چٽي مون ته ڳاڙهي رڱي،
ڳوٺ َ ڳالهون ڪيون ٿا ميلن ميهٽا.

ٻُڪ ڪنهن ڪي پرهه جي نه آ پئونهه تي،
آپ" ٻالهي ٻنڌي، چار تارن ڪٽا.

سِنڌُ جيئي سدا، سِنڌُ جيئي سدا،
راس آئي رلي، هُونهه اوچِتُ گهٽا.

اي 'اياز' اڄ وري ڏنڌَ ڏاڙا هنيا،
'روشني! روشني!' ڪن پيا ڪي چٽا.

(٢)

هانءُ سُنهنجو هرڻ، رِيتِ سُنهنجي رلي،
رات مون کي ستارا ستارا ملي!

روجهه رَمتا ٿيا ڪيرُ ڪنهن ڪان ٻڌي،
آپ" ڇا ڪان ڦيٽو، وڃُ ڪنهن تي ڪلي؟

ڪا تَرائي هُجي چانوَ ڇانئي هجي،
اڄ سُنهنجي ٻُجهي، مان پوان آهلي!

تو سوا نينگري، ڏيهه ساري ڏٺو،
ڊيل ڊولائتي لور تُنهنجي ٿلي!

ڪنهن نه ڄاتو 'اياز' آهه هي تو سوال،
ڏاتِ سارو جڳت، ڏات سوڙهي گلي.

(٣)

ڪُونج ڪَرڪي پئي ڪا اُتر پار جي،
ياد آئي اسان کي وَري يارَ جي.

اڄ آئي جي هَوا جيءُ جهوري وڌو،
سينگ ڇڪجي وَئي اوچتو سارَ جي.

ٿي ڪيا اڄ شفق ڦولَ آن ۾ ڦيٺا،
ڪانهه جهوليءِ پري پر مڱڻهارَ جي.

ڪيترن ڪَونپلن سان سَجايل هئي،
ٻانهن چو تو اُڪارڻ ڪئي ڏار جي.

اي 'اياز' اوچتو ڦٽُ ڪولي وئي،
چيت جي چانڊني، هيرَ ولهارَ جي.

نظم

اڄ زندان جي تنهائيءَ ۾،
سي دولهه ٻنو دور ڏسان،
مان گهوري ٽڙڪا تارن جا؛
جن ڊنگ پڪا ديوارن جا.

هن آتش اڳايل ڌرتيءَ جا،
ٿي جن تہ لهوءَ جا لال لڪير،
جين چپ چپيا درياهن جان؛
جن وسَ ڪٿي ويساهن جان.

هو زنجيرن جي ڪڙ ڪڙ تي،
۽ بيوس بندي-خاني ۾،
مان پنهنجا پير نچايان ٿو؛
ڪو گيت نئون مان ڳايان ٿو.

’اي چنڊ ستارو! ساکي ٿيو،
’ڪجهہ آهن منهنجون رت ڦڙيون،
اڄ رات لهوءَ جي چوليءَ ۾،
جي گيت لکن ٿيون ٻوليءَ ۾.

’اي چنڊ ستارو! ساکي ٿيو،
’مون گيت چيا ڀر شاعر جئن،
جي آءٌ اڃهامان اوجهڙ ۾!
مون عمر نہ گهاري ٻڙ ٻڙ ۾.

’اي چنڊ ستارو! ساکي ٿيو،
’تنهن آزاديءَ جي رستي تي،
مون جو بي گيت چيو آهي،
هڪ لمبو پنڌ ڪيو آهي.‘

(٣)

ڪلهہ ڇا نہ ڪجاوا چمڪيا ها!
۽ ڏينهن ٽتي ۾ واريءَ تپي،
ڇا جهاپا جهوڙا جهمڪيا ها!
هو ڇم ڇم گهنگهرو گوڏن تي!
ڇا جهانءِ هئي جهرنجهارن ۾!
ڪلهہ تڙڪا تڙڪا توڏن تي!
هر وک تکيري ٽيڪ ڏني،
ڪيڏالهن نظر مان ترڪي ويا؟
ڪيڏانهن ويا هو ڏِک ڏني؟
اڄ واٽن تي واجهالن ٿا،
۽ سڄ-سڀاڻا واريءَ جا،
ٻين ڪرهن لاءِ ڪنائن ٿا!
ڪجهہ سانگي مان ڪوس پريان!
ڀما اوٺي ايندا، اڄ ڪٿي،
ڪٿ چنجي، ڪهڙي وقت، پريان!

(٣)

جنهن وقت ۾ ڪنهن جو طوق ٽٽو،
مون اِئن سمجهيو:
جڻ منهنجي گردن هلڪي ٿي.
اي دنيا ڀر جا محڪومو!
اي مظلومو!
جي محڪوميءَ مان ڪوبہ ڇٽو،
مون اِئن سمجهيو
جڻ منهنجي گردن هلڪي ٿي.
ڪنهن هند ۾ منهنجي قاتل جا،
جي هٿ لڏيا،
يل مون کي ڏي ڪيڏو ۾ گهٽو،
مون اِئن سمجهيو،
جڻ منهنجي گردن هلڪي ٿي.

(٤)

سچ وڏو ڏوهاري آهي—
روز اول کان ٻڌڙيو ويو آ،
زنجيرن ۾ جڪڙيو ويو آ،
گولي گولي ماريو ويو آ،
ڪڏهن زهر پياريو ويو آ،
ڪڏهن ڦاهيءَ چاڙهيو ويو آ،
تيل ڪڙهائيءَ ڪاڙهيو ويو آ،
گهاڻي ۾ پيڙايو ويو آ،
ڇونيءَ تان اڇلايو ويو آ:
ها، پر پوءِ بہ انهيءَ جي ساکي،
رهندي آئي ربت اڀاڳي!
جنهن جي من ۾ ڪاتُ هئي تو،
تنهن جو سارو ڇيڻُ ڪٺي تو!
اڄ تو وت مهمان ٿيو آ،
پر تو هي بہ ڪڏهن سوچيو آ!
ڪنهن مان تنهنجي باري آهي؟

سروپچندر "شاد"

وايون

(١)

اکڙيون روئن زاروزار، پيچ پنيءَ جو مينهن وٺو
گرجي گرجي هانءُ ڏاري ٿو، بادل ڪوڪ ڪٺو،
پيچ پنيءَ جو مينهن وٺو.
پل پل جرآ، ورڪ ورڪ ورهه، منهنجو من مٺو،
پيچ پنيءَ جو مينهن وٺو.
تون جو رسيي وئين مون کان، رالل، منهنجو پاڪ رٺو،
پيچ پنيءَ جو مينهن وٺو.
دُليا ڪٿ جان ڪوڙي آهي، تنهنجو سنگ سٺو،
پيچ پنيءَ جو مينهن وٺو.
اکڙيون روئن زاروزار،
پيچ پنيءَ جو مينهن وٺو

(٢)

پرجيي بادل آئيا،
ساوڻ ساماڻو، الا!
چيرڪيي چيرڪيي چورين جان، ڪنولين چال لڳائيا،
ساوڻ ساماڻو الا!
گرجيي گرجيي گاج، هاءِ، وري چاڪ چڪائيا،
ساوڻ ساماڻو الا!
پيچ پنيءَ جو ٿڙ ٿڙ مينهن، باجا برهه وڄائيا،
ساوڻ ساماڻو الا!
ڪن ڪن آهي ڪتر سوڙيو، ساوڪ رلگ رچائيا،
ساوڻ ساماڻو الا!
گل - بدن ڪي لوڏي پينگهه، واءُ وار آڏائيا،
ساوڻ ساماڻو الا!

جهرمر لاتيي سونهن ۽ ڪيڙي، نيزا نينهن ۽ لڳائيا،
ساوڻ ساسائو، الا!
دل دل سان ٿي دانهن اچي، دونهان درد دکائيا،
ساوڻ ساسائو، الا!
سار سڄڻ جي چنبڙ پٽي، ڪهايل چيت چمڪائيا،
ساوڻ ساسائو، الا!
اوڻ ساسائو، الا!

(٣)

سڀڪو ويٺو سون سهيڙي،
دل جو درد نہ ڪوئي جاڻي.

دولت - ڏونڊ تي ڪجهہ جان هرڪو ويٺو هڪ ٻيڙي،
دل جو درد نہ ڪوئي جاڻي.
خود غرضي ۾ ڪوٽ جا هرڪو ڪيلي ڪيت پيو ڪيڙي،
دل جو درد نہ ڪوئي جاڻي.
من - تارن ۾ تڙڦن نغما، ڪولي ڏسي جهي ڇيڙي،
دل جو درد نہ ڪوئي جاڻي.
ڪهاء ٻہ ڳل ڳلابي ٿيندا، پيار ڪهڻ جهي نيڙي،
دل جو درد نہ ڪوئي جاڻي.
ڦڙڪن جا ٿا موتي جرڪن، ڪير آهي جو ميڙي،
دل جو درد نہ ڪوئي جاڻي.
دل جو درد نہ ڪوئي جاڻي.

(٤)

ڏوري ڏوري ڏٺم،
هنڌ پرانهون آهي پنهل جو!

رات اونداري، آ پنڌ واري، ڏيئن وانگي ڏٺم،
هنڌ پرانهون آهي پنهل جو!
راهہ اڻانگي، ريت ۾ رائو، گوڏي گوڏي ڪيم،
هنڌ پرانهون آهي پنهل جو!

وات وراڪو وسيهر جو، وڻ وڻ آهي آ وسُ،
ٻنڌ ٻرانهون آهي ٻنهل جو!

ٻير ٻيٺون ۽ ڪوڏا ڪهايل، سرهو آ ٻر سيسُ،
ٻنڌ ٻرانهون آهي ٻنهل جو!

ٻريو جي جوت جلهي جهنڙي ۾، چانڊوڪي چوڏس،
ٻنڌ ٻرالهون آهي ٻنهل جو!

ڏوري ڏوري ڏِسُ!

گيت

(۱)

هي ٻَل تُنهنجو،
هي ٻَل مُنهنجو،
اڱڻي الاجي ڇا هوندو!
يار، رُسڻ مان ڇا ملندو؟

هي ٻل هير جي هيندوري ۾،
لڏندڙ خوشبو آهي گل جي؛
هي ٻل شام سمهي صحرا ۾،
مِٺڙي ٻولي آ ٻُلبُل جي؛
هي ٻَل ڪونه وري ايندو:
يار، رسڻ مان ڇا ملندو؟

هي ٻل چيٽ جي چانڊوڪي آ،
اڱڻي جي ڪاني ڪل ناهي؛
هي ٻَل ئي جڻ آهي حقيقت،
باقي ڇايا جو ڇَل آهي؛
هي ٻل امرت-رسُ ڏيندو:
يار، رُسڻ مان ڇا ملندو؟

هي ٻَل دل-ديوَل ۾ جڳمڳ،
ٻريو جي جوت جلائڻ جو آ؛
هي ٻل جلوو آ جوڀن جو،
هي ٻل نينهن نڀاهڻ جو آ؛
هي ٻل جيوَن-ڦَل ڦيندو:
يار، رُسڻ مان ڇا ملندو؟

لوڪ گيت

توکي هيٺين جو هار ٺاهيان،
جي تون گهونگهٽ کولين!

ڪومل تن کي لڳي نه تيزڪو،
توکي اکڙين منجهه وسايان؛
جي تون گهونگهٽ کولين!

تو لئه آليان جهرمر جهومر،
چٽ چٽ چنڊن هار گهڙايان؛
جي تون گهونگهٽ کولين!

نيل ٽليلءَ ۽ ڪجل ڪانگسي،
چٽ چٽ چوليءَ ـ ٽل گهڙايان؛
جي تون گهونگهٽ کولين!

ڇوڙو گهڙايان آسرالي مان،
آن تي ملا پٽ هنايان؛
جي تون گهونگهٽ کولين!

چملهه چنبيلي ڏار نه لڄڪي،
تو لئه اگهن ۾ ڪوهه ڪٽايان؛
جي تون گهونگهٽ کولين!

جا بولهي، امرت ـ رس گهولي،
تو لئه چٽ چٽ چير گهڙايان؛
جي تون گهونگهٽ کولين!

پڌر جهڙا جيت ۾ ڏرين تون،
آءُ آٽ پنهنجا نين وڇايان؛
جي تون گهونگهٽ کولين!

ڪانگسي = ڦڻي. آسرالي = عمرڪوٽ.

آزاد نظم

ٻوڇارڻ جو موت

(جونيئر ڊاڪٽرن جي مُلڪگير هڙتال سبب
ٿيندڙ موت جي واقعي ڪان متاثر ٿي لکيل)

ساري رات هو جاڳي،
پچيني ۾ پاسا بدلي؛
ٽڪي ٽڪي سِس سِس ڏائڻ رات ڪٽي.

موريان موريان هئو آئي؛
ڪومل ڪايا کي ٻڙا سان سينگاري،
اکڙين ۾ آشا جا جگمگ ڏيئا ٻاري،
ٿوندي ٿاٻڙندي هو آخر مندر آئي.

پنهنجي سامهون هُن پنهنجو پڳوان ڏٺو:
هُن جي مَن جا تار ڇيڙي پيا،
پل لڳ گوندر سڀ وسري ويا.

هن پنهنجي پڳوان جي ڪومل چرڻن ۾،
سِڪ، شرڌا سان لُڙڪن جو نذرانو رکيو.

ليڪن پٿر دل ڀڳوان،
بيدرديءَ سان،
لُڙڪن جو هي نذرانو ٺُڪرائي ڇڏيو؛
ڪومل ڪومل ڪايا واري ٻوڇارڻ،
مَن-مندر جي موهن جي هي
دِل ٽوڙيندڙ هلت ڏسي،
چڪر کائي، ڪِري پئي،
هُن جي نازڪ دِل ٽُٽي وئي!

هڪ ٻوڇارڻ،
ٻرپر جو پنڌ پُڄائيندي،
جيوَن-جوت جلائڻ واري جي سامهون،
ٽڪي ٽڪي ساهہ ڏنو.

ڏُک ڀريو هي ڏيک ڏسي،
پٿر دِل ڀڳوان بہ سوچيو:
”ڇا هو پاڻهي مَري وئي آ؟
جي اِيئن آهي،
پوءِ منهنجي سيني ۾،
سور جي سَٽ ڇو اُڀري ٿي؟
ڇا هن کي مون ماريو آهي؟
شايد! شايد!“

ٻکايل ٻار، ڏکايل ماءُ

ڪنڊيءَ هيٺان،
ڪارو، ڪوجهو هڪ ننڍڙو،
ڏُسڪي ڏُسڪي روئي ويٺو،
ڳوڙهن سان منهن ڌوئي ويٺو.
هو آ ٻُکايل،
صدين ڪان جڻ آهہ ڏُکايل!
هن جي پر ۾ رت ماس جي جيري ديوي،
مَمتا-ماري ماءُ ويٺي آ:
هِن جا ليڙون ليڙون لٽا،
اُپيا اُپيا وڪريل وار،
جيوَن سارو پيڙا پيڙا.
محبت-ماري جيجل ماءُ،
پنهنجي ٻُکئي ٻچڙي کي،
ماني پور ڏيڻ جي بدران،
روئي ويٺي رت-ڦڙا.

دَم دَم هُن کي دعا ڪري ٿي؛
(دعا جُون ٿا آهي معجزو،
مُردن کي ٿي ڪري جيئرو،
ليڪن ”جيئرن مُردن“ جي لِءِ،
دعا بہ آهي بي معنيٰ.)
هو ڏُکياري پنهنجي ٻڪي ڀڄڙي تان،
هر هر ويٺي گهور ڪري،
پيرن هيٺان پَليَل مرڳ!
پر دعائن سان بہ ڪڏهين پيٽ ڀريو آ؟
دَم، دلاسن تي بہ ڪڏهين ناٺو تريو آ؟
اِها حقيقت آهي،
هڪڙي ماني-پور اڳيان،
ڪابہ حقيقت مرڳ جي ناهي.

ماني-پور حقيقت ”اڄ“ جي،
مرڳ ”سياڻي“ جو آ سپنو.
مرڳ جي ساري سُندرتا،
ڪير ماڪيءَ جون ڦاراٿون،
ڌرتي واسيَن، ڏکين، ٻُکين،
لاءِ ڪجهہ بہ ناهن.
مرڳ آهي ڀاوُل جو سپنو،
ٻُکي جي لِءِ ڀالهي ڀندي.

ڪٿي آهي هو ڏاهو ”ڪلهہ“ جو،
جنهن آکيو هو:
”آہ ڏکي جي آپ ٿي ڏاري.“
هيي لينگرڙو،
هن ڌرتيءَ جو لٿون فرشتو،
ڪڏهين لاڪون ڏکي ويٺو،
سٽا ٽڙلي، ٿڪي ويٺي،
ڇو نہ اڃا آپ ڏريو آهي؟
ڇو نہ ڏکين کي داد مليو آ؟
ڇو نہ ٻُکين جو پيٽ ڀريو آ؟
دنيا جي دستور اڳيان،
ڇا آ خدائي هارايو؟

ڪنڌيءَ هيٺان،
ڪارو، ڪوجهو، هڪ نينگرڙو،
ڏُکي ڏُکي روئي ويٺو،
ڳوڙهن سان مُنهن ڌوئي ويٺو.

نظم

زندگي-ڪنواريءَ جو هانءُ

زندگي آ ڪنهن ڪُنواريءَ جي ڪُنواري هانءُ ميثل!

هانءُ ڪُنواريءَ جو ائين جڻ جاڳندي آ نينڊ ۾،
يا آ ميٺڙي، مڌ-ڀري جڻ ننڊ ۾ ڪو جاڳيل؛
يا ڪا مستاني لهر، جا هيت ڪري يا هُت ڪري،
يا نرم نازڪ ڪلي ڪا اڌ بند ۽ اڌ-کُليل:
هانءُ ڪُنواريءَ جو لڳي ٿو پينگهہ جي لوڏي جيان،

هڪ طرف، تارا گگن جا، ٻئي طرف، ڌرتي جا سور:
اڻ-سُڃاتل مسرتن جا چنگ وڄن ٿا هڪ طرف،
ٻي طرف، ڄاتل سُڃاتل سُور ۽ چيت چُورچُور:
هانُ ڪنواريءَ جو آ هڪ مائدان معمن سان ڀريل،
جن آ آپ تارن ڀريو، يا موج ۾ مهراڻ آ:
هانُ ڪنواريءَ جي تہ پل پل ڪتڪتايون ٿيون اُٿن،
جن ۾ ماکيءَ جي مٺاس ۽ زهر جي ڪوڙاڻ آ:
هُن جي ڪهڙي آهي منزل، ڪهڙو هُن جو ماڳ آ؟
هُن جو پيارو، جي-جيارو ۽ سُٺي جو موڙ ڪير؟
ڪير هوندو، ڪهڙو هوندو، ڪيئن ملندو، ڪٿ پلا؟
قُرب وارو ايندو ڪڏهن، سانجهي ايندو يا سوير؟
هانُ ڪنواريءَ جو ٿو ڦٿڪي، جڻ هوا ۾ ڪَڙڪي ٻَن،
هانءَ هن جي ۾ وڄي ٿو رات ڏينهن ڪو جلترنگ:
ڪيس منزل اڻ-سڃاتل ڪي آ سائڻ جي مڪن،
ٿو نچي هر ويلي هُن جو چولين جان انگ انگ:
گهوٽ هن کي جي ملي ٿو من پسند ۽ دل پسند،
زندگي ڪَٽلندي ۽ ڪِيلندي سيج سهاڳڻ جي طرح:
ميت سَپنن جو نہ مليو، حسرتون ويون جلي،
جٺو هوندو سُور پنندي، ڪنهن ڏهاڳڻ جي طرح:
زندگي آ ڪنهن ڪنواريءَ جي ڪنواري هانُ مثل!

ڌرتيءَ جي دانهن

روڪيو جنگ! ڌرتيءَ دانهن ڪئي.

مينهنءَ وساڙي جهڙو ماڻهو، ڏاهپ جنهن جي ڏينيو ڏنگ،
اک ۾ شُعلا، ڪومل واڻي، وه وا، ڍونگيءَ جو هي ڍنگ:
ويهين صديءَ ۾ هيءَ ترقي، هستي حيرانَ، دنيا دنگ،
عقل اوچايون آپ جون چوٽيون، دل جي دنيا ٿي وئي تنگ:
ماڻهو گيت اسن جا ڳائي، جيڙي ويڙهو آهي جنگ،
ٻُوري ٻُونءَ، ٻلاري ڌرتي، ٻڪ ٻڪ هولي، خوني دنگ:

چيخون، چيٽون، ڏڏڪا، دونهان، چيريل سينو، زخمي ٽنگ،
لاشن تي لاشا انهن مٿيل، سنگن تي جهٽن سڄن سنگ؛
هاءِ، ٻمن جو ڪاچ ڀٽي ويا ڪهڙا ارڏا ۽ اڙٻنگ!
جن چهرن سان جڳ هو روشن، تن کي ٽونگن ڪوجها ڪنگ،
بَم، بارود اڄ آهن مهنگا، سستا آهن، هاءِ، امنگ؛
ڌرتي دانهن ڪري ٻڪاريو: "روڪيو، روڪيو، روڪيو جنگ،
ويتنام ۽ ورويڪ آدم جو، يروشلم، آدم جو لنگ؛
وحشين وارا ويس مٽايو، چوريو، چوريو ٻهار جا چنگ."
روڪيو جنگ! ڌرتيءَ دانهن ڪئي.

غزل

●

رنگ برنگي ڪپڙا سوس، ڀانت ڀانت جا ماڻهو مُرڪن،
قسمين قسمين ٻوليون ٻولن، هيءَ دنيا جڻ آهي ميلو.
ائين لڳي ٿو خوابن جو جڻ رنگ برنگي شهر ۽ دنيا،
اڪ ڪُلي ٿي، هرهڪ روح هيت ويڳاڻو ۽ اڪيلو.
ماڻهوءَ جو من اهڙو مندر جنهن ۾ خود يڳوان رهي ٿو،
ماڻهوءَ کي ٺڪرائي ڇا ٿو مندرا ۾ هي ڳولي کهيلو.
ڪٿر اڪين ۾ آهي جن کي، گهڙو گهيو ۾ ٻوڙي تن کي،
ساهه ۾ سيڪ سڄڻ جي جن کي، ٻار آڪاري تن کي پيلو.
آديءَ رات جو نيري آپ ۾ سانتيڪو سنگيت سٽي،
جسم مري ويندو ۽ پل لئي، روح کي ايندو آهي ريلو.
تو چو لاٿي، دل ۽ ساٿي، ٻادل پرجي ايندا، وسندا،
ڪارونجهر جي ڪور مٿان جو ڪُوڪي پيو ٿو مور اڪيلو.

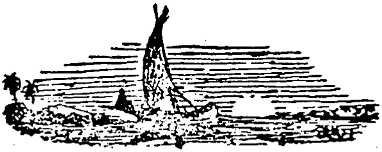

"سليم" ڳاڙهوي

ڪافيون

*

منهنجو سوز بہ تون، منهنجو ساز بہ تون،
منهنجو عشق بہ تون، اعجاز بہ تون.

منهنجو سهر بہ تون، منهنجو ساهہ بہ تون،
منهنجو سهڻ بہ تون، منهنجو ساهہ بہ تون،
منهنجو روح بہ تون، منهنجو راز بہ تون.

منهنجو نينهن بہ تون، منهنجو ننگ بہ تون،
منهنجو چاهہ بہ تون، منهنجو چنگ بہ تون،
منهنجي آه بہ تون، آواز بہ تون.

منهنجي سونهن بہ تون، سينگار بہ تون،
منهنجو ٻُور بہ تون، منهنجو پيار بہ تون،
منهنجو همدم تون، همراز بہ تون.

منهنجو صبح بہ تون، منهنجي شام بہ تون،
منهنجي رمز بہ تون، منهنجي سام بہ تون،
منهنجو ناز بہ تون، انداز بہ تون.

منهنجو شعر بہ تون، منهنجو شوق بہ تون،
منهنجو گيت غزل، منهنجو ذوق بہ تون،
سنسار بہ تون، ممتاز بہ تون.

منهنجو عشق سدا آباد رهي،
تنهنجو حُسن هميشہ شاد رهي،
انجام بہ تون، آغاز بہ تون.

*

پيچ پنيءَ هو آبو ڀار، ساهہ سُڏيريو نين ٺري پيا.
ويل وڇوڙو وڄ مان ويڙو، دوست سليو دلدار؛
چاڪ چِٽا انگور وري پيا.
ميل ملڻ جي موسم آئي، ڇهٽ بسنت بهار؛
من جي ٺر تي ڦوڪ ڦري پيا.

پرت مان آيو پير پري اڄ، سانجهي هئو سنسار؛
تنهنجا تڪ مان ترت تري پيا.
پيچ پنيءَ هو آيو بار، ساهه سڌيرو نيڻ تري پيا.

*

نگاهون نمائيون وري ياد آيون،
ڪنهن جون ڪهائيون وري ياد آيون.

چڪيا چاڪ دل، جا ڦٽن ڦوٽ ڪاڍي، پنيون پرت هائيون وري ياد آيون.
حيا جي حلاوت عجائب ادائون، وفا جون ورائيون وري ياد آيون.
اکين جا اشارا وري ياد آيا، رسيليون رهائيون وري ياد آيون.
مٺل سور منهنجي جگر منجهه جاڳيا، پريتون پرائيون وري ياد آيون.
پريا جام بادل، وسيا وڏ ڦڙا اڄ، اکيون عاشقائيون وري ياد آيون.
محبت جا سيلا ويا ڪين وسري، جي وڇڙيل وهائيون وري ياد آيون.

غزل

آسمان اشڪبار اڄ پيو آ،
۽ زمين سوگوار اڄ پيو آ.

آدمي، آدميءَ سندو اڪثر، نذر اڄ پيو، شڪار اڄ پيو آ.
"پاڻ" پورو غريب ناهه، مگر، "سير" سرمايه دار اڄ پيو آ.
سرڪشن جي ضمير ۽ سر تي، سون چانديءَ جو بار اڄ پيو آ.
ذهنن اونده جي آهه گهيري ۾، گرد اڄ پيو، غبار اڄ پيو آ.
ديس جي دل ۾ داغ داغ آهن، قوم غفلت شمار اڄ پيو آ.
قلب ناهي 'سليم' سيني ۾، چشم عبرت ڪنان ڌار اڄ پيو آ.

●

ڏرا ڏرا ڪي هليا، ڪي ٽڪا ٽڪا گذريا،
عجب چال سان راهن تي قافلا گذريا.

اکيون کليون ته حقيقت هلي اڳيان آئي، نظر نواز نظارن جا سلسلا گذريا.
جنون جو عشق هو صادق ۽ جستجو اٿڪ، نگاهِ شوق سان تنهنجا هو سرڦريا گذريا.

نظر نظر تي ترانا سندا [illegible] آيا، — قدم قدم تي محبت جا مرحلا گذريا.
کيلي ڪينوڻ تہ لڳي آڳ سبز ڪيتيءَ ۾، — زمينِ دل تي قيامت جا حادثا گذريا.
ڪنين کي گل ۽ ڪنين کي پلئہ پيا پٿر، — جهليندي جهول سنڌ ۾ در اڳيان گدا گذريا.
دليون جليون ۽ جگر خاڪ ٿيا، آئيون آهون، — وفا جي وات تي سنگين واقعا گذريا.
چمن اداس ٿيو ۽ ڪليءَ جا لڙڪ لڙيا، — صبا جي دوش تي گل جا ڳيا ڳيا گذريا.
ڏِٺا ڦٽن جا جلائي ويا جي واٽن تي، — اوهان جي تيرِ نظر کي ڏئي دعا گذريا.
جنين جو عزم جوان ۽ جنين جو قلب سليم، — خدا جي نام سان موجن مان ناخدا گذريا.
سلام تن جي ادا کي؛ سلام جرات کي، — آٿيا تہ برق بڻيا، هوبهو هوا گذريا.
ليٽندي وقت جي آنڌي نہ تن سندا پيرا، — 'سليم' راه تي جي راهبر سدا گذريا.

●

جهنڊ هو، بادل هو، بار هو شايد،
آهَ جو ڪو غبار هو شايد.

زخم دل ۾ ۽ داغ دامن تي، — باغ هو ۽ بهار هو شايد.
چنڊ تارا، ڪئيون ٿي چمڪيا، — ڪنهن جو نقش و نگار هو شايد.
"پي ڪهان" جي صدا ڪٿان آئي، — ڪنهن جو سينو فگار هو شايد.
ڪوئي گهائل ٿيو مگر تنهنجو، — شوق هو ۽ شڪار هو شايد.
عرش ڏي هڪ نظر ۽ پي مون ڏي، — تنهنجي دل ۾ بہ پيار هو شايد.
هن جي ڇهري جي چنڊ جي ويجهو، — زندگيءَ جو مدار هو شايد.
شعر جنهن جو سدا رهيو جيئرو، — ڪو محبتِ شمار هو شايد.

●

ڪٿي بيقرار جذبا، ڪٿي بيخبر جواني،
ڪٿي حسن جي حڪايت، ڪٿي عشق جي ڪهاني.

ڪٿي ٽهڪڙن جي بارش، ڪٿي اشڪ جي رواني،
ڪٿي جان بيڪسيءَ ۾، ڪٿي بي نياز جاني.

هي الم هي غم هي صدما، هي فراق هي پڪارون،
اي جنونِ عشق تنهنجي وڏي آهہ مهرباني.

جتي نقش پا سڄڻ جو، سو مقام دل جو روشن،
نڪو آهہ ساز "ارني"، نڪو سوزِ "لن تراني".

آهــا شــاخ شــاخ ناهي، جا ڇڄي وڃي شجر کان،
جا پري رهي ٻرينء کان اهــا کهڙي زندگاني.

هي خزان جي ڪار ڇنجي، يا تــصــور باغبان جـو،
نہ بـهـار جـو تصوّر، نہ سـرور جـي نشاني.

اچــا رات ٻــات ڪاري، اچا مونجهہ من ۾ جاري،
ڪــوئــي آفتاب اڀــري ڪــري روشــنــي رواني.

نظم

خوشبو

رنگ رابيل جـو، سوسن ۽ سمن جي خوشبو،
روح منهنجي ۾ رچي تنهنجي دهن جي خوشبو.

خــونِ شــهـداء جــو قسم، رنگ ِ حنا جــو سوگند،
ساهہ سُرهــو ٿــي رڪــي لال هٽن جي خوشبو.

چــوطــرف چال ســان ٻــڪوي ۽ فــضــا ۾ ڦــهلــي،
تنهنجي ڳــالهين ســان ٿــئــي آهہ گلن جي خوشبو.

مُرــ منهنجيء ۾ لــکين لعل يمن جــا جرڪن،
زلــف تنهنجيء ۾ ڳــٿــي مشڪ ِ ختن جي خوشبو.

تنهنجي هستيء جــي طفيلي ۽ ادا جــي صــدقــي،
عطر عنبر جــي، گــلابــن جــي، چمن جي خوشبو.

شــرط آ ويجهو اچــي ويهہ ۽ جاچي ڏس تون،
منهنجي من مان ٿي اچي تنهنجيءَ من جي خوشبو.

روم جــا عــطــر ۽ شــيــراز جــا گلشن چاهن،
مست مون کي ٿي ڪري خاڪ ِ وطن جي خوشبو.

لاڏ ســان لام لُڏي، مست ٿــي مکڙي مُرڪي،
اي 'سليم' آهہ عجب تنهنجي ســخــن جي خوشبو.

قافلو هلندو رهيو

هي زمين ڏمندي رهي، هو آسمان ڏسندو رهيو،
زندگيءَ جي داستان کي آدمي ٻُڌندو رهيو،
راهبر رُلندا رهيا ۽ قافلو هلندو رهيو،
۽ قافلو هلندو رهيو.

ڳهند جاڳڻ جا وڳا، راهي ڳهٽا جاڳي پيا،
رند جاڳيا، پند جاڳيا، ويسلا جاڳي پيا،
سڏ سجاڳيءَ جا ٻُڌي هرڪو ٻُڌل آئندو رهيو،
۽ قافلو هلندو رهيو.

عزم ۽ ايقان جون لاٽون جڏهن ٻرنديون رهيون،
قوم جون ڪشتيون وڏيون ۽ تار مان ترنديون رهيون،
پرت ۽ پاپوهه مان ساحل اڳي سرندو رهيو،
۽ قافلو هلندو رهيو.

همسفر هوڏانهن ڏس! هو منزلون آيون نظر،
رات ڪاريءَ مان ليا پائي رهي سچ جي سحر،
دل جو هرهڪ داغ روشن ٿي پيو، ٻرندو رهيو،
۽ قافلو هلندو رهيو.

ڪنهن جي قدمن، ڪنهن جي عزمن کي چُمي ٿي ڪائنات؟
ڪنهن جي هستيءَ تي ڪري ٿي ناز انساني حيات؟
ڪنهن جي جرات جو ڏڪر هر حال ۾ وسندو رهيو،
۽ قافلو هلندو رهيو.

جن جي دم سان گرم آهي زندگيءَ جو ڪارزار،
جن جي قدمن جو رهي ٿو راهه ۾ هردم غبار،
جوش سان ۽ هوش سان واهڙ سدا وهندو رهيو،
۽ قافلو هلندو رهيو!

جاودان هردم جوان آهي جوانن جي حديث،
نقش ٿي هرچيز تي سچ جي نشانن جي حديث،
ڪوٽ ڪچ ۽ ڪوڙ جو ڪڙڪا ڪري ڪِرندو رهيو،
۽ قافلو هلندو رهيو.

سرفروشيءَ سان ٿئي ٿو سرد مانجهي سرفراز،
هر نظر جنهن جي بلند ۽ هر عمل تاريخ-ساز،
مثل آنڌيءَ جي آئيو، سيلاب ٿي وڌندو رهيو،
۽ قافلو هلندو رهيو.

سلديش

عنبر عنبر ٽيندو رهندو،
نينهن نشانبر ٽيندو رهندو.

روح رهائيون، قرب کهائيون، برهہ برابر ٽهندو رهندو.
داغ دلين جا ڏوهي وهندا، سڪ جو ساگر ٽيندو رهندو.
عشق آذار ڪري ٿو اوڇي، شوق ڪي شهپر ٽيندو رهندو.
ظلم جي ظلمت گهر ٿي ويندي، ماه منوّر ٽيندو رهندو.
ننڊ ڪي نينڊي ڇو نہ ڇڏيندو، ڪاهل ڪونڌر ٽيندو رهندو.
هرهڪ هوشو هرهڪ دودو، دوست دلاور ٽيندو رهندو.
عاشق پڙ ۾ ايندا رهندا، صدقو سرسر ٽيندو رهندو.
سڻي سچ ڪي جهاڳي ويندي، وير پنهون ور ٽيندو رهندو.
گيت خوشيءَ جا گونجي ويندا، ”مورو“ گهرگهر ٽيندو رهندو.
مومل محزل ماڻي رهندي، راڻو رهبر ٽيندو رهندو.
مارو مير ملير ملهائن، ماڳ ملو، ٿر ٽيندو رهندو.
سنڌڙي ملڪ جو ذرو ذرو، پاڪ ۽ پوتر ٽيندو رهندو.
نيت پريت جون ريتيون رهنديون، پيار پيمبر ٽيندو رهندو.
دشمن آخر دشمن آهي، دلبر، دلبر ٽيندو رهندو.

بهار

هير منڙي کهلي چمن اندر،
آهہِ آمد بهار جي شايد،
اي پکيڙو! سجاڳ ٿيو، ڳايو،
باغ ٿيندو وڃي ٿو بن اندر،
ٿيندي صورت قرار جي شايد،
من جي مکڙيءَ تي رنگ روپ آيو!

اعلان

او پرين! اڄ تہ سڀ پاڻ ۾ اعلان ڪريون،
پنهنجي الفت کي زماني جو نگهبان ڪريون.
ورہ وڇوڙي جي جلائي تہ بڻايون اڪسير،
پنهنجي دک درد ۽ ارمان جا درمان ڪريون.

خون زخمن جو ڏلي خوب ڇمايون ٻوتا،
پنهنجي ويران بيابان کي گلستان ڪريون.
اچ تہ دنيا ۾ ڪريون رحم وسخا کي زنده،
امن دستور ڪريون، عدل کي سلطان ڪريون.
اچ تہ دنيا ۾ ڪريون قرب ۽ سڪ جون ڳالهيون،
قوم کي قوم ۽ انسان کي انسان ڪريون.
سڌ سڄاڳيءَ جا ڪري، گيت آئڻ جا ڳائي،
ذات انسان جي احساس تي احسان ڪريون.
ٻن کي ٻارهن ٿا چون، اچ تہ سڄڻ تون ۽ مان،
سنگ کي ميڻ ڪريون، آھ کي طوفان ڪريون.
دل جي درگاھ ۾ پانيڻ کي سڄو ٽيڪايون،
غسل مئہ جو ڏئي زاهد کي مسلمان ڪريون.
اچ تہ اي دوست ڪريون پنهنجي محبت کي 'سليم'،
جسم رهندا ٻہ مگر جان کي هڪ جان ڪريون.

سرفرازي

جنهن وقت رفعتن جو معلوم راز ٿيندو،
هرهڪ قدم اسان جو تاريخ-ساز ٿيندو.

سچ جي سڃاڻ جنهن کي، منزل جي ڄاڻ جنهن کي،
ملت جو سير ٿيندو، خلقت جو ناز ٿيندو.

جهيڙڪيءَ جي زندگيءَ جو ڪجهہ اعتبار ناهي،
شوڪت نصيب ان کي جو شاهباز ٿيندو.

قربانيون ڪنهين جون، ويران ڪين ونديون،
جو سرفروش ٿيندو سو سرفراز ٿيندو.

بي فيض بي حقيقت آهي زبان درازي،
سو دست آھ ڪامل جيڪو دراز ٿيندو.

جنهن پاڻ کي سڃاتو، عظمت جو راز پاتو،
دنيا جو دوست دلبر ۽ دلنواز ٿيندو.

عظمت ملي ٿي ان کي، جيڪو جهان اندر،
محمود ٿي وڃڻ کان اڳ ۾ اياز ٿيندو.

حق ۽ حقيقتن جو جنهن کي نياز آهي،
ساري جهان کي آن جي آڏو نماز ٿيندو.
آن قافلي کي ڪامل منزل ۽ مانُ ملندو،
جنهن قافلي جو رهبر ميرِ حجاز ٿيندو.

قطعا

روزشب واري رواني ڪين وڻجارا وسار،
هر حياتيءَ جو وکر مشبو رهيو ان ماڻ ۾؛
جنهن هٿان لُٽجي ويا راهي ۽ ڪيئي قافلا،
وقت جو ڏاڙيل اچشو ناهه ڪنهن جي اڻ ۾.

خودي، جنهن ۾ خدا وسري وڃي، تنهن کان پري رهجي،
تڪبر ۽ خوديءَ کي دور ۽ بيدم ڪري رهجي؛
خودي، جنهن سان خدا کان بعد هر شئي تي حڪومت آهه،
خودي، جا خالد و ضرار ۾ هئي سا سعادت آهه.

ڪنهن خار ۽ خزان جي شڪايت مان فائدو؟
پنهنجي ئي دل جي رَت سان خزان کي بهار ڪر؛
توکان وفا جو خير گهُري ٿو وطن عزيز،
اي دل! رڳو حسين بُتن سان نه پيار ڪر!

نعيم دريشاڻي

هائڪا

*

(١)

اسر جو جيت،
ڀڪي –
ڳائن ڪهڙا گيت.

مٿان ڪارو آسمان،
هيٺ –
ڇاڻ، ڇڪ، طوفان.

ميءُ گوڙ ڪيا گيهه،
ڀوسائي –
مٿان پنهنجو نيهه.

سانت، اونده، کهوڪ،
دور –
گدڙن جي ڪوڪ.

آءٌ تون رات،
چنڊ –
ڪڪرن جي بارات.

آءٌ بار بار،
ميسرائيون –
ڏيڏرن جي پڪار.

ڇت تي انبڙت،
ٻارن –
جي عدد ٻاهت.

جڳن جي جيت،
پيار –
ميءُ خسيس گيت.

آءٌ، چنڊ، ڪجهه، زن،
ٻڌن
گلَ، مجسر ڪتن.

هيٺ، آءٌ، ڪتاب،
(اڌ مرات) –
مٿان مرڪي ماهتاب.

اڪڙيون عرق عرق،
ڏڪڙو –
ڪيترو ٻيو فرق!

پورنماسي، واءُ موسيقاءُ،
تون –
آءٌ، اڻ ڪٽ ڇهاءُ.

*

(٢)

آءٌ تہ انسان،
ٻنان –
سمجهہ، سوچ، گيان.

وسو وسو ڪڪرو،
ساوا –
ڏيندا وڃو ٻڙرو.

ڇت تي ڇپر،
تنهنجا –
ڪيا ڪارا ڪڪر.

وڄ، واءُ، گوڙ،
آماس –
مينهن ۽ ماڻهوءَ پوڙ.

رڳو هيءُ پل،
پوءِ –
ڪوجهو، ڪنو، اجل.

اکيون بند، ڪائنات،
گهمي –
منهنجي رول ذات.

واهُ ھر گلاب،
ٽوڙي –
سدا ٿين شتاب.

رنگ، سڳنڌ، تازاڻ،
گلن –
منڊيو هيءُ مانڊاڻ.

شروع ڪان رت چاڻ!
ماڻهو –
ڪڏهن ٿيندين سياڻ؟

آءُ، رڳي پاٽ،
گهري –
گهري هڪ آساٽ.

تنهنجا سڀ انگ،
سڳنڌ –
گلن جا رنگ.

آءُ پاڻ گهاءُ،
پرين –
تنهنجو بہ پوتاءُ.

*

(٣)

آءُ هڪ خيال،
بنان –
ازل يا زوال.

گلن تي ماڪ،
جڻ –
تنهنجون اکيون غمناڪ.

لُڙڪ، دل، ڏڏا،
جڏهن –
پنهنجا هٿَ ڇـا.

وڏ ڙو آيو اڄ،
پرين –
روشنيون وسايو اڄ.

نت نئون گل،
تون –
رنگ، خوشبو، ڪـُل.

پتين ھر ڏار،
وقت –
هڪ تکي تلوار.

اکيون ڏين ڏنپ،
سڙيا –
خوديءَ جا ڪنپ.

شاديءَ جي رات،
اکيون –
سوال – جوابات.

ٽڪرا

ناڪ ھر مينهن،
پرين پنهنجو نينهن –
آءُ هاڻ شينهن.

آءُ تنهنجو ترجمان،
تون منهنجو داستان –
چانڊوڪيون پنهنجو مڪان.

آءُ، تون، لازمان،
آءُ تون لامڪان،
آءُ تون گيان.

هوچي من، ٿيو سانگان،
هاڻ اپرندا طوفان –
سوپ تنهنجي انسان.

بيت

● الياس عشقي

مٺو مٺائين گهوريو، اڄ مهندان مڱڻهار،
تن کي آهه تپائيو، تنهنجيءَ تند-تنوار،
ڪٿي پنهنجو ڪينرو، ڪو جاجڪ سُر جهونڪار،
جيئن منهنجي تن-طنبور جي ٽُٽي پئي هر تار،
تنهنجي تند-تنوار تي گهوريان جان هزار،
من کي ناهه قرار، پل پل گذري تات ۾.

—

مٺو مٺائين گهوريو، سير جو سانگو چاءِ،
اکڙين ۾ آهي آڏيو، جاجڪ تنهنجي جاءِ،
منگتا اڄ موج ۾، ڪا اهڙي سام پُراءِ،
تن جا روڳ رڃي وڃن، ڪو اهڙو سُر سمجهاءِ،
جيٺو ناهي راهه، ڪڻ تون پنهنجو ڪينرو.

—

مٺو مٺائين گهوريو، مَنَ جو مُٺل نه مور،
سُر آلاپ ۽ ساز ڪڻ، جيئن لهي وڃن ڏک سور،
سِرُ ڪيم منظور، مڱڻ سُرن تي.

—

مٺو مٺائين گهوريو، رهي وڃ هيت رات،
تنهنجي تند-تنوار سان، حاصل ٿئي حيات،
پل پرهه ڦُٽي پرڀات، سانگو ناهي سيرَ جو.

—

پرديسان پنڌ ڪري، هلي آيس هيت،
چوريان ٿو مان چنگ کي، نوڙت ڪري نيت،
جيءَ تنهنجو جيت، اتي آهي ڪو سُر، ساز جو

—

پرديسان پنڌ ڪري، ڪٺي آيس ساز،
راهه پروڙج تند جو، الستي آواز،
جاڻن جي هي راز، تن جي مَنَ ۾ مامرو.

—

پرديسان پنڌ ڪري، آيس تنهنجي راڄ،
ماريو مون کي لاڄ، هن ڪينري ڪوجهو ڪيو

—

پرديسان پنڌ ڪري، آيس تنهنجي ديس،
جاجڪ پهري ويس، آيو اميدون کڻي.

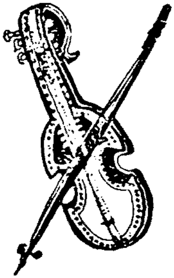

ڪافيون

● حافظ "احسن" چنا

*

محب مٺا مٺار، سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

ساهه سيسي سان صدقو ڪريان، تــوتــان ســو ســو وار،
سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

ڪامل پنهنجو قرب ڪرم ڪر، دوســت ڀــــــاهه ديدار،
سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

شان سڄائي دلــبــر پنهنجو، ســون ۾ عـــيـــب اپار،
سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

حجت توسان ڪهڙي هلايان، ڀــيـــرن جــي ڀـــيـــزار،
سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

ڪامل منهنجون ڪوڙين ڪچايون، تون ڏوليــو ڏيکڻهار،
سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

بيعد تنهنجا پال پــلايــون، لائــــق لــــک هـــــزار،
سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

ڪيچي آهه تون قربون ڪاهي، واڳ وصــــل جــــي وار،
سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

'احسن' تي ڪر ڪا احساني، ڪــامــل ڪــلــنـڳــيــدار،
سونهن ۾ تنهنجو ثاني ناهي.

● "غلام" اڙو

*

تنهنجي حسن سندا آثار لکين، آثار ڏسان يا توکي ڏسان،
سنسار ۾ سڀ اسرار سندهه، اسرار ڏسان يا توکي ڏسان.

جيڏانهن نگاهون سان ٿو ڪٿان، تيڏانهن سڄڻ بس تون ئي ستهون،
دلدار ســنــدهه ديــدار گــهــڻــا، ديــدار ڏسان يــا توکي ڏسان.

تنهنجي سونهن جي چا ساراهه ڪجي، تنهن حُسن کي ڪيئن وهوا ڪجي،
هن سونهن سندا سينگار سوين، سينگار ڏسان يا توکي ڏسان.
هر گل کي تنهنجو رنگ ۽ بُو، هر ڦل ۾ تنهنجي شيريني،
هيءَ باد صبا ۽ بهار ڏسان، گلزار ڏسان يا توکي ڏسان.
هن محب جي منهن ماوڪ ۾ تون ۽ ناز ۾ تون ۽ نگاهه ۾ تون،
هن منڙي مرڪ ۾ تون، رخسار ڏسان يا توکي ڏسان.
”غلام“ پيو هر وقت منا، پنهنجي ڏوهن سان تنهنجو ڪرم ڪجي،
هي ڏوهه وڏا يا ڪرم وڏو، پنهنجا پار ڏسان يا توکي ڏسان.

● بهاول خان لغاري

*

شال اچي آري، آري،
موني منهنجي ماڳ تي، لا.

جاني سڄاني چوري چڙي ويا،
ڏوهڻ سمجهي ڏاري ڏاري، شال اچي ......
ڦوڙائي تہ فراق جي الا،
جان منهنجي آ ڳاري ڳاري، شال اچي ......
اندر چاڪ چڪن ٿا سرتيون،
مهڻ لوڪَ جي ماري ماري، شال اچي ......
ڪنديس خان پنهل سان جيڏيون،
ڳالهه اها آءٌ ساري ساري، شال اچي ......
’بهاول‘ چئي بلوچ جو،
برهه لڳو تہ باري باري، شال اچي ......

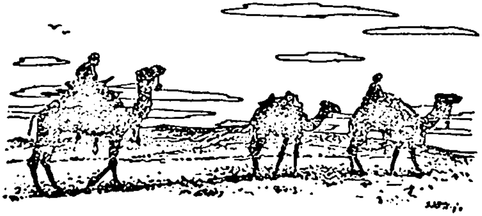

١

وايون

● شيخ عبدالرزاق "راز"

"ساون ۾سي مرتيون، سجڻ ساريو سون،"
مينهن پيجاني پون.
ورور واراڪا ڪري ۽ رم جهم لاتائون،
مينهن پيجاني پون.
وڄون وسڻ آئيون، جاڳيون اميدون،
مينهن پيجاني پون.
گهرگهر ۾ سلهار ٿيا، وريون واڌايون،
مينهن پيجاني پون.
پنيون منهنجي ڏيهه جون، سي ستاريون مايون،
مينهن پيجاني پون.
ٻهراڻن پاسو ڪيو، دل تان ڏوئي ٻون،
مينهن پيجاني پون.
پلر پيو پوکن ۾، ٿيون سنگهاريون سايون،
مينهن پيجاني پون.
سارنگ مون ۾ وس ڪيا، ۽ مون ۾ آهين تون،
مينهن پيجاني پون.

● "نقاش"

سانگ سيسيءَ جو سُور، ڇڏي هل سانگ سيسيءَ جو سور.
جالسين چندن چرندين چانگا، تانسين منزل ڏور،
ڇڏي هل سانگ سيسيءَ جو سُور.
چتين ٿري پيچين ڪيو اچ ٻر ٻر ننگر جي ٻُور،
ڇڏي هل سانگ سيسيءَ جو سُور.

ڪويتا جي ڪوناريءَ ۾ وجهي، نين نچوڻي نُور،
چڏي هل سانگ سيسيءَ جو سُور.

ليڪ ڏگن جا، سوچ سچُوءَ جي، سنڌ سچي منصور،
چڏي هل سانگ سيسيءَ جو سُور.

ساهه وراڪو سنڌڙيءَ سان جيئن سينهن ڪُنڊيءَ جو پُور،
چڏي هل سانگ سيسيءَ جو سُور.

ڏگندڙ ڏاندو تنهي اسان جي، تاب پريو ٿئون تُور،
چڏي هل سالگ سيسيءَ جو سُور.

ديـن ڌرم جـي رکوالن کي نيبهه حُور قصُور،
چڏي هل سانگ سيسيءَ جو سُور.

آزاديءَ جـي متوالن جـو اٿـئي اهـو دسـتور،
چڏي هل سانگ سيسيءَ جو سُور.

لسانگـا اي 'نـقـاش' نـہ سڙلدا، مارينڌا مغرور،
چڏي هل سانگ سيسيءَ جو سُور.

● نصير "شاد" مرزا

ڏيئڙو ٻاري آءُ سـيـان تـون-
جل تـل تـئي اونداهه الـو لـو...

آت آيـهـريـن لـهـرين وچ ۾، پنهنجي جـيـونُ نـاوَ الـو لـو...
ڏيئڙو ٻـاري آءُ ميان تـون.

ٿو هرَ هيٺُ تون ٻيلو چو هيڻ، ڏيندئي ڪونه هيءُ چانءَ الـو لـو...
ڏيئڙو ٻـاري آءُ ميان تـون.

وات آوانـي، ڪُلـهي ڪـنـوانـي، مـٿـان هـي وَٿُ واءُ الـو لـو...
ڏيئڙو ٻـاري آءُ ميان تـون.

● ”عاجز“ آچر

ڪا ڏُکياري، پريت جي ماري، پريت ڪيو ٻچتائي، ڍوليا،
ويٺي نيرَ وهائي، ڍوليا.
ڪانگ اڏايو، جهاتيون پايو، سُور پيئي سرچائي، ڍوليا،
ويٺي نيرَ وهائي، ڍوليا.
هرهر هِڏڪي، ساجن سُڏڪي، درشن لئي واجهائي، ڍوليا،
ويٺي نيرَ وهائي، ڍوليا.
تو بن جاني، پريم ديواني، ڪنهن کي سُور سڻائي، ڍوليا،
ويٺي نيرَ وهائي، ڍوليا.
نينهن لڳائي، جيءُ جلائي، هوءِ وٺين تڙپائي، ڍوليا،
ويٺي نيرَ وهائي، ڍوليا.
آءُ پيارا، جيءُ جيارا، ”عاجز“ تي ٻاڏائي، ڍوليا،
ويٺي نيرُ وهائي، ڍوليا.

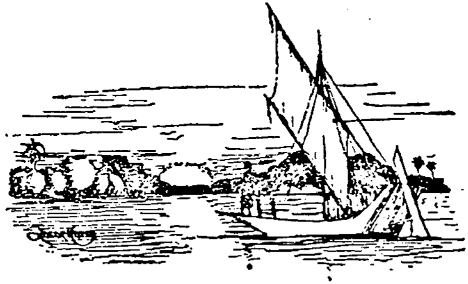

گيت

● نصير "شاد" مرزا

امبر تان ڪو اوتي وينو ر‍ِم جهم برڪا ڏارَ،
هن رُت ۾ تون سائين مون ڪان ڏور نه ايڏو گهار.

پنهنجا ڪارا وارَ ورڪيڙي، هٿن هٿن واجهايان،
آس جو ديپڪ ٻاري مَن ۾، وَرو وَر واٽ نهاريان،
سورک مَن کي آهي پل پل، سانول تنهنجي سارَ،
هن رُت ۾ تون سائين مون ڪان...

منهنجو جوڀن ڀونر وانگي آهي ڀوتر ڀوتر،
رات سانت جي سيني ۾ اڄ ڇيڙيون گيت سدر،
تنهنجي راهن تي او سُپرين ڀيٽي وڇايان وارَ
هن رُت ۾ تون سائين مون ڪان...

● "نظير" ٽنڪڙائي

تنهنجي لبن جي لاٽ تان گهوريان،
اکر اکر اثبات تان گهوريان،
گهوريان چنگ و رباب ـ او سائين،
تُنهنجو واٽ گلاب.

آئون سيرو سيرو آهيان،
تنهنجي اڳيان ڇا ڳالهايان،
تون ڳالهاءِ جناب، او سائين،
تُنهنجو واٽ گلاب.

تنهنجي ٻوءِ سان جوڀن جرڪيا،
تقديرن جا ڪاڳر ڪڙڪيا،
نظر نظر ۾ ثواب، او سائين،
تُنهنجو واٽ گلاب.

وقت جي اوسيڙن کان اجو،
سڀ جي حجت کان تون ڏاڍو،
ڪير سهي پر تنهنجو تاب، او سائين،
تنهجو وات گلاب.

● "بشير" سيتائي

منهنجي سفر جا ساٿي يار، تڪڙو تڪڙو هل رهوار،
- تڪڙو تڪڙو هل رهوار.

مڪر دغا، نفرت جي دنيا،
هيڏي ڪوڙ ڪپٽ جي دنيا،
رت سان رڱيل رت جي دنيا،
ظالم ۽ ظلمت جي دنيا؛
جهر جهنگ جهڙو، خون خرابو، ويڙهه سند و آ هت وهنوار،
- تڪڙو تڪڙو هل رهوار.

ديس پرانهين ۾ هل ڪاهي،
صلح ۽ سانت جو جڳ جت آهي،
منهنجي سيني ۾ دل آهي،
پٿر ناهي، پٿر ناهي؛
ڏنو نه ٿيندو، ستو نه ٿيندو، ڪچ جو ڪاروبار،
- تڪڙو تڪڙو هل رهوار.

هتي بندي؟ جي بدبو آهي،
عزت، عصمت، وِڪنو آهي،
لوفر، لچ جو تاڪو آهي،
بشر، بشر لئه واڪو آهي؛
هستي آ راڪاسن جي بستي، هيتي نه آدم جو آثار،
- تڪڙو تڪڙو هل رهوار.

ڪيرچوي، دم ڪنهن وٽ آهي،
خنجر سان چٽ نرگهٽ آهي،
گهپ اندارو، پوسٽ آهي،
روح منهنجي لئه جهنجهٽ آهي؛
مک جو ساهه هلي جيت ساهيون، اتي آڏائي هل هڪوار،
- تڪڙو تڪڙو هل رهوار.

نظم

● مرحوم علي محمد "خالدي"

پارڪر

سنڌ ۾ قدرت جو هڪ اسرار آهي پارڪر،
زيب و زينت حُسن جو شهڪار آهي پارڪر،
سُنڌ ۾ سينهن جي لالہ زار آهي پارڪر،
مثلِ شاليمار جي گلزار آهي پارڪر،
سنڌ ۾ جڻ بره جي بازار آهي پارڪر.

ٿر جي وارياسين پٽن جو جوڙ ۽ جنسار خوب،
ٿر جي وارياسين پٽن جو حسن ۽ مينگار خوب،
ٿر جون وارياسي پٽون ٿيون دل جي لئبڪ نار خوب،
ٿر جون وارياسي پٽون بنجن هنئين جو هار خوب،
هر زبان تي چؤطرف چوڏار آهي پارڪر.

ڪيترا آثار آهن بي نشان بي نام هيت،
سنڌرن ۾ ويٺا آهن ڪيترائي "رام" هيت،
"جين" وارن پڻ هٺا ڳهاريا گهڻا ايام هيت،
"ٻڌ" جي آهن ڌرم جا اهڃاڻ ظاهر جام هيت،
مختلف ڌرمن سنڌو ديار آهي پارڪر.

آرين ڪان اڳ جي آهن وقت جا هيت غار پڻ،
"تپشيا" آهن ڪرڻ جا تن اندر آثار پڻ،
باه جي پوڄا سندا موجود آهن پار پڻ،
ديوتائن جا اتي آهن ڪبا وبچار پڻ،
پاڻ ۽ پوڄا جو هڪ منسار آهي پارڪر.

ٻيا مسلمان جيا آهن هيت عبادتگاهه سوَ،
جيت عبادت لئه اچن صوفي سچا هرماهه سوَ،
ٿي رچيو رهنا وجن دُرويش راتو واهه سوَ،
ٿا رهن لوڪان لڪل چوڌار حق آگاهه سوَ،
حق سان هڪ ٿي وڃڻ جو ٻار آهي پارڪر.

مختلف قسمن جون ٻوٽيون هيت ملن ٿيون بي حساب،
ٿيون ٿين ناياب سولائيءَ سان هردم دستياب،
جن منجهان تيار نسخا ٿا ٿين لڳ لاجواب،
ٿا چٽن تاثير جن جي ڪان مرض مهلڪ شتاب،
خلق جي خدمت جي لئه تيار آهي پارڪر.

"شب چراغ" ات آهي آسانيءَ سان ملندو سنڌ ۾،
۽ "سلاجيت" آهي خالص هيت ئي ٿيندو سنڌ ۾،
"مشڪ وارو" هيت ئي "آهو" آهي رهندو سنڌ ۾،
چال ڏيئي آهه ٿي چالاڪ وڃندو سنڌ ۾،
سنڌ جو ڪشمير ۽ تاتار آهي پارڪر.

هيت خزانو اڻ ميو موجود آهي بي بها،
جنهن جي ڏسندي ٿي وڃي ڪر عقل انساني خطا،
قيمتين ڪان قيمتي آهن هتي ڪاٺو پيا،
جن جي قيمت جو حساب ۽ حد دنيا ۾ نه ڪا،
لک پتين ڪان لک ڀتي لک بار آهي پارڪر.

آهي هيت محفوظ ابرق بهترين ۽ بي مثال،
سنڌ وارن ڪي نه جنهن جو خواب ۽ آهي خيال،
صاف چينيءَ جي مٽي موجود آهي خوش خصال،
جنهن جو دنيا ۾ مثال آهي ملڻ مشڪل محال،
مال جي گويا ٻڌي بازار آهي پارڪر.

ٻي ميسر آهي "سُرمو" هڪ وڏي مقدار ۾،
ڪر اچي دنيا ڪي جيڪر هار ۽ سينگار ۾،
"جست" بي انداز پيو آهي ته هرهڪ غار ۾،
آهي "تامون" ائين لڪل جيئن گل لڪل گرنار ۾،
سنڌ جو هڪ نامور تجار آهي پارڪر.

ميٺهن وسڻ سان سنڌ ۾ ڪشمير بڻجي ٿو پوي،
چوطرف چوڌار جُوءِ شير بڻجي ٿو پوي،
خواب هت اميد جو تعبير بڻجي ٿو پوي،
رحمت بي حد سبب اڪسير بڻجي ٿو پوي،
سنڌ جي خوشين سندو مينار آهي پارڪر.

”سرخ رخ“ ”منڙا“ ميڻهن ۾ جام نڪري ٿا پون،
صبح نڪري ٿا پون ۽ شام نڪري ٿا پون،
مخملي پوشاڪ ۾ گلفام نڪري ٿا پون،
”خالدي“ دل تي وجهڻ لئه دام نڪري ٿا پون،
دل جهليو، دل سوختہ، دل زار آهي پارڪر.

● ”نديم“ انصاري

آئين ياد تڏهن تون يار

ڪٿي ڪکر جي ڪارونجهر ڪان، وڇڙيل جڻ ڪا ڪونج ولر ڪان،
لڏندي لمندي ٿڙندي آئي، قدم قدم جڻ ڪو سودائي،
ڪلندي ڪجندي، ڪر موڙيندي، جڻ ڪا نينگر نشين البيلي،
ڪوليا جڻ ڪي ڪيس ڪنار: آئين ياد تڏهن تون يار.

واڻن تي جو ميڻهن وسن ٿا، مارن جا جڻ نيڻ نمن ٿا،
چمڪي ٿي پئي ٿر جي واري، پانيان ٿارن سينڌ سنواري،
ديدن سان جو ديد ملائي، جڻ ڪا هير آئي جي آئي،
ٿي ويا ٿرن سڀئي ٿڌڪار: آئين ياد تڏهن تون يار.

تنهنجو منهنجو اهڙو ناتو، جهڙو ڪا وستو ۽ پاڇو،
ماه سرير جيئن هڪ ناهي، پر هڪ بڻي ري ڪجهه پي ناهي،
ياد اچين ٿو چاڪ چڪن ٿا، آپ ۾ جيئن تارا ٽمڪن ٿا،
اڪيون ٿيون جڻ مينگهه ملهار: آئين ياد تڏهن تون يار.

اندر سان اچ اڏما اٿليا، مارنگ سان جئين پونا موريا،
دردن دل ۾ ديرو لايو، مارن جڻ ڪو ويءُ وسايو،
سور سوايا اڳرا آيا، جهڙ نيڻن تي گهاٽا ڇايا،
ويڙهيچن تي ٿيا وسڪار: آئين ياد تڏهن تون يار.

مومل جي تارن ۾ تبرون، خير خوشيءَ جون ناهن خبرون،
ڪاڪ ڪنڌيءَ هُنَ وار وڇايا، جيڪي آيا سي ڦٽڪايا،
پيجل ٻشجي تند پرائي، راھ ڏياچ سوين سارائي،
گوڙ جڏهن ٿيا منجھ گرنار: آئين ياد تڏهن تون يار.

هير کهلي ۽ مکڙي مرڪي، مارئي جڻ ڪونن مان نڪتي،
حال جڏهن دل دل سان اوريا، چيٽ ڦٽي پيا ڪِرڙ ڪڪوريا،
ڳلي لڳا، جي يار رُسي ويا، هيڏا سارا سال سُسي ويا،
چانڊوڪي ٿي وئي چوڏار: آئين ياد تڏهن تون يار.

● مقصود ”گل“

وڇوڙو

چنڊ جيَ ڪرڻن سان اڪيوٽ، جڻ ڪا نار سهيلين سان،
روح ريجهائي ٿي گلشن ۾، پنهنجي رنگ رسيلين سان.
ڪرڻن سان راند ڪندي، تو منهنجي مَن کي هو پرچائي،
جڻ ڪو ٿانڀاٽو اونده ۾، تارين ۾ تو ڀاڄ لڪائي.
جنهن دم ڪائي شوخ ڪڪرڙي، چنڊ جي آڏو پير جمائي،
تڏهين سندر ڪنوار مثل تو گونگهٽ ۾ هو جڻ شرمائي.
رات سونهري، پيو تنهائي، وياڪل من ۽ دل آداس،
دل جي مکڙيءَ کي تو ڀيڄي چانڊوڪيءَ سان تنهنجو واس.
چنڊ تي پنهنجا نيڻ کپائي، تنهنجو درشن ياد ڪريان ٿو،
چانڊوڪيءَ سان روح ريجهائي، پنهنجو من آباد ڪريان ٿو.
جيسيتائين چنڊ ستارا، تيسين تنهنجي ياد امر،
پرديسين جان دور وسين ٿو پر دل منهنجيءَ ۾ تنهنجو گهر.
ساجن ڏوهن جي ڦرهيءَ کي ميساري تون واپس آءُ،
چانڊوڪيون راتيون پي دل کي، ڪونه ڏين ٿيون، ڪوئي ساءُ.
رُت مستاني، اک ۾ پاڻي، بوند برهه جي جاري آ،
پريت جي شمع ٻرندي رهندي، جا تو لئي مون ٻاري آ.
روئي روئي نير کُٽايم، نيڻن مان تو خون وَهي،
هڪڙي دل ۽ درد هزارين ڪيسيتائين سورَ سهي؟

ڪيستائين چانڊوڪيءَ سان پنهنجو روح ريجهايان سان،
ڪيستائين يـــاد اوهان جي، پنهنجي دل سان لايان سان.

پنهنجي نيڻ ڪٽورن سان، اوتي اڄ الـفـت جـو آب،
دل جي مکڙيءَ کي او ساجن، هيڪر ڪر اڇي سيراب،

دل جي ٻستيءَ کي او ساجن، تنهنجي لئي آ مون سينگاريو،
ميٺي منهنجون سڀ اکلايون، واڳ وطن تي جلدي واريو.

رم جهم رُت آ ساوڻ آيـو، دل جي بلبل ته ٻه ويڳاڻي،
پيار جو ”گل“ آ، دور تنهن کان، جلدي جيون جـوت اجهاڻي.

لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

آزاد نظم

● ”ناشاد“

تمنا

مون چاهيو هو توکي،
توسان محبت ڪئي هئي؛
دل جي سمورن جذبن ۽ اُمنگن کي سميٽي،
پنهنجي پيار جي تخليق ڪئي هئي؛
منهنجي بي لوث محبت جي،
چنڊ به گواهي ڏني ٿو؛
آسمان جا سڀئي روشن تارا،
منهنجي شوق جا چڻ شاهد ٿيو پيا ٽمڪن.

منهنجا معصوم پرين!
تنهنجي ناز تي،
شاد ۽ گدگد ٿيڻ لئه،
فقط چند لمحا ٿيا ها ميسر.

صد حيف! چاهت جو اهو رانديڪو،
دل جي ٻالڪ جي هٿن مان آمالڪ،
ڀڃرين ٿي ذينهن تـي ڪـري ڀرزا ڀرزا ٿـي پيو!

مون چاهيو هو توکي،
توسان محبت ڪئي هئي،
دل جي سمورن جذبن ۽ اُمنگن جي گهراين مان.

منهنجا مغرور پرين!
تون سمجهين ٿو تہ شايد۔
نينهن جي نهائين هاڻ ٺنڊي ٿي ويئي،
ڳالهہ آئي وئي.

ڇا خبر، اڄ بہ سندم دل ۾ دکندي ڪا هجي
پيار جي چڻنگ،
ڇا خبر، اُن سان محبت جو جهان ٿي پوي ٻيهر روشن.

وقت وقت جي تقاضا آهي،
وقت جي ڳالهہ ٻُڌڻي ٿي پوي ٿي-
وقت جي ڳالهہ ڪان ڪن ٿا رڪجي پي تہ ڪجي ڪين؟

منهنجا سرڪش پرين!
اڄ توکان پري، ڏاڍو پري،
بيڪس و مجبور ٿيو،
تنهائيءَ ۾ سوچيان ويٺو-
هاڻ آها چاهہ جـي چڻنگ ماضيءَ جـي رک ۾
ڇپايان ڇا لئه؟

وري نينهن جي لهائينءَ کي دکايان ڇا لئه؟
(گذريل وقت بہ وارثي ڪنهن کان وريو آهي؟)
گذريل وقت کي واپس بہ ورايان ڇا لئه؟

زور جي ميندي نہ لڳي آھ ڪڏھن، نہ لڳي ٿي سگھندي،
زور جي ميندي ۾ ڪي لڳايان ڇا لئہ؟

منھنجا بيوفا پرين!
منھنجي ھڪڙي آ تمنا باقي:
ڪاش اھا حقيقت بنجي،
بي چين الفت ڪي ڪجھہ تہ تسڪين ملي -
تہ جنھن ناز سان،
جنھن انداز سان،
جنھن چاھہ سان،
جنھن آتساھہ سان؛
جن جذبن ۽ امنگن جي گھرائي ۾ سان،
مون چاھيو ھو توکي،
تو سان پيار ڪيو ھو،
بيو ڪوئي خوش بخت اگر چاھي توکي:
شال خدا ڪري،
ائين ئي چاھي،
ائين ئي پيار ڪري.

غزل

● "ذوالفقار" راشدي

●

رِڻ پَٽن تي رم جهم آيا برسڻ کي برساتي ماڻهو،
بيراڳين جيان بِنَ وڃائن ٻَر ٻه هي پرڀاتي ماڻهو.

آءٌ ئي هڪڙو جن جنهين کان جڳ سمورو تنگ، توائي،
پلئه پئي بيزاري، ڪلفت، ڏک آهن گهر-ياتي، ماڻهو.

راڄن، ساري راڄ ٻه آهن، باغي ڇهرا، باغي جوانيون،
تنهنجي خدائي ڪير قبولي، ڪونهي ڪو خيراتي ماڻهو.

اوسيڙي جي هيرَ اکين کي ڪيئن وِڄهن هي ڦول ٻدن جو،
کهڙي پت آ نند-ڀَڃَن کي ايندو ڪو آڏراتي ماڻهو.

هيءَ سپنن جي ٻوڙ ته آهي، اک-ڇنڀڻ جي سرحد تائين،
پاڻيءَ ڦوٽا هي سپنائي، خوابن جا لمحاتي ماڻهو.

ڏيل ڏمڪن جي ڏهڪايل کي، جاچي ڏسندو جو جهونجهڪڙي ٻه،
پرڻ سورو ٻهنوَ آهي، گيچڻ گيچڻ چاتي ماڻهو.

انساني آدَمين، ٻجي قيمي خاطر کهڙا خنجر آندءِ؟
کهڙيءَ ڏاهيءَ چڙهندڙيون سوچون، کهڙي ڪُهندي ڪاتي ماڻهو؟

مکڻي ٻوتي ٻه هاٿي کا جان نه آهي ليڪن، جاني،
ماڻهو سون لئه سوچن تا، يَرَ، آهي ڪو جذباتي ماڻهو.

● "سرويچ" سجاولي

●

کهُور گهُنڊ سان گهر اڳيان اڄ گهوٽ گهمُندي سون ڏٺا،
ٻير ٻيرين جا، ٻرين حورن کي چمندي سون ڏٺا.

صحن ٻه جنهن وقت ويهي، هُن سنواري سينڌ تان،
ستوَ ٻيجي سورج ويا، لک چنڊ ليڪندي سون ڏٺا.

وصل وچين وس ڀانئي، جان ويڙهين وهمي وڪون،
سهل آنهيءَ سر ۾ ڪٿين سور سرندي سون ڏنا.

گشت گلشن ۾ ڪندي جي ڳهوٽ ڪئي ٿي گفتگو،
دهن سان دلبر سندي آت ڏُرّ ڪيرندي سون ڏنا.

يار جي سهڻي، سڌي، سنهين قد وقامت کي ڏسي،
ڪيا سرو سجدا سوين، نيت نخل نمندي سون ڏنا.

ڪوڏ سان جنهن سهل ڪامل، ڪَرَ ڪٺي منهنجي قريب،
ڪوڙين ڪونجن سندا آت ڪنڌ جهُڪندي سون ڏنا.

پور ٿيون بجليون ٻيون سڀ مُنهن اڳيان محبوب جي،
ميڻ جيئن مانڪ مٿين سرجان ڳرندي سون ڏنا.

جنهن هنڌان لالڻ لنگهيو هو، ڏٺي پارس پاڪ پير،
زاهدن جا آن زمين تي، نيرو گسندي سون ڏنا.

سونهن آن جي سازيا هر سوَ هزارن جا هنيان،
ستوَ سڪندر سوز ۾ سچ پچ تہ سڙندي سون ڏنا.

منجهہ ٿنا تنهنجي سجڻ، 'سرويچ' هڪڙو ڇا سگهر،
شوق سان شاعر گهڻائي، شعر لکندي سون ڏنا.

● "انور" هالائي

●

جنون دل ويو ڪسجي، هي ديوانا اداس آهن،
الا! بيوس ٿي سرمستي ۽ مستانا اداس آهن.

اکين جا لڙڪ پيي هالي ٿا صدمن کي ڏيون آٿت،
پياڪن کان سوا لبريز پيمانا اداس آهن.

جيون پيا ڪنهن جي يادن جا ڏيا پاري اکيلي سر،
حياتي گذ جا گذري، ان جا افسانا اداس آهن.

نہ سوڻ جي رهي اميد، ساروڻي نٿي نڪري،
سندم حال زبون تي پنهنجا بيگانا اداس آهن.

اسان جي بدنصيبي ٿي نصيبن ساڻ اهڙي آهي،
وفا جي واٽ جا سرواڻ فرزانا اداس آهن.
گلستان کان وٺي ڪجهي اگر رنگت ته چا ٿي پيو،
جڏهن اڄ يادگار دهر ويرانا اداس آهن.
فريبِ رنگ و بو ۾ ڦاسجي دل پيا ٿا پڙيابون،
حقيقت ۾ اهي لمحات روزانا اداس آهن.
اچانڪ ٿي وٺي اوندهه اڌوري آس رهجي وئي،
اجهائل شمع جي چوگرد پروانا اداس آهن.
اڪيون ڪنهن آسري تي روز واجهائن پيون واٽون،
نه ڳوڙها ٿا ڳڙن 'انور' جا نذرانا اداس آهن.

● حميد "شهيد"

●

اڄ سندم جان بهار آيو هلي، باعث صبر و قرار آيو هلي.
گلبدن گلشن جمال و گلعذار، صنعت پروردگار آيو هلي.
آفتاب حسن و رشڪ ماهتاب، نازش ليل و نهار آيو هلي.
ڪجهه چوڻ لئي منهنجي دل بيچين هئي، رازدان ۽ رازدار آيو هلي.
منهنجي زخمِ دل جو غمخوار و مسيح، ماهرو تيماردار آيو هلي.
موڪليو مون هي غزل هن ڏي 'شهيد'، پل ۾ هو غفلت شعار آيو هلي.

● احمد خان "آصف" مصرائي

●

خلا جي بحر بي پايان سندو ساحل پري آهي،
نه ڪر تون چنڊ تي تڪيو اڃا منزل پري آهي.
چئي "ڪُن" ڪين مان جنهن ڪائناتون بي عدد جوڙيون،
سوشه رڳ کان به ويجهو آ، نه چئو اي دل پري آهي.
ڪشتي ٿو اک ٿبن ٿا نيم جان ۽ نيم بسمل لک،
ڪيئي ڪو ڪهڙو هن جي کان پلا گهايل پري آهي.
الاجي چرخ گردون پنهنجي دل ۾ ڇا پيو سوچي،
پريشان حال هرڪو ٿيو، سڪونِ دل پري آهي.
رهائيون رس پريون 'آصف' ڪجن، ليڪن ڪجن ڪاٿي،
مسلي ڪو حال محرم جت آهي محفل پري آهي.

● رحيم بخش "قمر"

●

اج رات رُنا نيڻ مٺا، اک نہ لڳي ڙي،
ڳوڙها ٿا ڳڙن تو کان سوا، اک نہ لڳي ڙي.

سُڏڪا هي سُٽي منهنجا، ستارن بہ رنو آهه،
پرڀات پيا ماڪَ ڦڙا، اک نہ لڳي ڙي.

هڪ تُنهنجي جهجڻ ۾ ٿي، ٿي رات ججهيري،
پيو راهه ڏسي نيڻ ٿڪا، اک نہ لڳي ڙي.

دنيا کي، زماني کي، ڏيان ڏوهه مان ڪوڙو،
تقدير ڪيو تو کان جدا، اک نہ لڳي ڙي.

پي زهر هي فرقت جو، مري، جيي بہ ڏلوسين،
محبوب مٺا ماهِ لقا، اک نہ لڳي ڙي.

ڪٿين جو "قمر" جهڪتو هولاريب لٿو آ،
ٿيڙو بہ هينئر چاڻ لٿا، اک نہ لڳي ڙي.

● نعيم تقوي

●

نفرت سان ڪر آهي ڳهڻ ڪي ويرجني ڪي پيارو آ،
قرب جو سنهن هن دؤر ۾ يارو ڪوڪو 'تقوي' پارو آ.

رشتا ناتا سيڻ سياڪا ڪوڙا ٿيا ڇاڪاڻ چئو،
روح پري پيو هر ماڻهوءَ جو ڏک جو ڪهڙو سيارو آ.

ماڻهو ماڻهوءَ جو ويري آ، ڪبر نبيريندو انسانُ،
اوريون ڪنهن سان سورءِ ڏکڙا ڪونہ هتي دل وارو آ.

لُڙڪ اکين ۾ سُرڪ ڇپن تي جيءُ جياري هلندا هلو،
چوندي حقيقت جڳ اندر انداز اسان جو نيارو آ.

انگ اگهاڙا پيٽ بکيا غربت جي واءُ جا لوساٽيل،
چيپاٽول جي ڏک جا آهن، قرب جني جو نعرو آ.

● هدايت بلوچ

●

زندگيءَ سان پيار ڪرڻو ٿو پوي،
موت کان ڪجهه عار ڪرڻو ٿو پوي.

حُسن ظالم دعوتون ڏيندو جتي، ات اکين کي پار ڪرڻو ٿو پوي.
هوش چو ٿو تنگ آزائي عشق ۾، هوش سان تڪرار ڪرڻو ٿو پوي.
حُسن وارا جي نه ڏين ويجهو اچڻ، دور کان ديدار ڪرڻو ٿو پوي.
جو لُٽيرو حق“ تي ڌاڙا هڻي، تنهن ڪڏي تي وار ڪرڻو ٿو پوي.
سونهن وارن سان ’هدايت‘ هر گهڙي، هار جو اقرار ڪرڻو ٿو پوي.

● الهداد ”عاصم“ ٻوهيو

●

جيڪي ۾ مليون سختيون، اسان سِرَ تي سهايون،
ڪلندا ٿا وتون سُورَ گهڻا دل ۾ سمايون.

دل منهنجي زبان منهنجي ۽ ٻاتي هي سپيني،
آهون ٻه پرايون ته هي دانهون ۾ پرايون.

ماڻهن تي عجب آ جو هنن پنهنجون گلائون،
بس پاڻ تان لاهي ڪٿي اچ مون تي وسايون.

اهڙو ۾ ڏنو آهه رنڻ سون اڙي ساٿي!
دل مان ته اٿيون آهون، زبانن تي نه آيون.

جڳ تنهن سان چڱو آهي جو خود پاڻ برو آهي
ناحق ٻي ڪيون هن مون بري ساڻ پلايون.

جيڏي نه لذت سارَ مگر ياد رکي چڏ،
هڪ ڏينهن ڪُٺي روئيندين ”عاصم“ جون چڱايون.

● ”ساگر“ سومرو

●

درد هزارين، جان اڪيلي،
ٻانهن جو ڪونهي ٻهڳڻ ٻيلي.

تيز هوائون طوفان طوفان، نڪتي آهيان آءٌ اڪيلي.
چت چيهاڙيون، آس اجهاڻل، ساڻ نه ساٿي ۽ نه سهيلي.

من جو سنڌدر ويران، ويران، — دل جي سڪيٽي ساڻ حويلي.
ڪيتي منهنجي خوشين واري، — ڪهڙي ظالم ڀيلي ڀيلي.
اڪ اڪ جو آهه ڦير جهان، ۾، — شرم نہ ڪنهن ۾، ڪا شرميلي.
دل کي توڙي ٿو سمجهايان، — ڪانڌ سڙي ٿي هيءَ هٺيلي.
راهن تي ٿيي لتجي ”ساگر“، — هاءِ! جواني ڪا البيلي.

● ”بشير“ سيتائي

●

تنهنجو ڏک درد وڌي ويو آهي،
مون کي خود فِڪر لڳي ويو آهي.

تنهنجي جوين تي ڏسي هيڏو سيتم، — منهنجو اندر ٻہ جلي ويو آهي.
دل جا ڦٽ ڪنهن کي تون ڏيکاريندين، — جڳ جو احساسُ مري ويو آهي.
آه! پرين تنهنجا اکهان ٿو ڳوڙها، — تنهنجو دامن تہ ڀسي ويو آهي.
ڪنهن کي إنصاف نہ ڏيندو هي سماج، — منهنجو ويساهہ ڪچي ويو آهي.
هاءِ! هر دؤر جو مجبور انسان، — زهر پِي پِي، ۽ مري ويو آهي.
اڄ جي إنسان سَندي عزّت کي، — ڏيوُ دولت جو ڳِهي ويو آهي.
هاڻ روشن ڪيون رت سان ڏيئا، — ٻخت تي ڏنڌ وري ويو آهي.
جنگ جوئي ۽ هي بدلايون نظام، — آه! گهڻو وقت وَهي ويو آهي.
ظلم جو ڪنڌ جهڪايون اي ”بشير“، — ڏاڍ، ڏهڪاءُ وڌي ويو آهي.

● ”راشد“ مورائي

●

سچ، چنڊ، تارن، ڪئين جي دلبري گهرجي نٿي،
روءِ روشن ڪان سوا ٻي روشني گهرجي نٿي.

تنهن جي پيرن پاڪ جي، مان خاڪ کي لايان اکين،
خاڪ سا خاڪِ شفا آ، ٻي ميٽي گهرجي نٿي.

ٽهڪڙو ڪيل جسو اجائي مسخري گهرجي نٿي،
جنهن ۾ تون شامل نہ آهين سا خوشي گهرجي نٿي.

مرڻ ممڪن ٿيو صنم، اهڙي جيئڻ کي ڇا ڪبو؟
تو سوا، پيارا پرين، هيءَ زندگي گهرجي نٿي.

حُسن جي پوڄا ڪيو، ۽ حسن کي سجدا ڪيو،
هن عبادت کان سوا، ٻي بندگي ڪهڙي ٿي.

عشق شاهنشاه ريءَ هٿ ڳالهه ٻي ڪهڙي ٿي.
نينهن ۾ سڀ نيڪ ٿيا، نيڪي بدي ڪهڙي ٿي.

پڻ ڏٺيءَ جا بيت مون لئہ رهنمائي راهه جي،
'راشدا' ريءَ شاهه، ٻي ڪا رهبري ڪهڙي ٿي.

● سومرو محمد اسحاق "راهي"

●

بهاروا دل جي گلشن ۾ نسيم نوبهار آئيو،
ڪلي لئہ تازگي آئيو گلن لئہ ڪو قرار آئيو.

رهن جيئن خوبصورت باغ جا شاخ و شجر هردم،
چمن جي حسن و رونق لاءِ دور خوشگوار آئيو.

جهان تيزگامي ۾ قدم کي تيز تر ڪريو،
نئون دور ترقي آ، ترقي باوقار آئيو.

رکو سجدن سان پوري ڪين ٿيندي ڪا نماز آهي،
ڪڏهن ميدان جو پي پختو دل ۾ انتظار آئيو.

رڪوع اهڙو ڪجي جو ڪربلا پي ماتمي بڻجي،
جبين ريزي ۾ غم آئيو ۽ سجدو سوگوار آئيو.

جمال يار جي هر حيثيت کي ڏسڻو آ قائم،
وقارن ۾ وقار آئيو ۽ حسن افتخار آئيو.

رهي هر ڪامراني آهي تاڪيد عمل "راهي"،
ارادا با ترقي ۽ عمل با اختيار آئيو.

● "پون" سنڌي

●

پاءِ تون سهڻا ڪج نہ گوري،
توکي ڪهڙي ڪل او پوري.

تنهنجو منڙو پيارو سڪڙو،
هرڪنهن کي تو گهائي ڇوري.

ڪنن ۾ والـيـون نڪ ۾ ٻولو،
سُهڻي سيند ڳچيءَ ۾ ڏوري.
تنهنجي سـنـدر سوڀيا ڀڪلي،
جان ۾ آئـي تـي ڪا هـوري.
چـور نـظـر سان سُرڪ ميٺي سان،
تـو تہ ’پون‘ جي دلڙي پوري.

● ”منير“ سولنگي

●

ڪارين اکڙين وارا سائين،
نظرون تنهنجون نيزا سائين.

تنهنجو جوين سانوڻ درياهہ، منهنجي جيون صحرا سائين.
جنهن سان هيڪر جيءُ ڪجي تو، تنهن سان ڪهڙا ليکا سائين.
تولئہ واتون روز نهارن، منهنجا نيڻ نراسا سائين.
داغ جگر جا جرڪن اهڙا، ٻاهہ ۾ ٻجرن ٽانڊا سائين.
تنهنجي ياد جو لاش ڪلهن تي، راهہ ۾ روئون وينا سائين.
سونهن سڄڻ جي سونَ سريکي، جهڙا وڄ وراڪا سائين.
عيب ’منير‘ ۾ چو تو ڳولين،
تون ۽ مان هڪجهڙا سائين

قطعا

● ”ولي“ دائود پوٽو

(١)

ذهن جنهن کي جهڙي وڻي جهڙ ٻڻ،
ڳالهہ ننڍڙي هجي، نصيح هجي.
موت ماريندو نيٺ سڀ کي ’ولي‘،
عمر خضري هجي، مسيح هجي.

(٢)

اڄ تہ دل جي نگارخاني جا،
گل بہ ڪومائجي ويا آهن.
يا تہ مون ۾ سچاڻ آئي آهہ،
يا تہ هو ڇائجي ويا آهن.

(٣)

فسونِ ساز آهي زندگاني،
پراڻي قصي جي آ ترجماني.
هئي آدم ۽ عيسيٰ کي بہ ساڳي،
ٽنهن ڪيئن مان چوان آهي جواني.

(٤)

روح ڪيڏو اڪيلو آهي،
اڄ تہ هو ٻاڻ، ٻاڻ ڳولي ٿو.
جو مليو آ ’ولي‘، ڪئالن سان،
اڄ اهو ٻاڻ، ٻاڻ ڳولي ٿو.

(٥)

ٻن ڇڻن تا جڏهن بہ پتجهڙ ۾،
روح منهنجو اداس ٿي ٿو وڃي.
سوچ ڪيڏي اڏار ٻالي ٿي،
ماس کان ڏار ماس ٿي ٿو وڃي.

(٦)

موت تي مون جڏهن بہ سوچو آهہ،
مَن چيو: روح منتقل ٿيندو.
موت مرندو تہ ٻاڻ سڀ کو ’ولي‘،
پنهنجي گهر گهر ۾ مستقل ٿيندو.

(٧)

دل گهرين ٿو، ڏياڻ، کهڙي طرح،
مون تہ سهڪجهہ اڏار آندو آهہ.
ساهہ جيڪي، سرير ۾ آهي،
سو ’ولي‘ ڏينهن چار آندو آهہ.

نيون طرزون

● "بشير" سيتائي

(١)
رُوح ا نہ ايڏو رو،
وج نہ تون وَهلئور،
سائي ناهي ڪو.

(٢)
وج نہ تون وَهلئور،
هر ويلو آ وِهُ؛
پِي وج سارو سُور.

(٣)
سڪ لئہ هن نہ سَن،
ڏکن سان ڏوري لهہ؛
پنهنجي دل جو چئن.

(٤)
پوتاري بنگلو،
اندر ڪانو ڪچ؛
عزت ڪان ڪنگلو.

(٥)
سازيءَ تي سازي،
اندر ناچ تَشو؛
رهندڙ سي پاڙي.

(٦)
ساهون بيٺي ڪار،
هت وڏايو سيٺ ڏي،
ڪنهن نماڻي نار.

(٧)
هئہ هئہ ڪيڏي ٻُڪَ،
ڪُتو بہ ڪاڏو آن؛
پوءِ بہ نہ پِري ڪُکَ.

[مائڪا]

(٨)
اوباشي عادت،
لچ پئي لوسانجي؛
غربت تي لعنت.

(٩)
ڪاني سهيو سنار،
ڀڪ ڪان ليئي پونءَ تي،
پاڪاري پيو پار.

(١٠)
در در جا ڏيلها،
اَندا اپا ڳن لال لئہ؛
ڏوڍا پاروتا.

● "اطهر" منگي

(١)
ايڏو هي انڌير،
سج پيو سُوريءَ ٽنگجي،
پڙڪ نہ ڪُنجي ڪِر.

(٢)
ڪُتا هلوو ڪالن،
ڪلڙن جهڙا پار ٿا،
ڳيي لئہ واجهالن.

(٣)
اهڙو سانهو چا!!
جنهن ۾ سانهوءَ جي،
بوءِ نہ آهي ڪا!!

اسان ليڪن لاتو لباهي وياسين،
ڪٺهن تان ڳرا بار لاهي وياسين.

زماني کي بخشي نئون ڏڳ هلڻ جو،
خدا جي خدائيءَ کي ناهي وياسين.

اسان جيون جي سُرندي کي وڄائي،
ترانا سؤت جا ڳائي وياسين.

امرتا جو مڌر سنگيت ڇيڙي،
جيئڻ جو راز سمجهائي وياسين.

سڄاڳيءَ جو سنيهو اُٿ سنائي،
هي سر ڏيئو آ ڌرتيءَ کان سائي.

نفعي نقصان جون ڳڻيون وڃهي پن،
سمورو سات اڳتي تاڻ سائي.

ڪجهي وئي جيڪا وک، هرگز نه ورندي،
اسان جو شان ناهي پٺتي موٽڻ.

اسان آپ تي آڌاسڻ لاءِ آهيون،
چڙي ڏي پير ميان ڌرتيءَ کي ڪوٽڻ.

اسان نئين سڄ نوان لغما ڳا ڳايون،
نئين بند ۾ نوان زنجير پايون.

ودي سپ سانگ سر جا سڄ" جي لئي،
اسان ڏئي سير جو رت، رنگ لايون.

بازن جي بهارين جا پَنا ڏينهن، مڻ اڄ،
ڪونجن جو ڪنڪ ڪوه منجهان ڪاهه ڪري ٿو.

مظلوم تو ظالم تي، ڪري وار، ودي ڪنڌ،
بس هاڻ نه نوڪيءَ سان ڪڌهن ناهه ڪري ٿو.

اڳي تند تپائي ڏئي ويو جڳ جڳ جو ويراڳ،
ديجا وچ مان ويئڙا نڪري، هڪ ٿيا پاڳ نپاڳ.

ذات چڏيا اڄ ڏور ڪري سپ سانگا سر جا سُورَ،
جاڄڪ پهتا جهونا ڳڙهه ۾، جهاڳي رات اجهاڳ.

۲

مقالات

”انساني زندگيءَ کي صحيح طريقي سان وڌائڻ ۽ ويجهائڻ لاءِ انساني فطرت جو شعور لازمي آهي. جيتريقدر طبعي قانونن جو تعلق آهي، اجوڪيءَ سائنس انهن کي سمجهڻ ۾ حيرت انگيز ترقي ڪئي آهي، پر خود پنهنجي باري ۾ اسين اڃا ايترو به ڄاڻي نه سگهيا آهيون، جيترو اسين هين وقت ستارن ۽ اليڪٽرون وغيره بابت ڄاڻون ٿا. جڏهن سائنس انساني فطرت کي سمجهڻ لائق ٿي ويندي، ته پوءِ ٻاهِ اسان جي زندگيءَ کي راحت ۽ مسرت سان ٽمٽار ڪري ڇڏيندي — هڪ اهڙي راحت، جنهن کي پيدا ڪرڻ لاءِ مشينون ۽ سائنس جون پيون ڪوجنائون هيستائين ڪامياب نه ٿي سگهيون آهن.“ — برٽرانڊ رسل.

● هز ايڪسيلينسي پروفيسر سيد حسين نصر
چانسيلر آريہ مهر ٽيڪنالاجي يونيورسٽي، طهران.

ابوريحان بيروني

عظيم محقق، دانشمند، عالم ۽ سائنسدان

[جڳ مشهور عالم، محقق، مورخ ۽ سائنسدان علامہ ابوريحان بيروني انساني تاريخ ۾ حيرت انگيز شخصيت جو مالڪ آهي. سندس شخصيت ۽ فن متعلق ۱۹۷۳ع ۾ سندس "هزار سالہ ياد" ملهائيندي، ساري دنيا جي علمي مرڪزن ۾ 'يوم بيروني' ملهايو ويو ۽ مٿس ڪيئي ڪتاب ۽ مقالا پڻ لکيا ويا.

علامہ بيرونيءَ جي وطنيت متعلق ڪجهہ اختلاف آهي. مشهور مورخ الفنسٽن کيس حيدرآباد سنڌ جو باشندو قرار ڏئي ٿو. جنهن کي اڳ 'نيرون' ۽ 'بيرون' چيو ويندو هو. ان طرح 'بيرون' جو ذڪر 'تاريخ الاطباء' ۾ موجود آهي. ان سلسلي ۾ ابن سعد مغربيءَ 'تقويم البلدان' ابوالفدا کان بہ اهڙو حوالو پيش ڪيو آهي. ان جي برعڪس زيادہ عالمن جي راءِ آهي تہ 'بيروني' ايراني هو ۽ خوارزم جي پر پاسي، ڪنهن ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. ان سان اتفاق ڪندي، ڪن عالمن چيو آهي تہ ممڪن آهي تہ ڪنهن زماني ۾ بيرونيءَ جا وڏا، ان طرف لڏي ويا هجن. هونءَ بہ اڄ تائين حيدرآباد جي پرسان، صدين کان 'ريحان پوٽا' آباد آهن، جن سان ڪيترا عالم ۽ فاضل، شاعر ۽ اهل دل بزرگ ٿي گذريا آهن. والله اعلم

هي شاهڪار مقالو آريہ مهر ٽيڪنالاجي يونيورسٽيءَ طهران جي واجب الاحترام چانسيلر هز ايڪسلينسي پروفيسر سيد حسين نصر مدظله العالي نهايت جامعيت ۽ تحقيق سان لکيو آهي. پروفيسر صاحب، بيرونيءَ ۽ سندس ڪتابن تي انهن چند عالمي شهرت يافتہ عالمن مان هڪ آهي، جن جون تحريرون بيرونيءَ جي شخصيت، فن ۽ تصنيفات تي مستند جو درجو رکن ٿيون ۽ مشرق ۽ مغرب ۾ عزت جي نگاهہ سان مطالع ڪيون وڃن ٿيون.

'مهراڻ' جي پڙهندڙن جي خدمت ۾ سندن محققانہ تعارفي مقالي جو ترجمو پيش ڪجي ٿو. اميد تہ علم جا قدردان، اندازو لڳائي سگهندا تہ علامہ بيرونيءَ وٽ علم ۽ ان جي مطالع، حاصلات، تلاش ۽ جستجو جو ڪهڙو معيار آهي، ۽ اڄڪلهہ جي عالمن وٽ علم ۽ ان جي قدر، مطالع ۽ خدمت جو ڪهڙو معيار وڃي بچو آهي!

ان سلسلي ۾ علامہ بيرونيءَ جو هڪ عربي ڪتاب، جو نجوم ۽ فلڪيات تي آهي، ۽ هڪ هندو پنڊت ۽ ودوان جي ڪتاب تان ترجمو ڪيل آهي، تنهن کي سنڌ جي مشهور عالم ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽيءَ، عالمانہ مقدمي، حواشي ۽ تعليقات سان عربيءَ ۾ شايع ڪيو آهي. ياد رهي تہ ان جو قلمي نسخو دنيا ۾ فقط اهوئي هڪ هو، جو ڊاڪٽر صاحب شايع ڪري، سنڌ ٻاران، بيرونيءَ جي موجوده تاليفات ۾ هڪ بيش بها تحفي جو اضافو ڪيو آهي، ڪتاب جو اصل نالو 'ڪَرَن تِلَڪ' آهي ۽ پنڊت بجيانند پٽ جنيانند بنارسيءَ جو لکيل آهي، بيرونيءَ ان جي عربي ترجمي جو نالو 'غُرّة الزيجات' رکيو آهي. —غ. ر. ڪ]

جيڪ- مشهور ايراني سائنسدان، مورخ، محقق ۽ مولف، محمد بن احمد بيروني، جو مشرق ۾ عام طرح سان 'ابوريحان' يا رڳو 'بيروني' ۽ لاطيني مغرب ۾ "البيروني" جي نالي سان معروف آهي، سو خوارزم جي ويجهڙائيءَ واري بستيءَ ۾ ٣٦٢هه/٩٧٣ع ۾ پيدا ٿيو. سندس ابتدائي تعليم جو زمانو اتي ئي گذريو. ان کان پوءِ 'بيرونيءَ' علم ۽ حقيقت جي جستجو لاءِ، ايران جي علمي شهرن ۽ مشهور مرڪزن جي سياحت ڪئي. سندس ٣٨٨هه/٩٩٨ع کان وٺي ٤٠٣هه/١٠١٣ع وارو زمانو، علم ۽ فن جي مشهور مربيءَ قابوس ابن وشميگر جي دربار يعني گورگان ۾ گذريو.

البيرونيءَ کي ٤٠٨هه/١٠١٨ع ۾ زماني جي حادثن جو شڪار ٿيڻو پيو، ان سلسلي ۾ کيس سلطان محمود غزنويءَ جي حڪم سان، قيدي بنائي، غزنيءَ ۾ آندو ويو. البيرونيءَ سلطان جي دربار ۾ شامل ٿي، ڪافي علم ۽ فن جي تحصيل ڪئي ۽ هندستان تي حملي جي وقت کيس سلطان پاڻ سان گڏ هندستان وٺي ويو ۽ اتاهون ٤٢٠هه/١٠٢٩ع ۾ غزنيءَ واپس موٽي آيو.

٤٢١هه/١٠٣٠ع ۾ بيرونيءَ کي سلطان محمود جي جانشين ۽ فرزند مسعود جي سرپرستيءَ جو شرف حاصل ٿيو، جو تازو ئي سلطان محمود جو جانشين ٿي چڪو هو. بيرونيءَ زندگيءَ جو باقي حصو غزنيءَ ۾ گذاريو. مسعود ۽ ٻيا درباري عالم، سندس دل سان احترام ڪندا هئا. نيٺ ٤٤٢هه/١٠٥١ع ۾ طويل عمر حاصل ڪرڻ کان پوءِ، دنيا جي هن يگانہ روزگار عالم، محقق، مورخ، منجم ۽ سائنسدان، جاگرافيدان ۽ مذهبيات جي برک عالم وفات ڪئي.

هن يگانہ روزگار محقق ۽ عالم جي زندگيءَ ۽ ان جي پس منظر کي مطالع ڪرڻ کان پوءِ سندس ثقافتي ۽ نسلي تعلق جو اظهار ٿئي ٿو. ان ۾ ڪوبہ شڪ ناهي تہ علم ۽ فن جي انهن عالمن، جن کي اسلامي تهذيب پيدا ڪيو آهي، 'البيرونيءَ' کي انهن ۾ نهايت ممتاز مسلمان محقق ۽ مورخ سمجهي تسليم ڪيو ويو آهي.

اها ب هڪ حقيقت آهي تہ بيرونيءَ جو تعلق، وسيع تر اسلامي ۽ ايراني دنيا سان آهي جنهن جو ڪيس بہ پوريءَ طرح سان احساس هو. هي ياد رکڻ گهرجي تہ اسلام جي اوائلي صدين ۾ اسلامي دنيا، عرب ۽ ايران جي ٻن حلقن ۾ ورهايل هئي ۽ هر ملڪ جي تهذيبي خصوصيتن جو اسلامي تمدن جي وسيع حلقي سان واسطو ۽ رابطو قائم ٿي چڪو هو.

بيروني، تاريخي خيال کان چوٿين صدي هجريءَ (ڏهين صدي عيسوي) ۽ پنجين صدي هجريءَ (يارهين صدي عيسوي) جي تمام گهڻن عالمن ۽ سائنسدانن، جهڙوڪ بوعلي سينا ۽ عمرخيام وانگر ان ايراني ۽ اسلامي ثقافت جي پيداوار هو، جنهن جو ان زماني ۾ مرڪز 'خراسان' هو. خراسان جي ان علمي مرڪزيت جو اثر هڪ طرف مغرب ڏانهن پوري اسلامي دنيا تي اثرانداز هو تہ ڏکڻ طرف، برصغير پاڪ ۽ هند تائين ان جو اثر ۽ فيض پهچي چڪو هو.

بيرونيءَ کي بہ اسلامي ۽ ايراني تعلق جو احساس هو. ان جو اظهار نهايت عالمانہ انداز ۾ پنهنجي علمي ڪتاب 'الصيدلہ' جي مقدمي ۾ ڪري چڪو آهي. بيروني، عربي زبان جو ان جي علمي صلاحيتن جي ڪري زبردست حامي هو ۽ ان سان گڏ ڪيس قديم ايراني اثرات تي بہ فخر هو. چنانچہ سندس ڪتاب 'الآثارالباقيہ' ۾ عربن جي حملي ڪري ايران جي آثارن جي تباهيءَ تي، جنهن ۾ سندس تهذيب شامل هئي - افسوس جو اظهار ڪيو اٿس.

موجوده زماني جي جن تمام وڏن عالمن بيرونيءَ جي تصنيفات جو علمي نظر سان مطالعو ڪيو آهي، سي سڀ بيرونيءَ جي محققانہ ۽ عالمانہ تحقيق، حق پسنديءَ، مخلصانہ تنقيد ۽ واقعيت پسنديءَ جو اعتراف ڪري چڪا آهن. چنانچہ انهن خصوصيتن جي ڪري، بيرونيءَ کي وڏو عالم، محقق، ايماندار ۽ مخلص بزرگ ثابت ڪيو ويو آهي، جن ۾ ايراني ثقافت کي وڏي اهميت حاصل ٿي چڪي آهي، ان ڪري اها ڪا اتفاق جي ڳالهہ نہ چئبي. بيرونيءَ، عربي زبان جي علمي اهميت کي ظاهر ڪندي، جتي پنهنجا گهڻي ۾ گهڻا ڪتاب عربي زبان ۾ لکيا آهن، اتي ان سان گڏ بيرونيءَ پنهنجو سڀ کان پهريون ڪتاب "ڪتاب التفهيم"، فارسي زبان ۾ قلمبند ڪيو آهي. بيرونيءَ جو هي رسالو هڪ مثالي شاهڪار آهي، جنهن جي تتبع ۾ پيش ڪيترين نادره روزگار تصنيفن جو بنياد رکيو ويو آهي.

اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ اسلامي علم ۽ تمدن جي ڄاڻن ۽ ماهرن، محققن ۽ طالبن، بيرونيءَ جي سچائيءَ سان محبت ۽ خلوص، سندس محققانہ ۽ غيرجانبدارانہ تحقيق، سندس عميق ۽ دقيق مشاهدي، سندس بيان جي ندرت ۽ شيرينيءَ، سندس تنقيد ۽ تجزيہ جي عالمانہ خصوصيت جو دل کولي اعتراف ڪيو آهي. اهي بيرونيءَ جي جامع ڪمالات شخصيت کي ڏسي حيران رهجي ويا آهن. لهاذا مشرق ۽ مغرب جي محققن پنهنجي تاليفات ۾ بيرونيءَ کي تاريخ جو بي مثال عالم، محقق، ممتاز ترين دانشمند ۽ صاحب قلم بزرگ تسليم ڪيو آهي.

چنانچہ جارج سارٽن چيو آهي: "بيروني، اسلام جي عظيم ترين سائنسدانن مان هڪ آهي ۽ هر عالم کيس هر زماني جي عظيم ترين عالمن ۾ شمار ڪري چڪو آهي."

الدوميلي، جارج سارٽن جي تائيد ۽ تصديق هيٺين لفظن ۾ ڪري چڪو آهي: "اسان جي بيرونيءَ جي شخصيت هڪ جينيس ۽ نابغہ روزگار واري آهي. ان ڪري هر عالم سندس احترام ڪري رهيو آهي، پر اها بہ حقيقت آهي تہ بيروني جنهن احترام جو مستحق آهي، ان جو حق ادا نہ ڪيو ويو آهي. افسوس آهي جو اڄ تائين سندس سيني علمي ۽ فني خصوصيتن ۽ انفرادي حيثيتن کي اڳيان پيش نہ ڪيو ويو آهي."

ان سلسلي ۾ ايچ. جي. جي. ونٽر لکيو آهي تہ "هي ايراني عالم، يعني 'بيروني' ايران جي مشهور شاعر فردوسيءَ جو همعصر هو، پر ان سان گڏ بيروني، هر زماني لاءِ هڪ عظيم سائنسدان بہ هو."

بهرحال، مشرق ۽ مغرب جي صاحب علم عالمن جي تحريرن مان اهڙا بي شمار مثال گڏ ڪري سگهجن ٿا، جيالاءِ تہ البيرونيءَ جي غيرمعمولي ذهانت، ايتري تہ روشن ۽ نمايان آهي جو ڪو بہ محقق سندس تاليفات جي مطالع کان پوءِ اثر قبول ڪرڻ کان سواءِ بچي نٿو سگهي.

اگرچہ بيرونيءَ جي تحريرن ۽ تاليفات متعلق مشرق ۽ مغرب جي محققن ۽ عالمن ڪافي تحقيق ڪئي آهي، پر ان هوندي بہ سندس معلومات افزا تصنيفات ۽ تاليفات متعلق اڃا بہ تمام گهڻي تحقيق ۽ مطالعي، تنقيد ۽ ڇنڊڇاڻ جي سخت ضرورت آهي.

بيرونيءَ جي جامع ڪمالات شخصيت متعلق ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو تہ هو ساڳئي وقت تي بي مثال 'مهندس' بہ هو تہ 'هيئتدان' بہ هو. پر اصل ۾ بيرونيءَ جو شمار ڪانئس اڳ گذريل مشاهير ۾ ڪيو وڃي ٿو. چنانچہ هو ارضيات ۽ طبقات الارض جو ماهر بہ هو، پنهنجي زماني جو ماهر حڪيم ۽ دواساز بہ هو، پنهنجي دور جو وڏو مورخ ۽ جاگرافيدان بہ هو، پنهنجي عهد جو لسانيات جو محقق ۽ ماهر بہ هو ۽ ان سان گڏ مذهبيات ۽ دينيات جو اهڙو ڄاڻو ۽ محقق هو، جنهن جو ذڪر اڄ تائين تاريخ ۾ ڏاڍي احترام سان ڪيو وڃي ٿو. بيروني، اسلامي تاريخ جي انهن ممتاز ترين محققن ۽ مورخن ۾ پڻ شمار ڪيو وڃي ٿو، جن وٽ مهندس جو دماغ هو. ان طرح بيرونيءَ ۾ هڪ لاثاني مورخ جا اهڙا اوصاف جمع ٿي چڪا هئا، جن جو واسطو علم ۽ فن جي دنيا ۾ ترڪيب ۽ تحليل، تحقيق ۽ علمي امتزاج سان آهي. افسوس هي آهي تہ بيرونيءَ جي ان جامعيت ڏانهن ڏاڍو ٿورو توجهہ ڪيو ويو آهي.

پيو تہ بيرونيءَ علم جي عظيم شعبن ۾ جو ڪجهہ علمي ذخيرو انسانذات کي ڏنو آهي، ان جي مطالع ۽ تجزيي سان، سندس تصنيفات جي گهرائيءَ ۽ جامعيت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

علم هندسہ ۾ بيرونيءَ ڪيئي علمي رسالا لکيا آهن. حساب ۽ رياضيءَ ۾ بي مثال تحقيقي رسالا لکيا اٿس، جن ۾ بيرونيءَ مجتهدانہ انداز ۾ ڪيئي نوان نڪتا پيش ڪيا آهن. ايترقدر

جو سندس مشهور ڪتاب ”ڪتاب التفهيم“ ڪيترين صدين تائين، علم هندسه جي مختلف شعبن لاءِ تدريس ۽ تعليم جي باب ۾ نهايت معياري ڪتاب ڪري پڙهايو ويو آهي. بلڪ اڄ تائين علمي مرڪزن ۾ ان ڪتاب کي دلي احترام سان پڙهيو وڃي ٿو. لاطيني مغرب ۾ ان ڪتاب کي اڄ تائين ”ڪوادري ويم“ جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو.

علم هندسه جي محققانه رسالن کان علاوه، هن سلسلي ۾ سندس هڪ محققانه رسالو موجود آهي، جنهن ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته سج، زمين جي چوڌاري گردش ڪري رهيو آهي، يا زمين، سج جي چوڌاري گردش ڪري رهي آهي. سندس ان بحث جي تائيد موجوده دور ۾ پڻ ڪئي ويئي آهي.

ان طرح بيرونيءَ جو بي مثال ڪتاب ”القانون المسعودي“، علم هيئت متعلق مستند ڪتاب ڪري تسليم ڪيو ويو آهي، جنهن جو اڄ تائين اڃا پوريءَ طرح سان مطالعو به نه ڪيو ويو آهي. ان ڪتاب ۾ علم هيئت جي قديم مسئلن ۽ دليلن، فيصلن ۽ نتيجن جي باري ۾ اهڙي مدلل معلومات پيش ڪئي ويئي آهي، جا ٻئي ڪنهن به ڪتاب ۾ موجود ناهي. علم هيئت ۾ ان ڪتاب کي اهڙو ئي مقام حاصل آهي، جهڙو طب ۽ حڪمت ۾ ابن سينا جي ڪتاب ’قانون‘ کي حاصل آهي. بيرونيءَ جي ان ڪتاب ۾، بابلي ۽ يوناني علم ۽ فن کان وٺي، ايران ۽ برصغير پاڪ و هند جي فن تائين، وڏي جاکوڙ ۽ تحقيق سان علمي بحث موجود آهي. ان کان علاوه بابل ۽ يونان، ايران ۽ برصغير هند و پاڪ جي فني ۽ علمي عناصر ترڪيبيءَ کي ’ابتدائي اسلامي هيئت‘ لاءِ علمي ماخذ قرار ڏئي، يگانه روزگار علمي مقام حاصل ڪيو اٿس.

ان سلسلي ۾ تاريخ توڙي مختلف قومن ۽ سندن مذهبي تعليم ۽ عقيدن جي سلسلي ۾ بيرونيءَ جي مشهور ڪتاب ”الآثار الباقيه“ کي قديم ۽ قرون وسطيٰ جي واقعات لاءِ نهايت اهم ۽ مستند ماخذ ڪري پڻ تسليم ڪيو ويو آهي. ان جو ترجمو ’سخاؤ‘ ڪيو آهي. اها حقيقت آهي ته مختلف قومن توڙي قديم دنيا جي تاريخي واقعات جي تنقيد ۽ ڇنڊڇاڻ جي باب ۾، ’آثارالباقيه‘ کي غيرمعمولي اهميت ڏني ويئي آهي. ان کان سواءِ ان ڪتاب کي دستاويزي ترتيب جي حيثيت سان پڻ وڏو مقام ڏنو ويو آهي. ان ڪتاب جي افادي اهميت جو هي عالم آهي جو مورخ ۽ علم هيئت جا عالم هن ڪتاب مان، مذهبن جي تاريخ ۽ قومن جي حالات متعلق اڄ تائين حوالا نقل ڪندا اچن ٿا.

ان طرح بيرونيءَ کي ارضيات ۽ معدنيات جو پڻ وڏو ماهر تسليم ڪيو ويو آهي. ان کان علاوه هڪ دواساز جي حيثيت ۾ به کيس امتيازي مقام ڏنو ويو آهي.

چنانچه طبقات الارض توڙي ارضيات ۽ ٻين مکيه مسئلن متعلق بيرونيءَ جا ڪتاب ”الآثارالباقيه“ ۽ ”تجديد نهايت الاماڪن“ پنهنجي فني تحقيق، صحت ۽ صداقت جي ڪري، حيرت انگيز قرار ڏنا ويا آهن. ان سلسلي ۾ برصغير پاڪ و هند متعلق نهايت درست معلومات ڏني ويئي آهي.

"علم معدنيات" جي سلسلي ۾، بيروني؏ جو مشهور ڪتاب، "الجماهر في معرفة الجواهر" غالباً پنهنجي موضوع جي حيثيت سان، مسلمانن پاران سڀ کان بهتر ڪتاب آهي. ان ڪتاب ۾ هڪ باب معدنيات جي "ڪثافت اضافي" تي بہ آهي، جنهن مان ثابت ٿو ٿئي تہ بيروني؏ کي طبقات الارض جي اهم مسئلن تي ڪيڏو نہ قدر ۽ درڪ حاصل هو.

طب، حڪمت ۽ دواسازي؏ جي فن تي بيروني؏ هڪ بي مثال ڪتاب لکيو آهي، پر بدقسمتي؏ سببان، ترتيب ۽ تدوين جي مرحلن طئي ڪرڻ کان پوء بہ اجا شايع ٿي نہ سگهيو آهي. ان ڪتاب جو نالو آهي 'الصيدلہ'. اهو ڪتاب بيروني؏ عربي زبان ۾ لکيو آهي، ۽ ان جو فارسي؏ ۾ ترجمو پڻ ڪيو ويو آهي، پر اجا ان جي ڇپائي؏ جو مرحلو طئي نہ ٿيو آهي.

هن ڪتاب جي علمي اهميت ان مان ظاهر آهي تہ منجهس قديم زماني جي، خاص ڪري قرون وسطيٰ جي مختلف ٻوٽن ۽ دوائن جا نالا، مختلف زبانن ۾ ڏنا ويا آهن. ظاهر آهي تہ انهن زبانن کي پنهنجي زماني ۾ علمي ۽ فني، تحقيقي ۽ سائنٽيفڪ هجڻ جي اهميت حاصل آهي، ان ڪري لسانيات جي شاگردن لاء پڻ اهو ڪتاب مفيد لغت جو درجو رکي ٿو.

جاگرافي؏ جي فن ۾ بيروني؏ جا ڪتاب نهايت اهم آهن. خاص طرح سان سندس ڪتاب "تجديد نهايت الاماڪن" کي غالباً اڄ تائين، پنهنجي انفرادي حيثيت جي ڪري، پوري اسلامي لٽريچر ۾ اهم ترين شمار ڪيو ويو آهي. ان ڪتاب ۾ بيروني؏ زمين جي قطر کي ماپڻ ۽ مختلف شهرن جي طول ۽ عرض معلوم ڪرڻ جي علمي طريقن تي بحث ڪيو آهي. ان ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت کي محسوس ڪندي، موجوده دؤر جي وڏن عالمن ۽ محققن بيروني؏ کي 'زمين جي پيمائش' جي فن جو باني قرار ڏنو آهي.

علامہ بيروني؏ جي تصنيفات ۽ تاليفات جي امتيازي خوبين تي جڏهن نظر ٿي ڪجي، تڏهن معلوم ٿو ٿئي تہ بيروني؏، پنهنجن ڪتابن کان علاوه ٻين عالمن جي ڪتابن جي ترتيب ۽ تدوين متعلق بہ ڪافي ڪم ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ بيروني؏ جو اهو ڪارنامو علمي دنيا تي هڪ احسان جي حيثيت رکي ٿو تہ سڀ کان اول، محمد بن زڪريا رازي؏ جي ڪتابن جي فهرست کي ترتيب ڏنائين. هي ڪتاب اسلامي ادب ۽ لٽريچر ۾ بي مثال شاهڪار قرار ڏنو ويو آهي. ان ڪتاب جي مطالع ڪرڻ سان بيروني؏ جي دماغ جي باريڪ بيني؏ ۽ صبر وضبط سان ڪم ڪرڻ جي صلاحيت جو اندازو ٿئي ٿو.

بيروني؏ جي خصوصيات علمي ۾ اها خصوصيت بہ انفرادي حيثيت حاصل ڪري چڪي آهي تہ بيروني؏ جون تاريخ تي تيار ڪيل تحريرون، ٻين مورخن جي تحريرن کان زياده قابل اعتبار قرار ڏنيون ويون آهن. حقيقت اها آهي تہ اگر بيروني؏ جي علمي تصنيفات کي اگر لکيو نہ ويو ها ۽ ايندڙ نسل سندس علمي فيض کان محروم رهجي وڃن ها، تہ بہ ڪيس مسلمان مورخن ۾ وڏو مقام ڏنو وڃي ها.

تاريخ جي ميدان ۾ پڻ ڪيس اوليت حاصل آهي. سندس تصنيفات ان لحاظ سان بي مثال آهن، ڇالاءِ ته هي پهريون عالم آهي، جنهن علمي ۽ تنقيدي نگاه سان نه فقط مذهبن جي تاريخ لکي آهي، پر ان سان گڏ مذهبن جي تقابلي مطالع جو پڻ بنياد وڌو اٿس. اهوئي ڪارڻ آهي جو بيرونيءَ کي ان فن جو باني قرار ڏنو ويو آهي.

بيرونيءَ جو جڳ مشهور ڪتاب "ڪتاب الهند" هڪ تهذيب جي دانشمند پاران ٻيءَ تهذيب جي مطالع لاءِ هڪ عظيم شاهڪار آهي. "ڪتاب الهند" کي عالمن، سندس انفرادي حيثيت جي ڪري نادرترين ڪتاب تسليم ڪيو آهي. ان ۾ ڀڳوت گيتا ۽ سائنا جي رياضت جهڙا مضمون به شامل ڪيا ويا آهن، جن جو بظاهر هن ڏور سان ڪو به واسطو نه آهي. "ڪتاب الهند" اصل ۾ قرون وسطيٰ جي برصغير پاڪ و هند جي مذهبي ۽ علمي تاريخ ۽ معلومات جو اهو بيش بها خزانو آهي، جنهن کي خود هندو عالم به مستند قرار ڏئي چڪا آهن. برصغير متعلق بيرونيءَ جي معلومات ذاتي ۽ قريبي آهي. سندس معلومات جا ماخذ سنسڪرت جا اهي اصلي ڪتاب آهن، جي فقط برهمڻ لاءِ مخصوص هوندا هئا. بيروني سنسڪرت جو وڏو عالم هو ۽ سندس علم هندو ڌرم ۽ هندو تهذيب متعلق پنڊتن ۽ هندو برهمڻ جي برابر هو. برصغير متعلق سندس محققانه مطالع جو اظهار سندس ٻئي ڪتاب 'پتنجل' جي 'يوگا سسترا' سان ٿي سگهي ٿو، جو بيرونيءَ عربيءَ ۾ لکيو آهي.

گذريل صديءَ ۾ بيرونيءَ جي باري ۾ جا موجوده توڙي ٻين ذريعن سان تحقيق ڪئي وئي آهي، اها اڃا تڪميل تي نه پهتي آهي. ان سلسلي ۾ اڃا گهڻي ڪم ڪرڻ جي گنجائش آهي. سڀ کان اهم ڪم اهو آهي ته بيرونيءَ جي دستياب ٿيل ۽ موجوده ڪتابن جي ترتيب ۽ تدوين جو ڪم تنقيدي نگاهه سان ڪيو وڃي. اهڙن ڪتابن ۾ اٺ عدد اهڙا ڪتاب آهن، جي شايع ٿي چڪا آهن. مثلاً "ڪتاب الجماهر في معرفتہ الجواهر" ۽ "القانون المسعودي"، جي علمي دنيا ۾ وڏي شهرت رکن ٿا. ضرورت اها آهي ته انهن پنهي ڪتابن کي دوباره ترتيب ڏني وڃي ۽ ڪين تنقيدي اصولن جي روشنيءَ ۾ تيار ڪرڻ گهرجي. ان طرح بيرونيءَ جي انهن ڪتابن کي به تنقيدي نگاهه سان مرتب ڪيو وڃي، جي اڃا تائين شايع ٿي نه سگهيا آهن. اهڙن علمي جواهر پارن ۾ ڪتاب "الصيدلہ" سڀني ڪتابن کان اهم آهي. ان سلسلي ۾ اها به سخت ضرورت آهي ته بيرونيءَ جي ڪتابن جو هڪ بين الاقوامي يورپي زبان ۾ به ترجمو تيار ڪرايو وڃي.

ٻاهرين علمي زبانن ۾، 'اي. سي. سخائو'، 'ايف ڪرنڪا'، 'آر. رامزي'، 'رائيٽ پي ڪراس. ايچ'، 'سوترا اير. مترهاف'، 'اي. ايس. ڪينيڊي'، 'ايم. علي' ۽ ٻين عالمن، بيرونيءَ جون تحريرون ترجمو ڪيون آهن. ائين ڪرڻ سان بيرونيءَ جي خيالات کان اهي علمي زبانون آشنا ٿيون آهن، جن جو عربي ۽ فارسيءَ سان ڪو به واسطو ناهي. گذريل چند ورهين ۾ روسي

زبان ۾ تمام گھڻن ڪتابن جا ترجما شايع ڪيا ويا آهن، ليڪن اجا به بيرونيءَ جي علمي ذخيري سان ڪم ڪرڻ جي ڪافي گنجائش موجود آهي.

ان سلسلي ۾ بيرونيءَ جي عربي ڪتابن جو ترجمو ٻين اسلامي زبانن، مثلاً فارسي، اردو، ترڪي ۽ بنگلا ۾ به پڻ هئڻ گهرجي جيئن گهڻي ۾ گهڻا مسلمان عالم ۽ فاضل، بيرونيءَ جهڙي غيرمعمولي ۽ مشهور عالم جي تحريرن مان مستفيد ٿي سگهن. ان طرح بيرونيءَ جي فارسي ڪتابن جو ترجمو عربي، ترڪي، اردو، بنگلا توڙي ٻين علمي زبانن ۾ هئڻ گهرجي.

هن وقت بيرونيءَ جي ڪتابن جو اردوءَ ۾ ترجمو ٿي رهيو آهي ۽ ان جي اشاعت جو انتظام ڪيو ويو آهي.

گذريل چند ڏينهن ۾ بيرونيءَ متعلق هڪ قسم جي غيرمعمولي ترقيءَ جا اهڃاڻ پيدا ٿيا آهن، جن جي روشنيءَ ۾، بيرونيءَ جي سائنٽيفڪ، فلسفيانه ۽ تاريخي خيالات ۽ تصورات جو سائنسي علوم جي روشنيءَ ۾ تجزيه ڪرڻ شروع ڪيو ويو آهي.

ان سلسلي ۾ جن مشهور عالمن بيرونيءَ جي تصنيفات تي ڪم ڪيو آهي، تن مان ڪي هي آهن: 'اي وائيڊمان'، 'ايچ. سوترسي شوائيے'، 'سيد حسان برني'، 'ايم. جي. هاشمي'، 'ايم. ميترهاف رڊ'، 'وي. توگن اي. شائلي'، 'اي. ايس ڪينيڊي' وغيره. انهن عالمن تاريخ کان وٺندي جاگرافيءَ تائين بيرونيءَ جي ڪتابن تي علمي ڪم ڪيو آهي.

اها به خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته گذريل چند سالن کان مشهور محقق ۽ فاضل اي. ايس ڪينيڊيءَ ۽ سندس شاگردن، خاص طرح سان اسلامي علمن، رياضي ۽ تاريخ تي نهايت مفيد ڪم ڪيو آهي ۽ ڪيترن ٻين عالمن پاران به تاريخ تي ڪافي علمي ۽ محققانه مقالا تيار ڪيا ويا آهن. اهي مقالا 'مخزن' ۽ ٻين برصغير پاڪ و هند جي عالمن لکيا آهن، جن ۾ مسلمان ۽ هندو عالم شامل آهن.

بيرونيءَ جي فلسفيانه خيال توڙي علم ڪائنات ۽ مابعد الطبعيات متعلق 'بي. ڪراس'، 'ايس. پائنس' ۽ 'ايس. ايچ. نصر' کان سواءِ ٻين عالمن تمام گهٽ توجهه ڪيو آهي. حالانڪ الهن شعبن ۾ تمام گهڻي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. ان سلسلي ۾ جڏهن عالمن جون مختلف جماعتون ڪافي عرصي تائين ڪم ڪنديون رهنديون، تڏهن مس وڃي بيرونيءَ جي تحريرن کي هن موجوده دور جي علمي زبانن تائين پيش ڪري سگهبو.

بيرونيءَ جي زندگيءَ ۽ تصنيفات جو هڪ ٻيو به پهلو آهي، جنهن موجب مطالع ڪرڻ گهرجي ته بيرونيءَ، هڪ مسلمان دانشمند جي حيثيت سان، اسلامي فڪر جي ڪيتري ترجماني ڪئي آهي ۽ هن جو ان خالص ديني موضوع تي ڪيترو علمي حصو موجود آهي.

هن قسم جو تحقيقي مطالعو تڏهن ممڪن ٿيندو، جڏهن بيرونيءَ جي ثقافتي، ذهني ۽ مذهبي پس منظر کي 'اسلامي تهذيب' جي دامن ۽ 'ايراني اثر' جي روشنيءَ ۾ ڏٺو وڃي. ان

قسم جو مطالعو نهايت اهم آهي، ڇا لاءِ تہ ان طرح سان نہ فقط اسلام جي فڪري تاريخ جي هڪ ممتاز شخصيت کي سمجهي سگهبو، بلڪ ان سان گڏ عصر حاضر جي مسلمان سائنسدانن لاءِ هڪ نهايت عمدو نمونو پڻ پيش ڪري سگهنداسون. ڇو تہ بيرونيءَ جي زندگيءَ سان نہ صرف ثقافت ۽ روايات جو تعلق موجود آهي بلڪ بيروني غيرجانبداريءَ، حق پرستيءَ ۽ حق گوئيءَ جي سلسلي ۾ بہ هڪ مثالي شخصيت جو مالڪ آهي. لهاذا مناسب اهو آهي تہ بيرونيءَ جي سلسلي ۾ ساري دنيا جي عالمن ۽ محققن کي حصو وٺڻ گهرجي، جيئن بيرونيءَ جي علم ۽ فن توڙي فڪر ۽ نظر جي هر پهلوءَ تي معياري ۽ شاهڪار تحريرون پيدا ٿي سگهن.

ان سلسلي ۾ اهو بہ مناسب ٿيندو تہ مسلمانن جي اها عالمي برادري، جنهن جو بيروني بہ هڪ حصو آهي، خاص طرح سان ايراني هجن يا افغاني، تاجڪ هجن يا عرب هجن، ترڪ هجن يا پاڪستاني، هندستاني هجن يا ڪي بيا مسلمان هجن، اهي سڀ بيرونيءَ جي ثقافتي ورثي جا مالڪ آهن. ان ڪري سڀني مسلمانن تي اهو فرض ٿو عائد ٿئي تہ بيرونيءَ جي ڪتابن ۽ تحريرن کي مختلف علمي حيثيتن سان مطالعو ڪيو وڃي.

آخر ۾ ائين چوڻ مناسب ٿو سمجهان تہ اسلامي دنيا ۾ سڀ کان زياده ايرانين تي اها ذميداري عائد ٿي ٿئي، ڇا لاءِ تہ ايراني ئي بيرونيءَ جي زماني واري 'اسلامي ثقافت' جا وارث آهن. ان ڪري ڪين گهرجي تہ هو نظر جي گهرائيءَ سان ان علمي ذخيري جو مطالعو ڪن، جنهن جو تعلق بيرونيءَ ۽ ان دنيا سان آهي، جنهن ۾ بيرونيءَ تربيت حاصل ڪئي ۽ پنهنجي عمر گذاري.

اهو چوڻ بہ مناسب ٿو سمجهان تہ اهي ايراني عالم، جي بيرونيءَ جي همعصر فردوسيءَ جي شاعري ۽ بيرونيءَ جي دوست ابن سينا جي فلسفي کان واقف آهن، تن تي اهو بہ فرض آهي تہ هو بيرونيءَ جهڙي بي مثال سائنسدان ۽ عالم جي علمي ڪارنامن تي روشني وجهن: جو ايرانين جو بہ آهي تہ باقي پوري اسلامي دنيا جو بہ آهي، بلڪ ساري انساني دنيا جو بہ آهي.

ايراني عالمن ۽ حاڪمن، هن معاملي ۾ جنهن سنجيدگيءَ سان دلچسپيءَ جو اظهار ڪيو آهي، ان مان اها اميد پيدا ٿي آهي تہ خود ايران ۾ بہ بيرونيءَ تي وسيع پيماني تي تحقيقي ڪم جو آغاز ڪيو ويندو ۽ ان سلسلي ۾ پين علمي مرڪزن، توڙي شهرت يافتہ عالمن جو بہ تعاون حاصل ڪيو ويندو، جي دور دراز ملڪن توڙي قريبي علمي مرڪزن تائين ڦهليل آهن. خاص طرح سان اسلامي ملڪن ۾ ان قسم جي ڪوشش نظر اچي رهي آهي، جنهن ۾ هڪ عظيم ترين سائنسدان ۽ صاحبِ علم جي افڪار ۽ ڪتابن کي وسيع تر نموني ۾ اشاعت پذير ٿيڻ جو موقعو ملي سگهي ٿو: جنهن مغرب ۽ مشرق جي ذهني زندگيءَ جي افق کي روشن ڪيو آهي.

[- پيام سحر ڪراچي، فيبروري ١٩٧٥ع تان ورتل]

ضميمو ا- حواشي ۽ اضافا:

١- بيرونيءَ جي سوانح حيات، تصنيفات ۽ سندس خيالات جي تفصيل کان واقف ٿيڻ لاءِ ايس. ايچ. نصر (فاضل مقال نگار) جو ڪتاب 'اسلام جو ڪائناتي نظريو' ڏسڻ گهرجي. خاص طرح سان ان جي تمهيد ۾ ڪافي معلومات ڏنل آهي.
(ڪيمبرج، يو. ايس. اي) ١٩٦٤ع حصو پهو ۽ البيروني تي يادگار ڪتاب ڪلڪته ١٩٥ع)

٢- اي. سي. سخاؤ، جنهن بيرونيءَ جو مغرب سان تعارف ڪرايو آهي. "هو نهايت منصف مزاج آهي، خود پنهنجي باري ۾ بہ ۽ ٻين جي متعلق بہ، جڏهن تہ هو خود سچو هو، ان ڪري ٻين کان بہ صداقت ۽ ديانت جي توقع رکندو هو. جڏهن ڪو مسئلو پوريءَ طرح سان سندس سمجهہ ۾ نہ ايندو هو يا وٽس ان جي هڪ-آڌ جُز جو فقط علم هوندو هو تہ پوءِ ان صورت ۾ هو پنهنجي عدم واقفيت تي معافي وٺندي ويرم نہ ڪندو هو. سندس عمر ٥٨ سالن تائين پهتي، باوجود ان جي ۾ وعدو ڪري ٿو تہ سان پنهنجون ڪوششون جاري رکندس ۽ وقت تي پنهنجن علمي نتيجن کان دنيا کي واقف ڪندس. الين معلوم ٿو ٿئي تہ چڻ مٿس اخلاقي ذميداري عائد ٿيل آهي."

(البيرونيءَ جو ڪتاب الهند-سخاو جو مقدمو لنڊن. جلد پهريون، ١٩١٠ع ص ٢٠)

٣- جي. سارٽن: "تاريخ سائنس جو مقدمو"- جلد پهريون: بالٽي مور ١٩٢٧ع ص ٧٠٧.

٤- اي. ميلي: "عربن جي سائنس"- ليڊن ١٩٦٦ع ص ٩٩- تيهہ سال اڳ هن جو ڪجهہ بہ لکيو هو، اهو اڄ بہ صحيح آهي.

٥- ايچ. جي. جي ونٽر: "مشرقي سائنس"- لنڊن ١٩٥٢ع ص ٧٠.

٦- ان فلسفيانہ رخ جي مثال ڏسڻ لاءِ ڏسڻ گهرجي: "ابن سينا سان سوال و جواب جو تبادلہ" ۽ "اسلامي ڪائناتي نظريي جو مقدمو ص ١٦٧".

بيروني جو ڪتاب 'اصطرلاب' ۽ سندس ٻين تحريرن جي تحقيق ان مقصد سان ڪئي ٿي وڃي، جيئن سندس فلسفيانہ تصورات کي ظاهر ڪري سگهجي. ان طرح مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ ڪائناتي تصورات کي ترتيب ڏيڻي آهي.

٧- 'آثار الباقيہ' جو ترجمو، اي. ورنا سرشت نالي عالم طهران ۾ ١٩٤١ع ۾ ڪيو آهي. ان طرح ابن سينا سان 'سوال ۽ جواب' جو ترجمو گذريل صديءَ ۾ 'نامہ دانش وران' جي نالي ۾ ڪيو ويو آهي. ان کان علاوه فارسي متن جو هڪ نفيس ايڊيشن، جي. همائيءَ طهران ۾ ١٩٣٨-١٩٤٠ع ۾ ڪيو هو. 'همائيءَ' ان سان گڏ بيرونيءَ جو ڪافي وسيع مطالعو ڪيو آهي. ان جي زندگيءَ ۽ تصنيفات ۾ هي مڪمل ترين تحقيق ۽ مطالع آهي جو هن صاحبِ علم مصنف ڪيو آهي. ان ڪتاب جو نالو آهي "ابو ريحان نامہ" پر هي ڪتاب اڃا تائين شايع ٿي نہ سگهيو آهي.

ضميمو ٢- مترجم طرفان:

علامه بيرونيءَ سٺ سالن جي عرصي ۾ ١١٤ ڪتاب لکيا، انهن ۾ ڪي مختصر ڪتابچا ۽ رسالا آهن، باقي هزارن صفحن تي مشتمل ضخيم ڪتاب آهن. ان طرح ڪجهه عبراني، سرياني ۽ سنسڪرت زبانن ۾ لکيل ڪتابن جا ترجما آهن، باقي سڀ عربي ۽ فارسي زبانن ۾ آهن.

(الف)

موضوع جي لحاظ سان بيرونيءَ جي ڪتابن جي ورهاست هن طرح ڪري سگهجي ٿي.

١- علم هيئت: ڪل ١٨ ڪتاب ۽ ڪجهه رسالا.

٢- جاگرافي: ڪل ١٥ ڪتاب ۽ ڪجهه مقالا جن ۾ زمين جي پيدائش، مشهور شهرن جي طول البلد ۽ عرض البلد ۽ طرفن متعلق علمي بحث ڪيل آهي.

٣- علم الناظر: ڪل ٤ ڪتاب، انهن ۾ شعاع ۽ روشنيءَ متعلق بحث آيل آهي.

٤- علم هيئت جا اوزار: ڪل ٥ ڪتاب، انهن ۾ اوزارن جي استعمال متعلق بحث ڪيل آهي.

٥- اوقات و ازمنه: ڪل ٥ ڪتاب، انهن ۾ وقت ۽ زمان متعلق سائنسي انداز ۾ بحث موجود آهي.

٦- دمدارستارا (پڇڙ تارا): ڪل ٤ ڪتاب، انهن ۾ پڇڙ تارن متعلق علم فلڪيات جي روشنيءَ ۾ بحث آهي.

٧- متفرقات: ڪل ٢٢ ڪتاب، انهن ڪتابن ۾ زياده تر هيئت، علم جاگرافي، سير و سفر، شهرن جي مفاصلن ۽ فلڪيات جي ڪن اهم مسئلن تي بحث ٿيل آهي.

٨- احڪام النجوم: ڪل ٧ ڪتاب، علم نجوم تي هي ٧ ڪتاب مستند جو درجو رکن ٿا.

٩- هزل ۽ مزاح: ڪل ١٤ ڪتاب، هنن ۾ لطيفا ۽ ٽوٽڪا، چرچا ۽ مزاح پيدا ڪندڙ مواد آهي.

١٠- عقائد: ڪل ٦ ڪتاب، مذهبي عقائد ۽ انهن جي تقابلي مطالع تي علمي ۽ ديني بحث آيل آهي.

١١- گم ٿيل ڪتاب: باقي سڀ گم ٿيل ڪتابن ۾ شمار ٿين ٿا، جي بيرونيءَ جي حياتيءَ ۾ نه تڪميل تي پهچڻ کان پوءِ ضايع ٿي ويا جن جا نالا مختلف ڪتابن ۾ ملي سگهن ٿا. ممڪن آهي ته انهن مان ڪي ڪتاب دنيا جي مختلف ڪتبخانن مان اڄ به ملي سگهن.

(نوٽ: 'آثار الباقيه'، 'قانون مسعودي'، 'ڪتاب الدستور' ۽ 'ڪتاب الهند' چارئي مشهور ڪتاب مٿي ڏنل فهرست جي اعداد شمار ۾ اچي وڃن ٿا.)

(ب) غُرّة الزيجات: علم نجوم تي البيرونيءَ جو هي ڪتاب سنئون سڌو سنسڪرت تان عربيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهي. ڪتاب جي اصل مصنف جو نالو آهي پنڊت بجيانند پٽ جنيانند بنارسي، ۽ ڪتاب جو نالو آهي "ڪَرَنَ تِلَڪَ." علامه بيرونيءَ ان جو ترجمو ٤٢٣-٤٢٤هه ۾ ڪيو آهي.

دليا ۾ ان ڪتاب جو واحد دستخطي نسخو هو، جو پيرمحمد شاهه جي درگاهه احمدآباد (گجرات) جي مسجد جي ڪتبخاني مان هٿ آيو.

بيرونيءَ جو اهو ڪتاب هن کان اڳ ڪٿي به شايع نه ٿيو آهي. سخاوَ ۽ ٻيا مستشرقين عالم، توڙي ايراني فاضل هن ڪتاب جي نالي کان به واقف نه هئا.

هي ڪتاب محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، وائس چانسيلر سنڌ يونيورسٽيءَ جديد اصولن موجب ايڊٽ ڪري حواشي ۽ مقدمہ سميت ۱۹۷۴ع ۾ شايع ڪرايو آهي. متن ۱۳۴ صفحا آهي ۽ مقدمو ۽ حواشي ۷۴ صفحن تي مشتمل آهي. فهرستن ۽ ديباچن سميت ڪتاب ٻي سؤ کن صفحا ٿيندو.

(ج) ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ترڪيءَ جي دؤري ڪندي، ڪتبخاني ۾ رکيل هڪ جلد 'متفرقات' مان ڪي صفحا بيروني‌ءَ جي ڪنهن ڪتاب جا پڻ هٿ ڪيا آهن ۽ انهن جون فوٽو اسٽيٽ ڪاپيون نهرايون آهن. ڊاڪٽر صاحب انهن چند ورقن تي تحقيق ڪري رهيو آهي. اڃا تائين ڪتاب جي نالي جي خبر پئجي نه سگهي آهي. —غ. م. گ

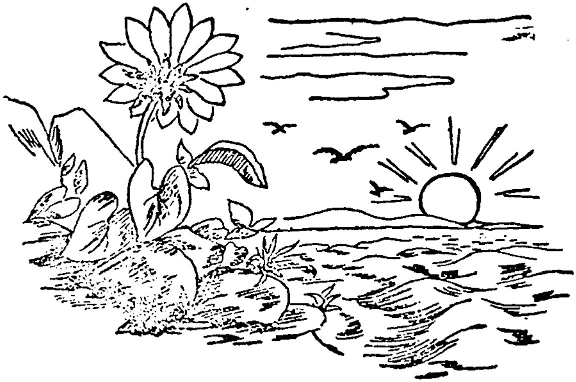

•الهداد ٻوهيو ايم. اي

شعر جي اڀياس جا نوان طريقا

(قسط ٤*)

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو فن

'اهڃاڻ' (Symbol)

هن کان اڳ مون شروعات ۾ اهڃاڻ جي باري ۾ اشاري طور چيو آهي ته جڏهن ڪا معنيٰ پنهنجي معنون (Referent) جي لاءِ مخصوص ٿي ويندي آهي، تڏهن اهو معنون (جيڪو معنيٰ جو مرڪز هوندو آهي) سو ڦري (Sign) 'نشان' ٿي پوندو آهي، ۽ پوءِ جڏهن اهو نشان ٻوليءَ ۾ پنهنجي جاءِ ناهي وٺندو آهي تڏهن ان جي حيثيت 'اهڃاڻ' جهڙي ٿي پوندي آهي.

هرڪو لفظ ڪنهن نه ڪنهن ملفوظ جو اهڃاڻ آهي يا نشان آهي. لفظ "ميز" ۽ ڪاٺ جي ٺهيل ميز هن خيال کان ٻه ڳالهيون آهن. هڪ ٻوليءَ جو ماسرو آهي ۽ ٻيو ڊڪاڻڪي هنر جو. پر هڪ جو ٻئي سان ويجهو لاڳاپو آهي. ٻوليءَ جي خيال کان لفظ "ميز" (Reference) يا حوالو آهي ۽ ڪاٺ واري ميز متحول (آها شيءِ جنهن جو حوالو ڏنو وڃي يا جنهن ڏانهن اشارو ڪيو وڃي) (Referent) آهي. هن حال ۾ لفظ "ميز" (Sign) نشان آهي ڪاٺ واريءَ ميز جو. هن حالت ۾ لفظ ڪنهن شيءِ جو نشان آهي. هاڻي جڏهن لفظ ڪنهن شيءِ جو نشان آهي، ته پوءِ لفظ آنهيءَ جو 'اهڃاڻ' به ٿي ٿو سگهي، جيڪو خود شيءِ جو مقصود آهي.

رواجي حالتن ۾ ته بنيادي معنيٰ ئي ڪافي آهي، پر جڏهن اسان تجزياتي بحث ۾ ٿا پئون ۽ معنيٰ جي جدا جدا معيارن تي ٿا سوچيون، تڏهن معلوم ٿو ٿئي ته ٻوليءَ جي اوچي معيار ۾ رواجي معنيٰ جو ڪوبه هٿ ڪونه آهي. هن حالت ۾ ثانوي معنيٰ (Second reference) کان سواءِ ڪم هلي نٿو سگهي.

اسان سڀني کي معلوم آهي ته جڏهن اسين چئون ٿا ته 'هٿ ۾ "ڪاتي" ڪر' يا 'خيال ڪر متان "گهڙي" پڇي نه پوي'، تڏهن "گهڙي" ۽ "ڪاتيءَ" وارن لفظن مان اسان ڪهڙي معنيٰ ڪيدي ٿا سگهون. جو ته هيءَ معنيٰ بنيادي معنيٰ آهي. پر ساڳين ئي لفظن کي جڏهن ميدنا ڀٽائي ٿو استعمال ڪري ته "هيءَ تنين جو ڏيهه 'ڪاتي' جنين هٿ ۾"، يا "گهڙو پڪو تان گهوريو پڇي تان به 'گهڙي'"، تڏهن هنن لفظن جون بنيادي معنائون اسان جو مقصد پورو ڪونه ٿيون ڪن. هنن حالتن ۾ لفظن کي معنائون بخشيون ويون آهن، ۽ آهي

معنائون فقط شعر ۾ ادا ڪري ٿيون سگهجن. جو ته شعر ئي آهي، جتي ڪنهن آرٽ کي بهتر جاءِ ڏيڻي ٿي سگهجي.

هيءَ ڳالهه به هتي ئي ڏسي ٿي سگهجي ته لفظ ’ڪاتي‘ ۽ لفظ ’گهڙي‘ جون هي مٿيون معنائون (Higher meanings) پنهنجين شين جي ظاهري معنائن سان نه پر انهن جي باطني معنائن سان واسطو رکن ٿيون. پڻ هيءَ ڳالهه به معلوم ڪري ٿي سگهجي ته هڪ لفظ کي اهڃاڻ بڻجڻ لاءِ ڇا ڇا نه ڪرڻو ٿو پوي. هن باري ۾ ڏسبو ته ڪوبه لفظ تيستائين ’اهڃاڻ‘ بڻجي نٿو سگهي جيستائين لفظ جي اصل يا بنيادي معنيٰ ۽ سندس مٿانهين يا ثانوي معنيٰ جي وچ ۾ ڪا هڪجهڙائي (likenses) نه آهي. هڪجهڙائيءَ جو مطلب هرويرو ظاهري هڪجهڙائي نه آهي. ظاهري هڪجهڙائي آها آهي جا رڳو ڏسڻ ۾ اچي. ٻوليءَ جي هڙي استعمال جو ماسرو آرٽ جو ماسرو آهي ۽ آرٽ هرڪو نقاليءَ جو پابند آهي. ان ڪري هن طرح جي معنيٰ جي حالت ۾ ڏسبو ته ’اهڃاڻ‘ ڪنهن اهڙي شيءِ جو نقل ڪري رهيو آهي، جا ڏسي نٿي سگهجي ۽ جا خيالي يا نظري ٿي آهي. عام رواجي حالت ۾ ته ’ڪاتيءَ‘ ۽ ’گهڙيءَ‘ وارا لفظ جي زندگيءَ جي ڪن جنسي شين جا لفظ آهن، پر نظرياتي زندگيءَ ۾ آهي جنسي شين جا لفظ نه پر ڪيفيتن، نظرين يا خيالن جا لفظ آهن. اهوئي سبب آهي، جو ’اهڃاڻ‘ واري دنيائي شاعريءَ جي حقيقي دنيا آهي ۽ لفظن جي ٻهرينءَ معنيٰ کي اتم درجي جي شعر ۾ جڳهه ملي نٿي سگهي.

هن معنيٰ جون خصوصيتون هي آهن:

(١) هن قسم جي معنيٰ لفظن جي ٻهرين معنيٰ يا روايات جي عام معنيٰ (Universal language of traditions) کان گهڻي مختلف آهي.

(٢) هن قسم جي معنيٰ آرٽ جو ماسرو آهي ۽ فقط آرٽ جي اصولن هيٺ سمجهي ۽ سمجهائي ٿي سگهجي.

(٣) هن قسم جي معنيٰ جو مدار شيءِ جي ظاهر ۽ شيءِ جي باطن جي وچ ۾ لاڳاپي Co-relation تي آهي.

(٤) هن قسم جي معنيٰ لفظن جي آها معنيٰ آهي، جا شين کي بخشي ٿي وڃي، ۽ اهوئي سبب آهي جو شاعر ٻوليءَ جو خالق به ٿي ٿو سگهي.

(٥) هن قسم جي معنيٰ جو واسطو مادي شين سان نه پر شين جي ڪيفيتن يا روحاني حالتن سان آهي.

(٦) اهائي معنيٰ آهي، جنهن کي شعر جي معنيٰ چئي ٿو سگهجي، باقي هرڪا معنيٰ ٻوليءَ رواجي جي معنيٰ آهي.

(٧) هن معنيٰ جي معرفت شاعر پنهنجي ذاتي معنيٰ کي سماج جي تاريخ يا قوم جي ورثي سان ملائي ٿو ڇڏي. اهوئي سبب آهي جو اهڙو شعر جنهن ۾ هن ڪيفيتن ۽ نظرين واريءَ معنيٰ جو استعمال ٿئي ٿو، سو قوم جي جمالياتي ۽ ادبي، تاريخي ۽ تهذيبي ورثي جو معاملو بڻجي ٿو پوي.

سنڌ جا اهي ڪهڙا شاعر آهن، جن جي شعر ۾ جمالياتي، ادبي، تاريخي ۽ تهذيبي ورثو سمجهيو ويندو؟ هن سوال جو جواب هاڻي آسانيءَ سان ڏيئي سگهبو.

آهڃاڻ جو واسطو معنيٰ (meaning) سان گهٽ ۽ رمز (myth) سان وڌيڪ آهي. معنيٰ ٻوليءَ سان وابسته آهي ۽ 'آهڃاڻ' سماج جي رمز جي ساگر ۾ ٽٻي هڻي هٿ ڪيا آهن. سچو ۽ وڏو شاعر هن مهاساگر جو ٽوٻو آهي ۽ اهو ئي سچو آرٽسٽ آهي ۽ سچو شاعر آهي.

اهڃاڻائڻ (Symbolisation)

اهڃاڻائڻ هڪ ادبي طريقو آهي، جيڪو شعر ۾ ڪم اچي ٿو. هن طريقي جو بنياد انهيءَ ڳالهه تي آهي ته ٻوليءَ ۾ اهڙي لچڪ موجود آهي جو ان جا لفظ هڪ کان وڌيڪ معنائن ۾ استعمال ڪري ٿا سگهجن.

ماناٺي شپلي (J. T. Shipley) جي چوڻ مطابق اهڃاڻائڻ جي طريقي جا چار ڏاڪا آهن:

الف - آهو ڏاڪو جنهن تي بيجان شين کي جاندار شين جون خصوصيتون ڏنيون وڃن، مثال طور:

(۱) "ڏونگر مون سين روءِ، ڪڏي ڪي ٻار ٻنهونءَ جا." اتي "ڏونگر" جيڪو بيجان جبل آهي تنهن کي اهين ڏيکاري ويو آهي ڄڻ هو انسان وانگر ۽ ٻڌ ڏک کي انسان وانگر روئي به سگهي ٿو ۽ ڏک ۽ سور جو اثر قبول به ڪري ٿو.

هت لطيف سائينءَ جا ٻه-ٽي مثال پيش ڪجن ٿا:

"ڏڙڪو منجهه درياه."

"دهشت دمَ درياهَ ۾."

"جت ڪڙڪا ڪن ڪرين."

"لهرون لوڏا ڏين."

"سهي ڪين سمونڊ جا ماندي دل ڌڙڪا" وغيره.

ب - استعارو (Metaphor): استعاري ۾ لفظ جو فارم نه پر لفظ جو اندر (Belief) اهڃاڻايو ويندو آهي ۽ فارم پنهنجي حالت ۾ ئي رکيو ويندو آهي. (استعاري تي وڌيڪ بحث جدا مضمون ۾ ايندو.)

ت - تشبيه: هن ۾ 'آهڃاڻ' کي ڪولي عام رواجي معنيٰ تائين آڻي سگهبو آهي. جڏهن پڙهائجي ٿو ته "سمنڊ ائين آهي ڄڻ ڪو ديو هجي" تڏهن اسان ديو کي، جو اڳ ۾ پاڻ 'اهڃاڻ' هو، سمنڊ جي عام رواجي مطلب تائين وٺي ٿا وڃون. (هن تي وڌيڪ بحث جي ضرورت نه آهي.)

ج - حقيقي عڪس (Concrete image): هن ۾ اصطلاحي معنيٰ کي ڪنهن حقيقي واقعي يا سچي عڪس تي قربان ڪبو آهي. مثال طور اسان "دهشت دم درياه ۾" جيڪو ٻوليءَ جو

اصطلاحي طريقو آهي ان جي بجاءِ چئون "درياهه توتي دانهن ڏينديس ڏينهن قيام جي"- ته پوءِ ڏسبو ته اسان اصطلاحي (Figurative) طريقو ڇڏي، عڪسيت وارو طريقو ورتو آهي، جنهن ۾ درياهه جو تصور ظالم ۽ جابر بادشاهه جهڙو آهي. ڏنو ويندو ته دهشت ۽ ڊپ ته اهڙيون شيون هيون جي درياهه ۾ سهڻي ڏسي ٻه رهي هئي پر ظالم ۽ جابر ماڻهوءَ وارو تصور توڙي حقيقي نه آهي، پر ته به ان جو اظهار حقيقي آهي، ڇو ته اِها حقيقت آهي ته درياهه جو رويو سهڻيءَ سان ظالم ۽ جابر ماڻهوءَ جهڙو هو.

اهڃاڻن جا قسم:

پال ايلمرمور (Paul Elmermore) اهڃاڻن جا چار قسم ٿو بيان ڪري-

(١) آهو جنهن ۾ اهڃاڻ نيرو اهڃاڻ يا اهڃاڻ محض هجي. هن ۾ شاعريءَ جي ڪنهن ماهري جو هٿ ڪونه هوندو آهي. هن جا مثال آهن: H2O پاڻيءَ جو اهڃاڻ، وغيره.

(٢) هن ۾ ڪنهن ٻه شيءِ جون ڪي خصوصيتون ڏيکاريون وينديون آهن. هڪ ٻئي ۽ بنيادي ۽ ٻي آها جنهن سان آن شيءِ جو سياويڪ لاڳاپو آهي ۽ ان کي هميشه محسوس ڪري ٿو سگهجي. هن ۾ استعارا اچي ٿا وڃن. استعارن جا مثال لطيف سائينءَ جي ڪلام مان هن هيٺ ڏجن ٿا:

"راجا وساڻو گهڻو، سنانڻو سردار."
"ناڪر اکئين نار، مٿي تي تي مٿين."
"چنيسر چوءِ رنگ، ۾ رنگو لوڪ پيو."
"تو جو پانيو هار، سو سورن جو سگرو."

(٣) هن ۾ ڪنهن نه ڪنهن سادي لفظي واقعي کي شامل ڪيو ويندو آهي. مثال طور
"جا نينهن ڳنهندي نانءِ، سا مون جئن پوندي ماري!"
"هي تنين جو ڏيهه، ڪاتي جنين هٿ ۾!"
"ڏُريالي ڏاريا ست مٿيءَ جا نه ٿيا." وغيره

(٤) هن ۾ ڪنهن عمل کي ان سان لاڳو شيءِ سان ڏيکاريو ويندو آهي. جيئن شاهه سائين ڪاڏي کي "ڪيڻ" يا "ڪاڻ" جي معنائن ۾ ڏيکاري ٿو. اِهو 'ڪيڻ' يا 'ڪاڻ' وارن لفظن جو استعمال 'اهڃاڻ' جهڙو آهي. پيا مثال هي آهن:
"'سڏ مَ ڪر' سڏن ريءَ، هلڻ ريءَ 'مَ هل'،
جلڻ ريءَ 'مَ جل'، رڻن ريءَ 'متان رئين'."
"اونچو آتا هون گهڻو 'جيئڻ' ڪين جبل،
'مرڻ' مون سين هل ته پنيءَ تو پنڌ ڪريان."

اوڻيهين صديءَ جي آخر ۾ يعني ١٨٨٦ع ۾ 'اهڃاڻ' واري طريقي کي باقاعدي ادب ۾ هڪ صنف وانگر جاءِ ملي ويئي. ان دؤر ۾ ڪي شاعر يا ليکڪ اهڙا هئا، جو انهن جي ادبي تحريرن ۾ لفظن جو استعمال ڪجهه اهڙيءَ ريت ٿيندو هو، جو انهن مان بنيادي شين جي مطلب جي بجاءِ ماڻهوءَ جي من جي ڪيفيت جو اظهار ٿيندو هو. هنن ليکڪن کي (Decadent) چيو ويندو هو. ليکڪن جي هن گروهه جي نظريي مطابق 'اهڃاڻ' وارو شعر اهو شعر آهي، جنهن ۾ 'خيال' (Idea) کي حواسياتي ڪارب (Sensory form) ڏنو ويندو آهي- توڙي جو اهو ڪارب ان جو مقصد نه هوندو آهي. هن خيال کان هي نظريو فلسفي جي حساب سان افلاطون جي مشهور نظريي (Theory of Ideas) سان وڃي ٿو ملي.

ادبي حيثيت سان 'اهڃاڻ' واري تحريڪ فرانس ۾ ڏاڍو زور ورتو، ۽ ان مان ادبن جا ٻه ٽولا نهي پيا. هن تحريڪ جو اثر پوءِ فرانس کان ٻاهر به محسوس ڪيو ويو.

جيئن مون مٿي ڏيکاريو آهي، ته 'اهڃاڻ' اسان جي ادبي ليکڪن ۾ تمام آڳاٽو استعمال ٿيو آهي، پر ان کي قاعدي سان ۽ ڪنهن مڃيل اصول هيٺ استعمال ڪرڻ لاءِ هميشه سيدنا ڀٽائيءَ جا ٿورائتا رهنداسون. 'اهڃاڻ' کي ڀٽائيءَ جي شعر ۾ اهڙي حيثيت حاصل آهي، جهڙي پاڙ'ن کي ٻوٽي ۾. سندس شاعريءَ جو سڄو تاڃي پيٽو 'اهڃاڻ' تي رکيل آهي. هن قسم جي شاعري، جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو اٿم، اهڙاي شاعر ڪندو جيڪو شين جي حقيقتن تائين يا ڪيفيتن تائين ۽ نظر ڊوڙائي سگهندو. هن شاعريءَ جو وڏو تعلق مشاهدي جي اونهائيءَ سان آهي، جنهن کي شاهه سائينءَ "حسن" سڏيو آهي. "ڏسڻ" شين جي انهيءَ روپ سان واسطو رکي ٿو، جيڪو فارم جي حيثيت ۾ ظاهري آهي، ۽ جنهن کي ٻولي پنهنجي رواجي يا عام معنيٰ جي وسيلي ظاهر ڪري ٿي. پر جيڪا ڪيفيت "حسن" مان پيدا ٿي ٿي، اها پنهنجي اظهار جي لاءِ مٿانهين معنيٰ يا (Higher Meaning) جي ضرورت محسوس ٿي ڪري. ڇاڪاڻ ته شاهه جو مشاهدو "ڏسڻ" کان مٿي "حسن" جو نتيجو هو، ان ڪري شاهه سائين انهيءَ لاءِ مجبور هو ته هو 'اهڃاڻ' واري ٻوليءَ ۾ شعر چوي. نفسياتي طور تي حسن وارو مشاهدو شين جي مادي صورتن جي اندر انهن جي اصليت کي ڏسي ٿو. شاهه سائينءَ به ائين ڪيو آهي. هن لاءِ هينيان مثال رکو نموني طور ڏيئي ٿا سگهون:

"ٻَرُ مڙيوئي ٻوهه، ڇپر ڇاتون مڪيون."
"اديون آريچن جا، وٽن سڪا واس."
"پنهون تيساس پاڻ، مسٽي تان سور هئا!"

مٿانهين معنيٰ واري شعر ۾ اصل ڳالهه حقيقتن جي هوندي آهي. هي حقيقتون مادي دنيا جي حقيقتن کان هروڀرو مختلف به ڪونه هونديون آهن، پر انهن جي علم حاصل ڪرڻ لاءِ

مادي وسيلن ڪان وڌيڪ پيا وسيلا به اختيار ڪرڻا پوندا آهن. اهوئي سبب آهي جو آتم درجي واريءَ شاعريءَ ۾ ٻوليءَ جو لئين سر نهڻ ۽ جڙڻ بنيادي مسئلو آهي. هر انهيءَ دؤر ۾، جنهن ۾ ڪو ”جهاتي پائڻ وارو“ پيدا ٿي ٿو، تڏهن ٻوليءَ جون حدون وڌن ٿيون ۽ ’اهڃاڻ‘ به هڪ وسيلو ٿو بنجي ٻوليءَ جي وڌائڻ جو. ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جو شاهه سائين وارو دؤر ٻوليءَ جي واڌ وارو دور هو.

’اهڃاڻ‘ واري شاعريءَ جي باب ۾ هت سڀئي ڏيکاريل ’اهڃاڻ‘ ڪان سواءِ شاهه سائينءَ ڪي پيا اهڙا اهڃاڻ به ڪم آندا آهن، جيڪي، پنهنجي ليکي، هن وقت سنڌي ٻولي ڳالهائڻ وارن وٽ هڪ مستقل جڳهه حاصل ڪري چڪا آهن. هي سڀ ’مستقل اهڃاڻ‘ Concrete Symbols آهن، ۽ هنن ڪي هاڻي سنڌي شاعريءَ ۾ فقط انهيءَ نموني سان ئي ڪم آڻي سگهبو، جنهن نموني ۾ شاهه سائينءَ هنن کي ڪم آندو آهي. مثلا ”جاکوڙ“ جا ’اهڃاڻ‘ هيٺيان آهن: ڏونگر، پٻ، روهه، جبل، ٻرُ، ونڪار ۽ هاڙهو.

”دشمنيءَ“ جا ’اهڃاڻ‘ هيٺيان آهن: اُٺ، اوٺار، ڏير، غفلت، ننڊ ۽ اٺاسائي.

”ظاهري وجود“ جا اهڃاڻ هي آهن: ڪهڙو، هڏ، ماس ۽ چم.

اهڙيءَ ريت ”قربانيءَ“ جا ’اهڃاڻ‘ هي آهن: ڪاتي، ڪلاڙڪو هٽ ۽ اڏي. ”ڪنور ٻانيءَ ۽ ڏاڍ“ جا ’اهڃاڻ‘ آهن: ڏير ۽ مچ. ۽ ”ظلم“ جو ’اهڃاڻ‘ آهي ”ڪُن.“

اهڙيءَ ريت پيا به ڪيئي اهڃاڻ آهن، جيڪي جدا جدا ڪيفيتن جي پيدائش آهن.

شاعريءَ ۾ ٻوليءَ جو هن قسم جو اڀياس خود ٻوليءَ جي علم جي ترقيءَ جي ڪري به ممڪن ٿي پيو آهي. ٻوليءَ جي علم جي هڪ شاخ آهي Semantics. هي اهو علم آهي، جنهن مطابق لفظ ۽ شيءِ جي پاڻ ۾ لاڳاپي جو اڀياس ڪري ٿو سگهجي. اڄڪلهه سيمنٽڪس جي مدد سان ٻوليءَ سان انسان جي عملي زندگيءَ جي طريقي ۽ خيال جو اڀياس ڪيو ٿو وڃي. هن علم مان پتو پوندو آهي ته لفظن جو انسان جي عملن تي ڪهڙو اثر پوي ٿو. ٻوليءَ جو هن طرح جو مطالعو ڏاڍو دلچسپ آهي. هن باري ۾ بنيادي ڪم رچرڊسن ۽ اوجن پنهنجي ڪتاب (”معنيٰ جي معنيٰ“) ۾ ڪيو هو. هي ڪتاب ١٩٢٣ع ۾ ڇپيو هو. نفسيات جي ميدان تي هي ڪم پياجي (Piaget) ۽ ڪوفڪا (Koffka) ڪيو هو.

هن سڄي موضوع جو مڪمل بحث جن ڪتابن ۾ ملي ٿو، سي هي آهن:

(1) H. Walpole, Semantics. 1941-
(2) Welby, What is Meaning, 1903.
(3) Havakawa, Language in Action, 1941.
(4) I. A. Richards and C. K. Ogden, Meaning of the Meaning, 1923.

آخري ڪتاب جن ته موضوع تي هڪ ڪلاسيڪل ڪتاب آهي. فني طرح سان، ڏاڍو مشڪل ڪتاب آهي، جو ته هن ڪتاب کي پڙهڻ لاءِ اڳ ۾ ئي ٻوليءَ جي وڏي ڄاڻ گهرجي.

جڏهن به شاعريءَ ۾ 'اهڃاڻن' جو ذڪر ايندو، تڏهن اها ڳالهه ضرور اڳيان ايندي ته جدا جدا 'اهڃاڻن' جي وچ ۾ فرق ڪهڙيءَ ڳالهه جي ڪري آهي. هن سوال جو سڌو سنئون واسطو انهيءَ سوال سان آهي ته 'اهڃاڻن جا قسم ڪهڙا ڪهڙا آهن؟' 'اهڃاڻن' جي قسمن جي باري ۾ مشهور ليکڪن ويرن ۽ ويليڪ (Warren and Wellek) پنهنجا ڪي خيال ڏنا آهن. هنن صاحبن جي چوڻ مطابق اهڃاڻ ٽن قسمن جا ٿي ٿا سگهن:

(١) ذاتي (Private).

(٢) روايتي (Conventional).

(٣) سڀاويڪ (Natural).

ذاتي اهڃاڻ اهو آهي، جنهن ۾ آرٽسٽ يا شاعر ڪنهن مشاهدي يا تجربي کي پنهنجي ذاتي صلاحيت يا اهڃاڻ بڻائڻ واريءَ صلاحيت جي آڌار تي، سواءِ ڪنهن ٻئي آرٽسٽ جي مدد جي، اهڃاڻ جي صورت ڏيئي ٿو ڇڏي. سنڌي شاعريءَ جي پرک ۾ هن ڳالهه جو ڌيان ضرور رکيو ويندو. اڄ پايان ٿو ته هن باري ۾ به حضرت شاهه سائين اسان جن ڀرين اعليٰ آرٽسٽن سان هوندو، جن 'ذاتي اهڃاڻ' استعمال ڪيو هوندو. منهنجي هن راءِ جو بنياد انهيءَ ڳالهه تي آهي ته ٻولي ناهڻ يا اهڃاڻ واري شاعرانه قابليت جي باري ۾ اسان کي شاهه سائينءَ جو ڪو ثاني مشڪل ٿو ملي. رسالي ۾ 'جانار'، 'جبات'، 'ٻالاڀڻ'، 'حسناڪ' جات، 'هاڳاما'، 'ويندڙؤ' ۽ ٻيا اهڙا لفظ ٻڌائن ٿا ته ٻوليءَ جي استعمال جي باري ۾ شاهه سائين ڪنهن به روايت جو محتاج ۽ پوئلڳ ناهي. هو پنهنجي ٻولي سادي (Artless) سماج مان هٿ ڪري ٿو ۽ پوءِ ان کي پنهنجي نرالي رنگ ۽ آتم قابليت جي آڌار تي 'اهڃاڻن' ۾ تبديل ٿو ڪري.

اهو ٻڌائڻ ته هڪدم ڏکيو آهي ته شاهه سائينءَ جي اهڃاڻن مان ڪهڙا اهڙا آهن جيڪي هن جا ذاتي آهن ۽ ڪهڙا اهڙا آهن جيڪي هن کان اڳ ۾ به استعمال ڪيا ويا هئا، ڇو ته هن باري ۾ اسان جي تحقيق اڃا شروعات جي منزل تي آهي. پر اها ته پڪ آهي ته سواءِ انهن اهڃاڻن جي، جن جو واسطو عوامي ڪهاڻين يا ان وقت جي لوڪ رس (Folklore) سان آهي، باقي سڀ اهڃاڻ شاهه سائينءَ جا ذاتي اهڃاڻ آهن. جيڪي اهڃاڻ عوامي ڪهاڻين سان تعلق رکن ٿا، تن جو به وڏو تعداد شاهه سائينءَ جو پنهنجو شامل ڪيل هوندو، ڇو ته صلاحيت ۽ ذاتي هنر ۽ قابليت جي خيال کان به شاهه سائين سنڌي ادب جو وڏي ۾ وڏو ڪرشمو آهي.

(٢) 'روايتي اهڃاڻ' جي باري ۾ رڳو ايترو چئي سگهبو ته شاهه سائينءَ جي پنهنجي معيار ۽ قابليت جي خيال کان اِئين چوڻ اڻٺڙي ٿي نٿو، جو چئجي ته شاهه سائينءَ انهن اهڃاڻن کي به استعمال ڪيو آهي، جيڪي روايتي طور تي يا ادب جي روايت جي حيثيت ۾ هن کان اڳ ۾ ٿي نهي ويا هئا. (هڪ ڏکيائي اها آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ هن باري ۾ رڳو اشارو به موجود ڪونهي.) پر تاريخي طور تي اها ڳالهه پڪي آهي ته سنڌي شعر جون جيڪي صنفون شاهه سائينءَ کان اڳ ۾ موجود هيون، انهن ۾ 'سمبل' يا 'اهڃاڻ' ضرور هوندو، ڇو ته

انهن صنفن جي نوعيت ئي اهڙي آهي ۽ آهو 'اهڃاڻ' ضرور شاهه سائينءَ کان اڳ وارن شاعرن ٺاهيو هوندو.

پر جيستائين شاهه سائينءَ کان پوءِ وارن شاعرن جو تعلق آهي، اهڙا 'اهڃاڻ' ڪيئي آهن، جيڪي هنن شاهه سائينءَ جي فن ۽ روايت مان ورتا آهن، ۽ هن خيال کان اڄ تائين به اهڃاڻ جو استعمال اسان وٽ، گهڻي قدر، روايت جي آڌار تي ئي ٿيندو ٿو اچي. هنن روايتن مان تمام گهڻين جو باني ۽ پايو وجهندڙ شاهه سائين ئي آهي.

ذاتي ۽ روايتي اهڃاڻن جو مامرو به روايت ۽ صلاحيت (Tradition and talent) جهڙو آهي. ٻنهي کي هڪٻئي کان جدا ڪرڻ ادبي لحاظ کان ممڪن ئي ناهي.

مان نٿو سمجهان ته ڪو اهڙو 'اهڃاڻ' به هئڻ گهرجي جيڪو پنهنجو پاڻ ئي ٺهي پيو هجي، ۽ ان ڪري ڪيس 'سڀاويڪ اهڃاڻ' سڏي سگهجي. مان ٻوليءَ جي انهيءَ خود سريءَ يا پاڻ-هرتڙائپ جو قائل نه آهيان، جنهن ۾ ٻولي پنهنجو پاڻ بگڙي يا ٺهي سگهي ٿي. ٻولي نه جادو آهي ۽ نه معجزو! ان ڪري ٻوليءَ جو ڪو به عمل آسماني ناهي. ٻولي ته سماج جي هٿن ۾ هڪ ڪارگر هٿيار يا وسيلي وانگر رهندي آئي آهي، جنهن کي سماج پنهنجي ضرورتن مطابق استعمال ڪري ٿو. ان ڪري اهو 'سمبل' يا 'اهڃاڻ' جيڪو فرد جي عمل سان نه، پر سماج جي عمل سان ٺهيو هوندو، آهو "سماجي اهڃاڻ" ته هوندو، پر مان ان کي 'سڀاويڪ اهڃاڻ' (Natural) چئي ڪونه سگهندس.

هن حالت ۾ 'سماجي اهڃاڻ' ۽ 'روايتي اهڃاڻ' جي وچ ۾ فرق ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. ان ڪري هن خيال کان اهڃاڻن جا قسم فقط ٻه مڃي سگهبا—هڪ ذاتي ۽ ٻيو روايتي.

[* هن مضمون جي ڇپجي وڃڻ کان پوءِ محترم الهداد ٻوهيو صاحب جي اطلاع موجب، مهرباني ٻڌندڙن کي گذارش آهي ته هن قسط کي سلسلي جي "چوٿين" قسط تصور ڪن. "ٽين" قسط جيڪا پل کان وٺي رهجي ويل هئي، سا ايندڙ پرچي ۾ پيش ڪئي ويندي.]

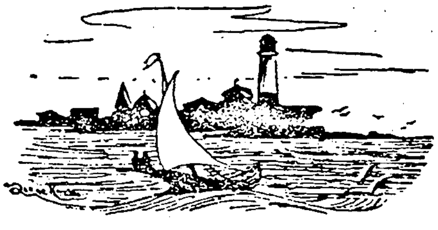

• پروفيسر واء. ايس طاهر علي

عربي خط جي تاريخ

عربستان جي اهميت ۾ لکڻ جو هنر بالڪل گهڻي وقت کان جاري آهي ۽ ان کري سولائيءَ سان خبر نٿي پوي تہ لکڻ جي اوائلي صورت ڪهڙي هئي ۽ شروعات کان وٺي منجهس ڪهڙيون ڪهڙيون تبديليون آيون. انهيءَ هوندي بہ جهونن ڪتابن ۽ پراڻن ڦيتل يادگارن سان لڏل شين جي مدد سان هيءَ ڳجهارت گهڻو حل ٿي وڃي ٿي. هيستائين جو ڪجهہ معلوم ٿي سگهيو آهي، سو هيءُ آهي تہ سميرين جي حڪومت ۾ لکڻ جو هنر شروع ٿيو. حمورابيہ وارا، جي سام جي نسل سان هئا، تن بہ لکڻ جي انهيءَ طرز کي قائم رکيو؛ ۽ انهيءَ ۾ پنهنجي ٻولي لکي. زمانو هڪ حالت تي قائم نہ رهندو آهي. حرف بہ هڪ حالت تي قائم نہ رهيا. چنانچہ حمورابيہ وارن پنهنجي ضرورت جي مد نظر ڪيترن حرفن جو اضافو ڪيو، ان کري عبارت ۽ مطلب وڌيڪ سليس ۽ صاف ٿيڻ لڳا. سميرين جا حروف تهجي يعني الف-ب مصر وارن جي خط تمثال يعني هيروگلف سان گهڻو ڪجهہ ملن ٿا. جيئن تہ سميرين واري مسماري طرز ۽ حرفن توڙي خيالن جي ادائگيءَ ۾ اجائي ڊيگهہ کان ڪم ورتو ويندو هو ۽ ٿوري مطلب ادا ڪرڻ لاءِ گهڻي جاءِ ۽ گهڻو وقت خرچ ڪرڻو پوندو هو، تنهنڪري حمورابين گاري جا حرف ناهيا ۽ ان کان تعليمي ڪم وٺڻ لڳا. هلندي هلندي سميرين جي ابجدي حرفن پنهنجي شڪل ستائي هڪ نئين شڪل اختيار ڪئي، جنهن جو رواج شاهان هخامنشي جي زماني ۾ عام ٿي ويو ۽ هر تحرير انهيءَ نئين شڪل ۾ لکجڻ لڳي. بيستون، اصطخر ۽ دشت مرغاب وغيره جي ڦيتل جاين مان جيڪي ڪتبا هٿ آيا آهن، تن ۾ اهو خط مختلف شڪلين ۽ صورتن ۾ قائم آهي. هن وقت تائين حرفن جو تعداد ٥٣ معلوم ٿي سگهيو آهي.

قدرتي قاعدو آهي تہ انسانن جي ٺاهيل شين ۾ ڦيرگهير ۽ اصلاح جي هميشه ضرورت ٿيندي آهي. جڏهن سامين عراق تي قبضو ڪيو، تڏهن سندن سرڪاري توڙي غيرسرڪاري زبان لغت بابليہ هئي. مگر لکڻ ۾ مسماري حرف، جي سميرين کان سکيا هئائون، سي استعمال ڪندا هئا. مطلب تہ ان وقت جي ساري دنيا ۾ انهيءَ مسماري الف-ب جو رواج جاري هو. عراق توڙي فارس وارا پنهنجا سمورا علم انهيءَ ابجد ۾ لکندا هئا.

اٽڪل هڪ هزار ورهين تائين، انهن حرفن جو دؤر دنيا ۾ قائم رهيو. انهيءَ عظيم الشان خط جا آثار ايا هن جهان ۾ ڪٿي ڪٿي نظر ايندا. ڪيترا نڪرا جي پٿن تي اڪريل آهن،

سي اڄ تائين موجود آهن. جيتوڻيڪ سندن صورتون جدا جدا آهن، مگر سڀني جو طرز تحرير ۽ شان هڪ آهي.

جيتوڻيڪ سماري رسم الخط متمدن دنيا تي ٽي هزار سال راڄ ڪيو، پر ڦيرگهير جي اثر قانون کان بچي ڪين سگهيو. جيستائين بابلين جو اقتدار قائم رهيو، تيستائين هي رسم الخط به جاري رهيو، پر بابلين جي حڪومت جي زوال سان هن خط جو به زوال شروع ٿيو. ظاهر آهي ته قوم جي زبان، سندس رسم الخط ۽ ٻيون رسمون ۽ روايتون تيستائين قائم رهنديون آهن، جيستائين اها قوم زنده ۽ برسر اقتدار آهي. سندس طاقت ۽ اقتدار جي خاتمي سان سندس سياسي، علمي ۽ ادبي وقار به ختم ٿي ويندو آهي ۽ آهي ادبي خوبيون جن تي فخر ڪيو ويندو هو تن تي نڪته چيني شروع ٿي ويندي آهي، ۽ اهي اوڻايون جي حڪومت جي رعب ۽ دٻدٻي هيٺ لڪل هونديون آهن، سي هاڻ چٽيون ڏسڻ ۾ اينديون آهن. انهيءَ ڪري بابلين جي تنزل سان سماري حرفن جو به تنزل شروع ٿيو. جنهن وقت مهذب دنيا جي سياست ۽ تجارت آراميه قوم جي هٿن ۾ آئي، تنهن وقت اهي حروف تهجي، جي فينيقيا وارن جو يادگار هئا، سي به اصلاح ۽ ترميم جي لائق نظر آيا ۽ هڪ نئين شڪل، جا صدين جي ڦيرگهير ۽ اصلاح سان پيدا ٿي هئي، تنهن سندس جاءِ ورتي. فطرتي طرح انسان کي آساني ۽ سولائي وڻندي آهي، انهيءَ ڪري هن نئين طرز پنهنجي سهوليت جي ڪري سڄي متمدن دنيا ۾ مقبوليت حاصل ڪئي، ايتريقدر جو خود بابلين به پنهنجو جهونو خط ترڪ ڪري پنهنجي زبان کي هن نئين خط ۾ لکڻ شروع ڪيو.

جاهليت جي زماني جا ڪتاب:

جڏهن عربن جو متمدن دنيا سان لاڳاپو شروع ٿيو ۽ ڏورانهن ڏيهن سان جڏهن سندن واپار شروع ٿيا، تڏهن ڪين ضرورت محسوس ٿي ته هو ڏيتي ليتيءَ جو حساب ڪتاب ۽ نظام قائم رکن، انهيءَ ڪري آراميا زبان سکيا ۽ آراميا وارن جو طرز تحرير اختيار ڪيائون. انساني طبع هڪ نظام ۽ ڍنگ تي هلڻ لاءِ راضي نه رهندي آهي ۽ هميشه تبديل ۽ ڦيرگهير پئي ڳوليندي آهي، انهيءَ ڪري عربستان وارن جون هي طبيعتون حرفن جي صورتن ۾ رفته رفته ڦيرڦار آڻينديون رهيون ۽ چند صدين بعد آراميا خط جون ڪيتريون شاخون پيدا ٿي پيون، جي جدا جدا نالن سان سڏجڻ لڳيون. مثلاً: تدميري، نبقي وغيره وغيره، پر اکرن جي بيهڪ ۽ ڍنگ هڪٻئي سان گهڻو ملندڙ هو. هڪ سؤ سال قبل از مسيح تائين عربستان ۾ آراميا لغت ۽ آراميا خط استعمال ڪيو ويندو هو. (عائذ بن ڪميل جي قبر تي جيڪو ڪتبو لکيل آهي، تنهن مان هن دعويٰ جي ڪافي ثابتي ملي ٿي.)

پر انهيءَ کان پوءِ اٿين ڏسڻ ۾ پيو اچي ته ڦيرگهير جي اثر قانون تيزيءَ سان پنهنجو ڪم شروع ڪيو. مختلف ڪتبن مان معلوم پيو ٿئي ته انهن حرفن وري به پنهنجي شڪل بدلائي

۽ هڪ نئين صورت اختيار ڪئي. رواق اعظم، واقع تدمر ۽ ٻين ڦٽل يادگارن ۾ جيڪي نقش اُڪريل آهن، تن ۾ حرفن جي شڪل گهٽي بدليل نظر اچي ٿي.

قاعدو آهي ته هر نئين حڪومت پاڻ سان ڪي نوان ڪي برا اثر آڻيندي آهي. جڏهن سميرين جو دؤر ختم ٿيو ۽ حمورابيه وارن جي صاحبي شروع ٿي، تڏهن حمورابيه وارن پاڻ سان نيون رسمون ۽ نيون روايتون آنديون ۽ ان سان گڏ نئين الف-ب به آندي، ڇو ته سندن تمدن ۽ زندگيءَ جو مدار الف-ب تي هو. چنانچه انهن حرفن جي شڪل ۽ طرز تحرير ۾ ڦيرگهير ايندي ويئي. لطف هي هو ته فينيقيا ابجد سولو هو ۽ سولائيءَ سان مطلب ادا ڪندو هو. انهيءَ ڪري عام رجحان ڏانهنس ٿيڻ لڳو. درياهه جي وهڪري ۽ عام ماڻهن جي جذبن جي سيلاب تي ضابطو رکڻ مشڪل آهي، انهيءَ ڪري جلد سڀني فينيقيا وارن جو ابجد اختيار ڪري ورتو.

عربن جي جڏهن لڏپلاڻ کان جيئند آزاد ٿي ۽ هو يمن ۾ سڪون جي زندگي گذارڻ لڳا، تڏهن اتي وڏين عمارتن سان گڏ خط جي عمارت به جوڙيائون. اهي حرف، جي هڪ قوم کان ٻيءَ قوم ۾ منتقل ٿيندا پئي آيا، سي يمن جي هود قوم کي ورثي ۾ مليا. پر هن منزل تي حرفن هڪ مستقل ۽ معين صورت اختيار ڪري ورتي هئي ۽ اهو زمانو گذري ويو هو، جنهن ۾، جنهن کي جيئن ٿي وڻيو، تيئن ٿي شڪل ٺاهيائون. جيتوڻيڪ هڪ هڪ حرف ڪيترين صورتن ۾ لکيو ويندو هو، مگر انهن چند مقرر صورتن کان سواءِ جيڪڏهن ڪنهن ٻيءَ صورت ۾ لکيو ويندو هو ته پوءِ مسند ڪا معني نه هوندي هئي. حرفن جو نالو مسند رکيو ويو ۽ حميري زبان انهن حرفن ۾ لکي ويئي، جا سن ۸۰۰ ق.م تائين قائم رهي. مسند جي ابجد جا حرف الڳ الڳ لکيا ويندا هئا.

يمن وارا خط جي باري ۾ ڏاڍا سخت هوندا هئا. عام ماڻهن کي خط جي تعليم ڏيڻ کان گريز ڪيو ويندو هو. اميرن جي ٻارن کي به وڏي سوچ ۽ ويچار بعد خط سيکاريو ويندو هو. عربستان جي ٻين قبيلن کان خط جي راز لڪائڻ ۾ هرممڪن ڪوشش ۽ اپاءُ ورتو ويو. مگر ٻيا قبيلا خط جي چاڻ حاصل ڪرڻ جا وجهه پيا ڳوليندا هئا. آخر 'جوينده يابنده' قبيلي بني طي جي ڪن فردن خط لکڻ پڙهڻ سکي ورتو، ۽ پنهنجي ضرورت جي مدنظر منجهس تصرف ڪري سندس نالو خط جزم رکيو. هن بعد ڪنهن انڪل سان انبار وارن هن خط جو هنر معلوم ڪري ورتو ۽ منجهس ڪجهه تصرف ڪري سندس نالو خط جزم رکيو. اهل حيره انهن جا شاگرد بنيا. اهل حيره وارن کان حجاز وارن سکيو. جڏهن حجاز وٽ لکڻ جو هنر پهتو، تڏهن رازداريءَ جو پردو ختم ٿي ويو ۽ سڄي عربستان ۾ هن جو رواج پکڙجي ويو.

هن کان پوءِ به وقت بوقت خط ۾ ڦيرگهير ٿيندي رهي، ايتريقدر جو عرب جي مختلف حصن ۾ حرفن جون مختلف شڪليون بنجي ويون. چنانچه امرؤ القيس بن عمرو متوفي ۳۵۸ع جي قبر

تي جي حرف آڪريل آهن، سي مسند نہ آهن، بلڪ نبطي آهن. زبان حميري نہ آهي بلڪ شمالي عرب جي زبان يعني بعني عدنان وارن جي زبان آهي. سن ۰۰ع۴ تائين اها زبان اتر عربستان ۾ رائج هئي. ڪُو ويش اهي ساڳيا حرف ساري عربستان ۾ استعمال ٿيندا هئا. انهن ئي حرفن رفتي رفتي ڪوفي خط جي شڪل اختيار ڪئي، جو اسلام کان ھڪ سؤ سال اڳ جي زماني کان وٺي خليفي مامون جي زماني تائين استعمال ٿيندو رهيو. مصحف مجيد بہ پهريائين ڪوفي خط ۾ لکيو ويندو هو. ڪجهہ وقت کان پوءِ حرفن جدا جدا صورتون اختيار ڪيون، تان جو هلندي هلندي هن خط جون ويهن کان مٿي صورتون بنجي پيون. هيءَ حالت تيسين قائم رهي جيسين ابن مقلہ ۳۲۵ھ ۾ نسخي خط ايجاد ڪيو، جو اڄ تائين استعمال ٿيندو پيو اچي.

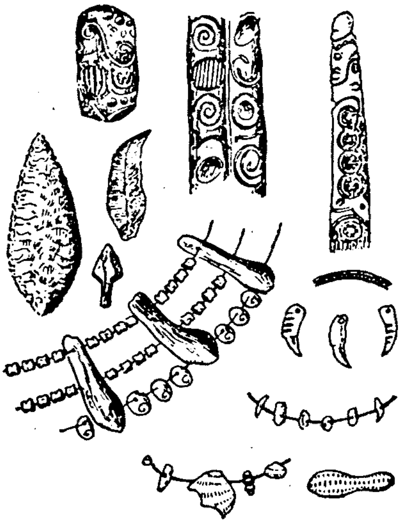

• ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

ملفوظات

"ملفوظات" عربي لفظ آهي ۽ "ملفوظ" جو جمع آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي: "تلفظ ڪيو ويو."(١) اصطلاحي معنيٰ ۾ بزرگن جي مقولن کي ملفوظات چيو ويندو آهي.(٢) يعني ملفوظات انهيءَ ڪتاب کي چيو ويندو آهي، جنهن ۾ ڪنهن بزرگ يا عالم کان علم ۽ حڪمت، توحيد ۽ تصوف، هدايت ۽ نصيحت متعلق ٻڌل ڳالهيون ۽ نصيحتون، سلوڪ جي راهه جون سمجهاڻيون ۽ روحاني رستي جون هدايتون بيان ڪيون ويون هجن. اهي اقوال ۽ روايتون هيئان هُتان ٻڌي قلمبند ڪيون ويندڀون آهن، يا بزرگن کان پنهنجي سر ٻڌل ڳالهيون صفحهٔ قرطاس تي آنديون وينديون آهن.

دراصل صوفين وٽ تعليم ۽ تربيت جو هيءُ طريقو رهيو آهي ته هو پنهنجي مرضيءَ سان يا ڪنهن مريد جي چوڻ تي ڪنهن عنوان تي روشني وجهندا هئا. ڪي مريد اها گفتگو ياد ڪري ڇڏيندا هئا، ۽ ڪي مريد وري اها ڳالهه ٻولهه قلمبند ڪري ڇڏيندا هئا. ڪڏهن ڪي مريد اها لکيل گفتگو مرشد کي ڏيکاري، ان کي مستند بنائي ڇڏيندا هئا. اهڙيءَ طرح ڪيترائي ڪتاب مختلف بزرگن جي 'ملفوظات' متعلق مرتب ڪيا ويا، جن مان برصغير پاڪ و هند جي مکيه ملفوظات جي ڪتابن جو تعارف هيٺ ڏجي ٿو:

چشتي بزرگن جا ملفوظات: ملفوظات مرتب ڪرڻ جو طريقو چشتي بزرگن جي خاص خوبي رهيو آهي، جاڪاڻ جو حضرت گيسو دراز تائين هنن بزرگن وٽ باقاعده تصنيف ۽ تاليف جو سلسلو تمام گهٽ نظر اچي ٿو. هن سلسلي جي بزرگن ۾ تعليم ۽ تبليغ لاءِ زباني وعظ ۽ براهِ راست گفت و شنيد کي ترجيح حاصل هئي، جاڪاڻ جو تحرير ۾ اها ڳالهه پيدا ڪري نه ٿي سگهجي، جيڪا زباني بيان ڪري سگهجي ٿي. اهوئي سبب آهي، جو چشتي بزرگن جا ڪيترائي ڪتاب ملفوظات متعلق ملن ٿا، جن جو تعارف بعد ۾ ايندو.

موجوده دور جي ڪن محققن، انهن ملفوظات مان ڪيترن ملفوظات کي مشتبه، جعلي، وضعي ۽ فرضي قرار ڏنو آهي. سيد ابوالحسن علي ندوي ملفوظات افضل الفوائد (مؤلفه امير خسرو) بابت لکي ٿو:

"ان جو ٻڌڻ بہ تحقيقي ۽ تاريخي ذوق رکڻ وارن تي بلڪ سڌاق سليم تي سخت بار آهي... الخ."(٣)

ڊاڪٽر شيخ محمداڪرام مرحوم لکي ٿو:

"اسان اوائلي چشتي بزرگن بابت معلومات حاصل ڪرڻ ۾ فقط "فوائد الفواد"، "سيرالاولياء" "۽سيرالعارفين" تي اعتماد ڪيو آهي. "خيرالمجالس" ۽ جوامع الڪلم" ۾ شڪ شبهي ڪان سٺي نظر اچن ٿيون. باقي ملفوظات يعني "انيس الارواح"، "دليل العارفين"، "فوائدالسالڪين" ۽ "راحة القلوب" جي حيثيت مشتبہ آهي، ۽ غالباً اهي سڀ وضعي آهن."(٤)

شيخ اڪرام مرحوم انهن جي وضعي هجڻ جو سبب ڄاڻائيندي لکيو آهي:

"اڪثر ملفوظات، جيڪي اڄڪلهه ڏسڻ ۾ اچن ٿا، انهن ۾ مافوق الفطرت عنصر غالب آهي."(٥)

حقيقت ۾ اها آهي ته مافوق الفطرت عنصر ته چشتي بزرگن جي سمورن ملفوظات جي ڪتابن ۾ ملي ٿو، صرف انهيءَ ڳالهه جي ڪري ڪن ملفوظات کي وضعي سڏڻ ۽ ڪن تي اعتماد ڪرڻ جو ڪو جواز نہ ٿو ملي. جيڪڏهن وضعي آهن تہ سمورا وضعي آهن، پر جيڪڏهن شڪ-ڳاڌئين ڳالهه نہ آهي، تہ پوءِ اها سڀني ملفوظات بابت چئي سگهجي ٿي. البتہ انهن ملفوظات بابت هيءَ ڳالهه صحيح آهي تہ ڪٿي ڪٿي سن غلط آيل آهن، ۽ ڪن ڪن جاين تي تہ واقعا بہ ڪي قدر غلط آيل آهن.

ان جي باوجود هي ملفوظات جا ڪتاب قيمتي سرمايو آهن، جن ۾ تصوف جا اسرا ۽ رموز بہ بيان ڪيل آهن، تہ بزرگن جون حڪايتون بہ آنديون ويئون آهن؛ قرآني آيتن جو تفسير بہ بيان ڪيو ويو آهي، تہ احاديث نبوي جي سمجهاڻي بہ ڏني ويئي آهي؛ بزرگن جا مقولا بہ آندا ويا آهن، تہ ناصحانہ نڪتا بہ بيان ڪيا ويا آهن. ان سان گڏ انهن بزرگن ۽ ٻين ڪيترن بزرگن جي عقيدن ۽ نظرين، عملي زندگي ۽ سوانح حيات بابت معلومات بہ ملفوظات ذريعي حاصل ٿئي ٿي. نہ فقط ايترو، پر ملفوظات ۾ ان دؤر جي معاشي ۽ معاشرتي حالات جي عڪاسي بہ نظر اچي ٿي. ادبي نقط نگاهہ کان بہ ملفوظات جي هڪ اهميت آهي، ڇاڪاڻ جو هنن جي ذريعي ڪيترا اعليٰ درجي جا شعر محفوظ ٿيا آهن. ان کان سواءِ برصغير ۾ فارسي جي نثري ادب ۾ ان قسم جي اسلوب بيان جو رواج پيو. هڪ خاص ڳالهه هيءَ بہ آهي، تہ بزرگن ڪنهن موضوع تي بحث ڪندي، ڪن اهڙن ڪتابن جا نالا بہ ڪنيا آهن، جن مان اڪثر هينئر ناياب آهن. هنن ملفوظات ۾ انهن ناياب ڪتابن جا نالا ۽ ڪجهہ قدر اقتباسات محفوظ رهجي ويا آهن. مثلاً "دليل العارفين" ۾ هيٺين ڪتابن جا نالا ملن ٿا:

(١) تفسير امام خواجہ ابوالليث سمرقندي. (٢) عمده، جنيد بغدادي. (٣) فقہ اڪبر، امام ابوحنيفہ. (٤) صلواة مسعودي. (٥) شرح امام زاهد. (٦) واسعہ امام يحيٰ حسن زندوسي. (٧) فقہ هدايہ ۾ خواجہ عثمان هاروني‌ءَ جي هٿ لکيل حديث. (٨) تفسير محبوب قريش. (٩) اسرار الاولياء. (١٠) جامع الحڪايات. (١١) فتاوي طهريہ. (١٢) اسرارالعارفين. (١٣) شرح مشائخ. (١٤) ڪتاب محبت، مولانا شرف الدين. وغيره(٦)

مٿي ذڪر ڪيل خوبيون ۽ خصوصيتون چشتي بزرگن جي ملفوظات سان گڏ ٻين طريقن جي بزرگن جي ملفوظات سان گڏ به لاڳو آهن. يعني اهي ڳالهيون ٻين بزرگن جي ملفوظات ۾ به ملن ٿيون. مثلا شاهه ڪريم جي ملفوظات "بيان العارفين" ۾ شاهه ڪريم جي زندگيءَ جو احوال بيان ٿيل آهي، ۽ سنڌ جي ڪيترن ئي بزرگن بابت حڪايتون آيل آهن. ان سان گڏ ان دور جي سنڌ جي معاشي ۽ معاشرتي حالتن جي عڪاسي به ملي ٿي؛ ۽ سنڌ جي تاريخ بابت نهايت قيمتي معلومات بہ مهيا ٿئي ٿي. قرآن شريف جون آيتون، حديثون، اقوال، سنڌي ۽ فارسي ابيات ۽ ڪتابن جا نالا به ملن ٿا. ڪتابن جي سلسلي ۾ هيٺين ڪتابن جا نالا ملن ٿا:

١- ڪنز (ڪنز الدقائق): فقه حنفي جو ڪتاب، جيڪو عبدالله بن احمد بن محمود النسفي (وفات ٧١ھ) جو لکيل آهي.

٢- ڪافيه: علم نحو جو ڪتاب، جيڪو شيخ جمال الدين بن حاجب (وفات ٦٤٦ھ) جو لکيل آهي.

٣- قدوري: فقه جو ڪتاب، شيخ ابوالحسن احمد بن محمد البغدادي (وفات ٤٢٨ھ) جو لکيل آهي.

٤- فصوص الحڪم: تصوف جو ڪتاب، جيڪو شيخ محي الدين ابن عربي (وفات ١٢٤١ع) جو لکيل آهي.

٥- لمعات: تصوف جو ڪتاب، جيڪو شيخ فخرالدين عراقي (وفات ١٢٨٩ع) جو لکيل آهي.

٦- ڪشف الاسرار: تصوف جو ڪتاب، جيڪو شيخ علي هجويري المعروف به داتا گنج بخش (وفات ١٠٧٢ع) جو لکيل آهي(٧).

ان تمهيد ۽ تعارف کان پوءِ ٻهريائين چشتي بزرگن جي ملفوظات جو تعارف ڏنو وڃي ٿو. بعد ۾ ٻين بزرگن جي ملفوظات جو تعارف پيش ڪيو ويندو.

چشتي بزرگن جي ملفوظات جو تعارف

١- انيس الارواح: خواجه عثمان هارونيءَ جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد خواجه معين الدين چشتي اجميري (وفات سن ٦٣٣ھ/١٢٣٥ع) مرتب ڪئي(٨).

٢- دليل العارفين: خواجه معين الدين اجميريءَ جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪي (وفات ١٢٣٥ع) مرتب ڪئي. هيءَ ملفوظات ان وقت کان لکڻ شروع ڪيائين، جڏهن سندس ملاقات خواجه صاحب سان بغداد جي سمرقندي مسجد ۾ ٿي(٩).

٣- فوائد السالڪين: خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪيءَ جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد خواجه فريد الدين گنج شڪر (وفات محرم سن ٦٦٦ھ/١٢٦٧ع) جي قلمبند ڪيل آهي(١٠).

٤- راحت القلوب: خواجه فريد الدين گنج شڪر جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد خواجه نظام الدين دهلوي (وفات ١٣٢٥ع) مرتب ڪئي(١١).

۵- اسرار الاولياء: هيءَ بہ خواجہ فريدالدين گنج شڪر جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس هڪ ٻئي مريد بدرالدين اسحاق مرتب ڪئي(۱۲).

٦- افضل الفوائد: خواجہ نظام الدين محبوب الاهيءَ جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد امير خسرو (وفات ۱۳۲۴ع) لکيل آهي(۱۳).

۷- راحت المحبين: هيءَ بہ خواجہ نظام الدين محبوب الاهيءَ جي ملفوظات آهي، جيڪا امير خسرو جي پياري دوست خواجہ حسن دهلويءَ جي قلمبند ڪيل آهي(۱۴).

۸- فوائد الفواد: هيءَ بہ خواجہ نظام الدين جي ملفوظات آهي، جيڪا خواجہ حسن جي مرتب ڪيل آهي. هيءَ ملفوظات مٿي ذڪر ڪيل سڀني ملفوظات ۾ وڌيڪ مستند آهي(۱۵).

۹- مفتاح العاشقين: خواجہ نصيرالدين چراغ دهلوي (وفات سن ۷۵۷هہ/۱۲۵٦ع) جي ملفوظات آهي، جيڪا محب الله نالي سندس هڪ مريد مرتب ڪئي(۱٦).

۱۰- سرور الصدور: شيخ حميدالدين ناگوري (وفات ٦۷۳هہ/۱۲۷۴ع) جي ملفوظات آهي. هي بزرگ خواجہ معين الدين چشتيءَ جو خليفو هو. هن ملفوظات جو مرتب، بزرگ جو پوٽو ۽ خليفو شيخ فريدالدين (وفات ۷۳۴هہ/۱۳۳۳ع) آهي. هيءَ ملفوظات اڃا تائين نہ ڇپي آهي. ان جا ڪيترائي اقتباسات احسان الله فاروقيءَ جي ڪتاب "سلطان التارڪين" ۾ ملن ٿا(۱۷).

۱۱- ملفوظات شيخ برهان الدين غريب: حضرت برهان الدين غريب (ولادت ٦۵۴هہ/۱۲۵٦ع، وفات ۷۳۸هہ/۱۳۳۷ع) وڏو عالم، فاضل ۽ اهل الله ٿي گذريو آهي. حضرت خواجہ نظام الدين اولياء جو پيارو مريد ۽ خليفو هو. ٻهريائين دهليءَ جي هڪ مسجد ۾ رهندو هو، جتي وٽس سدائين هزارين ماڻهن جو هجوم رهندو هو. ان ڪان پوءِ مرشد جي حڪم موجب اسلام جي تبليغ و اشاعت ۽ رشد و هدايت لاءِ وڃي دکن ۾ دولت آباد جي شهر ۾ رهيو، جتي لڳ ڀڳ ۲۸ سال خدمتِ خلق ۾ مصروف رهيو. برهانپور ۽ دولت آباد جا هزارين ماڻهو سندس برڪت سان مشرف بہ اسلام ٿيا(۱۸). سندس ملفوظات جا هيٺيان مجموعا مشهور آهن:

(الف) حصول الوصول: هيءَ ملفوظات سندس مريد خواجہ حماد ڪاشانيءَ جمع ڪئي.

(ب) هداية القلوب: هيءَ ملفوظات شيخ حسن مرتب ڪئي.

(ج) نفاس الانفاس: هيءَ ملفوظات خواجہ رڪن الدين ڪاشاني جمع ڪئي. هي ملفوظات سن ۷۲۳هہ (۱۳۲۳ع) ڪان شروع ڪئي وئي آهي، ۽ سن ۷۳۸هہ (۱۳۳۷ع) تي پوري ٿئي ٿي. بزرگ جي وفات جو بہ اهوئي سن آهي. هن ملفوظات کي "فوائد الفوائد" جي طرز تي جمع ڪيو ويو آهي. هن ۾ تصوف جا اسرار و رموز بہ ملن ٿا، تہ فقهي مسئلن جي آڻتار بہ نظر اچي ٿي. ان سان گڏ هن ۾ خواجہ غريب جي پنهنجين تصنيفن "رسالہ غريب"، "رموز الوالهين"، "اذڪار المذڪور"، "تفسير رموز" وغيره جا اقتباسات بہ ملن ٿا، ورنہ هينئر اهي تصنيفون ناپيد آهن(۱۹).

(د) خواجه غريب جي ملفوظات جو چوٿون مجموعو به هو، جيڪو خواجه حميد قلندر جمع ڪيو هو، جيڪو هينئر ناپيد آهي. ان جو ذڪر خواجه حميد قلندر "خيرالمجالس" ۾ ڪيو آهي.(٢٠)

١٢- خيرالمجالس: هيءَ ملفوظات حضرت خواجه نصيرالدين محمود چراغ دهلي (وفات ٧٥٦هه=١٣٥٦ع) جي آهي: جيڪو حضرت خواجه نظام‌الدين اولياء جو مريد هو، ۽ مرشد جي وفات کان پوءِ سندس جانشين ٿيو. هن ملفوظات جو مرتب خواجه حميد قلندر آهي، جيڪو شيخ برهان‌الدين غريب جي ملفوظات جو مرتب به آهي. مرتب هن ملفوظات جو ڪم سن ٧٥٥هه (١٣٥٤ع) ۾ شروع ڪيو، ۽ سن ٧٥٦هه (١٣٥٥ع) ۾ مڪمل ڪيو.(٢١)

١٣- مفتاح‌العاشقين: هيءَ به خواجه نصيرالدين محمود چراغ دهلي جي ملفوظات آهي، جيڪا محب‌الله مرتب ڪئي. هن ۾ ڏهن مجلسن جي رونداد آهي، پر تاريخ ڪٿي به ڄاڻايل ڪانهي.(٢٢)

١٤- مونس‌الارواح: هيءَ به خواجه نصيرالدين محمود چراغ جي ملفوظات آهي، جيڪا شهزادي جهان آرا جي مرتب ڪيل آهي.(٢٣)

١٥- جوامع‌الڪلم: خواجه نصيرالدين محمود چراغ جي مريد سيد محمدالحسني الملقب به بنده گيسودراز (وفات سن ٨٢٥هه=١٤٢١ع) جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس فرزند سيد حسين محمدالحسني المعروف به سيد محمد اڪبر جمع ڪئي. هن جي ابتدا ١٨ رجب سن ٨٠٣هه (٥- مارچ ١٤٠١ع) کان ٿئي ٿي، ۽ ٢٣- ربيع‌الثاني سن ٨٠٤هه (٣٠- نومبر ١٤٠١ع) تي ان جو اختتام ٿئي ٿو.(٢٤)

حضرت گيسودراز جي هن ملفوظات کان سواءِ سندس ٻيا به ملفوظات جا چار ڪتاب مرتب ڪيا ويا، جن مان ۾ ساڳي ماڻهوءَ يعني سندس وڏي فرزند سيد محمد اڪبر، هڪ دهليءَ ۾ ۽ ٻيو گجرات جي سفر ۾ مرتب ڪيو. ٽيون مجموعو سندس مريد قاضي علم‌الدين پڙوچي سن ٨١١هه (١٤٠٨ع) ۾ گلبرگ ۾ مرتب ڪيو. چوٿون مجموعو سندس مريد ۽ خليفي شيخ علاؤالدين گواليارِيءَ ١٩- ربيع‌الاول سن ٧٧٤هه (١٥- جنوري ١٣٧٣ع) کان "انوارالمجالس" جي نالي سان مرتب ڪرڻ شروع ڪيو. پر انهن مان ۾ وڌيڪ مشهور "جوامع‌الڪلم" آهي.(٢٥)

نقشبندي بزرگن جا ملفوظات:

(١) هيٺين بزرگن جون مختصر ملفوظات هڪ ڪتاب ۾ ملن ٿيون.(٢٦):

(i) خواجه بهاؤالدين نقشبندي (وفات ٧٩١هه=١٣٨٨ع)

(ii) مولانا شمس‌الدين رومي.

(iii) خواجه محمد پارسا (وفات ٨٢٢هه=١٤٩٢ع).

(iv) مولانا عبدالرحمان جامي (وفات ٨٩٨هه=١٤٩٢ع).

(v) مولانا سعدالدين ڪاشغري (وفات ٨٦٠هه=١٤٥٦ع).

(vi) مولانا علاؤالدين خليفہ مولانا سعدالدين ڪاشغري.

(vii) مولانا عبيدالله (غالباً خليفہ مولانا علاؤالدين).

۲- ملفوظات مجدد الف ثاني: امام رباني مجدد الف ثاني (وفات ۱۶۲۴ع) جا مڪتوبات گھڻا مشهور آهن. پر سندن ملفوظات بہ موجود آهن.

۳- ملفوظات خواجہ محمد باقي بالله: حضرت امام رباني مجدد الف ثاني جي مرشد خواجہ محمدباقي بالله (ولادت ڪابل ۱۵۶۳-۶۴ع- وفات سن ۱۰۱۲هہ=۱۶۰۳ع) جي ملفوظات بہ ملي ٿي، جيڪا سندس هڪ مريد مرتب ڪئي. ملفوظات جي تاريخن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ هن ملفوظات سن ۱۰۰۹هہ کان لکڻ شروع ڪئي، ۽ ۱۰۱۲هہ تائين يعني بزرگ جي وفات تائين لکندو رهيو. (۲۷)

۴- ملفوظات مرزا مظهر جانجانان: مرزا مظهر جانجانان (شهادت ۱۷۸۰ع) جي ملفوظات بہ ملي ٿي، جيڪا سندس مريد جي مرتب ڪيل آهي. (۲۸)

۵- ملفوظات شاهہ غلام علي: شاهہ غلام علي مرزا مظهر جانجانان جو مريد هو. (۲۹)

سهروردي بزرگن جا ملفوظات:

۱- ملفوظات شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني: شيخ بهاؤالدين زڪريا (وفات سن ۶۶۱هہ= ۱۲۶۲ع) جا ڪجهہ قول ملان فضل الله المعروف بہ درويش جمالي جي ڪتاب "سيرالعارفين" خواجہ نظام‌الدين اولياء دهلويء جي ملفوظات "فوائدالفواد"، ۽ شيخ عبدالحق محدث دهلوي جي ڪتاب "اخبارالاخيار" (تصنيف سن ۹۹۹هہ=۱۵۹۰ع) ۾ ملن ٿا. انهن کان سواءِ سندس پڌايل اوراد "ڪتاب الاوراد" ۾ ملن ٿا، جنهن جي هڪ قديم لسخي جو تفصيل مولوي محمدشفيع جي تحقيقي مقالي "الشيخ الڪبيرالاسلام بهاؤالدين ابومحمد زڪريا ملتاني" ۾ ڏنل آهي. هينئر سندس ملفوظات جو هڪ قلمي نسخو مليو آهي، جنهن ۾ سندس ملفوظات ۽ ارشادات وڏيڪ تفصيل سان بيان ٿيل آهن. هي قلمي نسخو اردو ماهي "صحيفہ" لاهور ۾ شايع ڪيو ويو آهي. (۳۰)

۲- ملفوظات شيخ صدرالدين: شيخ بهاؤالدين زڪريا جي فرزند شيخ صدرالدين عارف (وفات سن ۶۸۴هہ=۱۲۸۵ع) جي ملفوظات "ڪنزالفوائد" سندس مريد خواجہ ضياءالدين جمع ڪئي. (۳۱)

۳- ملفوظات شيخ رڪن الدين: شيخ رڪن الدين (وفات ۱۳۳۴ع) شيخ صدرالدين جو فرزند هو. "مجمع الاخبار" ۾ سندس ملفوظات ڏنل آهن، جيڪي سندس مڪتوبات تان مرتب ڪيل آهن. (۳۲)

۴- ملفوظات مخدوم جهانيان جهان گشت: شيخ رڪن‌الدين جو مريد مخدوم سيد جلال‌الدين جهانيان جهان گشت بخاري (وفات ۱۳۸۴ع)، سن ۱۳۷۹ع ۾ دهليءِ ويو. انهن ڏينهن ۾

سلطان فيروز تغلق سهرو ساماڻ جي سلسلي ۾ دهليءَ کان ٻاهر ويل هو، انهيءَ ڪري ڪيس دهليءَ ۾ ڏهه مهينا رهڻو پيو. انهيءَ دوران ساڻس سندس مجلس ۾ اچي ڪانئس مذهب، فقه ۽ تصوف بابت سوال ڪندا هئا.

(الف) جامع العلوم: انهن محفلن ۾ سوالن جوابن ۾ جيڪي ڪجهه فرمايائون، اهو سندس هڪ مريد ابو عبدالله علاؤالدين علي بن سعد بن اشرف دهلويءَ "جامع العلوم" جي نالي سان مرتب ڪيو. بزرگ سن ٧٨١هه (١٣٧٩ع) ۾ دهليءَ ويو. انهيءَ ڪري هن ملفوظات ۾ ٢٨- ربيع الثاني سن ٧٨١هه (٩- ڊسمبر ١٣٧٩ع) کان ١٦- محرم سن ٧٨٢هه (١٠- آگسٽ ١٣٨٠ع) تائين بزرگ جي گفتگو قلمبند ڪيل آهي. ان جو اردو ترجمو "الدارالمنظوم في ملفوظ المخدوم" جي نالي سان ٻن جلدن ۾ شايع ٿيو آهي. (٣٣)

(ب) سراج الهدايه: مخدوم جهانيان جهان گشت جي هيءَ ملفوظات سندس مريد احمد برني مرتب ڪئي. هن جا نوَ باب آهن، جن ۾ احاديثِ پيغمبر، مسائل فقه، احڪامِ شرع، قصص الانبياء، پيرو مريد جا تعلقات، حڪايات و لطائف ۽ عربي ۽ فارسي اشعار آندا ويا آهن. (٣)

(ج) خزانهٔ جلالي: اصل نالو "خزانة الفوائد الجلاليه" اٿس، پر "خزانهٔ جلالي" جي نالي سان مشهور آهي. مخدوم جهانيان جهان گشت جي هيءَ ملفوظات سندس مريد احمد المدعو به بها بن حسن بن محمود مرتب ڪئي. (٣٥)

(د) جواهر جلالي: هيءَ ملفوظات مخدوم صاحب جي مريد ۽ خليفي فضل الله بن ضياء العباسي سن ٧٨١هه (١٣٧٩ع) ۾ مرتب ڪئي. (٣٦)

متفرق بزرگن جا ملفوظات:

١- ملفوظات مولانا روم: مولانا جلال الدين رومي (وفات سن ٦٧٢هه = ١٢٧٣ع) جي ملفوظات "فيه مافيه" جي نالي سان سندس فرزند سلطان بهاؤالدين سن ٧١١هه (١٣١١ع) ۾ مڪمل ڪئي. (٣٧)

٢- معدن المعاني: هيءَ ملفوظات فردوسيه سلسلي جي بزرگ حضرت شيخ شرف الدين يحيٰى منيري (وفات ٧٨٢هه = ١٣٨٠ع) جي آهي، جيڪا سندس مريد مولانا زين بدر عربي مرتب ڪئي. هيءَ ملفوظات ٻن جلدن ۾ آهي، ۽ ان ۾ سن ٧٤٩هه (١٣٤٨ع) کان سن ٧٥١هه (١٣٥٠ع) تائين ملفوظات آهن. حضرت شيخ يحيٰى منيري، حضرت خواجه نظام الدين اولياء دهلويءَ جو همعصر ۽ حضرت نجيب الدين فردوسي دهلويءَ جو مريد هو. سندس رشد و هدايت جي ڪري فردوسيه سلسلو بهار ۾ پکڙيو. سندس مزار بہ بهار ۾ آهي. (٣٨)

٣- خوان پر نعمت: هيءَ بہ حضرت شيخ يحيٰى منيريءَ جي ملفوظات آهي، جيڪا ساڳئي ساٿي مولانا زين بدر عربي مرتب ڪئي. هن کي "معدن المعاني" جو ٽيون جلد سمجهڻ گهرجي. (٣٩)

٤- مخ المعاني: حضرت شيخ يحيٰى منيريءَ جي هيءَ ملفوظات شيخ شهاب الدين عماد مرتب ڪئي. (٤٠)

٥- راحت القلوب: حضرت شيخ يحيٰ منيريءَ جي هن ملفوظات جو مرتب بہ مولانا زين بدر عربي آهي. هيءَ ملفوظات ١٩٠٣ع ۾ ڇپي آهي(٤١).

٦- انهن کان سواءِ حضرت شيخ يحيٰ منيريءَ جي هيٺين ملفوظات جا نالا بہ ملن ٿا، جيڪي اڃا تائين ڇپيون نہ آهن: "ڪنز المعاني، مغز المعاني، گنج لايعني، مونس المريدين، تحفهٔ غيبي، ملفوظ الصفر ۽ برات المحققين (٤٢)."

٧- لطائف اشرفي: هيءَ حضرت سيد اشرف جهانگير سمناني (وفات ٨٠٨هه/١٤٠٥ع) جي ملفوظات آهي؛ جيڪا حضرت نظام الدين يمني مرتب ڪئي. هيءَ ملفوظات سن ١٨٧٨ع ۾ نصرت المطابع دهليءَ مان ڇپي آهي ۽ ٩٠٠ صفحن تي مشتمل آهي. ان جو اردو ترجمو مشير احمد ڪاڪوريءَ سن ١٩٤٣ع ۾ ڪيو. هي مڪمل ترجمو نہ آهي، پر سڄي ڪتاب جو خلاصو آهي؛ ۽ ٽن-ٽن سَوَن صفحن جي ٻن جلدن تي مشتمل آهي.

حضرت سيد اشرف سمناني، سمنان جي بادشاهہ ابراهيم جو فرزند هو. والد جي وفات کان پوءِ بادشاهي ڇڏي مخدوم جهانيان جهان گشت جي خدمت ۾ اچ پهتو. ان جي ئي چوڻ تي بنگال وڃي شيخ علاؤالدين علاؤالحق بن اسعد جو مريد ٿيو. ١٢ سال مرشد جي خدمت ۾ رهيو، جنهن کيس "جهانگير" جو لقب ڏنو. ان کان پوءِ "روح آباد" وڃي وسايائين، جنهن کي هينئر ڪڇوڇہ شريف سڏيو وڃي ٿو. سندس مزار بہ اتي ئي آهي(٤٣).

٨- ملفوظات احمد مغربي: بزرگ احمد مغربي المعروف بہ شيخ احمد کٽو (وفات ٨٤٩هه/١٤٤٥ع) گجرات جي وڏن بزرگن مان هو. "کٽو" هڪ ڳوٺ جو نالو آهي، جيڪو اجمير شريف جي پرسان آهي. سندس مزار "سرکج" ۾ آهي، جيڪو احمد آباد جي پسگردائيءَ ۾ آهي. بابا اسحاق مغربيءَ جو مريد هو، جيڪو "کٽو" ۾ ڪامل درويش ٿي گذريو آهي. سلطان احمد شاهہ گجراتي شيخ احمد کٽو جو مريد هو، جنهن جي درخواست تي شهر احمدآباد جو سنگ بنياد سن ٨١٠هه (١٤٠٧ع) ۾ هن بزرگ رکيو. جيئن تہ مرشد ۽ مريد جو نالو "احمد" هو، انهيءَ ڪري شهر جو نالو "احمد آباد" رکيو ويو.

شيخ احمد کٽو جي ملفوظات سندس مريد محمود بن سعيد ايرجي "تحفة المجالس" جي نالي سان جمع ڪئي(٤٤).

٩- تبريز: ٻارهين صدي هجريءَ جي بزرگ سيد عبدالعزيز دباغ جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد احمد بن مبارڪ سلجماسي مرتب ڪئي.

١٠- بحرالحقائق: هيءَ ملفوظات وجيه الدين علويءَ جي آهي، جيڪا اڃا تائين قلمي حالت ۾ آهي(٤٥).

١١- جمعات شاهيہ: هيءَ قطب عالم (وفات ٨٥٧هه/١٤٥٣ع) ۽ شاهہ عالم (وفات ١٤٨٣ع) جي ملفوظات آهي(٤٦).

١٢- رفيق العارفين: شيخ حسام‌الدين مانڪپوري جي ملفوظات آهي. هي بزرگ شيخ لور قطب عالم جو مريد هو(٤٧).

١٣- ملفوظات شاهه عبدالعزيز دهلوي: حضرت شاهه ولي‌الله جي فرزند شاهه عبدالعزيز محدث دهلويءَ (وفات ١٨٢٣ع) جي ملفوظات به ملن ٿا.

١٤- ملفوظات احمد رضا خان: بريلوي مڪتبهٔ فڪر جي وڏي عالم احمد رضا خان جي ملفوظات به ملن ٿا، جيڪا اردو ۾ آهي.

١٥- ملفوظات مولانا عبيدالله سنڌي: برصغير جي وڏي انقلابي، باڪمال عالم ۽ مفڪر حضرت مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي ملفوظات اردوءَ ۾ محمد سرور مرتب ڪئي آهي، ۽ تازو شايع ٿي آهي.

١٦- مئڪدهٔ مصطفائي: حيدرآباد ۾ رهندڙ بزرگ آقا پير ايرانيءَ جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد پروفيسر علي نواز جتوئيءَ اردو ۾ جمع ڪئي آهي.

نوٽ: مٿي جن ملفوظات جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون ئي ملفوظات آهن، پر اختصار جي پيش نظر مذڪور ملفوظات تي اڪتفا ڪئي وئي آهي.

سنڌ جي بزرگن جا ملفوظات:

١- ملفوظات مخدوم نوح: حضرت مخدوم لوح (وفات ٩٩٨ھ=١٥٨٦ع) جا ڪجهه ملفوظات، سندس مريد بهاؤالدين گودڙيءَ جي لکيل ڪتاب "رسالهٔ بهاؤالدين گودڙيه" ۾ آيل آهن، جتان حاجي پهنور پنهنجي ڪتاب "دليل‌الذاڪرين" (تصنيف ١٣- رمضان ١١٠٦ھ=١٦٩٤ع) ۾ نقل ڪيون آهن (٤٨). ان کان سواءِ حضرت مخدوم صاحب جا قول سندس پوٽي مخدوم فتح محمد جي ڪتاب "رسالهٔ فتحيه" (تاليف ١٠١٩ھ=١٦١٠ع) ۾ به ملن ٿا، جيڪو ٽن جلدن تي مشتمل آهي(٤٩). هن ڪتاب جو الف اشباع جي نظر ۾ منظوم سنڌي ترجمو "تحفة المريدين" جي نالي سان ٿيو، جيڪو هن ٢٥- جمادي الاول کان نظم ڪرڻ شروع ڪيو(٥٠). سندن هڪ قول نموني طور ڏجي ٿو:

هڪ ڀيري هڪ شخص کانئن پڇيو، ته چيو ويندو آهي، ته "العلم حجاب الله الاڪبر" ان جو مطلب ڇا آهي؟

فرمايائون: "ان جو مطلب اهو نه آهي، جيئن ماڻهو سمجهن ٿا ته علم الله تعاليٰ کان ماڻهن کي روڪي ٿو. بلڪ ان جو مطلب اهو آهي، ته 'ظاهري علم، خداشناسيءَ لاءِ هڪڙو عمدو وسيلو آهي.'" (٥١)

٢- بيان‌العارفين: هيءَ شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري (ولادت ٩٤٤ھ=١٥٣٨ع- وفات ١٠٣٢ھ=١٦٢٢ع) جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد محمد رضا، سندس وفات کان ڇهه سال پوءِ سن ١٠٣٨ھ (١٦٢٨ع) ۾ مڪمل ڪئي. هن مختلف هنڌن تي وجي شاهه ڪريم جي حياتيءَ

جو احوال، سندس سمجهاڻيون ۽ هدايتون، سندس مريدن کان معلوم ڪري مرتب ڪيون. اهي قول ۽ احوال فارسي نثر ۾ لکيائين. انهيءَ احوال جي وچ وچ تي سنڌي، هندي ۽ فارسي بيت ٻه آهن، جيڪي شاهه ڪريم جي احوال هلندي ٻڌايا ڙي ويا. سنڌي بيت ٻهريائين قديم زماني ۾ هلندڙ رسم الخط ۾ لکيائين، ۽ پوءِ انهن جي هيٺان فارسي نثر ۾ انهن جو ترجمو لکيائين. اهڙيءَ طرح هن ملفوظات ۾ شاهه ڪريم جا ٩٢ سنڌي بيت قاضي قاضن جا ست سنڌي بيت، ٻين قديم شاعرن جا ڇهه سنڌي بيت، ٽي هندي بيت ۽ مختلف شاعرن جا چوڏهن فارسي شعر محفوظ ٿيا آهن. انهن کان سواءِ ملفوظات ۾ قرآن شريف جون آيتون، حديثون ۽ ڪيترا عربي مقولا ٻه آيا آهن. سنڌ جي تاريخ ۽ قديم جاگرافيءَ جا ٻه ڪيترائي اهڃاڻ هن ڪتاب ۾ ملن ٿا.

محمد ملوڪ ڪاڪ ٻانيڻ، وبلل ڪچ ماڪ جي شهر ڀج جي، ان جو الف اشباع جي نظم ۾ سنڌي ترجمو ڪيو. ترجمي جو ڪم ربيع الاول سن ١٢١٣هه (١٧٩٨ع) ۾ شروع ڪيائين، ۽ ٻارهن باب سا ڳي مهيني جي ويهين تاريخ تي پورا ڪيائين، جن کي "جلد پهريون" نالو ڏنائين. پوين پنجن بابن کي "جلد ٻيو" نالو ڏنو اٿس، پر انهن جي مڪمل ڪرڻ جي تاريخ نه ڄاڻائي اٿس. اصل ڪتاب مقدمي، سترن بابن ۽ هڪ خاتمي تي مشتمل آهي؛ پر سنڌي ترجمي ۾ اهو مواد سورهن بابن ۾ آندو ويو آهي. سنڌي ترجمي جي ٻولي لاڙي-ڪڇي آهي. سنڌي ترجمي جي پهرين جلد جو هڪ قلمي نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي، جيڪو ٽيهه سال پوءِ ٢٠- ربيع الاول سن ١٢٤٤هه (١٨٢٨ع) تي نقل ڪيو ويو. سنڌي ترجمو ١٨٧٦ع ۾ بمبئيءَ مان ڇپيو، پر ڇپائيندڙ ان ۾ ٿوري ردوبدل ڪئي، ۽ ٻوليءَ کي ٻه ڪجهه قدر بدلايو. هي ڪتاب مخدوم عبدالصمد ولد حاجي محمد مقيم، مخدوم نورنگ زاده ڪتب فروش مير پور بٺورو مطبع مرغوب هرديار بمبئيءَ مان ڇپايو. هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو هريسنگ ڪتب فروش سکر ١٩٠٩ع ۾ اسلامي پريس لاهور مان ڇپايو. هن ڇاپي ۾ ٻوليءَ کي اڃا ٻه بدلائي، بگيڙيو ويو آهي. بيان العارفين جي هنن ٻن ڇاپن کان سواءِ بيان العارفين تان هيٺان ڪتاب جوڙيا ويا آهن، جن ۾ شاهه ڪريم جا سمورا بيت ڏنا ويا آهن، ۽ سندس ٿورا قول سنڌي نثر ۾ ڏنا ويا آهن. انهن کان سواءِ قاضي قاضن ۽ ٻين شاعرن جا شعر ٻه آندا ويا آهن.

(الف) رسالو ڪريمي: مرتب: مرزا قليچ بيگ، صفحا ١٢٠، سال ١٩٠٤ع.

(ب) شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام: مرتب: ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، صفحا ١٢٦، سال ١٩٣٧ع.

(ج) ڪريم جو ڪلام: مرتب: ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحا ٢٢٤، سال ١٩٦٣ع (٥٢).

بيان العارفين جي نئين ترتيب: راقم الحروف بيان العارفين سنڌيءَ کي نئين طرح مرتب ڪيو آهي، ۽ قلمي نسخن جي پڙتا ڪان پوءِ ان جي اصلي صورت قائم رکندي، متن مرتب ڪيو آهي. ان کان سواءِ ملفوظات جي علمي مواد، تاريخي ۽ جغرافيائي اهڃاڻن تي ٻه تحقيق ڪري، نهايت

تفصيل سان ڪتاب جي ”اظهار“ لکي آهي. منڊ ۾ شاهه ڪريم جي حياتيءَ جي احوال، شاعري، تعليمات، سنڌي منظوم ترجمي جي لسانياتي خصوصيتن، قديم سنڌي رسم الخط، فارسي ۽ سنڌي قلمي نسخن تي تفصيل سان روشني وڌي ويئي آهي.

شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف: شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شعر تي بيان العارفين جو تمام گهرو ۽ گهاٽو اثر آهي. نموني طور هڪ مثال ڏجي ٿو:

شاهه ڪريم وحدت الوجود جو فڪر سمجهائيندي ڀين مثالن سان گڏ هڪ هنڌ پڙاڏي جو مثال ڏنو آهي:

جن؟ ڪري کو گنبذ ۾ ايسي آوازا،
تہ پڻو ٻيُ سڏ گنبذ ۾ ترت ٿئي پيدا،
پوءِ پانئين پڻو آواز ڪرين ماڙو مڙئي ٿا،
پر حقيقت ڪري آواز پهريون پروڙ جا..

شاهه لطيف بہ اهو مثال آندو آهي:

”پڙاڏو سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين.“ (٥٣)

٣- ملفوظات خواجہ محمد زمان لنواري وارو: بدين تعلقي جي ڳوٺ لنواريءَ جي نقشبندي بزرگ خواجہ محمد زمان ڪلان سلطان الاولياء ولادت ١٢- رمضان سن ١١٢٥هه=١٧١٣ع؛ وفات ٤ ذوالقعد ١١٨٨هه=١٧٧٤ع جا ملفوظات، مير بلوچ خان ولد مڪرم خان ٽالپور جي ڪتاب ”فردوس العارفين“ ۽ نظر علي ٽالپور جي ڪتاب ”مرغوب الاحباب“ ۾ ملن ٿا(٥٤). انهن کان سواءِ سنڌس ۾ مڪمل ملفوظات جا ڪتاب بہ آهن.

(الف) فتح الفضل: هن ۾ شيخ عبدالرحيم گرهوڙي (وفات ١٧٧٨ع) پنهنجي مرشد جا قول عربيءَ ۾ منتقل ڪيا آهن. هن جو ترجمو ۽ شرح خواجہ محمد زمان جي فرزند خواجہ گل محمد ”ورد المحمديہ“ جي نالي سان فارسيءَ ۾ ڪيو: جنهن ۾ ٢٤٣ قولن جو ترجمو ۽ شرح آهي. هن جو هڪ قلمي نسخو سن ١٢٤٨هه (١٨٣٢ع) جو نقل ڪيل نظر مان گذريو، جيڪو سليمان نالي ڪاتب جو لقل ڪيل آهي.

(ب) مقولات تصوف: خواجہ صاحب جي هنن ملفوظات جو مرتب، خواجہ محمد ابراهيم ولد بيگ ساند آهي، جنهن هي ڪتاب سن ١١٨٨هه (١٧٧٤ع) ۾ مرتب ڪيو. هن جو سنڌي ترجمو غلام حسين دايہ سن ١٩٥٢ع ۾ ڪيو؛ جنهن جو اختصار انتظاميہ درگاهه لنواريءَ طرفان ١٩٧٢ع ۾ شايع ڪيو ويو آهي.

٤- ملفوظات مخدوم محمد اسماعيل پريان لوڻي: هڪ ڪتاب ”حالات مخدوم محمد اسماعيل پريان لوڻي“ نالي ملي ٿو، جيڪو ١٠٦ صفحن تي مشتمل آهي. مؤلف جو نالو نٿو ملي. هن

۽ پير محمد راشد روضي ڌڻي جي مرشد مخدوم محمد اسماعيل پرياوٽيءَ جا حالات ۽ ملفوظات جمع ڪيا ويا آهن (٥٥).

٥- ملفوظات خواجه عبدالحق درازي: درازي درگاهه جي بزرگ خواجه عبدالحق (وفات سن ١٢١٣هه=١٧٩٨ع) جي ملفوظات سندس مريد فقير محمد صالح (لاڙڪاڻو) مرتب ڪئي، جيڪا اڄڪلهه ناياب آهي. حضرت سچل سرمست سندس پائيو هو(٥٦).

٦- مجمع الفيوضات: هيءَ پير محمد راشد روضي ڌڻي (وفات ١٢٣٣هه=١٨١٧ع) جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس خليفي محمود فقير ڪڙيي واري مرتب ڪئي. هيءَ ملفوظات ٢٣ بابن، هڪ مقدمي ۽ هڪ خاتمي تي مشتمل آهي. منجهس ٻه هزار نقل آهن (٥٧). هي ملفوظات به فارسيءَ ۾ آهي. حاجي محمد عثمان ولد حاجي احمد صباح ويٺل مغليين، ان جو سنڌي نثر ۾ ترجمو ڪيو ۽ نالو رکيائين "توفيق الطالبين". هن سنڌي ترجمي جو هڪ قلمي نسخو ميان شفيع محمد چانڊيي (لاڙڪاڻو) وٽ آهي، جيڪو ٢٤٣ صفحن تي پورو ٿئي ٿو. فتح محمد نظامانيءَ جو ڪيل آهي (٥٨). ٻيون سنڌي ترجمو مولوي محمد قاسم مشوري (لنڪ لاڙڪاڻو) "نفحات الكرامات" جي نالي سان ڪيو آهي ۽ ٽن حصن ۾ شايع ٿيو آهي. چوٿون ترجمو محترم پير علي محمد راشديءَ جو به ڪيل آهي، جيڪو محترم پير حسام الدين راشديءَ وٽ موجود آهي (٥٩).

٧- المحبوبية المحموديه: هيءَ به پير روضي ڌڻي جي ملفوظات آهي، جيڪا محمود فقير ڪڙيي واري جي لکيل آهي (٦٠).

٨- ملفوظات: هيءَ به پير روضي ڌڻي جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد خليفي محمد حسين مهيسر ناڙيوال جي مرتب ڪيل آهي (٦١).

٩- سراج العاشقين: هيءَ محمود فقير ڪڙيي واري جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس مريد خليفي محمد سلوڪ چانڊيي سن ١٢٤٤هه (١٨٤٨ع) ۾ مرتب ڪئي. هيءَ ملفوظات به فارسيءَ ۾ آهي ۽ ١٢١ ورقن تي مشتمل آهي (٦٢).

١٠- ڪنز المعرفت: هيءَ به خليفي محمود فقير ڪڙيي واري جي ملفوظات آهي، جيڪا خليفي گل محمد "گل" هالائيءَ جي مرتب ڪيل آهي. هيءَ ملفوظات به فارسيءَ ۾ آهي، پر ان جو سنڌي ترجمو به ٿيل آهي (٦٣).

١١- خزانه المعرفت: هيءَ، پير محمد صبغت الله شاهه (وفات ١٢٤٦هه=١٨٣٠ع) بن پير محمد راشد جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس فرزند پير علي گوهر شاهه اصغر (وفات سن ١٢٦٣هه=١٨٤٧ع) سن ١٢٥٥هه (١٨٣٩ع) ۾ مرتب ڪئي (٦٤).

١٢- نڪته تصوف: هن ڪي حضرت سچل سرمست (وفات سن ١٢٤٢هه=١٨٢٦ع) جي ملفوظات سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هن ۾ حضرت سچل سرمست جي، طالب کي ڪيل تلقين ملي ٿي. هن جو اردو ترجمو قاضي علي اڪبر درازي تازو ڇپايو آهي.

١٣- ملفوظات حافظ محمد صديق پرچونڊي: پرچونڊي ضلع سکر جي بزرگ حافظ محمد صديق جي ملفوظات ٻه ملي ٿي، جيڪو پير روضي ڌڻي جو مريد هو(٦٥).

١٤- ملفوظات پير محمد ياسين: هيءَ ملفوظات پير محمد ياسين جهنڊي واري جي آهي، جيڪا سندس فرزند پير هدايت الله مرتب ڪئي (٦٦).

١٥- تحفه المحبين: پير رشيد الدين جهنڊي واري جي ملفوظات آهي، جيڪا سن ١٣٢٢ هه (١٩٠٤ع) ۾ قاضي فتح محمد نظاماڻي (ٽنڊوقيصر) مرتب ڪئي (٦٧).

١٦- تنوير القلوب في خيرات المطلوب: پير رشد الله شاهه جهنڊي واري جي ملفوظات آهي، جيڪا سندس فرزند پير ضياء الدين شاهه مرتب ڪئي. هيءَ ملفوظات سنڌيءَ ۾ لکيل آهي(٦٨)

مٿي سنڌ جي مکيه بزرگن جي ملفوظات جي سلسليوار تاريخ پيش ڪئي ويئي، ۽ مکيه ملفوظات جو تعارف پيش ڪيو ويو آهي. ان مان معلوم ٿيندو ته سنڌ جي بزرگن جي ملفوظات جو ٻه قابل قدر ذخيرو موجود آهي. جيئن ته مقالو تمام طويل ٿي ويو آهي، انهيءَ ڪري ملفوظات جي مواد جو جائزو پيش نه ڪيو ويو آهي. اميد ته ٻئي پيري سنڌ جي بزرگن جي ملفوظات تي تفصيل ۽ وضاحت سان لکيو ويندو، جنهن ۾ بزرگن جي ملفوظات جون خوبيون ۽ خصوصيتون نيڪيڙي نروار ڪيون وينديون. في الحال مٿي ڏنل تعارف تي اڪتفا ڪئي وڃي ٿي.

حوالا

(١) المنجد، الطبع العشرون، دارالمشرق، بيروت و لبنان، ١٩٦٠ع، ص ٧٢٧
(٢) نوراللغات ج ٤، ص ٤٥٤؛ تاج اللغات اردو ج ٤، ص ٥٨٤؛ فيروزاللغات فارسي ج ٢، ص٤٤٤.
(٣) ابوالحسن علي ندوي: تاريخ دعوت و عزيمت ج ٣، ص ١٢.
(٤) شيخ محمد اڪرام: آب ڪوثر، اٺون ڇاپو، ١٩٧١، ص ٢٢٥ حاشي.
(٥) شيخ محمد اڪرام: ثقافت پاڪستان، ص ١٨٧.
(٦) دليل العارفين، مطبوعه لاهور ١٣٣٠هه - هشت بهشت اردو، الله والي کي قومي دڪان لاهور.
(٧) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: بيان العارفين سنڌي (اڻ ڇپيل)، پي- ايچ- ڊي لاءِ لکيل مقالو، ص ٦٧٦ کان ٦٧٧ ۽ ص ٧٠٨.
(٨) انيس الارواح، مطبوعه مطبع مجتبائي دهلي، هشت بهشت اردو، الله والي کي قومي دڪان لاهور، آب ڪوثر، ص ٢٠٧.
(٩) دليل العارفين، مطبوعه لاهور، ١٣٣٠هه، هشت بهشت اردو، آب ڪوثر ص ٢٠٧ ۽ ٢١٦. بزم صوفيه، سيد صباح الدين، ص ٥٤.
(١٠) هشت بهشت اردو؛ بزم صوفيه ص ١٢٣؛ آب ڪوثر ص ٢١٧ کان ٢٢٦؛ تاريخ دعوت و عزيمت جلد ٣، ص ٣٧؛ اخبار الاخيار، اردو ترجمه ص ١١١.

(۱۱) هشت بهشت اردو: آبِ ڪوثر ص ۲۲۵: اخبار الاخيار، ص ۱۱۱ ۽ ۱۲۲. (۱۲) ايضاً.
(۱۳) هشت بهشت اردو: اخبار الاخيار، اردو ترجمو، پيو ڇاپو، سال ۱۹۶۲ع، ص ۱۲۱؛ آبِ ڪوثر، ص ۲۴۷.
(۱۴) هشت بهشت اردو: بزمِ صوفيہ، ص ۲۲۵ ۽ ۲۲۳.
(۱۵) هشت بهشت اردو: آبِ ڪوثر، ص ۲۲۵.
(۱۶) هشت بهشت اردو.
(۱۷) آبِ ڪوثر، ص ۲۱۰.
(۱۸) سيد محمد مبارڪ الڪرماني: سير الاولياء، ص ۲۷۸، سفينه الاولياء: دارا شڪوه، ص ۱۷۲.
(۱۹) بزمِ صوفيہ، ص ۲۹۹.
(۲۰) خيرالمجالس، اردو ترجمہ، ص ۶.
(۲۱) شيخ فضل الله جمالي ڪنبوه: سير العارفين، ج دوم، ص ۴۰ کان ۴۲. بزم صوفيہ، ص۳۰۹. آبِ ڪوثر، ص ۱۱م کان ۴۱۹. اخبار الاخيار، اردو ترجمہ، ص ۱۷۸ کان ۱۸۸.
(۲۲) ايضاً (۲۳) ايضاً (۲۴) ايضاً (۲۵) ايضاً.
(۲۶) ملفوظات اڪابر نقشبنديہ، مرتب: ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان، ۱۹۵۹ع. سنڌ يونيورسٽي لائبريري جي قلمي نسخي تان مرتب ڪيل.
(۲۷) رشيد احمد ارشد: مضمون: "خواجہ محمد باقي باللهؒ" الرحيم اردو، حيدرآباد، ماهہ نومبر ۱۹۶۷ع ۽ جنوري ۱۹۶۸ع، ص ۴۱۸ ۽ ۵۹۸.
(۲۸) شيخ محمد اڪرام: رودِ ڪوثر، پنجون ايڊيشن، ۱۹۷۰ع، ص ۶۴۶.
(۲۹) ايضاً، ص ۶۵۰.
(۳۰) ملفوظات شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني: مرتب: لطيف ماڪ، شايع ٿيل سہ ماهي صحيفہ لاهور شماره ۵۴، جنوري ۱۹۷۱ع، ص ۱۲ کان ۲۱.
(۳۱) انوارِ صوفيہ، اردو ترجمہ: اخبارالاخيار، سال ۱۹۵۸ع، ص ۱۳۱. (۳۲) ايضاً، ص۱۳۶.
(۳۳) آبِ ڪوثر، ۲۸۱: مخدوم جهانيان جهان گشت. مرتب: محمد ايوب قادري، ڪراچي۱۹۶۳ع، ص ۲۳۷ کان ۲۵۹.
(۳۴) ايضاً (۳۵) ايضاً (۳۶) ايضاً.
(۳۷) ملفوظات مولانا رومؒ، اردو ترجمہ: عبدالرشيد تبسم، ۱۹۵۶ع، پيش لفظ، ص ۹.
(۳۸) آبِ ڪوثر، ص ۴۳۹، بزم صوفيہ، ص ۳۷۹.
(۳۹) خوان نعمتِ مخطوط مملوڪ: پنجاب يونيورسٽي لائبريري، بحوالہ تاريخ مسلمانان پاڪ و هند، پنجاب يونيورسٽي لاهور.
(۴۰) تاريخ مسلمانانِ پاڪ و هند، ج ۳، ص ۱۶۶. (۴۱) ايضاً (۴۲) ايضاً.

(٤٣) لطائف اشرفي اردو ترجمہ: بزمِ صوفيہ، ص ٩٤٦، اخبارالاخيار، اردو ترجمہ، ص ٣٢٢.
(٤٤) اخبارالاخيار، ص ٢٢٠-٢٢١؛ آبِ ڪوثر، ص ٤٤٤.
(٤٥) ڊاڪٽر جميل جالبي: قديم اردو کي لغت: مرڪزي اردو بورڊ، ١٩٧٣ع، ص ٢٢٤.
(٤٦) ايضاً، ص ٢٢٦. (٤٧) اخبار الاخيار، اردو ترجمہ، ص ١٨٩، ٢٢٠ ۽ ٢٦٤.
(٤٨) حديقۃ الاولياء: سيد عبدالقادر، مرتب: سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، مهاڪ ص ٤٤ ۽ ١٥.
(٤٩) هن ڪتاب جو نسخو محترم مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب وٽ آهي.
(٥٠) هن ترجمي جو نسخو بہ محترم مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب وٽ آهي.
(٥١) حضرت مخدوم نوح: ڇاپل مسلم ادبي سوسائٽي ١٩٤٠، ص ٩ کان ٤٢.
(٥٢) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: بيان العارفين (اڻ ڇپيل) مقدمہ، ص ٩٦ کان ١٤٩ تائين اختصار سان ورتل. (٥٣) ايضاً ص ١٢٠.
(٥٤) حديقۃ الاولياء: مرتب: پير حسام الدين راشدي، مهاڪ ص ١٠-١١.
(٥٥) ايضاً ص ٤٩.
(٥٦) هن ملفوظات جي فقط اها معلومات ملي آهي؛ باقي هن جي نسخي جو ڏس-پتو ڪونہ ٿو ملي.
(٥٧) نوراحمد نظامائي: مضمون: "خليفو محمود نظامائي"، سہ ماهي الرحيم سنڌي حيدرآباد، سال ١٩٦٦ع، نمبر ١، ص ٧٢ کان ٧٤.
(٥٨) ايضاً ص ٧٤.
(٥٩) حديقۃ الاولياء: پير حسام الدين راشدي، مهاڪ ص ٤٧.
(٦٠) ايضاً ص ٤٧.
(٦١) ايضاً ص ٤٧.
(٦٢) سہ ماهي الرحيم سال ١٩٦٦ع، نمبر ١، ص ٦٩.
(٦٣) ايضاً ص ٧٠.
(٦٤) حديقۃ الاولياء: پير حسام الدين راشدي، مهاڪ ص ٤٩.
(٦٥) ايضاً ص ٥١.
(٦٦) ايضاً ص ٥٠.
(٦٧) ايضاً ص ٥٠.
(٦٨) ايضا ص ٥٠.

● پروفيسر محمد اسحاق ابڙو

سنڌ ڏيهه جي رهڻي ڪهڻي

سنڌ کي مهراڻ جي ماٿري به ڪري ڪوٺيو ويندو آهي. سنڌو نديءَ کي انگريزي ٻوليءَ ۾ انڊس (Indus) چئبو آهي. اهو لفظ اصل 'سنڌو' هو، پر يونانين انهيءَ کي يورپي پوشاڪ پهرائي انڊس سڏيو(۱). انهيءَ حقيقت کي ميولر ۽ اثبت به مڃن ٿا. انهيءَ طرح ڀيرومل مهرچند آڏواڻي هڪ عربي تواريخ نويس البيرونيءَ جو حوالو ڏئي ڄاڻايو آهي ته "الور ڪان هيٺ سنڌو نديءَ کي "مهراڻ" سڏيندا هئا ۽ اها لڪپت ڏي وڃي جنهن سمنڊ ڏي ڇوڙ ڪندي هئي سو سنڌو ساگر يعني سنڌ جو سمنڊ سڏبو هو. اهو هاڻي عربي سمنڊ ڪري ڪوٺجي ٿو"(۲). مطلب ته مهراڻ جون ملبون ۽ من موهيندڙ موجون سنڌ جي سدا سهڻن ۽ نرمل نظارن سان آڳاٽي سمي کان ڏيٺ ويٺ رکن ٿيون. سنڌ ڏيهه کي باب الاسلام به سڏيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته دين اسلام جي نور پهرين پهرين سنڌ کي سهانيءَ سان روشن ڪيو، پوءِ سموري هند-پاڪ کي سوجهرو پهچايائين. سنڌ ڏيهه جي حياتي سادي ۽ ماڻهو سباجهڙا آهن. واهڻن ۾ وڃي جهانگين جي جهوپڙين کي ڏسبو تن ٿي تازو ٿيو پوي. ڪٿي ڪرار جو ٻار چنگ تي پيو پيجل جون ٻوليون ٻولي ته ڪٿي ابلپنوهار نڙ تي سسئيءَ جا سور ۽ پنهل لاءِ پار ڪڍيو پيو روح کي ريلا ڏئي:

رڳون ٿيون رباب وڄن ويل سڪنهن (شاهه)

سنڌ ڏيهه جي سادگيءَ جي سچي سُڌ لهڻي هجي ته هليو وڃجي ڳوٺڙن ۾ يا ميلن ۾، باقي شهرن جي ٺاهه ٺوڪلي، سوٽ ۽ ٽوٽ کي ڏسڻ سان سنڌ جي سادي حياتيءَ جي پوري پروڙ لهڻ اوکي آهي. سنڌ جا ڳوٺاڻا تمام سادا ۽ سباجهڙا آهن. ٿڌ توبيءَ، ڏيک ويک ۽ لٽ ٺاهه سان ته بنهه ڪرنه ڄاڻن. سنڌن پوشاڪ سادي ۽ سستي آهي. مرد گهڻو ڪري وڏيون سٿڻون پائيندا آهن، جيئن گهڻو وقت جناءُ ڪن ۽ اوڳهڙ به چڪيءَ ريت اوڍجي. مٿي تي ململ يا هرڪ جي پڳ ضرور هوندن نه ته پوتڙي يا اجرڪ سان مٿو ڍڪين. چولو وڏو ۽ ويڪرو پائين.

---

(۱) راورٽي: "دي مهراڻ آف سنڌ" صفحو ۱۵۶ ڇاپو ۱۸۹۲ع.

(۲) ڀيرومل مهرچند آڏواڻي: "قديم سنڌ جي سپيتا ۽ شاهوڪاري" سنڌي نثر ۽ نظم جو انتخاب، ۱۹۴۲ع، سندر ساهتيه ڪراچي، ص ۸۹.

ڪاھي تي چادر هوندن ٿي هوندن، جيڪا ڪچهريءَ ۾ ڪانپ ٻڌڻ وقت ڪتب ۾ آڻين ته وري گاهه جي لنب وقت به ڪانبو ڪنس. پري ٻڌڻ لاءِ به ان کي ڪم آڻين. وهنجڻ مهل ان کي گوڏ به ڪن. آس ۾ چنيءَ وانگر چير ڪنس، ته ميءَ واءِ ۾ وري ڪوٽ جو ڪم ونس. زالن جو ويس به نرالو آهي. گربي ۽ سوسيءَ جون نيدي پانچي واريون سٿڻيون، گول تڪن ۽ پرت سان پريل گج گهڻو ڪري ڪتب آڻين. چُني ۽ تونر واري جُتي به گهڻي قدر پائين. اهي شيون اڄڪلهه ولايت ۾ ڏاڍيون پسند ڪيون وڃن ٿيون. انهيءَ قسم جا ويس وڳا سنڌ جون سنگهاريون وڏيءَ اڪير سان اوڍينديون آهن.

جهڙي اٿن پوشاڪ سادي اهڙوئي آهي سندن کاڄ سادو. شهرن ۾ ست رڇيون به آهن پر ڳوٺاڻن جو کاڌو ئي نرالو. ڏينهن جو مهيءَ جو وٽو ۽ مکڻ جو چاٺو ملين ته هنياءُ ٺري اندر کي آٿت اچي ويندن. رات جو نج کير ته سندن خاص خوراڪ آهي. ڏورانهن ڳوٺن ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڀورو پائين ۽ سڄو ڳوٺ وندي ڪائي سرهو ٿئي نه ته لُلر ۽ لونڪ، پلي ۽ ساڳ ته وٽن ججهوئي آهي. ليار ۽ ڏنڊرا، سائون ۽ سيارچ، سريڙو ۽ مڪئي، ڪنيپون ۽ ڪاتونبا، چيڙ ۽ پڪا، پسي ۽ پيرون، سگر ۽ ڳاڳا به وٽن جام ٿين.

هن سند مارو سنرا، ڪانڙ ۾ خوشحال،
سائون سيارچ، مڪئي جيڏيون آڻين جال. (شاهه)

مطلب ته اهي قدرتي ڀاڄيون ۽ ميوا وٽن اڻ سيا پڌري پٽ پيا آهن، جيڪي هر امير ۽ فقير، شاهه ۽ گدا، غني ۽ غريب ڪائو خوش ٿئي.

عيد جو ڏينهن به ڏاڍو عمدو ٿيندو آهي. ننڍو وڏو، ٻار ٻچو، غريب غربو، سڪيو ستابو ۽ سرهو پيو ڏسبو. پرهه ڦٽيءَ ويل اٿي عيد جون تياريون ڪن. صبح جو سڀون ڪائي سيڪو عيدگاهه ڏانهن سنيري. ننڍا نينگر به مٿي تي ڦندڻن واريون ٽوپيون ۽ چيڻ چيڻ ڪندڙ کهيٽلا پيرن ۾ پايو پيا ڦيريون پائين. نينگريون به پنهنجا سينديءَ رتا هٿڙا پائرن ۽ پيرن کي ڏيکاري پيون خوش ٿينديون. ٻارڙن کي خرچي به چڱي چوکي ملي. پوءِ ڏس ته ڪي پيا توتاڙيون وڄائين، ڪي ڦرسوتيون پيا ڦيرائين ته ڪي تول مٺايون ڪايو پيا ٽيلارا ڪن. اهڙي ڏينهن تي وري سنڌ جا سانگي ۽ جهانگي شهرن ۾ گهمڻ ضرور اچن. ڪي لاڏوءَ تي لاڏندا ايندا ته ڪي ڪاٺ جي ڪجاون ۾ ڪڏندا ايندا. سندن توڏن جا جهوڙا ۽ ڦندڻ ڏسيو دل پئي ٺري. بازار ۾ ڏسبو ته ڪي ٻنڪي جو پيچ پيا ٺاهين ته ڪي سڄ جي مروت ۾ مصروف آهن. پڳ جو پيچ ۽ مڇن جي مروت شل هميشه قائم هجين! واهڻ ۾ وري شام جي وقت ملهه جو مزو به ملوڪ ٿئي. ان کان پوءِ ڪي ڪچون پيا ٺوڪيندا ته ڪي هنيوشي پيا هڻندا. پر اڄڪلهه اها رسم جهڪي آهي. ڪين کي ڏس ته ڪَن تي هٿ رکيو پيا پلاري پناٽيءَ جو ڪلام چون. مگڻهار به سٽون ڦوڪيو شرنائيءَ کي شهه ڏيو چڏين. سمورو لقاءُ نس نس نهوڙيو ڇڏي.

سنڌ ڏيهه جي مهمان نوازي بہ ملڪان ملڪ مشهور آهي. اتي جو ادرپاءُ ڪرڻ سنڌين مرڪ آهي. خدمت چاڪريءَ سان گڏ مهمان کي روح رهاڻ ۾ اهڙو تہ ريجهائيندا جو سندس دل پٺي ٽپا ڏيندي. ڪچهريءَ ۾ ڪانب ٻڌي ويٺا تہ پٺلي پرهہ ڦٽي وڃي تي وڃي. حال احوال اورڻ ڪان پوءِ سالڪن ۽ سگهڙن جي سنگت ۾ اوپارين لهوارين، ڳالهين ڳجهارتن ۽ چرچي گهبي سان گڏ مداحون ۽ مرثيا، بيت ۽ مولود، مورو ۽ لهرو، ڪافي ۽ وائي، جمالو ۽ ڏوهيڙو ٻڌيو لڳ ڪانڍارجو وڃن. وري لطيف سائينءَ جي لات، ساميءَ جا سلوڪ، رڪيل ۽ روحل جون رمزون، حمل ۽ سچل جو سماع شروع ٿئي تہ اندر کي آنند اچيو وڃي. سنڌ ڏيهہ جي سگهڙين ست بہ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. سرتيون سنگهاريون جڏهن جيڏين سان وهنديون تہ سندن رهاڻ روح کي پٺي رس ڏيندي. سهرو ۽ مورو، ڳيچ ۽ لولي، ڪانگلڙو ۽ سنيهڙو ٻڌيو لنو لنو پٺي لنوي. مطلب تہ سنڌ ۾ اهڙا بي بها دُر پيا آهن جي اسان جي ساهت کي پريت سان پنهنجي سيني ۾ سانڍيو ويٺا آهن ۽ جيڪڏهن اهو ادب گڏ ڪجي تہ هوند خزاني جو انبار اسان کي ملي پوي. انهيءَ ڏس ۾ سنڌ جي عالم فاضل استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ٻين بزرگن عالمن جون خدمتون ڪيرون لهڻن، جن پنهنجي سر ڀهراڙين ۾ وڃي اهڙن ملهائتن موتين کي ميڙي ڪيترا ڪتاب جوڙي راس ڪيا ۽ سنڌي ادبي بورڊ وسيلي اسان جي ان لوڪ ادب کي ڇپي پڌرو ڪري اڻلڀ مائڪ نروار ڪيا آهن.

سنڌ جي سپاجهڙن جي طبعيت بہ مانيثي آهي. سندن سينو صاف ۽ اوجل آهي. ثابتقدمي ۽ بردباريءَ ۾ بينظير آهن. هرو پرو ڪنهن سان وير ڪونہ وجهن. وچن جا سچا ۽ ٻول جا مٺا آهن. همت ۽ غيرت، شرافت ۽ صداقت منجهن پري پيئي آهي. نہ پرائي پچار ڪن ۽ نہ وري واتان ويڻ ڪڍن. ٺٺ ۽ ٺاهہ، ڪوڙ ۽ ڪپٽ، لالچ ۽ هٻچ، ٺڳي ۽ دلبو سندن وڙني ڪونهي. باقي نئڙت ۽ نماڻائي، جفاڪشي ۽ جرات، حب الوطني ۽ بلند اخلاقي، بهادري ۽ رحمدليءَ جي وڻن ڪمي ڪانهي. سچي جو ساٿ ڏين، باقي ڪوڙي ڪپٽي سان ڪانہ پوين. پاڻ اڻ ڪونيا ڪنهن جي تڏي تي سُور نہ وڃن، پر ڪو اوپرو وٽن لنگهي آيو تہ هن جي هرچاڪريءَ لاءِ پيرين پر بيٺا هوندا.

بهار ۽ سارنگ جي مُندن ۾ وري ڀهراڙين جا ٻنيون ۽ ٻارا، باغ ۽ راغ ڏسيو نيڻ ٺري پون ۽ من پيو موج ۾ جهولي. هن رُت ۾ گل ڦل ڦوهہ ۾ ڦٽي، هرتار ۾ تماشو لايو بيٺا آهن. گونتو ۽ گلاب، موتيو ۽ مگرو، زعفران ۽ چنبيلي چمن کي چانداڻ بنايو ڇڏين. هرطرف چمن جو ڇهچٽو ۽ لالڻ جو لبيس ڏسيو پاڻنجي تہ قدرت جا بي بها گوهر ۽ اسلهہ مائڪ السالذات لاءِ اهايا ويا آهن، جن جي سونهن ۽ سوپيا، سڳنڌ ۽ سرهاڻ سيني کي سرور، نيڻن کي نور ۽ قلب کي قرار ڏيو ڇڏي. هڪ طرف پوپٽ پريشان تہ پٺي ٻاسي بلبل بيتاب، هيڏانهن پوُنر پيو پنڪي تہ هوڏانهن ساڪي متوالي آهي. چوڏس گلڪار ۽ هبڪار آهي. پکي پکيئڙا بہ ٻيا لاتيون لنون. چيها ۽ چڪچڪا، چٽون ۽ چنبول، تاڪلا ۽ تيتهر، هيڙها ۽ هُدهُد، ڪتياڻ

۽ ٻاٻهو ڏسيو اندرئي ڏريو پوي. ڪاري ڪوئل ٻـ ڪونجارينديءَ ۽ تنوارون ڪندي پنهنجي وڻن ستان ٽپا ڏئي.

وڏيل تي وايون ڪري، ڪئل ڪوڪاري (شاهه)

ڇيهن جون چانگهارون ٻه باغ مٿي ڪنيو ڇڏين. هرطرف ساوڪون ڏسيو هنئين کي پنهنجي هير لڳي. پکين جي لات مٿي للڪار، ڪوئل جي ڪونجار، چتونءَ جي چونگار، تاڙي جي تنوار، ٽڪلي جي ٽونڪار، جهرڙ جي جهونگار، ٻاريهر جو ٻيار، ناچو مور جو نقش نگار، گيري جي گهُوگهُو ۽ بلبل جي ٽِڪاو ٽِڪلو من کي متوالو بنايو ڇڏي. اهڙو من موهيندڙ لقاءُ دل کي ڏير ۽ روح کي راحت ڏئي ٿو. جيڏانهن ڏس ته جانب جو جمال پيو پسجي.

جيڏانهن ڪريان پرک تيڏانهن سڄڻ ساهون (شاهه)

سنڌ درويشن جو ته ديس آهي، انهيءَ ڪري هرهنڌ ميلا ملاڪڙا لڳندا آهن، جتي سنڌ جا سانگي سنهنڊ ۽ سڪ منجهان سنيري سلاميءَ لاءِ اچي سهڙبا آهن. انهن ميلن ۾ ٻه دل کي فرحت ڏيندڙ ڇهڇٽو لڳو پيو هوندو آهي. اهي ميلا سنڌ جي رهڻي ڪهڻيءَ جي سورت آهن، يعني (Culture in miniature). ڪڏهن سيوهڻ ۾ لال سائينءَ جو لقاءُ ته ڪڏهن ڀٽ تي شاهه صاحب جو سماع. ڪڏهن مڪليءَ تي مائهن جي موج تـ ڪڏهن ٻلڙيءَ ۾ ميلي جي اوج. اڄ سچل سرمست جا درازن ۾ دهل تـ سڀاڻي حيدرآباد سنڌ ۾ سائين مڪي شاهه جا شغل. ڪڏهن اڏيري لال ۾ هندن جا هزار ته ڪڏهن جهوڪ شريف ۾ قلب کي قرار. ڪڏهن شاهه پنجي جو دادو ضلعي ۾ ڏڌڪاءُ تـ ڪڏهن ساجن سوائيءَ تي شائقن جو غوغاءُ. مطلب تـ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ اهڙو حصو ڪو ورلي لڀندو، جتي ڪامل ۽ عارف الله لوڪن جو آستانو نه هجي.

دهلن جا ڏڌڪا، شرنائن جا شرڙاٽ، آلوميان جا آواز، بينن تي بيت ۽ لطيفي لات ميلي ۾ موج مچايو ڇڏي. نت نوان نظارا ۽ رنگ برنگي روشني ڏسيو لنوَ لنوَ پئي لنوي. مسخرا وري ٻگهيون ۽ ٽڪنديون ٽوپيون پايو ڪچرن لوڪين ۽ پوگ چرچن سان شائقن کي وندرايو داد حاصل ڪن. ڪٿي ناچ گانا ته ڪٿي الله هُو جو آواز، ڪي مستيءَ جي عالم ۾ مدهوش ته ڪي بيخوديءَ ڪان بيحال تي ذڪر جي اهڙي اونهي ٽٻيءَ ۾ آهن جو دنيا ۽ ماسوا جو ڪو سماءُ ڪونه رهين. ڪٿي مولود ۽ مناجات ته ڪٿي مداح ۽ مرثيو. ڪي ڏس ته اميدن ڀڳل گهوررون ڀيا گهورين ته ڪي وري اولاد جي آس ۾ ٻاسون ٻيا ٻاسين ۽ رب پاڪ کي ٻيا ريجهائين ته جيئن سندن لايا سجايا ٿين. ڪي ڪراڙ ڏيئڊ جي ڪپ تي ٻيڙين لاءِ آتا آهن ته چڙهي شيل ڪيون، ته ڪي وري 'پلو پلو يار' جي آواز تي اچيو حاضر ٿين. واڄي جا واڄٽ ٻه وڻ وڄايو ڇڏين.

وري ٻئي پاسي ڏس ته ڪٿي دلي جي ڍار تي وائي پئي پڙهجي ته ڪٿي تنبوري جي تار تي ڪافي پئي ڳائجي. ڪٿي سرندي جي ساز تي مستيءَ جا پيا سور سلجن ته ڪٿي مارئيءَ کي پيا پور پون. ڪٿي سهڻيءَ جي سڪ تـ ڪٿي هير جي ڇڪ، ڪٿي ليلا پئي ليلائي تـ ڪٿي

موسل حيلا پئي هلائي. مطلب تہ صوفي سگهڙن جو ذنل سرور ۽ سماع ٻڌيو رڳ رباب ٿيو پوي. پاڻنجي تہ وينو ٻڌ. اسان جا فاضل عالم بہ وڏيءَ آڪير ۽ حب سان حاضري ڀري بزرگن کي عقيدت جا گل پيش ڪندا آهن. ڪهڙي ڳالهہ ڪجي سنڌي ساهت جي سگهڙن جي. سنڌن مقالا علمي خزاني سان ٽمٽار هوندا آهن جن سان سنڌن گهوڙهي اپياس جي پروڙ پوي ٿي. سنڌن ٻول مٺا ۽ سخن سٺا ٻڌڻ وٽان هوندا آهن.

ملاکڙي جي ميدان ۾ بہ سنڌ جي مانجهي مڙس جون ملهون ڏسڻ وٽان آهن. ڀهراڙيءَ جا جاڻا جوان هن فن جا اڪابر آهن. شيدين جي بہ ڪهڙي ڳالهہ ڪجي، سچ پچ تہ اهي سياجهڙا بہ هن فن جا شهزادا آهن. ملهہ وڙهڻ وقت سڀڪو پنهنجو فن پڌرو ٿو ڪري. وچين ۽ ونگ، ٽبي ۽ ونڙيو، اندرين ۽ اڙي، پاسو ۽ ڦيرو سنڌن خاص فن آهن. ملهہ دسيندڙ جا ٽپن مٿي ٽپا پيا پوندا. تماشبين جي انبوهہ مان "وہ وہ" جا آواز پيا ايندا. سڪيا شوقين تہ صدريون بہ ڪٽيو سگهيون ڪن.

وري جو ڪٽي بازار ۾ گهمڻ تہ سنڌ جا هنر ڏسيو ڏندين آڱريون اچيو وڃن. اسان جي ڏيهہ ۾ اهڙا بہ ڪاريگر آهن جن جون ڪاريگريون ولات واسيو ڇڏين. ڪٽي جنڊيءَ جا جڙيل هالا جا هندورا پيا آهن تہ ڪٽي خالوت جون ڪنون، ڪٽي ٺٽي جون سوسيون ۽ لونگيون پيون لٽڪن تہ ڪٽي نصرپور جون گربيون ۽ کيس پيا وڪجن. ڪٽي ٺرپارڪر جا گج ۽ چنيون آهن تہ ڪٽي دادو جا دلا ۽ گهگهيون. ڪٽي نوابشاهہ جون نفيس نڪون پيون آهن تہ ڪٽي وري لاڙڪاڻي جون دٻڪيون ويڻيون پيون وڪجن. ڪٽي ماتليءَ جون اجرڪون پيون چمڪن تہ ڪٽي سيهڙ سنڌ جون گلڪاريءَ واريون رليون پيون ڀڄائجن. مطلب تہ ميلي جي موج ٿي نرالي ٿي نظر اچي. شل سدا سائو هجي اسان جو پيارو وطن پاڪستان ۽ سکيا هجن سنڌ ڏيهہ جا سانگي ۽ جهانگي.

سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين. (شاهہ)

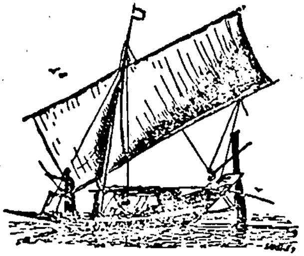

• محمداسماعيل عرساڻي

برڙن يا بلبلين جو شڪار

سيارو منهن ڪندو هو تہ برڙين جي ڦاسائڻ جا سانباها شروع ٿيندا هئا. منهنجي ڳوٺ هالن ڏانهن ۾ تہ هي آزار ڏاڍو زور هوندو هو. برڙن ڦاسائڻ وارا ڪوڙڪا ٺاهڻ ڪي لڳي ويندا هئا، جي برڙن جي گرفتاريءَ جا وارنٽ هئا. پرائيون ڏوپ ڇتيون وڪامڻ لڳنديون هيون، چو تہ انهن جون لوهي تارون ڪوڙڪن ۾ ڪتب اينديون هيون. تهيل ڪوڙڪا هڪ طرف وڪامندا هئا، تہ ٻئي طرف ننڍي ٿهيءَ وارا نوجوان ڇوڪرا پڻ پنهنجي شوق پوري ڪرڻ لاءِ خود ڪوڙڪا ٺاهيندا هئا. وٽ وڻان تي ويندي هئي. اسان جي ٻني تہ برڙن ڦاسائڻ لاءِ ڄڻ هڪ شڪارگاهہ هئي. ان جو سبب اهو هو جو ٻنيءَ جي هڪ طرف وَيءُ هوندي هئي، جنهن ۾ برڙن جي پيئڻ لاءِ شفاف پاڻي موجود هوندو هو، تہ ٻئي پاسي ڪان ڏيتيءَ جو باغ هوندو هو، جنهن جا ميوا سندن لذيذ کاڄ هو. ٽنين طرف وري ڪيڙين، ڄارين ۽ ڪرڙن جا وڻ هئا جن ۾ مَڪ، پيرون، پِسِي ۽ ڀڪا ڪثرت سان پيدا ٿيندا هئا، جن جون برڙون عاشق هونديون هيون. اهو عشق ڪين گرفتاريءَ لاءِ اتي ڪٽان جو ڪٽان آڻي ڪيندو هو. چوٿين طرف هُڙيءَ جا گهاٽا وڻ ٻہ سندن ٽيڪڙو ٽيڪڙو جي خوشنوا آواز سان گونججي ويندا هئا، باقي وچ وارو ميدان اسان جي ٻنيءَ جو هڪ آنٽو هوندو هو، جنهن ۾ برڙن جا ظالم شڪاري ڏينگهر سٿي اچي ٽَپَ ٺاهيندا هئا. ڇپي ڇپي تي هڪ ٽپ ٺاهيو ويندو هو ۽ ڏينگهر سٿي برڙن جي ڦاسائڻ لاءِ اڏا تيار ڪيا ويندا هئا.

ڪوڙڪيءَ ٺاهڻ لاءِ هڪ لٺيءَ جي ڪاني ۽ هڪ ڏوپ ڇتيءَ جي تار ضروري هوندي هئي. ڪانيءَ ۾ هڪ ٽُنگ مٿان ۽ هڪ هيٺان ڪيڏو پوندو هو ۽ تار کي ڪجھ قدر ڪمان وانگر ورائي ان ڪانيءَ سان فٽ ڪيو ويندو هو. مٿين پاسي هڪ زھ سان تار کي ڪانيءَ سان ملايو ويندو هو ۽ ٽنگ جي ٻئي پاسي هڪ ننڍي ڪاني، جنهن کي مَڪ ڇيو ويندو هو، تنهن سان ملايو ويندو هو. هڪ ٻي، ٽي انچ ڪن ننڍي ڪاني، جنهن کي آڪڙي چوندا هئا، ان جو هڪ پاسو ڪانيءَ جي مٿين سوراخ ۾ اهڙيءَ طرح وڌو ويندو هو، جو برڙ جي ان آڪڙيءَ تي ويهڻ سان آڪڙيءَ جو برڙ جي بار سبب ٽڪري وڃڻ ۽ برڙ ويچاريءَ جي ڀمضي هڪ ٽنگ ۽ ڀمضي ٻئي ٽنگون

ڇنبُ ڪوڙڪيءَ جي ڄار ۾ ڦاسي تي وڃڻ جو عمل ڪَڪڙ تي ويندو هو. بربل ويچاري لڙڪي پوندي هئي ۽ جند ڇڏائڻ لاءِ گهڻوئي ڦٿڪندي هئي مگر سڀ بيسود.

بربلن جا شڪاري ڇا ڪندا هئا جو شام جو وڃي ٻُين ۾ ڪوڙڪا ٽنبي ايندا هئا ۽ هرهڪ ٻُوٽي تي هڪ ڏاربل بلبل مُلهيءَ طور ويهاري ويندي هئي ۽ ڪوڙڪن جي آسپاس سڱن ۽ پيرن جون ٽاريون سَڱن ۽ پيرن سان جنجهيل ٻڪيڙيون ويندڙ هيون. انساني دماغ عجيب آهي ۽ لالچ بري بلا آهي. سڄ اڀرڻي کان اڳ ڪوڙڪائي وڃي ٻُين کي اک ۾ ڪري ويهندا هئا. سڄ اڀرڻ سان بربلن جا ڌڻ جڏهن عن ميدان جي مٿان لنگهندا هئا، تڏهن مُلهيءَ طور ويٺل بربلون پنهنجي وڳر کي ڏسي ٻرٽ سان ٻڪاريندڙ هيون. مُلهيا ته ويچارا پيٽ سان ٻڌل هوندا هئا، جنهنڪري آڏامي ان ڌڻ سان ملي ڪين سگهندا هئا، تنهنڪري هنن کي سڪ جا سڏ ڪندا هئا. هي ٻيارا ٻڪيڙا پنهنجي هم جنس جو آواز اوناڻي، سڪ، پيرون، هُسي ۽ ٻڪا جام ڏسي يڙڪا ڪائيندا، ٻُين تي لهي ايندا هئا، جتي سندن ڦاسيءَ جو سامان موجود هوندو هو. صرف سندن هيٺ لهڻ جي دير هوندي هئي. بربلن ويچارن جي سڄي ڌڻ جو ڌڻار ڪي ڪنهن ٻُوٽي تي ته ڪي ڪنهن ٻُوٽي تي قدم رکنديون هيون ۽ جيئن پائينديون هيون ته ڪڙيءَ تي ويهي مزي سان سٽ ڪائين، تيئن ڪڙي، جا اهڙيءَ انڪل سان رکي ويندي هئي جو فقط ڪک جي اشاري سان ئي ٽڙي وڃي، سا وڃي هيٺ پوندي هئي ۽ بربل جون پيٽي ٽنگون ڪاٺ ۾. مک وڃي ڪوڙڪيءَ سان ڦهندي هئي ۽ بربل ويچاري ٽنگن ڀر دام تزوير ۾ گرفتار ٿي ويندي هئي. اهڙيءَ طرح ڪڏهن ڪڏهن بربلون سوَن جي تعداد ۾ ڦاسي پونديون هيون. ڪن ننڍين بربلن جون ڪچڙيون ٽنگون ڀڃي به پونديون هيون، جو ڄار ۾ ڏاڍو وَڪَ رکيل هوندو هو. شڪاري ويرمني ڪاڻ ڪندا هئا، ڊوڙندا ايندا هئا ۽ بربلن کي ڪوڙڪن مان ڪڍندا پڃرن ۾ بند ڪندا ويندا هئا ۽ پڃرا گنديءَ ۾ وجهي ڦٿڪندڙ بربلن کي ڪٺي شهر ۾ وڪڻڻ لاءِ نازل ٿيندا هئا. بربلن جا گراهڪ هنن شڪارين جي انتظار ۾ هوندا هئا ته ڪڏهن ٿا پڃرا ڀرجي اچن.

- . بربلن جي قيمت به ڇا هوندي هئي؟ فقط ٽڪو يعني اڳوڻا ٻه پئسا. بربلون مختلف قسمن جون هونديون هيون، مون کي هيٺيان قسم ياد اچن ٿا:

١- ڪالرو ٢- سيندرو ٣- ڪڇڪڇائين ۽ ٤- ٽاربلي.

پهرين ٻن قسمن جي سڃاڻپ هيءَ هوندي هئي ته ڪالرو بلبلن کي مٿي تي سڀ ڪنيي ڪارا هوندا هئا ۽ سيندروءَ کي سندس ڪاري مٿي ۾ فقط هڪ ڳاڙهو سنهون ڪنيي هوندو هو. ڪالرو جلد هري ويندي هئي، مگر سيندرو هيرڻ ۾ دير لڳائيندي هئي. شڪل شباهت ۾ ٻئي هڪجهڙيون هونديون هيون. البت وزن ۾ سيندرو ڳري هوندي هئي. ڪي بربلن جا ڏاربندڙ سيندرو بربلن جا ٻچ ڪوهي انهن کي لنڊو ڪندا هئا ۽ انهن کي سيندرو جي بدران لنڊو سڏيو ويندو هو. لنڊو ڇپيءَ تي آسانيءَ سان ايندو هو ۽ وڏا ڇپا ڏيندو هو ۽ ڪالرو ايترن وڏن ڇپن تي ڪانه ايندي هئي، جيترن تي سيندرو. هنن ٻنهي بربلن جو رنگ ۽ نمونو ساڳيو هوندو هو.

فقط مٿي ۾ ڳاڙهي سنهي ڪنب مان سندن سڃاڻپ ٿيندي هئي. ڪالرو مادي هوندي هئي ۽ سينڊرو نر هوندو هو. ٻنهي جي ڇڄ هيٺان پيلي رنگ جا نرم ۽ نفيس ڪنب هوندا هئا جن ڪي ڪچا سڏيو ويندو هو.

ٽيون قسم ڪڇڪڇائين بربل جو هوندو هو، جنهن ۾ فرق صرف اهو هوندو هو جو مٿان ڪي زائد چڪرا ڪنب هوندا هئس، جي ڄڻ ڪمندا پيا هوندا هئا. هن بربل جي قيمت فقط هڪ آنو هوندي هئي. چوٿون قسم ٿاريلي بربل جو هوندو هو. هن بربل جو رنگ روپ شڪل شباهت ۽ قد و قامت مختلف هوندي هئي. ٻين ٽن قسمن وارن جا ڳِلَ سفيد هوندا هئا، مگر ٿاريلي بربل جا ڳِل ۽ مٿي واڱڻ ڪارا هوندا هئا. بدن پورو هئڻ جي بجاءِ ٽيٽرائون هوندو هوس ۽ ڪچا پيلي رنگ جي بجاءِ ڳاڙها هوندا هئس. هي بربلون تعداد ۾ گهٽ ڦاسنديون هيون، جنهنڪري اقتصاديات جي اصول موجب قيمت ۾ ٻٽي هوندي هين، يعني ٻه آنا. گڙنگ شوقين هن بربل کي پسند ڪندا هئا جو ته هيءَ وڏيڪ ويڙهو هوندي هئي. بربلن جا واپاري هرهڪ بربل کي پيٽي چيله ۾ وجهي ڏيندا هئا ۽ اها سندن قيمت ۾ داخل هئي. باقي ڏورو هرڪو پنهنجو پاڻ وٺندو هو. پانولي ۾ هن موسم جو فائدو وٺي ڏورا، قسمين قسمين ريشمي سڳن سان ۽ زريءَ جي تندن سان ٺاهي وڪري لاءِ رکندا هئا. سادا، اوچا، ريشمي، سوني ۽ زريدار. مطلب ته جيڪو جيتري قيمت ڀري سگهي، سو اهڙو عمدو ڏورو حاصل ڪري. ٿاريلي بربل، بنسبت ٻين بربلن جي قد ۾ وڏي ۽ وزن ۾ گهٽي هوندي هئي، مگر ان هوندي به ڦڙت وڏيڪ هوندي هئي ۽ هيرڻ ۾ به دير ڪانه ڪندي هئي.

بربلن جي واپار مان چار ڌريون خوب ڪمائينديون هيون. هڪڙا شڪاري، ٻيا ڪوڙڪا ٺاهيندڙ، ٽيان پانولي ۽ چوٿان پڃرن وارا. جو ته جيستائين بربل هيري سيري ۽ هٿ تي ويهڻ جهڙي ٿئي ۽ ڪليءَ تي ويهي سگهي، تيستائين پڃرو ضروري هوندو هو، جيئن ويچاري ٻلي يا ٻليءَ جو کاڄ نه ٿي وڃي. ”سيروان موت ملوڪان شڪار“. بربلن جي گرفتاريءَ مان ڪيترن جو روزگار ٿيندو هو. ان ڪان سواءِ بربلون ڌاريندڙ ۽ هيرائيندڙ به چڱو ڪمائيندا هئا. ڌاريل ٻلبل جيڪا فقط چڻن تي اچي سا انين آني وڪاڻندي هئي ۽ جا ڏوري ۽ پيٽيءَ سميت پٽ تي ڇڏي ڏجي ۽ اتان پيتي ڏيکارڻ سان ۽ سيٽيءَ وڄائڻ سان موٽي ڇتيءَ تي هلي اچي سا رپئي ۾، ۽ اها بربل جنهن جو ڏورو پيٽي ڪڍي ڇڏجي تڏهن به گهمي ڦري پنهنجي ڪليءَ تي موٽي اچي سا ڏيڍ رپئي وڪاڻندي هئي.

ڪي شوقين بربلن کي ويڙهائيندا هئا، جهڙيءَ طرح تترن ۽ ڪڪڙن کي ويڙهايو ويندو آهي. بربل کي اول وڙهڻ آرسيءَ تي سيکاريو ويندو آهي. آرسي اڳيان رکبي هئس ته ويچاري سمجهندي هئي ته اها ڪا ٻي بربل آهي ۽ ان کي خوب ٺونگا ۽ چنبا هڻندي هئي ۽ عجيب تماشو ڏسڻ ۾ ايندو هو.

بهرحال، ويچاري قيدياڻي بربل ڀريائين تہ پنهنجي آزاديءَ ۽ باغن جون بهارون ڇڏڻ تي گهڻو ئي تيسو ڪندي هئي، ڪيگ ڪندي هئي ۽ ڪڪڙين وانگر چار ڪندي هئي، نہ کائيندي هئي نہ پيئندي هئي. مگر آخر هي ڪار-ستو، ٻ-پيرو ۽ آپو-جانور يعني انسان ڇا نٿو ڪري سگهي! بربان کي لالچائي ڪيئن نہ پنهنجو غلام ۽ اشاري تي هلڻ وارو پکي بڻائي سگهي ٿو. رَذل لاهوري گجر، ڪٺل، مٽايون ۽ ميوا وغيره پيتيءَ طور کيس ڏيکاري لالچائي آخر کائنس چمن وسارائي ڇڏيندو هو. ٿوري گهڻي ڏينهن هوءَ کائڻ پيئڻ لڳندي هئي، پوءِ کيس ڪجهہ وقت بک ڏيئي چڃن تي آڻڻ لاءِ هڪ هٿ تي ويهاري ٻئي هٿ کي مٿي ڪٺي کيس پيتي ڏيکاربي هئي تہ ڪاڏي لاءِ ويچاري پڙڪو ڏيئي چهي تي ايندي هئي. پهريائين ننڍا ڇپا آخر رفتي رفتي وڏا ڇپا ٽپي ويندا هئا.

هتي چند لفظ آءُ پنهنجي متعلق بہ چوندس. مون کي ننڍي هوندي راندين سان گهڻي دلچسپي ڪانہ هوندي هئي، پر بربل جي حسن تي دل مائل ٿي ويندي هئي ۽ بربل ڌارڻ جو شوق هوندو هوم. بربلون تہ مون کي مفت ۾ ملنديون هيون، جيتريون بہ دل چاهيم: ڇو تہ اسان جي پنيءَ ۾ بربلن جو شڪار ٿيندو هو ۽ ڏن طور بربلون اسان کي مفت ملنديون هيون، پر شينهن وانگر ٻئي جي شڪار سان کائڻ مون لاءِ عيب هوندو هو. مون پاڻ چار ڪوڙڪا پنهنجا خريد ڪيا هئا ۽ آچر-آچر تي پاڻ وڃي ٽٻن تي سٿبڍي ايندو هوس. خوش قسمتيءَ سان بربلون ڦاسنديون هيون تہ پنهنجي ڪاميابيءَ تي ڏاڍو سرهو ٿيندو هوس. پيون بربلون ٻين پاڙي وارن ٻارن کي مفت ڏيئي هڪ يا ٻہ پاڻ ڌاريندو هوس، جنهن لاءِ مون کي گهڻيئي پٽڪوهہ ۽ جفاڪشي ڪرڻي پوندي هئي. سينڌ وڃائڻ بہ بربلن لاءِ مکيس ۽ ڏاڍي سٺي وڃائيندو هوس. منهنجي کيسي جي خرچي سڄي بربلن جي قوت لاءِ وقف هوندي هئي. بربلن کي روز وهنجاريندو هوس. وات ۾ پاڻي وجهي ڦونگهارا هڻندو هوسانِ ۽ پوءِ انهن کي ڪِليءَ تي آس ۾ ويهاريندو هوس. مگر جڏهن پر سوڻي، چنبي ڪچا ڪنديڙينديون هيون، تڏهن ڏاڍو لطف اندوز ٿيندو هوس. پرن سڪائڻ بعد هو ڏاڍيون سهڻيون ۽ خوشنما نظر اينديون هيون. رات جو گهڻي دير تائين ويهي کين اوجاڳو ڏيندو هوس ۽ چهن تي آڻڻ جي مشق ڪرائيندو هوس.

مطلب تہ هن موسم ۾ سڄو شهر جتي ڏسبو هو اتي بربلون ئي بربلون نظر اينديون هيون. درزين جا دڪان تہ بربلن سان پريا پيا هوندا هئا. هرهڪ ڪاريگر کي پنهنجي هڪ يا ٻہ هريل بربل هوندي ئي هوندي هئي. جتان لنگهبو هو تہ ٽيڪڙو ٽيڪڙو جو سٺو ۽ دلپذير آواز ڪنن کي خوشي پيو بخشيندو هو. هالا ۾ بربلن وڪڻڻ وارن جا ناڪا بہ مون کي ياد آهن، مگر خاص ساڻهو جنهن جو نالو سوڍو هو، تنهن وٽ تہ گراهڪن جي پيڙ نظر ايندي هئي. ڇو تہ هو پنهنجي بربلن جي تعريف ۾ اهڙا اهڙا تہ جملا گهڙيندو هو جو سيڪو سندس گراهڪ ٿي ويندو هو. بيشڪ سوڍو هن ڪم ۾ طاق هو. ڇهو اٿن تہ "ڪسبِ ڪمال ڪن ڪ عزيز جهان شوي" ٻہ-ادائي رپيا روز ڪمائيندو هو. هيءَ ان وقت جي لحاظ کان تمام سٺي ڪمائي هئي.

سريلو سويلو هو. بربلون [illegible] ۽ سويلو، [illegible] ۽ سريلو، [illegible] ۽ سريلو. [illegible]

منهن سينڌرن سان ڇڳهيل، پنبڻيون ڪُٽل، ڪنن ۾ چانديءَ جون ڪوڏيون يا مرڪيون، بدن تي مدري ۽ ڪاري ڪانچ هوندي هئس. ذات جو ويچارو ڪنجر هو، مگر پاڻ خاڪ شوريءَ جو پورهيو ڪري ڪمائيندو هو. پڳائيءَ جو ڪو جهائي هوندو هو ۽ جمعي تي آوس راڳ ٻڌڻ لاءِ ڀٽ شاهه تي ويندو هو. پڇبو هوس ته ”سوڌا جمع ڇگو لڳو؟“ ته چوندو هو ته ”سائين، هن جمعي تي ٻنهه فقيرن جي پرسان جاءِ ملي ويئي ۽ هڪ تڏو وڇائي ”بي فرحتي“ تي ويهي رهياسين. جڏهن بربلن جي موسم ختم ٿي ويندي هئي، تڏهن هو درزين جي دڪانن تي استريون تپائيندو هو. ٻيڙا ڏاهيندو هو ۽ ڪوڪ ڪيندو هو. جيڪڏهن ڪو ڪيس ’استاد سوڌا‘ ڪري سڏ ڪندو هو ته نهايت گدگد پيو ٿيندو هو. خدا ڪيس مرهه ڪري، گهڻو زمانو ٿيو جو گذاري ويو. هن جي وفات بعد هالا ۾ بربلن جو سارو ڏندو رونق ڇڏي ويو ۽ آهستي آهستي ختم ٿيندو ويو. هينئر هالا ۾ هيءُ شوق برائي نام آهي. مٺو آواز ۽ زيورِ حسن جيئن انسان جا دشمن آهن، تيئن سهڻن پکين لاءِ به جاني دشمن آهن. ڪنهن شاعر چيو آهي ته:

خوشنوائيءَ ته رکيو سون کي اسيرِ صياد،

سون کان صدقي ۾ ڪسڻ وارو آ ڪڪڙ به ڇگو.

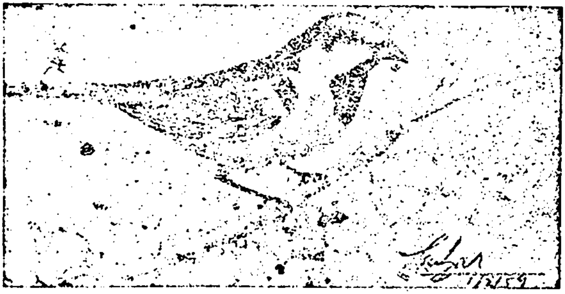

● ڊاڪٽر گل حسن ن. لغاري

جديد فارسي زبان ۽ قديم ايراني لهجا

آرين جي لاءِ چيو وڃي ٿو ته آهي وچ-ايشيا جي قومن مان هئا ۽ آنهن ڏکڻ ڏانهن هجرت ڪئي هئي. آنهن مان ڪي آتر هندستان ۾ وڃي آباد ٿيا هئا، ۽ ڪجهه وري اولهه طرف ايران ۽ يورپ جي علائقن ۾ وڃي رهيا هئا. ايران ۾ آرين جي آمد لاءِ مختلف رايا آهن. محققن جو خيال آهي ته اهي ايران ۾ ٻه هزار سال ق-م وارد ٿيا آهن ۽ ڪن جو رايو آهي ته آريه آهستي آهستي ايران ۾ چوڏهين صدي ق-م تي اچڻ شروع ٿيا آهن. زماني جي تبديلين ۽ حالتن پٽاندر، آرين جي زبان ۾ رنگ بدلائيندي ٻئي رهي آهي، تنهن هوندي به آرين جي قديم ترين زبان "سنسڪرت" چئي وڃي ٿي. هند-يوروپي زبانن جي ڳائيتي ۾ به "سنسڪرت" کي اولين حيثيت حاصل آهي. ٻولين جي تحقيقات جي ماهرن جي جستجو موجب به ايراني ٻوليون اوستا، فارسي باستان، پهلوي، ارمني ۽ يورپ جي يوناني، لاطيني، گوٿي، ليٿوني، سلادي ۽ ڪلٽڪ سميت، قديم ٻولين جي ڪڙي ٿي، موجوده زبانن جي صورت ۾ هڪ ڪڙيءَ ۾ شمار ٿين ٿيون. پروفيسر "بيلي" ٻين ٻولين مان فارسي ٻوليءَ جي تعلق سمجهائڻ خاطر، هن نقشي ۾ وضاحت ڪئي آهي:

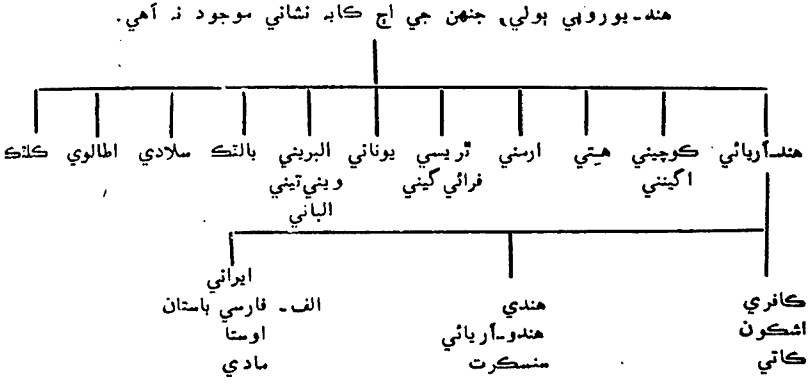

پراسون | پالي | ب- پارٿي
وبڪلي | هندي | پهلوي
بنگالي ۽ پيون | خوارزمي
هندو-آريائي پوليون | سُغدي
ختني
ج- فارسي
ڪُردي
بلوچي
پشتو
واخي (پامير جي پولي)
اوسي تي (قفقاز جي پولي)

(سبک شناسي: محمد تقي بهار: طهران، ج ١٠، ص ١-٤٥)

هن وقت لسانيات جي ماهرن جي تحقيق موجب، ايراني پولين کي هن ريت تقسيم ڪري سگهجي ٿو:

١- فارسي قديم: فارسي باستان، مادي، اوستا.
٢- فارسي وسطيٰ (درميانه فارسي): پارٿي، سُغدي، ختني.
٣- فارسي نو: (١) لُري، تاتي، ڪُزاري.
(٢) گوراني.
(٣) ڪُردي.
(٤) وسطي پوليون: گازي، سوئي، فاريزلدي، ڪاشاني، خوري.
(٥) بحيرهٔ خضر جون پوليون: مازندراني، گيلڪي، طالشي.
(٦) سمناني.
(٧) بلوچي.
(٨) پشتو، وانوتي.
(٩) پراچي، ارسري.
(١٠) پامير جون پوليون: منجي، يدغا، اشڪاشمي، سنگالچي، زيباڪي، يازغولامي، روشالي، وشوري، برتانگي، شغني، سري ڪوني، وانچي، وخي.
(١١) يغنابي.
(١٢) اوستي پوليون: دگور، ايرون.

فارسي باستان: موجوده فارسي ٻوليءَ جو اصل بنياد جن قديم ٻولين مان مليو، انهن مان هڪ "فارسي باستان" پڻ آهي. هيءَ ٻولي ايران جي هخامنشي خاندان جي سلطنت جي زماني (٥٥٠-٣٣٠ ق-م) ۾ سرڪاري ٻولي هوندي هئي ۽ هن کي خطِ ميخي (Cunigorm script) ۾ لکيو ويندو هو. هن ٻوليءَ جا جيڪي به آهڃاڻ مليا آهن، سي اڪثر پٿر تي اڪريل ڪتبن، سون ۽ چانديءَ جي تختين تي لکيتون، ۽ مندبيءَ جي ٽڪن ۽ ٽامون تي اڪريل نشان آهن.

جن بادشاهن پنهنجا آهڃاڻ ۽ آثار، هن ٻوليءَ ۾ ڇڏيا آهن، اُهي هي آهن:

١- ڪوروش ڪبير (٥٥٠-٥٢١ ق. م)
٢- داريوش ڪبير (٥٢١-٤٨٦ ق. م)
٣- خشايارشا (٤٨٦-٤٦٥ ق. م)
٤- اردشير اول (٤٦٥-٤٢٥ ق. م)
٥- داريوش دوم (٤٢٩-٤٠٥ ق. م)
٦- اردشير دوم (٤٠٤-٣٥٩ ق. م)
٧- اردشير سوم (٣٥٩-٣٣٨ ق. م)

انهن بادشاهن جا ڪتبا هيٺين ماڳن ۽ جاين تان مليا آهن: مرغاب، تختِ جمشيد، نقشِ رستم (فارس ۾)، شوش (عيلام ۾)، ڪوهِ بيستون، همدان ۽ الوند (ماد ۾)، وان (ارمنستان ۾) ۽ سوئيز (مصر ۾).

سڀني کان وڏو ڪتبو، جيڪو ڪوهِ بيستون مان مليو آهي، سو ٽن قسمن جي خطِ ميخي ۽ ٽن ٻولين، يعني فارسي باستان، جيڪا انهيءَ دؤر جي شهنشاهن جي مادري زبان هئي، ٻي بابلي، جيڪا سامي ٻولي هئي، ۽ ٽئين عيلامي يا ملڪِ شوش جي زبان ۾ هو. اهو ڪتبو داريوش ڪبير (٥٢١-٤٨٦ ق. م) جي فرمان سان لکيو ويو. هن ۾ بادشاهه پنهنجي ڇهن يا پنجن سالن جي دؤرِ حڪومت جي واقعات کي قلمبند ڪرايو آهي، جنهن ۾ هن پنهنجي دشمنن جي شڪست ۽ قتل جو ذڪر ڪيو آهي. هيءُ ڪتبو، فارسي باستان جي ٥١٥ سٽن ۾، بابلي ١٤١ سٽن ۾، ۽ عيلامي ٩٥٠ سٽن ۾ اڪريل آهي. داريوش ڪبير جا اڪثر ڪتبا فرمان هن ريت شروع ٿين ٿا:

خداي بزرگ است اوهرمزد،	هرمزد وڏو خدا آهي.
که اين زمين را آفريد،	جنهن زمين کي پيدا ڪيو.
که آن آسمان را آفريد،	جنهن آسمان کي پيدا ڪيو.
که مردمان را آفريد،	جنهن ماڻهن کي جنم ڏنو.
که مردم را شادی آفريد،	جنهن ماڻهن لاءِ خوشي خلقي.
که داريوش را شاهی داد،	جنهن داريوش کي بادشاهي ڏني.
اورا بر ديگران شاه کرد،	هن کي ٻين تي بادشاهه بنايائين.
اورا بر ديگران فرمانروا ساخت،	هن کي ٻين تي حڪمران ڪيائين.

سوئيز جي ڪتبن جي آخر ۾ چيل آهي تہ:

"داريوش شاه گويد: من پارسي ام. از پارس (آسدم) و مصر را گرفتم. (پس) فرمودم تا اين جوی را بکنند از رودي به نام پراوه (نيل) که در مصر روان است تا درياڻ که از پارس مي آيد. پس اين جوی کنده شد چنانکه من فرمودم؛ و کشتي‌ها از راه اين جوی از مصر به پارس رفتند چنانکه من خواستم."

(داريوش بادشاهہ چئي ٿو: مان پارسي (ايراني) آهيان. پارس کان آيس ۽ مصر تي قبضو ڪيم. پوءِ حڪم ڏنم تہ پراوه مصر مان وهندڙ نيل نديءَ مان ڪوٽيو وڃي، جا پارس تائين پهچي. پوءِ اها ندي کوٽي ويئي، جيئن مون حڪم ڏنو هو ۽ هن نديءَ جي رستي مصر کان پارس تائين ٻيڙيون هلڻ لڳيون، جيئن مون خواهش ڪئي).

'فارسي باستان' جو قديم ترين نمونو چند ننڍن ننڍن جملن تي مشتمل آهي، جيڪو فارس جي "دشتِ مرغاب" مان حاصل ٿيو آهي ۽ اهو ڪوروش ڪبير جي متعلق آهي. "مرغاب"، هخامنشي بادشاهن جو سڀ کان پهريون تختگاهہ هو. يونانين هن کي "پارسا گاد" لکيو آهي. داريوش ڪبير پنهنجي تختگاهہ جو نالو "تخت جمشيد" رکيو ۽ يوناني هن کي پرسي پوليس (Persepolis) چون ٿا. "نزهة القلوب" (٧٤٠هہ) جي صاحب، حمدالله مستوفي تختِ جمشيد کي "چهل منار" جي نالي سان لکيو آهي. تختِ جمشيد ۾ جيڪي ڪجهہ اردشير ٽئين متعلق بيان ٿيل آهي، سو 'فارسي باستان' جو جديد ترين نمونو آهي.

خطِ ميخي جو رواج عيسوي سن جي شروعات کان اڳ ۾ ئي ختم ٿي ويو، ۽ ان جي جاءِ خطِ آرامي ورتي. ان ڪري، قديم زبان ۽ ان جون لکيتون گم ٿي ويون. هخامنشين جون اڪيل تحريرون، بهترين آثار شمار ڪيا وڃن ٿا ۽ ايراني قوم کي پنهنجي انهيءَ قديم ورثي تي بجا طور فخر آهي. جرمن سياح، ڪارستن نيبوهر، (Carsten Niebuhr) مارچ ١٧٦٥ع ۾ تختِ جمشيد جي پن ڪتبن جون تصويرون تيار ڪيون. گروتفند (Grotefend) وري ١٨٠٢ع ۾ انهن تصويرن تي تحقيقي مطالعو ڪيو ۽ خطِ ميخيءَ متعلق انڪشاف ڪيو. انهيءَ کان پوءِ آهستي آهستي تقريباً ڏيڍ سؤ سالن جي تحقيق ۽ مطالعي کان پوءِ "خطِ ميخيءَ" جا سمورا ڪتبا پڙهيا ويا آهن ۽ ايتريقدر جو هن ٻوليءَ جي هاڻي صرف و نحو بہ سمجهي وئي ٿي. هن وقت تائين هن ٻوليءَ جا لفظ ڇهن سون کان بہ مٿي معلوم ٿي چڪا آهن، جن جو استعمال مٿين تحريرن ۾ ٿيل آهي.

'تختِ جمشيد' جي کوٽائيءَ جي دوران ١٣١٢ شمسي هجري سال ۾ هزارن جي تعداد ۾ مٽيءَ جون سرون هٿ آيون آهن، جن تي خط ميخيءَ ۾ علامي زبان جون تحريرون لکيل آهن. انهن تي پارهن مهينن جا نالا بہ لکيل آهن. انهيءَ علامي ٻوليءَ ۾ بہ 'فارسي باستان' جا ڪجهہ نوان لفظ پڙهيا ويا آهن.

اوستائي: ايران جي قديم ترين ٻولين مان جيڪا ٻولي زنده رهي آهي، اها زرتشتين جي مقدس ڪتاب جي ٻولي آهي، جنهن کي "اوستائي" ٻولي چئجي ٿو. هيءَ ٻولي سنسڪرت ۽ ويدن جي ٻولين جي برابر آهي. هن ٻوليءَ متعلق يقين سان چئي نٿو سگهجي ته ڪهڙي هنڌ ڳالهائي ويندي هئي. ممڪن آهي ته اتر-اولهه ايران يا آذربائيجان ۾ ڳالهائي ويندي هجي، جتي زرتشت پيدا ٿيو هو يا اتر-اوڀر يعني بلخ ۾ ڳالهائي ويندي هجي، جتي زرتشت گشتاسب شاه وٽ پناهه ورتي هئي. هيءَ زبان زرتشتين جي مذهبي زبان آهي ۽ انهن جي عقائد، عبادات ۽ اعمال تي مشتمل آهي.

اردشير ساساني سال ٢٢٤ع ۾ اشڪاني سلطنت کي ختم ڪيو ۽ زرتشت جي دين ۽ آئين کي ايران ۾ رائج ڪيو. هن بادشاهه جي حڪم سان نئي زرتشتي روايتون، احڪام، عقيدا جمع ڪيا ويا ۽ "اوستا" جو پهلويءَ ۾ تفسير لکيو ويو، جنهن کي "ژند" چئجي ٿو. "ژند اوستا" پهلوي زبان ۾ "اوستا" جو تفسير آهي. ساساني دؤر حڪومت (٢٢٦-٦٥٢ع) ۾ جڏهن پهلوي زبان ۾ "اوستا" جو جيڪو تفسير لکيو ويو، ان ۾ "اوستائي" زبان جا سوين لفظ استعمال ڪيا ويا. اوستائي زبان جي خط متعلق اڃان تائين معلوم نه ٿيو آهي، البته "اوستا" (زرتشتين جو مذهبي ڪتاب) کي جنهن ٻوليءَ ۾ لکيو ويو آهي، اها "آرامي" زبان تان ورتل آهي ۽ ساسانين جي عهد سلطنت جي ايجاد آهي. ساسانين جي دؤر واري "اوستا" جو ٻه اڌ حصو عربن ۽ تاتارين جي غلبي سبب غائب ٿي چڪو آهي. باقي انهيءَ مان اڌ بچيل آهي جنهن ۾ موجوده "اوستا" جو بچيل متن موجود آهي. اهو متن زرتشتي، ايران مان هجرت ڪري، هندستان کڻي آيا هئا، جنهن کي سال ١٧٧١ع (١١١٥هه) ۾ فرانس جي عالمن مان هڪ عالم "آنڪتيل دوپرن" (Anqetil Duperron) هندستان ۾ اچي زرتشتين کان حاصل ڪري، يورپ کڻي ويو ۽ اتي ترجمو ڪيائين. انهيءَ وقت کان "اوستا" جو متن ۽ ترجمو دنيا جي اڳيان ظاهر ٿيو.

تاريخي اعتبار کان "اوستائي" زبان ٽي هزار سال پراڻي آهي ۽ زرتشت جو زمانو پندرهن سؤ قبل مسيح کان گهٽ نه آهي. "اوستا" جي قديم ترين منظوم حصي کي "گاٿه ها(گاٿا)" يا موجوده فارسي ۾ "گاهان" يعني "سرودها" چون ٿا. گمان غالب آهي ته اهي زرتشت جا خود چيل آهن. موجوده "اوستا" ٽن حصن تي مشتمل آهي: "يَسنا"، "يَشت"، ۽ "ويديودات".

سنسڪرت: فارسي باستان ۽ اوستائي ٻولين سان گڏ سنسڪرت کي به آرين جي قديم زبانن مان شمار ڪيو وڃي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن به فارسي لفظ جو اصل، فارسي باستان يا اوستائي ۾ نٿو ملي ته انهيءَ لفظ کي سنسڪرت ۾ ڳولڻ سان، ان جو بنياد ملي وڃي ٿو. سنسڪرت، فارسي باستان يا اوستائي جا آثار، ڪتبن جي صورت ۾ موجود آهن، پر ٻنهي ۾ لهجي جو فرق هوندو هو. سنسڪرت لهجي ۾ حرف "ه"، "س" ۾ تبديل ڪيو ويندو آهي، جيئن "هنجار" لفظ جو ماخذ ايراني ٻولين ۾ نٿو ملي، ليڪن سنسڪرت زبان ۾ لفظ "سنچار" جي صورت ۾ ملي ٿو. هيٺينءَ جدول مان وڌيڪ وضاحت ملي سگهي ٿي:

سنسڪرت	اوستائي	فارسي باستان	فارسي دري
Sindhu	Hindu	Hindu	هند
Sarva	Haurva	Haruva	هر
Samac	Hama	Hama	هم

سنسڪرت پراڻي زماني کان هند ۽ سنڌ ۾ رائج ٿي رهي آهي. "رگ ويد" سنسڪرت جو قديم ترين ڪتاب آهي ۽ آخري ڪتاب "اپنشد" آهي. انهن ٻنهي ڪتابن ۾ صدين جو فاصلو آهي. "پنچ تنتره" ٽين ۽ ڇهين صدي عيسويءَ جو ڪتاب آهي، جيڪو خسرو ۽ نوشيروان جي زماني ۾ سنسڪرت مان "ڪليلڪ و دمنڪ" جي نالي سان پهلوي زبان ۾ ترجمو ٿيو ۽ فارسيءَ ۾ "ڪليله و دمنه" مشهور آهي. ايراني ٻولين کي چڱيءَ طرح پروڙڻ لاءِ سنسڪرت جي ڄاڻ نهايت ضروري آهي، ان ڪري، مشرقي علوم جي عالمن "اوستا" ۽ "مزديسنا" کي سمجهڻ لاءِ سنسڪرت جي مطالعي کي ضروري قرار ڏنو آهي.

پهلوي: موجوده فارسي ۽ پهلويءَ ۾ زيادھ فاصلو نہ آهي ۽ پهلويءَ کي ميانہ فارسي يا فارسي وسطي بہ چون ٿا. هيءَ سر زمين "پارت" جي زبان هئي. "پارت" کي فارسيءَ باستان ۾ "پرٿو" (Parthava) چون ٿا ۽ هخامنشين (از ٥٥٠ق-م تا ٣٣٠ ق-م) جي ڪتبن ۾ بہ اهڙو ذڪر ڪيل آهي. پرٿو مان مراد موجوده خراسان آهي. پهلوي، اقوام پارت جي زبان هئي، ۽ اشڪانين (از ٢٤٩ ق-م تا ٢٢٦ ق-م) جو خاندان بہ انهيءَ قوم مان هو. ان ڪري پهلوي بہ انهن جي سرزمين يعني پرٿو مان منسوب ٿي ۽ اشڪانين جي زماني جي پهلويءَ ۾ سواءِ چند مختصر تحريرن جي، جن ۾ نالا وغيره شامل آهن، باقي ڪجهہ بہ نہ رهيو آهي ۽ اهو بہ ساماني-پهلوي سان گڏ اڪريل آهي، جيڪو ڪتبن، سڪن، مُهرن، برتنن ۽ ڪتابن جي صورت ۾ موجود آهي ۽ عهدِ ساماني کان وٺي هجري سن جي ابتدائي صدين جي زماني تائين آهي. پهلويءَ کي 'ميانہ فارسي' انهيءَ ڪري بہ چون ٿا جو هيءَ زبان هخامنشين جي خاتمي ۽ اسلام جي شروعات جي درميان واري عرصي ۾ رائج رهي آهي ۽ ادبي ڪتابن ۾ عام طرح سان "نهلوي" يا "پهلوي" لفظ سان ياد ڪئي وڃي ٿي؛ جيئن عمر خيام جي هن شعر ۾ آهي تہ:

بلبل به زبان 'پهلوي' با گل زرد،
فرياد همي زند که بايد خورد.

يا حافظ شيرازيءَ جو هيءُ شعر:

بلبل به شاخ سرو به گلبانگ 'پهلوي'،
مي خواند دوش درس مقامات معنوي.

ليڪن "پهلوي" لفظ ساسانيءَ جي تلفظ ۾ "پهلويڪ" ٿيو ۽ ساماني دورِ حڪومت (٢٢٦-٦٥٢ع) ۾ ايران جي مذهبي ۽ سرڪاري زبان ۾ استعمال ۾ رهيو. پهلوي زبان، جنهن

خط ۾ لکي ويندي هئي، اهو "ارامي" ٻوليءَ مان ورتل هو ۽ ارامي ٻولي، سامي لهجن (Dialects) مان هڪ لهجو آهي. پر ته ان کي هڪ خاص ڪتابت جي طريقي مان لکيو ويندو هو، جنهن کي "هوزوارش" چوندا هئا. هوزوارش جا تقريباً هڪ هزار يا ان کان وڌيڪ لفظ ادبي ۽ غير ادبي تحريرن ۾ موجود آهن.

مادي ٻولي: "ماد" آرين جي هڪڙي قوم جو نالو آهي، جيڪا ايران جي آتر-اولهه ۾ آباد هئي. اٺين صدي قبل مسيح جي ختم ٿيڻ تي، هن قوم ايران ۾ پهرين بادشاهت قائم ڪئي. هن قوم جي گاديءَ جو هنڌ "هگمتانه" (همدان) هو. هن خاندان جو باني "دياڪو" هو ۽ هن خاندان (۷۰۸-۵۵۰ ق-م) تائين بادشاهت ڪئي. هن خاندان جو سڀني کان لائق ترين بادشاهه "هوخشتر" هو.

يوناني ڪتابن ۾ مادي زبان جا صرف چند نالا ۽ لفظ معلوم ٿين ٿا. هيروڊوٽس (Herodotus) (۴۸۵ ق-م) "سپاڪ" (Spaca) مادي لفظ جي معنيٰ "ڪتو" بيان ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح "فارسيءَ باستان ۾ ڪي الفاظ مادي ٻوليءَ مان آخذ ڪيل آهن. مثلا "ويپزن" (Viapazana) جنهن جي معنيٰ آهي "مختلف قسمن جا ماڻهو"، يا "پيري دِيزا"، (Paeri-daeza) جنهن جي معنيٰ قلعو ۽ باغ وغيره آهي. انگريزي لفظ پيراڊائيز (Paradise) ۽ عربي لفظ "فردوس" به اُنهيءَ مادي لفظ مان اخذ ڪيل آهن. سمجهڻ ۾ اچي ٿو ته مادين جي ٻولي به هخامنشين واري فارسي هوندي، جو ته ڪوروش ڪبير يا داريوش جيڪي ڪتبا فارسيءَ ۾ اُڪرايا هئا، آهي آشوري ۽ عيلامي ٻولين ۾ هئا. جيڪڏهين مادين جي ڪا ٻي ٻولي هجي ها ته آهي استفادي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجن ڪتبن ۾ يقيناً اضافو ڪن ها.

ختني يا سڪائي: 'ختن'، چيني ترڪستان جو هڪ شهر آهي، اُنهيءَ جا اصلي رهاڪو ترڪ يا تبتي نه آهن؛ بلڪ اهي ايراني آهن. هن علائقي جا باشندا، مسلمانن جي تسلط ۱۰۳۲ع کان پهرين ٻڌ مذهب جا پيرو هئا ۽ آهي هندستان جي پين ٻولين مان واقف هئا قديم هندي يا سنسڪرت ۽ پراڪرت، جيڪا هندستان جي آتر-اولهه واري حصي جي ٻولي هئي. تقريباً سٺ سال کن ٿيا آهن، جو چيني ترڪستان جي هن حصي مان ڪجهه مخطوطا مليا آهن ۽ انهن تحريرن ۾ زبان کي "ختن"، "هوتن" ۽ ختن جي ملڪ کي "هوتنه" چيو ويو آهي. ختني زبان ۾ قديم ايراني زبان جا لفظ به مليا آهن، جيڪي "ميانه فارسي" ۾ استعمال ٿيندا هئا.

سغدي: (سغديڪ). سغدي ٻوليءَ کي فارسي باستان ۾ "سُوگُودا" (suguda) يا "سگدا" (sugda) چيو ويندو هو. سغد، اصل ۾ مرڪزي ايشيا جي سرزمين آهي، جيڪا درياءِ جيحون کان سيحون تائين پکڙيل آهي. هتي جا رهاڪو ايراني نسل جا هئا. سغدي ٻوليءَ جا لفظ اسلامي دؤر جي فارسي زبان ۾ به استعمال ٿيندا پئي رهيا آهن. قديم سغدي ٻوليءَ ۾ بخارا ۽ سمرقند جو گرد و نواح به اچي وڃي ٿو ته اها سرزمين وسعت ۾ منغولستان کان تبت جي سرحد تائين پکڙيل هئي، جتي هن ٻوليءَ جو رواج هو. هن ٻوليءَ جا

قديم ترين مأخذ چند خطن تي مشتمل آهن، جيڪي ڪپڙي ۽ ڪاغذ تي لکيل آهن ۽ آهي سال ۱۳۲۴-۱۳۲۶ هجريءَ ۾ هٿ آيا آهن ۽ انهن جي ڪتابت جي تاريخ ٻهرين ۽ ٻي عيسوي صدي آهي. روسي ترڪستان ۾ ٻه هن ٻوليءَ جون گهڻيون لکيل سَنَدون مليون آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته انهن مان اڪثر، ٻي صدي هجريءَ کان چوٿين صدي هجريءَ تائين ڪتابت ۾ آيون آهن. انهن مان ڪيتريون ئي لکيتون جرمني موڪليون ويون آهن، ۽ انهن متعلق اجا ڪا معلومات حاصل نه ٿي آهي. ليڪن لکيل اهڃاڻن مان اهو معلوم ٿيو آهي ته سُغدي زبان جو دؤر "ٻُڌ ست"، "مسيحي" ۽ "مانوي" دؤرن ۾ تقسيم ٿئي ٿو.

ابو ريحان بيرونيءَ پنهنجي ڪتاب "آثارالباقيه عن القرون الخاليه" ۾ سال، مهينا، ڏينهن ۽ چنڊ جي منزلن جا نالا "سُغدي زبان" ۾ لکيا آهن. سُغدي زبان جي لکائي، پهلوي ڪَتُبَن جي مشابه آهي ۽ خطِ نَسخي، آرامي، ۽ خطِ سرياني سان ملندڙ آهي. سُغدي لغت مان فارسي لفظن جي سمجهڻ ۽ انهن جي شڪل ۽ صورت جي اصل کي جاڻڻ ۾ وڏي مدد ملي ٿي. مثلاً:

۱- ابت = هفت ۲- آغاز = آغازيدن ۳- ابستر = هفتم ۴- بخش = بخش ۵- ڪر = ڪردن
۶- مير = مردن.

خوارزمي: خوارزم يا خيوه، انهيءَ سرزمين جو هڪ نالو آهي، جيڪا آمو دريا جي هيٺاهين حصي ۾ موجود آهي. هيءُ علائقو وچ-ايشيا جي قديم تمدن واري دؤر کان مشهور پئي رهيو آهي. ايرانين جي اصلي پيدائشگاه ۽ اوستا جو وطن اهائي سرزمين هئي. البيروني لکيو آهي ته "هتي جا باشندا فارس جي هڪ شاخ سان تعلق رکندڙ هئا." خوارزمي، انهيءَ زبان جو نالو آهي، جيڪا "قديم خوارزم" ۾ رائج هئي. اصطخري لکي ٿو ته "خوارزم جا ماڻهو خاص زبان رکن ٿا ۽ خراسان ۾ ڪوبه اهڙو شهر نه آهي جو آتي جا ماڻهو، انهيءَ زبان ۾ ته ڳالهائيندا هجن." هن زبان جي لغت ۽ عبارتون عربيءَ جي چند ڪتابن ۾ آيل آهن. زمخشريءَ جو "مقدمةالادب" تازو خوارزمي زبان ۾ مليو آهي. اها زبان پنجين صدي هجريءَ تائين رائج پئي رهي آهي ۽ هن زبان ۾ خط و ڪتابت ٿيندي هئي. البيرونيءَ خوارزمي سال، ڏينهن ۽ چنڊ جي منزلن جا نالا خوارزمي زبان ۾ لکيا آهن. ڪجهه وقت ٿيو آهي جو استنبول ۾ فقہ اسلاميءَ تي هڪ ڪتاب خوارزمي زبان ۾ دريافت ٿيو آهي. خوارزمي ٻوليءَ جا چند لفظ فارسيءَ سان مشابهت رکن ٿا. جيئن:

۱- اردوشت = آرديبهشت ۲- اخير = خور ۳- ماه = ماه ۴- غوشت = گوش ۵- اسمان = آسمان
۶- سرسبند = ساراسقند.

تخاري: تخاري تخارستان جي رهاڪن جي ٻولي آهي. تخارستان جي سرزمين بلخ ۽ بدخشان جي درميان موجود آهي. عربن ۽ ساسانين جي حڪومت جي دؤر ۾، هن جي وسعت "آمو درياءَ" کان "هندوڪش" جبل جي لڪن تائين هئي. زبان شناسن جي اڪثريت جو خيال

آهي ته تخاري زبان هند ۽ يوروپي زبانن ۾ شامل آهي ۽ ايراني زبانن مان خارج ٿيل آهي. ليڪن اسلامي ڪتابن ۾ تخاري زبان کي ايراني زبان چيو ويو آهي. البيروني ۽ بشاري مقدسي هن زبان کي بلخي زبان جي قريب شمار ڪن ٿا.

فارسي يا دَرِي: اسلامي دَوُر حڪومت کان پوءِ، ايران ۾ جيڪي به زبانون مروج ٿي رهيون آهن، انهن سڀني کي "جديد ايراني" زبان چيو وڃي ٿو. انهن سڀني ٻولين مان اهم ٻولي "فارسي" يا "دري" آهي. اها ايران ۾ ٽينءَ صدي هجريءَ کان اڄ تائين، علمي، ادبي ۽ سرڪاري زبان جي حيثيت ۾ موجود آهي. اسلامي مؤرخن "دري" زبان کي ساساني دَوُر (٢٢٦-٦٥٢ع) حڪومت کان شمار ڪيو آهي. حمزه اصفهاني، پنهنجي ڪتاب "التنبيه علي حدوث التصحيف" ۾ لکي ٿو ته "ساساني دَوُرِ حڪومت ۾ پنج زبانون مروج هيون: ١- فهلوي ٢- دري ٣- فارسي ٤- خوزي ۽ ٥- سرياني(١)."

حمزه اصفهاني، انهن زبانن جي متعلق وڌيڪ وضاحت ڪندي لکي ٿو ته:

"فهلوي (پهلوي) اها زبان آهي، جنهن ۾ بادشاهه پنهنجي مجلس ۾ گفتگو ڪندا هئا ۽ اها "فهله" ڏانهن منسوب آهي ۽ اهو نالو ايران جي پنجن شهرن سان تعلق رکي ٿو: ١- اصفهان ٢- ري ٣- همدان ٤- ماه نهاوند ۽ ٥- آذربائيجان.

"فارسي" زبان اصل کان اهلِ فارس جي زبان آهي. "دري" زبان "مدائن" وارن جي زبان آهي ۽ بادشاهن جا درباري اها زبان ڳالهائيندا هئا. "در" دربار جي معنيٰ ۾ مستعمل آهي. جيئن ته هيءَ درباري زبان هئي ۽ حڪومت ۽ رعيت جي درميان اظهار جو وسيلو هئي، انڪري "دري" جي نالي سان مشهور ٿي وئي.

عربن طرفان ايران فتح ٿيڻ کان پوءِ، ايران جي علمي ۽ ادبي زبان "عربي" رهي، ليڪن "فارسي" صوبائي لهجن جي صورت ۾ رائج رهندي آئي. پهلوي زبان کي صرف "زردشتي" پنهنجي ديني ضروريات لاءِ استعمال ڪندا هئا. زبان "دري" ٽين صدي هجريءَ کان اڄ تائين مختصر تبديلين سان "فارسي دري" جي نالي سان، عربي رسم الخط ۾، ايران جي علمي ۽ ادبي زبان جي حيثيت ۾ رائج رهندي آئي آهي. شروعات ۾ خراسان، سيستان ۽ ماوراءالنهر ۾ مستعمل رهي.

سرزمين ايران جي مختلف حصن — مرڪزي، اوڀر ۽ ڏکڻ وارن علائقن ۾ جيڪي به ٻوليون (يعني لهجا) مروج هيون، تن کي ادبي ڪتابن ۾ عام طرح سان "فهلوي" يا پهلوي" جي نالي سان به سڏيو وڃي ٿو ۽ مقامي زبانن جي متعلق، جيڪي ايران جي مختلف علائقن ۾

(١) سُرياني، ايراني زبانن مان نه آهي، پر ايران جي مسيحي آسورين جي زبان آهي، جن مان ڪيترائي اهلِ علم هئا ۽ يونان جي علم ۽ فلسفي جا ڪيترا ڪتاب ترجمو ڪيا هئائون، جيڪي بعد ۾ سريانيءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا.

مستعمل هيون، انهن لاءِ عرب جاگراني نويس، مقدسي (وفات چوٿين صدي هجري) لکي ٿو تہ "ايران جي ماڻهن جي زبان عجمي آهي ۽ انهن جي سڀني زبانن کي فارسي چون ٿا، سواءِ انهن زبانن جي، جن مان "دري" بہ آهي ۽ ٻيون ڪجهہ دشوار زبانون آهن." انهيءَ مان واضح ٿئي ٿو تہ لفظ "دري" کي "فصيح" ۽ "ادبي" زبان ۾ شمار ڪيو ويو آهي.

آهي ڪتاب، جيڪي ٽين صدي هجريءَ کان ستين صدي هجريءَ تائين لکيا ويا آهن، تن ۾ ايران جي تقريباً ٽيهن ٻولين جو ذڪر ڪيل آهي، جيڪي هن ريت آهن:

١- **زبان اراني:** اصطخري (چوٿين صدي هجريءَ جي وچ ڌاري) پنهنجي ڪتاب "المسالک و الممالک" ۾ ۽ مقدسي (چوٿين صدي هجريءَ جي آخر ڌاري) پنهنجي ڪتاب "احسن التقاسيم" ۾ لکيو آهي تہ اها "بردع" جي گرد و نواح جي زبان آهي، جيڪو قفقاز ۾ آهي. مقدسي جي لکڻ موجب، هيءَ زبان لفظن جي لحاظ کان، خراساني زبان کي گهڻي ويجهي آهي.

٢- **زبان خوزي:** اصطخري لکي ٿو تہ اهلِ خوزستان، فارسي ۽ عربيءَ جي علاوه ٻي زبان بہ رکن ٿا، جنهن کي "خوزي" چيو وڃي ٿو ۽ آها عبراني، سرياني يا فارسي نہ آهي. احسن التقاسيم جو صاحب لکي ٿو تہ آهي فارسيءَ کي عربيءَ سان تمام گهڻو ملائي استعمال ڪن ٿا، جيئن "اين ڪتاب وصلاڪن" ۽ "اين ڪار قطعاڪن". مطلب تہ فارسي ۽ عربي، ٻنهي زبانن کي گهڻو ڪم آڻين ٿا.

٣- **زبان رامهرمزي:** مقدسي چئي ٿو: "اها زبان سمجهہ ۾ نٿي اچي."

٤- **زبان مراغہ:** حمدالله مستوفي پنهنجي ڪتاب "نزهۃ القلوب" ۾ لکي ٿو تہ "هن حصي جي زبان 'پهلوي معرب' آهي."

٥- **زبان همداني:** مقدسي، هيٺين ٻن لفظن کي، همداني زبان مان ثابت ڪري ٿو، "واتم" ۽ "واتوا".

٦- **زبان صغدي (سغدي):** مقدسي چئي ٿو "هند ملڪ جا رهاڪو ٻي ٻولي رکن ٿا، جيڪا بخارا جي ڳوٺاڻي زبان جي قريب آهي." ليڪن انهن جي زبان کان بلڪل جدا آهي، جيتوڻيڪ صغد ۽ بخارا جا رهاڪو هڪٻئي جي زبان سمجهن ٿا.

٧- **زبان بخارائي:** اصطخريءَ جي لکڻ مطابق اها زبان ڪجهہ مختلف نمونن سان صغدي زبان آهي. وڌيڪ لکي ٿو تہ انهن جي زبان "دري" پڻ آهي. مقدسي لکي ٿو تہ "انهن جي زبان ۾ تڪرار گهڻو آهي، مثلا چون ٿا: "يکي مردي ديدم" يا "يکي درمي دادم" ۽ ڳالهہ ٻولهہ درميان "دانستي" (سمجهيئي؟) لفظ کي تمام گهڻو ۽ اڻ سهائيندڙ نموني ۾ ورجائين ٿا." اصطخري بہ هتي جي زبان کي "دري" قرار ڏئي ٿو.

٨- **سمرقندي:** مقدسي چئي ٿو تہ هيءَ زبان ٿڌي آهي ۽ جيڪي لفظ ڳالهايا وڃن ٿا، سي "ڪاف" ۽ "قاف" جي درميان آهن. جيئن "بکر دکم" ۽ "بگفتکم".

٩- مروي: "احسن التقاسير" جي روايت مطابق، انهن جي زبان ۾ ڇڪ، ڏيکھ ۽ سُستي آهي. جيئن ته نيشاپور جا ماڻهو چوندا آهن ته "براى اين"-- آتي ورى هي چوندا: "بتراى اين."

١٠- زبانِ هرات: مقدسي لکي ٿو ته هرات جا ماڻهو ڳالهائڻ ۾ تمام گهڻي سُستي ڪن ٿا ۽ بدلهجي وارا آهن. انهن جي زبان "ڪرُهه" (stable-shed) جي لاءِ مناسب آهي.

١١- نيشابوري: "احسن التقاسير" جي لکندڙ موجب، هن شهر جي زبان تمام روشن ۽ سمجهه ۾ ايندڙ آهي، ليڪن لفظ جي پهرئين اکر کي "زير" ڏين ٿا ۽ "ي" جو ان ۾ اضافو ڪن ٿا، جيئن "بيڪو" ۽ "بيشو". حرف "سين" جو به هروڀرو اضافو ڪن ٿا، مثلاً: "بخردستي، بگفتستي."

١٢ بلخي: مقدسيءَ جي قول مطابق، هيءَ زبان، بهترين زبانن مان آهي، سواءِ ان جي جو هن ۾ ڪجهه خراب لفظ موجود آهن. چون ٿا ته هيءَ زبان لکڻ لاءِ تمام سٺي آهي.

١٣- زبان باميان و تخارستان: هي بلخي زبان جي نزديڪ آهي (احسن التقاسير).

١٤- خوارزمي: اصطخري لکي ٿو ته خوارزم جا ماڻهو خاص زبان رکن ٿا ۽ خراسان ۾ ڪوبه شهر خالي نه آهي جو اُتي جا ماڻهو هيءَ زبان نه ڳالهائيندا هجن. هن زبان جي لغت ۽ عبارتون عربيءَ جي چند ڪتابن ۾ آيل آهن ۽ آخري سالن ۾ زمخشريءَ جو "مقدمة الادب" خوارزمي زبان ۾ مليو آهي. هيءَ زبان پنجين صدي هجريءَ تائين مروج رهي آهي ۽ هن زبان ۾ ڪتاب به لکيا ويا آهن.

١٥- سجستاني: مقدسي لکي ٿو ته انهيءَ زبان ۾ دشواري آهي ۽ هن زبان جو آواز ڏکيو ۽ ڳرو آهي ۽ سيني مان ڪڍيو وڃي ٿو. هيءَ زبان جنگ جي لاءِ سٺي آهي.

١٦- زبان طوس: مقدسيءَ جي چوڻ موجب بهترين زبانن مان آهي، ۽ نيشابوري زبان جي قريب آهي.

١٧- زبان بست: هن زبان لاءِ صرف اهو بيان ڏنل آهي ته "هيءَ سهڻي زبان آهي."

١٨- زبان ڪوچي (قفص): هيءَ زبان ان گروهه جي آهي، جنهن جو نالو "بلوچ قبيلي" ۾ اچي ٿو. اصطخري لکي ٿو ته اهي فارسيءَ کان علاوه ٻي زبان به رکن ٿا، جنهن کي "قفصي" يعني "ڪوچي" چيو وڃي ٿو. مقدسيءَ جي قول مطابق زبانِ "ڪوچ و بلوچ" سمجهه ۾ نه ايندڙ زبان آهي ۽ سنڌي زبان جهڙي آهي.

١٩- زبانِ مڪري: اصطخري لکي ٿو ته "اهل مڪران، فارسي ۽ مڪريءَ (مڪراني) ۾ ڳالهائين ٿا ۽ مقدسي لکيو آهي ته "انهن جي زبان وحشي آهي."

٢٠- ديلمي: اصطخري لکيو آهي ته هنن جي زبان، فارسي ۽ عربيءَ کان به ڌاري آهي. ڪوهستان جي آسپاس رهندڙ گروهه جي زبان "جيلي" (گيلڪي) ۽ "ديلمي" کان به جدا آهي. مقدسي چئي ٿو ته اهي ڏکي زبان رکن ٿا، ۽ حرف "خ" گهڻو استعمال ڪن ٿا.

٢١- **طبري:** بشاري مقدسيءَ جي لکيت موجب، طبرستان جي زبان، ملڪ قومس (سمنان و دامغان و شاهرود) ۽ جرجان جي زبان جي ويجهي آهي: پر هن ۾ صرف "شنابي" گهڻي آهي.

٢٢- **زبان قومس و جرجان:** طبرستاني زبان جي قريب آهي، ۽ هن ۾ حرف "هه" گهڻو استعمال ڪيو وڃي ٿو ۽ مٺي زبان آهي، جيئن: "هادهه" ۽ "هاڪن" (احسن التقاسيم).

٢٣- **رازي:** "ري" شهر جا ماڻهو، حرف "راءِ" گهڻو استعمال ڪن ٿا، مثلاً چون ٿا: "رادهه"، "راڪن" (احسن التقاسيم).

٢٤- **قزويني:** حرف "ق" گهڻو استعمال ڪن ٿا ۽ گهڻو ڪري "خوب" جي جاءِ تي "بغ" ڳالهائين ٿا. (احسن التقاسيم).

٢٥- **بلوچي:** اصطخري جي لکڻ مطابق، "انهن جي خاص زبان آهي، جيڪا سنڌي زبان جي نزديڪ آهي". بلوچي زبان ۾ ڪيترائي لهجا آهن، جن ۾ ايران، پاڪستان، افغانستان، ترڪستان ۽ روس جا باشندا ڳالهائين ٿا.

٢٦- **بارزي:** ڪرمان جي ڪوهستان علائقي جا "بارز" ماڻهو ظاهراً جدا زبان رکن ٿا. (اصطخري).

٢٧- **جوزجاني** هيءَ زبان: "مروزي" ۽ "بلخي" زبان جي درميان آهي (احسن التقاسيم).

٢٨- **لهجه هاي اوسطائي خراسان:** مقدسي لکيو آهي ته "خراسان جي هرهڪ ڳوٺ، واهڻ ۽ شهر جي زبان جو لهجو جدا جدا آهي."

٢٩- **ڪرماني:** اصطخري لکيو آهي ته انهن جي زبان فارسي آهي.

٣٠- **فهلوي:** اصطخري لکي ٿو ته فارس جا مجوسي (زردشتي) پاڻ ۾ "فهلوي" زبان ۾ گفتگو ڪن ٿا، جيڪا اُتي جي ماڻهن لاءِ سمجهڻ کان ٻاهر آهي.

ايران جي انهن زبانن کان علاوه، جن قديم زبانن جو ذڪر ٿيل آهي، تن ۾ "ڪردي" "لري" ۽ "آذري" زبانون به شامل آهن، ليڪن انهن متعلق قديم ڪتابن مان مليل معلومات نهايت مجمل ۽ مختصر آهي، ڇو ته انهن زبانن جا صرف 'لهجا' رهجي ويا آهن ۽ لکيت جي صورت ۾ اچي نه سگهيون آهن. پر پوئين دؤر ۾ جڏهن "زبان شناسي" کي ترقي حاصل ٿي آهي، تڏهن کان يورپ جي عالمن، ايراني زبان جي رائج لهجن تي تحقيقاتي مطالعو ڪري، معلوم ڪيو آهي ته جديد ايراني زبان ٽن گروهن ۾ تقسيم ٿيل آهي:

١- **ڏکڻ-اولهه وارو گروهه:** هن گروهه جي زبان ۾ جيڪي قبيلا شامل آهن، تن ۾ بختياري، لرستان، فارس ۽ لارستان اچي وڃن ٿا. انهن جي زبان کي "زبان فارسي ادبي" ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو، جيڪا ايران جي سرڪاري ۽ ادبي زبان آهي. هن زبان جو اثر هندستان جي هندي زبان تي پڻ ٿيو آهي ۽ ان جي سيلاب مان "اردو" زبان جنم ورتو آهي. زبان "تاتي"، جيڪا رشت جي اتر ۾ ۽ آذربائيجان جي ڳوٺن ۾ مثل، "روئين دزق"، "چمله گبين" ۽ "هرزند"

وغيره جي نالن سان مشهور آهي، ۽ "باڪو" جي علائقي قفقاز ۾ مروج آهي، تنهن کي ڏکڻ-اوڀر واري گروهه جي زبانن سان شمار ڪيو وڃي ٿو.

٢- اتر-اولهه گروهه: هن ۾ بحر خضر جي ڪناري واريون زبانون مثلاً "گيلڪي" (يا گيلاني)، "مازندراني" ۽ "طالشي" شامل آهن. ان کان سواءِ منطقهٔ ڪند وله جون "زازا" ۽ "گوراني" زبانون به اچي وڃن ٿيون. تهران جي سرڪزي آبادي اصفهان، همدان، نائين، يزد، سمنان ۽ بيابانڪ اتر-اولهه جي گروهه جي زبان ۾ اچي وڃي ٿي.

اهڙيءَ طرح سان ٻه زبانون، جيڪي متعدد لهجن ۾ تقسيم ٿين ٿيون، سي آهن:

(الف) ڪردي: اها زبان مغربي ايران، ترڪيه، شام، عراق ۽ قفقاز جي ڪن علائقن ۾ رائج آهي ۽ ڪن قبيلن جي وسيلي سان، افغانستان جي حدن ۾ به پهتي آهي.

(ب) بلوچي: هيءَ زباني ڳالهائي وڃي ٿي ۽ نهايت علمي ۽ ادبي سرمايه واري زبان آهي. بلوچستان ۽ مڪران جي آسپاس وارن علائقن ۾ ٽين صدي هجريءَ کان وجود رکي ٿي ۽ ٻن يا ٽن مختلف لهجن تي مشتمل آهي.

٣- اوڀر وارو گروهه: هن گروهه جي زبان کي جاگرافي جي حدن ۾ رکي نٿو سگهجي. هن گروهه جي ٻهرين زبان "پشتو" آهي، جنهن جا آثار ڏهين صدي هجريءَ کان اج تائين موجود آهن ۽ افغانستان ۾ ڪثرت سان ڳالهائي وڃي ٿي. ٻيا ڪي پراڻا لهجا "پامير" لڪن ۾ باقي آهن، جن سان "وخي"، "سريڪولي"، "شغني"، "يزغلامي"، "اشڪشمي" ۽ "سنگليچي" آهن، جي سڀ لهجا فارسي زبان جي مقابلي ۾ نابود ٿي رهيا آهن.

اتر-اولهه جي پامير واري مٿاهين پٽ ۾ "يغناب" نالي هڪ لڪ آهي، جتي اڃا تائين هڪ لهجو موجود آهي، جيڪو شايد "صغدي" زبان جوئي رهجي ويل ٿو ڀانئجي.

زبان "آسي" ايران جي قديم زبانن سان هڪ آهي، ۽ مرڪزي ڪوهِ قفقاز جي "اوستي" قبيلي ۾ رائج آهي. هن جا ٻه لهجا آهن: "ايرون" ۽ "ديگرون". هيءَ قديم "سڪائي" زبان سان آهي.

هندوڪش جبلن جي واديءَ ۾ "ڪافرستان" نالي هڪ خطو آهي، جنهن کي هاڻي "نورستان" نالو ڏنو ويو آهي، جتي جي باشندن جي زبان به ايراني ۽ هندي آهي.

ماخذ:

١- پرويز ناتل خانلري: "زبان شناسي و زبانِ فارسي ايران"، چاپ سوم فروردين ماه ١٣٤٧، انتشارات بنياد فرهنگ ايران.

٢- حسن پيرنيا: "ايران باستان"، تهران.

٣- محمد تقي بهار: "سبک شناسي"، جلد اول، تهران ١٣٢١.

٤- علي سامي: "خط و تحول آن در شرق باستان"، شيراز.

٥- پورداوُد: ”فرهنگ ايران باستان“، تهران ١٣٢٦.
٦- دڪتر محمد معين: ”مزديسنا و تاثير آن در ادبيات فارسي“، تهران ١٣٢٦.
٧- عباس شُستري: ”ايران نامه“ جلد دوم، تهران.
٨- دڪتر احمد بهمنش: ”تاريخ ملل قديم آسياي غربي، تهران ١٣٢٣.
9- Donald N. Wilber: "Iran, past and present", princeton, 1950.
10- C. Hurat: "Ancient persia and Iranian civilization", New yark 1927.

[نوٽ: هن مضمون ۾ ص ١١٠ تي ٻڌايو ويو آهي ته ' 'مادي' ٻوليءَ جو هڪ لفظ جو 'فارسي باستان' ۾ رائج ٿيو ويو آهي، 'پيريديزا'، جنهن جي معنيٰ آهي، قلعو يا باغ. ان لفظ تان ئي عربيءَ ۾ لفظ 'فردوس' ٺهيو ۽ ان تان ئي 'پيراڊائز' انگريزيءَ ۾ ٺاهيو ويو.' پر حقيقت هيءَ آهي ته انهن سڀني جو اصل سرچشمو لفظ آهي 'پرديس'. ان لفظ جي بدلجندڙ صورتن مان مادي ٻوليءَ جو 'پيريديزا'، عربيءَ جو 'فردوس' ۽ انگريزيءَ جو 'پيراڊائيز' ٺهيو. اهي لفظ علمِ الصوت موجب هڪ ئي صوتي انداز سان وابسته آهن. —غ. م. ڪ.]

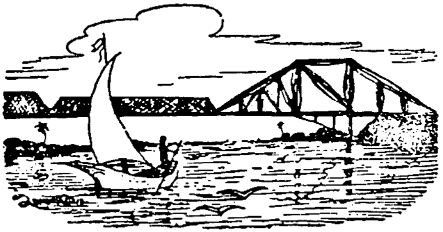

• قريشي حامد علي خانائي

سنڌي شاعريءَ تي هندي شاعريءَ جو اثر

تاريخي اعتبار کان سنڌ جو پرڳڻو قديم زمانيءَ کان وٺي نهايت عظيم ثقافتي ورثي جو مالڪ ٿي رهيو آهي. ”موهن جي دڙي“ جا آثارقديمه، جي هن سرزمين ۾ ملن ٿا، اهي محققن جي نزديڪ اڄ کان اٽڪل چار هزار سال ق.م جا آهن ۽ سميري تمدن ۽ مصر جي قديم ترين عهد جي تمدن جا هم‌عصر سمجهيا وڃن ٿا. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ کانسواءِ جيڪي شيون دستياب ٿيون آهن، تن مان اها ڳالهه صاف طرح سان واضح ٿئي ٿي ته واديءِ سنڌ جا قديم رهاڪو، آرين جي اچڻ کان گهڻو اڳ هن ملڪ ۾ آباد هئا ۽ اهي نهايت مهذب ۽ متمدن هئا. آثارقديمه جي ماهرن کي موهن جي دڙي مان جيڪي مهرون هٿ لڳيون آهن، انهن جي مٿان مصر جي خط ”هيرو گليفي“ وانگر ڪجهه تحرير ٿيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو[۱]. انهن ۾ حرفن جي بجاءِ تصويري خط استعمال ٿيل آهي. اٽڪل هڪ هزار ق.م ۾ آريه قوم جا ڪيترائي قبيلا ۽ گروهه وچ ايشيا يا ڪنهن ٻئي هنڌ کان اچي واديءِ سنڌ ۾ رهائش ڪري ويٺا. قديم دؤر يعني ويدڪ دؤر ۾ چار مشهور ويد جوڙيا ويا: رگ ويد، يجر ويد، سام ويد ۽ اٿرو ويد تصنيف ڪيا ويا. اهي ويد ق.م کان اٽڪل اٺ صديون کن اڳ جا لکيل آهن، ليڪن ڪن عالمن جو وري هي رايو آهي ته ويد ق.م کان اٽڪل اڍائي هزار ورهيه اڳ جا آهن. ساڳئي وقت عالمن جو اهو به رايو آهي ته انهن ’ويدن‘ ۾ فلسفي جا عجيب راز ۽ نڪتا بيان ڪيل آهن ۽ ’اپنشد‘ ۾ وحدت‌الوجود جي فلسفي تي زياده زور ڏنو ويو آهي. اهوئي ساڳيو نظريو اسلامي صوفين جو پڻ رهيو آهي ۽ انهيءَ متي جا ڪيترائي صوفي بزرگ سنڌ ۾ به ٿي گذريا آهن.

ويدڪ دؤر کان پوءِ آرين جو ڪيتروئي رزميه شعر ملي ٿو، جيئن ته رامائڻ ۽ مهاڀارت وغيره. اهي ٻئي ڪتاب رزميه نظمن جا آهن. انهن جي مطالع مان اهو معلوم ٿو ٿئي ته ان قديم دؤر ۾ وڏيون وڏيون حڪومتون هيون ۽ انهن جون پاڻ ۾ باهمي لڙايون پڻ هروقت لڳنديون رهنديون هيون. ان کان پوءِ ٻڌ متي جو رواج عام ٿيو ۽ گوتم ٻڌ جي پوڄارين گوتم جي قولن کي قلم‌بند ڪيو. اهڙي ڪتاب جو نالو ”ترپٽڪ“ رکيو ويو جو پورن ٽن حصن ۾ آهي ۽ ان سلسلي جا به ڪيئي قسم موجود آهن.

---

[۱] هندستان جي نئين تاريخ ـ ايشوري پرشاد ـ انڊين پريس الهه آباد اردو ايڊيشن سال ۱۹۳۶ع

آرين کان پوءِ هخامنشي بادشاهن سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ ڪافي عرصي تائين هن ملڪ تي حڪومت ڪيائون. ٣٢٩ ق.م ۾ سڪندر اعظم سنڌ ۾ آيو ۽ ان جي واپس موٽي وڃڻ کان پوءِ سنڌ تي موريہ خاندان جي حڪومت رهي.

وڪرماجيت جي دؤر ۾ سنسڪرت زبان تمام گهڻي ترقي ڪئي هئي. سندس زماني ۾ ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم جا وڏا عالم پنهنجا ڪتاب سنسڪرت ۾ لکندا هئا[١]. ڪاليداس سنسڪرت جو وڏو ۽ مشهور شاعر، وڪرماجيت جو خاص درباري شاعر هو. هري سين ۽ ويرسين، ٻہ مشهور شاعر چندرگپت جا درباري شاعر هئا. راجا هرش چندر پنهنجي زماني ۾ هندي زبان جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي[٢]. سندس دربار ۾ وڏا عالم ۽ فاضل رهندا هئا. سنسڪرت جو مشهور عالم ۽ اديب ”بان“ بہ سندس دربار جو عالم هو.

راجا هرش چندر (٦٤٧-٦٤٦) ڌاري پرلوڪ پڌاريو. راجا جي مرڻ کان پوءِ اتر هندستان جو وسيع علائقو ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو. ملڪ اندر بدانتظامي ۽ انتشار ڦهلجي ويو ۽ ملڪ جي اها حالت تيستائين قائم رهي جيستائين هندستان جي مٿان مسلمان حاڪمن باقاعدي حملو ڪري ان کي پنهنجي نظام حڪومت هيٺ آندو. انهيءَ دؤر ۾ سنڌ جي مٿان راءِ گهراڻي کان پوءِ برهمڻ گهراڻي جو اج هو. برهمڻ گهراڻي جي آخرين راجا، ڏاهر جي دؤر ۾ سن ٩٣هه مطابق سن ٧١٢ع ۾ محمد بن قاسم سنڌ تي حملو ڪري مسلم حڪومت جو بنياد وڌو. عربن جي پوئين دؤر ۾ خانہ جنگيءَ سببان سنڌ ۾ ڪيترين ئي ورڃ نيون خودمختار رياستون قائم ٿي ويون. انهيءَ ساڳئي دؤر ۾ اتر هندستان ۾ راجپوت امريا[٣].

مسلمان فاتحن اگرچ پنجاب ۽ سنڌ جي مٿان قبضو ڄمايو هو، ليڪن ان هوندي بہ اڃا هندستان جو ڪافي حصو هندو راجائن جي تصرف هيٺ هو. سن ١١٧٥ع ڌاري محمد غوريءَ هندستان تي حملو ڪيو، جنهن ۾ هندستان جي سڀني راجائن گڏجي ان حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ لڙائي ڪئي. ان لڙائيءَ ۾ محمد غوري ايترو ڪامياب نہ ٿيو. ان کان پوءِ دوباره محمد غوري سن ١١٩١ع ۾ هندستان جي مٿان هڪ ڀرپور حملو ڪيو ۽ ٿانيسور جي مشهور معرڪي ۾ اجمير جي راجا پرٿوي راج کي شڪست ڏنائين ۽ ملڪ جي گهڻي حصي تي قبضو ڪيائين. آخر سن ١٣٤٠ع ۾ محمد تغلق سموري هندستان تي قبضو ڪيو، مگر محمد تغلق جي وفات کان پوءِ جلدي ورڃ راجپوت راجائن آسريا ۽ پنهنجون نيون رياستون قائم ڪيائون. هي غالباً اهو دؤر هو جنهن ۾ هن برصغير هند و پاڪ جون اڪثر زبانون جنم وٺي رهيون هيون. راجپوت راجائون علم جا قدردان هئا ۽ عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي همت افزائي ڪندا هئا. سندن

---

[١] شڪنتلا، ڪمار شمڀو، ماءُ وڪاگني، ميگهہ دوت - ڪاليداس جون تصنيفون آهن.

[٢] رتنا ولي، پريہ درشڪا، ناگانند - راجا هرش چندر ڏانهن منسوب ٿيل آهن.

[٣] راجپوت سنسڪرت جي ”راج پتر“ جي بگڙيل صورت آهي.

دؤر ۾ هندي شعر ۽ شاعريءَ کي وڏو عروج حاصل هو. ان دؤر ۾ "پورپوتي" هندي زبان جو وڏو شاعر قنوج جي راجا يشودرمن جي دربار جو شاعر هو.

دهلي سلطنت جي غلام گهراڻي جي حاڪمن به هندي ٻوليءَ جي علم ۽ ادب جي ڏاڍي سرپرستي ڪئي. هن دؤر ۾ دوباهتي هنديءَ جو وڏو شاعر هو. خاص طرح سان هن دؤر ۾ اتر هندستان ۾ هندي شاعري کي تمام گهڻو عروج حاصل هو. هن زماني ۾ اميرخسرو، ميرحسن دهلوي ۽ بدرچاچ نامور شاعر هئا. چند بروائي [۱]، جنهن کي هندي زبان جو پهريون شاعر ڪري تصور ڪيو وڃي ٿو، سو پڻ هن ئي دؤر جي پيداوار آهي [۲]. ان کان سواءِ جگ نائڪ ۽ سارنگ دهر[۳]، ٻہ وڏا هندي شاعر تسليم ڪيا ويا آهن.

چوڏهين صدي ۽ پندرهين صدي (سن ۱۴۰۰-۱۵۵۰ع) جي وچ ڌاري رام جي پرستش عام ٿي ۽ هندي ادب ۾ هڪ نئون انقلاب آيو. اها پڪتي تحريڪ ٽن گروهن ۾ تقسيم ٿي وئي: هڪ اها تحريڪ، جنهن ڪرشن جي پوڄا ڪرڻ شروع ڪئي ۽ وشنو تحريڪ جي نالي اپنيان سڏجڻ لڳي. ٻي اها تحريڪ جا رام کي خدا جو اوتار سمجهي پوڄا ڪرڻ لڳي ۽ ان بت پرستيءَ کي پنهنجو شعار بنايو ۽ ٽين تحريڪ آها هئي جنهن جي نظر ۾ رام برابر خدا جو اوتار آهي، مگر پوڄا جو لائق خدا واحد آهي. انهيءَ سان اهو معلوم ٿو ٿئي تہ اهو دؤر غالباً بت پرستيءَ جو دؤر رهيو هوندو. انهيءَ پوئين تحريڪ جو باني راماند (سن ۱۴۰۰-۱۴۷۰ع) هو[۴]. هن جي تعليم ۽ تبليغ جو رخ ڪنهن حد تائين وحدانيت ڏانهن مائل هو. انهيءَ دؤر ۾

---

[۱] چند بروائي راجا پرٿويراج جي دربار جو شاعر هو. راجا جي طرفان هن کي "ملڪ الشعراء" جو خطاب مليل هو ۽ ساڳي وقت وزير سلطنت بہ هو. هن پرٿويراج سان گڏ سن ۱۱۹۱ع ۾ ٿانيسور جي لڙائيءَ ۾ جنگ لڙي ۽ راجا سان گڏ مارجي ويو. سندس ڪلام جو مجموعو ميواڙ جي راجا، امرسنگ، سترهين صديءَ ۾ مرتب ڪيو.

[۲] چند بروائيءَ ڏانهن منسوب ڪتاب 'راسا' متعلق مشهور محقق ۽ عالم حافظ محمود شيرانيءَ وڏي تحقيق کان پوءِ اهو مسئلو پايہ تڪميل تي پهچايو آهي تہ اهو ڪتاب 'راسا' چند بروائي جو ناهي، بلڪ جعلي ۽ الحاقي آهي. حافظ مرحوم جو اهو ضخيم مقالو اردو تنقيدي ادب ۾ وڏي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي ۽ ان جو رد اڄ تائين ڪنهن بہ نہ ڪيو آهي. (غ.م.گ)

[۳] جگ نائڪ: چند بروائيءَ جو همعصر هو. پرمال جي راجا جو درباري شاعر هو. سارنگ دهر: چند بروائيءَ جي پشت مان هو. هندي زبان ۾ همير راسا ۽ همير هاوي سندس ٻہ مشهور نظم آهن.

[۴] راماند پنهنجي انهيءَ عقيدي جو پرچار سن ۱۴۳۰ع ۾ شروع ڪيو. راماند، رام جي هستيءَ کي هڪ خدا تسليم ڪري ان جي پوڄا جي تعليم ڏني، پر ان هوندي بہ هن بت پرستيءَ جي ڪلي مخالفت نہ ڪئي.

ڪبير پيدا ٿيو جنهن بت پرستيءَ جي خلاف نعرو بلند ڪيو(١). ان دؤر ۾ هندن ۾ نامديو، ودياپتي ۽ ميران بائي(٢) ۽ مسلمانن ۾ محمد جائسي(٣) وڏا شاعر ٿي گذريا آهن.

سن ١٥٥٠ع کان هندستان ۾ تاريخي لحاظ کان هڪ زرين عهد شروع ٿئي ٿو. دهلي سلطنت جي خاتمي کان پوءِ مغلن جو دؤر شروع ٿــو ٿئي. هن دؤر ۾ هندو مسلم اتحاد جو جذبو پيدا ٿي چڪو هو. هندو مسلم تهذيبن جي سيلاب سبيان علم ۽ ادب تمام گهڻي ترقي ڪئي. هندي زبان جا وڏا وڏا شاعر پيدا ٿيا. اڪبري دؤر ۾ عبدالرحيم خان خانان هنديءَ جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. سندس چيل هندي دوها هندي شاعريءَ جو زيور آهن. انهيءَ کان سواءِ هن دؤر ۾ هنديءَ جا وڏا وڏا شاعر جهڙوڪ: تلسيداس (سن ١٥٣٢-١٦٢٣ع) سورداس ۽ بهاري لال قابل ذڪر آهن. تلسيداس پنهنجي شاعريءَ جي مشهور شاهڪار رامائڻ (سن ١٥٧٥ع) ذريعي رام ڀڳتيءَ کي سهڻي نموني ۾ پيش ڪيو آهي.

---

(١) ڪبير رامانند جي شاگردن مان هو. هن جو زمانو ١٤٤٠-١٥١٨ع جو آهي. هن جي مسلمان يا هندو هجڻ ۾ اختلاف آهي. ڪن عالمن لکيو آهي ته ڪبير بنارس جي نيرو نالي هڪ مسلمان ڪوريءَ جو پٽ هو ۽ سندس والده جو نالو نيما هو. ڪن جي اها روايت آهي ته سندس والده برهمڻ عورت هئي، هوءَ بيوه هئي ۽ ان داغ کي مٽائڻ لاءِ هن بنارس جي ويجهو هڪ تلاءَ ۾ ٽپ ڏنو، جتان هڪ مسلمان کيس بچايو. ليڪن ان روايت کي مورخن غلط ڪوٺيو آهي. ڪبير توحيد پرست هو ۽ ڪنهن کي به اوتار ڪري نه قبول ڪيائين. مسلمان والدين جي گهر ۾ جنم ڪري ۽ اسلامي ماحول ڪري سندس دل ۾ وحدانيت جو ستاو اڀريو. ڪن تاريخ نويسن لکيو آهي ته دهليءَ جي سلطان سڪندر لوڌيءَ کيس بنارس ڇڏي وڃڻ جو حڪم ڪيو هو. ڪبير پنهنجي دؤر جو وڏو شاعر هو ۽ هندي ادب ۾ اعليٰ مقام رکي ٿو. سندس ڪلام سن ١٦٠٤ع ۾ مرتب ٿيو.

(٢) ميران بائي: ميران بائي ڪرشن جي پوڄارڻ هئي. هنديءَ جي مشهور شاعر ودياپت کان ٿورو پوءِ اولهه هندستان ۾ پيدا ٿي. هوءَ رامانند جي شاگرد رانداس چمار جي شاگردياڻي ۽ پيرو هئي. ميوار جي راجا جي وليعهد ڀوج راڄ جي مڱيندي هئي، مگر راجا تخت تي ويهڻ کان اڳ ۾ سفر سڌاريو. ميران بائيءَ جو رتبو هندي شاعريءَ ۾ تمام گهڻو بلند آهي. سندس سمورو ڪلام برج ڀاشا ۾ آهي ۽ نهايت عمدو ۽ پاڪيزه آهي.

(٣) ملڪ محمد جائسي (سن ١٥٤٠ع) هي ڪبير جو پوئلڳ هو. پنهنجي دؤر جي درويشن، عالمن ۽ هندو مذهب جي رسم و رواج جي ڄاڻ هئس. "پدماوت" نالي سندس لکيل مثنوي هندي شاعريءَ ۾ مشهور آهي، جنهن ۾ پدمنيءَ جي حسن ۽ علاءالدين جي عشق جو ذڪر آهي. ٻولي ٺيٺ هندي، پر الفاظ فارسي آميز اٿس.

دنيا ۾ جيڪي بہ مهذب ۽ متمدن ٻوليون آهن، تن جي علم ۽ ادب جي ابتدا ٻهرين سادي شعر ۽ جنگين جي احوالن واري شاعريءَ سان ٿئي ٿي. برصغير ۾ قديم هندي شاعريءَ جي شروعات ٻارهين صدي عيسويءَ کان چوڏهين صدي عيسويءَ تائين ”ويرگاٿا“ جي نالي سان ظاهر ٿي(١). سنڌي ادب جي لحاظ کان اهو دؤر سنڌ ۾ غالباً سومرن جي صاحبيءَ جو هو، جنهن ۾ رزميہ شاعريءَ سان گڏ رومانوي شاعريءَ پڻ جنم ورتو(٢). انهيءَ دؤر ۾ ڪيترائي عشقيہ داستان ۽ جنگي قصا ٿي گذريا آهن جن کي شاعرن خوب ڳايو آهي. اگرچ ان دؤر جي ڳاهن ۽ بيتن جي متعلق ڪافي اختلاف آهن، ليڪن ٻولي ۽ فني لحاظ جي سٽاءَ کان ان دؤر جي پيداوار ڪري سمجهيا وڃن ٿا. سنڌ ۾ هندي دوهري جي نموني جي شروعات ۽ ارتقا پڻ سومرن جي دؤر ۾ ٿي(٣).

ڳاهون فني لحاظ کان اصولي طرح 'دوهن' جي صورت ۾ منظوم مصرعون آهن(٤). دراصل دوهن جي اها صنف اسان کي هندي شاعريءَ کان ورثي ۾ ملي آهي، جنهن ٿورو اڳتي هلي سمن واري دؤر ۾ ٿوري ڦيرگهير ۽ نون تجربن سان 'بيت' جي صورت ورتي. انهيءَ دؤر ۾ هندي شاعريءَ جو مرڪز خاص طرح راجستان جو علائقو هو، جنهن جو اثر سنڌ تي دنگئي هجڻ جي ڪري پيو. ان متعلق مرحوم خانبهادر محمدصديق ميمڻ لکي ٿو تہ سنڌي شاعريءَ جي ابتدا سمن جي صاحبيءَ ۾ ٿي ۽ اها هندي دوهرن جي اثر هيٺ اسري(٥). سنڌي زبان ۾ سنڌي بيت بہ ڪنهن حد تائين صورت ۽ مضمون جي لحاظ کان هندي دوهرن جي نزديڪ آهي. سنڌي بيت جي مٿان هندي دوهرن جو اثر تمام گهڻو ۽ گهاٽو ٿيندو ويو ۽ سنڌي بيت ۾ اهائي هندي بيت واري سٽاءَ ۽ ساخت پيدا ٿي.

هن کان اڳ ۾ اسين مٿي هندي شاعريءَ جو سياسي ۽ تاريخي پس منظر بيان ڪري آيا آهيون. انهن مڙني ڳالهين جو اثر سنڌ تي ضرور پيو هوندو، جنهن جا نشان ۽ پتا سنڌي شاعريءَ جي مطالع مان ظاهر پيا ٿين. ڀڳتي تحريڪ، راماننڊ تحريڪ ۽ وشنو تحريڪ هندستان مان شروع ٿيون ۽ انهن جي اثر کان سنڌ جو ملڪ بہ بچي ڪين سگهيو. سنڌ جي شاعرن جي ڪلام تي هندي ”دوهن“ جو اثر رهتن، جوڳين، سادن ۽ سنياسين جي سات ۽ سنگت جي ڪري پڻ ٿو ڏسجي، جو سنڌ جي شاعرن انهن جو ذڪر پنهنجي شعر ۾ آندو آهي(٦).

---

(١) هندي ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر محمد حسن ص ٣٠ ۽ ٤٥.
(٢) سنڌ ۾ رزميہ شاعري (مضمون) شمشيرالحيدري، رسالو نئين زندگي سيپٽمبر ١٩٦٧ع، ص ٢٥.
(٣) سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ١٣٨.
(٤) سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ١٠٠.
(٥) سنڌ جي ادبي تاريخ، جلد اول، خانبهادر مرحوم محمدصديق ميمڻ، ص ٣٤، ڇاپو ٻيون.
(٦) سنڌي شعر، چند سگنڌ، جهمٽمل خوبچند ڀاوناڻي، اجمير، ص ٣٦-٣٧.

محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ گوسائين فرقي جي ساميءَ جو ذڪر ڪيو آهي. هو صاحب هڪ روايت ٻڌائيءَ ڏانهن منسوب ڪندي لکي ٿو ته هڪ دفعي هڪ سامي فقير پنهنجون ٻانهون مٿي جهليو سُڪايو ويٺو هو ۽ هن ڪي ان حالت ۾ ٻورو سال گذري ويو. ان تي شاهه صاحب مخاطب ٿي هي بيت ڏنو. [۱]

هينيون نه سڪايئي هوت لئي، تو سُڪائين ٻانهون،
هو پسند آڳاهون، ڪي ڪي لهندا ڪاهڙي.

مٿينءَ حقيقت مان اها ڳالهه صاف ظاهر ٿئي ٿي ته ڀڳتي تحريڪ جي ٻوئلڳ تلسيداس جا دوها سنڌ ۾ عام مروج ٿي چڪا هئا ۽ انهن جو اثر سنڌي بيت تي ڪافي پيو هو. ڀڳتي تحريڪ جي مقبوليت جي ڪري سنڌ ۾ ان جا پيرو ۽ ٻوئلڳ پيدا ٿيا. مثلاً قاضائي تاجي پيٺي سنڌي هو ۽ هنديءَ جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. هي ڪبير جو معاصر هو. اهڙيءَ طرح سان ڏسڻ ۾ ايندو ته هندي شاعري فڪري طرح سان پنهنجو اثر اتر هندستان تي وڌو ۽ سنڌ جا عالم، صوفي درويش، سالڪ ۽ عوام پڻ ان کان گهڻو متاثر ٿيا.

هندي شاعريءَ جي سڀ کان وڏي خصوصيت اها آهي ته انساني فطرت جي تقاضا موجب ان ۾ مرد ۽ عورت جي حسن، عشق ۽ محبت جو اظهار هوندو آهي. انهيءَ ڪري ئي هندي شاعريءَ ۾ دلي جذبات جي ترجماني بلڪل سچي ۽ صحيح نموني ۾ موجود آهي. ٻي وري اها خوبي آهي ته هندي شاعرن محبت جي ابتدا عورت کان ڪئي آهي. سنڌ ۾ جيڪي به نيم تاريخي عشقيه داستان ٿي گذريا آهن، تن سڀني کي سنڌي شاعرن انهيءَ مٿين رنگ ۾ بيان ڪيو آهي. ازانسواءِ سنڌي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ جيڪو تمثيلي رنگ اختيار ڪيو آهي، ان ۾ به هندي شاعريءَ جي جهلڪ نظر اچي ٿي. ملڪ محمد جائسي (سن ۱۵۴۰ع) 'علاءُالدين ۽ پدمني' جي قصي کي تمثيلي رنگ ۾ بيان ڪيو آهي. هندي ٻوليءَ جي انهيءَ شاعر چتور کي انساني جسم، رتن سين کي روح، پدمنيءَ کي فراست، علاءُالدين کي وهم ۽ طوطي کي رهبر يا مرشد ڪامل وغيره ڪري بيان ڪيو آهي. ان طرح سنڌي شاعرن به سنڌ جي عشقيه ڪهاڻين کي ان رنگ ۾ بيان ڪيو آهي.

اسان مٿي هنديءَ جي شاعر ڪبير جو ذڪر ڪري آيا آهيون. ڪبير جو زمانو ۱۵ ۽ ۱۶ صدي عيسويءَ جو آهي. غالباً سنڌ ۾ شاهه ڪريم ۽ قاضي قاضن جو دؤر پڻ اهوئي ساڳيو آهي. انهن ٻنهي سنڌي شاعرن جي عارفانه بيتن تي (ٻن ٽڪن وارا بيت) ڪبير جي هندي دوهن جو اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو. شاهه ڪريم (۱۵۳۸-۱۶۲۵ع) جي رسالي ۾ ڪيترائي اهڙا هندي بيت پڻ ملن ٿا، جي ٻاڻ ڪن خاص مجلسن ۾ بيان ڪيا اٿن. جيئن:

---

[۱] هندي ۽ سنڌي شاعريءَ جو لاڳاپو - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، (۳ قسطون)، ٽماهي "مهراڻ" - سال ۱۹۵۵ع.

سمنا! ڪاٺ ۾ ٻير ڪي ٻڙي جو ڪيس ٻير،
ايھ گھولي ڪهلي نهين سڀ جڳ رهيا اڊير.

هيڪ جو اکر ونگڙو جو گر تسي ڏي،
انداري گھر ديولا ڦرڦر جوت ڪري [۱].

شاھ ڪريم ۽ ڪبير جي ڪن ڪن بيتن ۾ خيالن جي هڪجهڙائي ٻہ نظر اچي ٿي. مثلا:

ڪبير: جا ڪارن جڳ ڍونڍيان، سو تو گھٽ هي مانھ،
پردھ دي آيرم ڪا تاتي سوجھت نانھ.

شاھ ڪريم: سڄڻ سنجھہ هشام سون ويٺي واءُ ٿيا،
هيڏانهن هوڏانهن هشڙا، هيئن جاڙ وڏام.

اهڙيءَ طرح سان سنڌي شاعرن جو جيڪو بہ اوائلي شعر مليو ٿو، ان مان اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ هندي شاعريءَ جو اثر ۽ رجحان سنڌ ۾ گھڻو هو ۽ سنڌي شاعرن هندي شاعرن جو تتبع بہ ڪيو ۽ انهن جي خيالن ۽ فڪرن خواھ نفس مضمون ۽ فني خصوصيتن کي سنڌي بيت جي روپ ۾ پيش ڪيو. ليڪن اسلامي تبليغ ۽ تصوف جي اثر ڪري اڳتي هلي ان جو جامو تبديل ٿي ويو. شاھ ڪريم جي شعر متعلق مرحوم محمد صديق ميمڻ لکي ٿو تہ "شاھ ڪريم جي ڪلام جو مضمون اگرچ ايراني ٿو ڏسجي، پر ڪلام جي سٽاءَ ۽ ساخت نج هندستاني آهي"[۲].

هندي شاعريءَ جو اهو اثر نہ صرف ان قديم دؤر واري شاعريءَ تي پيو، مگر ڪلهوڙن جي دؤر جي وڏي ۾ وڏي شاعر شاھ عبداللطيف ڀٽائي رحہ تي تمام گھڻو پيو. شاھ صاحب جي ڪيترن بيتن کي غور سان پڙهبو تہ معلوم ٿيندو تہ سندس بيتن تي ڪبير جي دوهن جو بہ اثر آهي. ڪبير جو زمانو سن ١٣٨٨ع کان ١٤٦٢ع آهي، جيڪو ڀٽائي رحہ کان اٽڪل ٽي سؤ ورهيہ اڳ جو آهي. شاھ صاحب، درويش ڪبير جي موحدانہ عقيدن، فڪر جي وسعت ۽ بيان جي جاذبيت محسوس ڪري پنهنجي ڪلام ۾ "سر رامڪلي" جي ذريعي جوڳي پنٿ درويشن جو ذڪر ڪيو آهي.

---

[۱] محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اهو رايو آهي تہ ممڪن آهي تہ اهو بيت هنديءَ جي شاعر دادو ديال (سن ١٥۴۴-١٦٠٣ع) جو هجي. اهو شاھ ڪريم جو همعصر هو ۽ احمدآباد جو ويٺل هو.

[۲] سنڌ جي ادبي تاريخ، جلد اول - محمد صديق ميمڻ، ص ٥٨.

مثال طور:

نکي هيٺ نہ بيٺ، نکي گبرين ۾،
رام کيائون ڏيٺ، وڃن ڪبير ڪلهي ڪيو.

هر هر ڪن هرنام، ڏون ڏيهاڻي ڏوتيا،
جن نہ ريجهايو رام، ناٿ نہ نمي ان کي.

شاهہ صاحب ڪبير جي ڪيترن هندي دوهن کي سنڌي بيتن جي ويس ۾ آڻي تصوف جا نڪتا بيان ڪيا آهن. مثلاً:

ڪبير: سمون سرت لڳائي ڪ، مکهہ سي ڪڇ نہ بول،
باهر ڪہ پٽ ديئي ڪہ، انتر ڪہ پٽ کول.

شاهہ صاحب: نهائينءَ جان نينهن، ڏکيو ڪوهہ نہ ڏڪيين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري.

ڪبير: آئو پيتم نين مين، پلڪ ڍانپ تو لون،
نا مين ديکهون اور کو، نا توهي ديکهن دون.

شاهہ صاحب: ونين ۾ ٿي ويهہ تہ آءٌ واري ڍڪيان،
توکي ڏسي نہ ڏيهہ، آءٌ نہ پسان ڪي پيو.

سنڌي شاعريءَ تي هندي شاعريءَ جو اثر نہ صرف خيالن ۽ نفس مضمون جي لحاظ کان پيو، ليڪن فني صناع جو اثر بہ سنڌي شاعريءَ تي ڪافي پيو. دوهو اصل ۾ هندي لفظ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ان کي ڏوهڙو ڪري بہ چوندا آهن. دوهو معنيٰ ٻن سٽن وارو شعر. هندي دوها ڇندوديا جي ماتحت آهن (١). سنڌي دوهو، جو هندي دوهي کان متاثر ٿيو آهي، اهو ڇندوديا جي اصولن تي پورو لهڪي اچي ٿو. ڏوهيڙي ۾ ٻہ مصرعون چئن ٽڪن ۾ ورهايل هونديون آهن. ٻنهي مصرعن جا قافيا ڪن ۾ ٻي يا چوٿين ٽڪ جي آخر ۾ ٿيندا آهن ۽ ڪن ۾ وري پهرئين ۽ ٽي ٽڪ جي پڇاڙيءَ ۾ ٿين. مثلاً:

ڪبير: ڪبير سرير سراهہ هي، ڪيون سوکي سک چين،
ڪوچ نگارا سانس ڪا، باجت هي دن رين.

هن ۾ 'چين' ۽ 'رين' قافيا آهن. پهريون ٻيءَ ٽڪ ۾ ۽ ٻيو چوٿينءَ ٽڪ ۾ ڪتب آيل آهي.

قاضي قاضن: ڪنز قدوري قافيہ، جي پڙهين پروڙين سب،
تہ ڪر منڍي ماڪوڙي کوهہ ۾ پئي ڪڇي آب.

شاهہ ڪريم: سوئي هيڏانهن، سوئي هوڏانهن، سوئي من وسي،
تنهين سنڌي سوجهري سوئي سو پسي.

---

(١) ڇندوديا لاءِ ڏسو جهمٽمل کوبچند ڀاوناڻيءَ ڪتاب "ڇند سگنڌ" جلد اول.

سنڌ جي شاعرن انهيءَ قسم جي سٽاءَ ۾ هڪ جدت پيدا ڪئي، جيڪا هندي شاعريءَ ۾ اڪثر نظر ڪانه ٿي اچي، يعني سنڌي شاعرن دو تڪي* دوهري ۾ جو ٻيءَ تڪ ۾ قافيو آيل آهي، سو چوٿينءَ جي بدران ٽئينءَ تڪ ۾ آندو آهي، جيئن ته:

شاهه ڪريم: اسين تيشان آئيون، جت ڪنهبو نـاهه،
جي ويون ڪه وياهه، ته پڻ مٿئون لوئيون.

هن بيت ۾ 'ناهه' ۽ 'وياهه' قافيا آهن.

شاهه لطيف: وحدتان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪـل،
هو هلاچو هـل، بالله سنـدو سڄڻين.

هن بيت ۾ 'ڪـل' ۽ 'هـل' ٻيءَ تڪ ۽ ٽيءَ تڪ ۾ ڪم آيل آهن.

ٽالپرن جي دؤر جي وڏي ۾ وڏي شاعر سچل جي ڪن ٻن تڪن وارن بيتن ۾ پڻ ٻيءَ ۽ ٽينءَ تڪ ۾ ساڳيا قافيا ملن ٿا. جيئن ته:

ڪاٿيءَ ري ڪُـهي ڇڏيو، راٺا تنهنجي رنـج،
ملئو سڀ سهنج، سوڍو سان ڪـٺي ويـو.

جهڙيءَ طرح هندي ٻوليءَ جي شاعرن هندي دوهن ۽ ٻهرئين تڪ ۽ ٽئين تڪ جي پڇاڙيءَ ۾ ساڳئي قافيي وارا لفظ استعمال ڪيا آهن، تهڙيءَ ريت سنڌي شاعرن به ڪيو آهي. جهڙوڪ:

ڪبير: جـو برتـي جـه ريت، تاسي تيسي برتئي،
ساد سنگت سي پريت ڪريئي ڪپـت.

شاهه ڪريم: تـاڪي گهوري جـل، لاڙائـتـو سچ تيـو،
هاڙي ڏاران هـل، وجي هـوتـن جـو تيـو.

مٿي مختصر طرح سان جيڪي بيان ٿي چڪو آهي، ان مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته سنڌ جي قديم شاعرن جهڙوڪ: حماد، اسحاق آهنگر، درويش راڄو، ماموئيءَ جا بيت، مخدوم هالائيءَ جي شهادت جي واقعي وارا بيت ۽ قاضي قاضن جا دوها هندي دوهي جي نموني تي ملن ٿا. ان ڪان پوءِ سمن، ارغونن ۽ ترخانن جي دؤرن ۾ پيرمحمد لکوي، مخدوم هالائي ۽ شاهه ڪريم جو ڪلام نفس مضمون خواهه فني سٽاءَ جي لحاظ ڪان هندي دوهن جي نموني تي آهي. شاهه ڪريم ڪان پوءِ شاهه لطيف، سيد شاهه عنات، عثمان احساني ۽ لطف الله قادريءَ جهڙا صوفي درويش ۽ شاعر ملن ٿا، جن جو ڪلام هندي شاعريءَ جي اثر جو پورو ثبوت ڏئي ٿو. بهرحال، سنڌي شاعرن هندي دوهري واري شاعريءَ جي سنڌ ۾ چڱي اشاعت ڪئي ۽ انهيءَ قسم جي شاعريءَ کي بلند مقام تي رسايو.

• الياس عشقي

ابوبڪر محمد بن ذڪريا رازي

ابوبڪر محمد بن ذڪريا رازي (جنهن کي مغربي دنيا رهيزيز ”Rhazes“ جي نالي سان سڃاڻي ٿي) علم الڪيميا جي وڏن ماهرن ۾ ليکجي ٿو ۽ طب جي دنيا ۾ تہ اهڙو وڏو طبيب ۽ عظيم مرتبي جو صاحب شايد ئي ڪو ٿيو هوندو. نائين صدي عيسويءَ جو هيءُ عظيم فلسفي، ڪيميا جو ماهر ۽ طبيب ڪبير پنهنجي علم ۽ تجربي سان دنيا ۾ اهڙا ڪارناما ڇڏي ويو آهي جو سندس شمار نہ رڳو عالم اسلام جي عالمن ۾ پر ان سان گڏ دنيا جي وڏن مفڪرن، فيلسوفن ۽ سائنسدانن ۾ ٿئي ٿو.

هن پنهنجي عظيم تصنيف ۽ تاليف ”الحاوي“ لکي دنيا کي پهريون وڏو طبي ”انسائيڪلوپيڊيا“ ڏنو، جنهن جو تصور تاريخ جي انهيءَ اوائلي دؤر ۾ ممڪن ئي نہ هو. اهو عظيم ڪتاب پنجويهن جلدن ۾ يورپ جي وڏن وڏن ڪتبخانن ۾ پکڙيل آهي. انهيءَ ۾ طبي سائنس جي هر موضوع بابت حيرت انگيز معلومات گڏ ڪئي ويئي آهي. انهيءَ ڪتاب جي ڪري ذڪريا رازيءَ کي هر دؤر جي عالمن وڏيءَ عقيدت جي نظر سان ڏٺو آهي ۽ کيس طب جو عظيم ماهر ۽ انسانذات جو وڏو محسن سمجهيو آهي. ’الحاوي‘ ۽ ٻين ڪتابن جي ڪري ذڪريا رازي دنيا جي وڏين شخصيتن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

هيءُ عظيم طبيب، محقق، مفڪر، فيلسوف ۽ ڪيميا جو ماهر رئي (Ray) ۾ ڄائو، جو نائين صدي عيسويءَ ۾ ايران جو هڪ وڏو شهر هوندو هو. انهيءَ شهر ۾ ٻيا بہ وڏا ماڻهو پيدا ٿيا هئا. اڄ بہ اهو شهر ايران جي گاديءَ جي هنڌ تهران کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي موجود آهي پر هڪ تمام ننڍو ۽ اڻڄاتل شهر آهي، جنهن جي خبر موجوده دنيا ۾ رڳو تاريخ سان دلچسپي رکندڙ ماڻهن کي هوندي.

ذڪريا رازي ڪهڙي سن ۾ ڄائو هو، انهيءَ بابت محققن ۾ اختلاف آهي. ايران جي مشهور محقق ڊاڪٽر محمود نجم آباديءَ جي تحقيق مطابق ذڪريا رازيءَ جي جنم جو سال سن ٨٥٦ع آهي ۽ ايران جا سڀئي محقق هن سان اتفاق ٿا ڪن، پر ٻيا محقق اهڙا بہ آهن جن جو چوڻ آهي تہ ذڪريا رازيءَ جي استاد علي بن رابن سن ٨٧٠ عيسويءَ ۾ انتقال ڪيو هو، ۽ ڊاڪٽر نجم آباديءَ جي تحقيق مطابق رازيءَ جي عمر پنهنجي استاد جي موت وقت رڳو چوڏهن سال

ٿي ٿي. ايتري ننڍيءَ عمر ۾ ذڪريا جو پنهنجي عالم فاضل ۽ فيلسوف استادڪان فلسفي ۽ طب ۾ ڪامل علم پرائڻ ناممڪن آهي. انهن محققن پين تذڪري نگارن جي ڏنل سن ٨٥٠ عيسوي کي ذڪريا رازيءَ جي پيدائش جو سن مقرر ڪيو آهي، جنهن مطابق ذڪريا جي عمر پنهنجي استاد جي انتقال وقت ٽيهه سال ٿي ٿي، جيڪا علم جي تڪميل لاءِ مناسب سمجهي وڃي ٿي.

مزيدار ڳالهه هيءَ آهي ته ننڍپڻ ۾ ذڪريا کي موسيقيءَ جو وڏو شوق هوندو هو. هن ڳائڻ ۽ "عود" وڄائڻ ۾ ننڍي هوندي ئي اهڙي مهارت ڏيکاري هئي جو موسيقيءَ جي فن جا ماهر به سندس ڪمال جو اعتراف ڪندا هئا. انهيءَ وقت ذڪريا جو اهوئي خيال هو ته موسيقيءَ جي فن کي روزگار حاصل ڪرڻ جو وسيلو ڪجي، پر جلد ئي هُن کي معلوم ٿي ويو ته موسيقيءَ کي روزگار جو ذريعو بڻائڻ ممڪن نه آهي. سندس خواهش هئي ته ڪو اهڙو فن سکي جلد ئي دولتمند ٿيان، ڇاڪاڻ ته ننڍي هوندي ئي مٿس سڄي خاندان جو بار اچي پيو هو. تـرت دولت ڪمائڻ جي اها خواهش ذڪريا کي علم ڪيميا ڏانهن ڇڪي ويئي. هن پنهنجي دؤر جي ڪيميا جي ماهرن ۽ عطارن سان دوستي رکي ڪيميا جو علم ۽ تجربو حاصل ڪيو. هو ٽامي يا پاري کي سون ته نه بڻائي سگهيو، پر نباتات ۽ جمادات جي خاصيتن ۽ انهن جي ڪيميائي عمل بابت سندس علم ايترو ته وڌي ويو جو هو پنهنجي دؤر جي ڪيميا جي ماهرن ۾ ليکجڻ لڳو.

ذڪريا رازيءَ کي پنهنجن ڪيل تجربن ۽ ڪانئس اڳ ڪيل تجربن کي قلمبند ڪرڻ جو شوق هوندو هو، جنهنڪري هو سڄيءَ معلومات کي لکندو ويو. ذڪريا کان پهرين ڪيمياگر ڪيميا بابت ڳجهين عبارتن ۾ لکندا هئا. اهي دوائن، ٻوٽين ۽ ڌاتن جا پنهنجا خاص ڳجها نالا رکي لکندا هئا، ڪن حالتن ۾ پورا نسخا به نه لکندا هئا، ۽ ڪي خاص جُزا نسخن سان لڪائي ويندا هئا. ذڪريا جو ذهن سائنسي ۽ تجرباتي هو، جنهنڪري هو صاف صاف عبارت ۾ سڄي ڳالهه اهڙي انداز ۾ لکندو هو، جنهن سان هڪڙو عام ماڻهو صحيح مطلب ڪڍي علم پرائي سگهي. اهو جهونو ۽ ڳجهو طريقو ذڪريا جي خيال مطابق نه رڳو هاڃيڪار ۽ وقت وڃائڻ جو ڪارڻ هو، پر ان سان گڏ علم جي ترقيءَ جي راهه ۾ هڪ وڏي رڪاوٽ پڻ هو.

ان ڏس ۾ ذڪريا جو وڏو ڪارنامو هيءُ آهي ته هن ڪيميا جي فن ۾ ڪم ايندڙ شين جي ورڇ - جيڪا غيرسائنسي طريقي مطابق هئي - تنهن کي بدلائي ڇڏيائين ۽ پنهنجي تقسيم کي رائج ڪيائين، جنهن سائنسي ضرورتن مطابق اڳين ڪيميا جي ماهرن جي تجربن ۾ ڪتب ايندڙ مادي کي جسم، روح ۽ جوهر جي ٽن قسمن ۾ ورهائي ڇڏيو هو. ذڪريا جي خيال مطابق اها ورڇ غيرسائنسي هئي، تنهنڪري هن سائنسي ضرورت آهر مادي کي حيوانات، جمادات ۽ نباتات جي قسمن ۾ ورهايو. انهيءَ جي آڌار تي هلي ڪيميا جي ورڇ نامياتي (Organic) ۽ غيرنامياتي (Inorganic) ٿي، جيڪا اڄ تائين قائم آهي.

انهن ڪيميائي تجربن ڪرڻ وقت ذڪريا ڪي ماپ ۽ تور لاءِ اهڙين ساهمين جي ضرورت هئي، جيڪي نہ رڳو تولن ۽ ماپن جي تور پر ننڍي ۾ ننڍي وزن جي بہ صحيح تور ڪري سگهن. الهيءَ دؤر جي اعليٰ ۾ اعليٰ ساهمي بہ ذڪريا کي صحيح تور نہ ڏئي سگهي. انهيءَ ڪري هن پنهنجي هڪ خاص ساهمي ايجاد ڪئي، جنهن کي هن "ميزانِ طبعي" جو نالو ڏنو هو. اهائي ساهمي اڳتي هلي "هائڊرو اسٽيٽڪ بئلنس" (Hydro Static Ballance) ٿي، جيڪا اڄوڪي ترقي يافتہ دؤر ۾ بہ ڪتب آندي وڃي ٿي. انهن مثالن سان ظاهر ٿو ٿئي تہ ذڪريا جو نقطہ نظر اڄ کان هڪ هزار سال اڳ بہ بلڪل جديد ۽ سائنسي هو. هن نہ رڳو خود سائنسي نقطہ نظر اختيار ڪيو پر پنهنجن همعصر ڪيميادانن جي نقطہ نظر کي بہ سائنسي بنائڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ دؤر ۾ اهڙي ترقي پسند نقطہ نظر جو مظاهرو ڪين ٿورن ئي ماڻهن ڪيو هوندو ۽ انهن ماڻهن ۾ بہ ذڪريا رازيءَ جو نالو تمام مٿاهون آهي.

جڏهن ذڪريا رازي ٽامي يا پاري کي سون بنائڻ ۾ ناڪام ٿيو تڏهن هن پنهنجي زندگيءَ جو سڀ کان وڏو ۽ اهم فيصلو ڪيو تہ هو آئينده ڪيميا کي ڇڏي طب جو علم پرائيندو. هن کي خبر هئي تہ ڪيميا بابت سندس علم ۽ تجربو طب ۾ ڏاڍو ڪارائتو ثابت ٿيندو.

ذڪريا جي خوش قسمتي هئي جو سندس وطن رئي ۾ ان دؤر جو وڏو فلسفي، مفڪر ۽ طبيب هڪ نومسلم علي بن رابن موجود هو. (جنهن جو والد هڪ يهودي راهب ۽ وڏو نيڪ انسان هو) هن انسائيڪلوپيڊيا جهڙو هڪ وڏو ڪتاب "فردوس الحڪمت" جي نالي سان لکيو هو. ذڪريا کي اهڙي استاد جي شاگرد ٿيڻ جو شرف حاصل ٿيو. استاد پنهنجي شاگرد جي ذهانت، محنت، شوق ۽ بنيادي علم ۽ تجربي کي ڏسي مٿس ڏاڍو مهربان ٿيو ۽ ساڳئي ذيان، محنت ۽ محبت سان هن کي تعليم ڏنائين. تعليم جي زماني ۾ ئي استاد کي خبر پئجي وئي هئي تہ هي شاگرد اڳتي هلي پنهنجي علم ۽ فضل سان دنيا ۾ وڏو نالو ۽ شهرت حاصل ڪندو. انڪري هو ذڪريا جي علم ۽ ذهانت جي تعريف گهڻو ڪري سيني ماڻهن جي آڏو ڪندو هو ۽ ڪن خاص موقعن تي هن پنهنجي شاگرد جي ساراهہ قلم سان لکي بہ ڪئي، جنهن ۾ ان جي علم، تجربي ۽ قابليت جو اعتراف موجود هو. اهڙيون تحريرون اڳتي هلي ذڪريا جي لاءِ ڏاڍيون مفيد ۽ ڪارائتيون ثابت ٿيون ۽ هن انهن کي ڊپلوما ۽ ڊگريءَ وانگر استعمال ڪيو ۽ وڏو فائدو پرايائين.

علي بن رابن جي انتقال کان پوءِ جڏهن رئي (Ray) جي وڏي شفاخاني ۾ خاص طبيب جي جاءِ خالي ٿي تڏهن ذڪريا رازي بہ ڪوشش ڪئي ۽ نيٺ ان وڏي جاءِ کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. پنهنجيءَ اهليت، قابليت ۽ تجربي جي ڪري هو انهيءَ مرتبي جو اهل هو ۽ هن وڏي محنت، آزادي ۽ ذميداريءَ سان ڪم ڪيو. هن پنهنجو هنر اهڙي نموني ۾ ڏيکاريو جو

سندس شهرت سڄي ملڪ ۾ پکڙجي وئي. انهيءَ شهرت جي ڪري ئي ذڪريا رازيءَ کي بغداد جي مرڪزي شفاخاني ۾ وڏي طبيب، اعليٰ عملدار ۽ منتظم جي جاءِ ملي. ان دؤر ۾ بغداد جو اهو شفاخانو ان وقت جي دنيا جو سڀ کان وڏو شفاخانو هو جتي ذڪريا کي پنهنجي قابليت ڏيکارڻ جا وڌيڪ موقعا مليا ۽ هو پنهنجي وقت جو سڀ کان وڏو حڪيم، طبيب ۽ معالج تسليم ڪيو ويو. اهو ذڪريا رازيءَ جي عروج جو زمانو هو. انهيءَ زماني ۾ ملڪ جي ڪنڊڪڙڇ مان لاعلاج ۽ چيڙهالن مرضن ۾ ڦاٿل مريض تپاس لاءِ بغداد جي مرڪزي شفاخاني ۾ موڪليا ويندا هئا، جن کي ذڪريا رازيءَ جي معائني لاءِ پيش ڪيو ويندو هو. انڪري ذڪريا رازيءَ کي جيترن مريضن کي ڏسڻ جو موقعو مليو اوترو ڪنهن ٻئي حڪيم کي نه مليو هوندو. ذڪريا رازي پوري ڌيان ۽ خبرداريءَ سان مرض جي تشخيص ڪندو هو ۽ اهڙن مريضن جو محنت سان علاج ڪندو هو. هن جي عادت هئي ته هر بيمار جو حال ۽ بيماريءَ جي ڪيفيت لکندو رهندو هو، جنهن جي ڪري مرض ۽ مريضن، علاج ۽ تشخيص بابت هڪ زبردست رڪارڊ گڏ ٿي ويو جيڪو اڳتي هلي 'الحاوي' ۽ ٻين ڪتابن جي تحرير ۽ تدوين ۾ ڪتب آندو ويو. انهيءَ کان سواءِ ذڪريا رازي اڳوڻي دؤر جي طبيبن جي تجربن، نسخن ۽ علاج جي طريقن بابت سڄي معلومات کي گڏ ڪندو رهيو هو. انهيءَ سڄي مواد جي آڌار تي هن ڏيڍ سؤ کان مٿي ڪتاب طب جي علم تي لکيا آهن. هن انهن ڪتابن ۾ هر پهلوءَ کان مسئلن جو جائزو وٺي پنهنجي تجربي جي روشنيءَ ۾ انهن جو حل پيش ڪيو آهي. انهيءَ خصوصيت ذڪريا رازيءَ جي ڪتابن کي سائنسي انداز ڏنو آهي، جنهن جي ڪري اهي ڪتاب جديد دؤر جي قدرن مطابق به فائديمند سمجهيا وڃن ٿا. ذڪريا رازي طب بابت پنهنجن انهن ڪتابن ۾ مريض جي تپاس، تشخيص، نبض، مرضن کان بچاءَ، علاج ۽ مرضن جي اختلاف بابت جدا جدا نمونن ۾ تفصيل سان بحث ڪيو آهي.

ذڪريا رازي جيترو پئسو ڪمائيندو هو اوترو غريبن، مسڪينن ۽ حاجتمندن تي خرچ ڪندو هو. انهيءَ خرچ جو وڏو پاڱو بيمارن، بيواهن، يتيمن ۽ شاگردن جي امداد ۾ ويندو هو. هو هڪ شاهه خرچ ماڻهو هو ۽ آئيندي جي اوني کان آجو رهندو هو، انڪري هن دولت رڳو خرچ ڪئي ۽ پنهنجي اوکيءَ ويل لاءِ هن ڪجهه به نه بچايو.

هڪ فلسفي جي حيثيت ۾ ذڪريا هڪ آزاد خيال مفڪر هو. انهيءَ دؤر ۾ مذهبي رهنمائن ۽ عالمن جي طبقي ۾ افلاطون ۽ ارسطوءَ جي افڪار ۽ خيالات کي گهڻو پسند ڪيو ويندو هو ۽ انهن جي تائيد کي علم جو معيار سمجهيو ويندو هو. ذڪريا کي افلاطون ۽ ارسطوءَ جي خيالات سان اتفاق نه هوندو هو. ان سلسلي ۾ هو نهايت واضح انداز ۾ انهن جي فڪر ۽ خيالات تي تنقيد ڪندو هو ۽ مباحثن ۾ انهن کي غلط ثابت ڪندو هو. انهيءَ جي بدران هو فيثا غورث ۽ طاليس ملطي جي فلسفي کي ساراهيندو هو. اها ڳالهه مذهبي رهنمائن ۽ عالمن کي نه وڻندي هئي، انڪري هي ذڪريا رازيءَ جا مخالف ٿي پيا. هنن ذڪريا کي غيرمذهبي خيالن جي تبليغ

ڪرڻ

ڪندڙ مشهور ڪري هن جي خلاف هڪ نڪري محاذ قائم ڪيو ۽ مٿس الزام هنيو ويو تہ هن جو آخرت تي ايمان ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ هن پنهنجن خيالن ۾ ڪٿي ڪٿي شڪ ۽ تشڪيڪ جي فلسفي جو بہ اظهار ڪيو آهي. ذڪريا رازيءَ جي مخالفن ۾ احمد طبيب سرخسي ۽ ناصر خسرو جهڙا عالم ۽ فلسفي بہ شامل هئا، جن هن جي ظاهرظهور مخالفت ڪئي. پر جيئن تہ هو هڪ وڏو طبيب هو ۽ گهڻو ڪري ماڻهو هن جي ناراضپي کان ڊڄندا هئا، تنهنڪري اهڙا سڀ مخالف ذڪريا رازيءَ جي حياتيءَ جي آخري زماني ۾ زياده اڳيري ساهمون آيا ۽ هن جي مخالفت ڪري عام راهہ کي هن جي برخلاف ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا.

ذڪريا رازيءَ جون اکيون ڪيماسازيءَ جي دؤر ۾ دوائن جي دونهين جي ڪري خراب ٿي ويون هيون ۽ سڄي عمر لاءِ ان جي نظر ڪمزور ٿي ويئي هئي. انهيءَ ڪري آخري عمر ۾ هو نابين ٿي ويو هو ۽ ڏهہ-ٻارهن سال ڏاڍي تڪليف ۾ گذاريائين. انهيءَ دؤر ۾ مخالفن جي عداوت ۽ پنهنجي گهٽتائيءَ جي ڪري هن جو ضعيفيءَ وارو زمانو ڏاڍين تڪليفن ۾ گذريو. آخر اهڙيءَ خراب حالت ۾ سن ۹۳۲ عيسويءَ ۾ ۹۲ سالن جي وڏيءَ ڄمار ۾ هن پنهنجي اباڻي شهر رئي ۾ وفات ڪئي.

جيئن تہ اڳ ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ ذڪريا رازي اڍائي سؤ کان مٿي ڪتاب لکيا آهن، جن ۾ فلسفي، ڪيميا ۽ طب جا ڪتاب وڏيڪ تعداد ۾ آهن. انهن ڪتابن جي ڪري ئي ذڪريا رازيءَ کي سدا حيات شهرت ملي آهي. هن مختصر مضمون ۾ انهيءَ فلسفي، مفڪر ۽ اسلامي دنيا جي وڏي شخصيت جي سڀني ڪتابن جو تعارف ممڪن ڪونهي، البت ڪن تمام مشهور ۽ وڏن ڪتابن جو ذڪر ٿي سگهي ٿو.

الحاوي: هيءُ ڪتاب طب جي انسائيڪلوپيڊيا آهي، جنهن ۾ مختلف ملڪن ۽ قومن جي طب جو بيان، طب جي تاريخ، خواص الادويہ جو ذڪر، تشخيص برض، نبض، مرضن ۽ انساني جسم جي سڀني عضون جي مرضن جو بيان ڪري ان جو علاج ٻڌايو ويو آهي. خاص ڪري پراڻن مرضن ۽ ان جي خاص خاص مريضن ۽ مرض جي خاص خاص ڪيفيتن کي بيان ڪري ۽ ان جو علاج پنهنجي تجربي جي روشنيءَ ۾ ٻڌايو ويو آهي. هيءُ ڪتاب طب جي تاريخ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ سڄيءَ دنيا ۾ مشهور آهي. پنجويهن جلدن ۾ لکيل هيءُ وڏو ڪتاب مصنف ۽ مؤلف جي انتقال کان پوءِ مرتب ڪيو ويو. ذڪريا رازيءَ کي پنهنجن ڪمن کان ايتري فرصت نہ ملي، جو هن ڪتاب کي پاڻ مرتب ڪري سگهي ها، انڪري آل بويہ جي خاندان جي حڪمران رڪن الدولہ جي وزير ابوالعميد، جيڪو ذڪريا رازيءَ جو مداح ۽ قدردان هو، عالمن ۽ حڪيمن جي هڪڙي ڪاميٽي ٺاهي 'الحاويءَ' کي پنجويهن جلدن ۾ مرتب ڪرايو. انهيءَ ڪتاب جو پهريون لاطيني ترجمو سن ۱۴۸۹ عيسويءَ ۾ ٿيو ۽

وري ساڳيو ترجمو سن ١٥٤٢ عيسويءَ ۾ شايع ٿيو. هينئر هيءُ ڪتاب دنيا جي ڪيترين نامور زبانن ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي.

المنصوري: الحاويءَ جي مقابلي ۾ هيءُ هڪ ننڍو ڪتاب آهي ۽ جيئن ته نالي مان ظاهر آهي، رئي جي حاڪم منصور بن اسحاق جي نالي منسوب ڪيل آهي. هيءُ ڪتاب سيني ڪتابن کان وڌيڪ مقبول ٿيو، ڇو جو هر وڏو طبيب هن ڪتاب کي پڙهندو هو ۽ حوالي لاءِ هن کي سَنَد سمجهيو ويو آهي. ان جو لاطيني ترجمو ٽي ڀيرا ٿي چڪو آهي. پهريون ١٤٨١ع ۾ ليڊن ۾، ٻيو ١٤٩٧ع ۾ وينس ۾ ۽ ٽيون ١٥٤٤ع ۾ بيسل ۾.

انهيءَ ڪتاب کان سواءِ ذڪريا رازيءَ مختلف موضوعن تي ڪيترائي رسالا ۽ ڪتاب لکيا آهن، جيڪي طب جي تاريخ ۾ سنگِ ميل جي حيثيت رکن ٿا.

طب الملوڪ: هيءُ طبرستان جي واليءَ علي بن درهسازا جي نالي منسوب ٿيل آهي ۽ غذا جي موضوع تي بهترين ڪتاب سمجهيو ويو آهي. هن ڪتاب ۾ ٻڌايو ويو آهي ته غذا جي ذريعي بيمارين جو علاج ڪيئن ڪري سگهجي ٿو. غذائن جي خاصيت ۽ اثر بابت هيءُ ڪتاب نهايت مفيد ۽ معلومات سان ڀريل آهي. هن ڪتاب ۾ ذڪريا رازيءَ جي تجربي جو روح سمايل آهي، ڇاڪاڻ ته هو غذا جي ذريعي به علاج ڪندو هو. غذائيت بابت ان کان اڳ اهڙو ڪوبه ڪتاب موجود نه هو.

علاج الفقراءِ: هيءُ ڪتاب پنهنجي موضوع جي لحاظ کان نرالو آهي، ڇو جو ان ۾ عام ماڻهن کي مرضن جي علاج لاءِ طريقا ٻڌايا ويا آهن، جيئن معالج جي غيرموجودگيءَ ۾ علاج ڪري سگهن. اهڙن هنڌن تي جتي معالج جي ملڻ جو امڪان ڪونهي، ماڻهن کي انهيءَ ڪتاب مان وڏا فائدا ٿيا آهن- سچ پچ ته غريبن جي علاج لاءِ اهو هڪ مفيد ڪتاب آهي.

مراة الساعة: هيءُ ڪتاب اهڙين دوائن ۽ ٻوٽين بابت آهي، جن جو اثر هڪدم ظاهر ٿئي ٿو. مٿين ڪتابن کان سواءِ هيٺيان رسالا ۽ ڪتاب پڻ قابل ذڪر آهن:

- گردي ۽ مثاني جي پٿريءَ بابت ڪتاب، جيڪو سن ١٨٩٦ع ۾ ڇپيو.
- سنڌن جي سور بابت ڪتاب.
- تشخيص بابت ڪتاب.
- خوراڪ ۽ غذائيت بابت ڪتاب، جنهن جو موضوع بيمارن جي غذا آهي.
- اهڙين بيمارين بابت ڪتاب، جن جون علامتون ساڳيون هونديون آهن.
- مختلف قسم جي بخارن بابت ڪتاب.
- **ڪتاب الجدري والحصبة:** (ماتا ۽ ارڙيءَ بابت ڪتاب) هيءُ ڪتاب پنهنجي موضوع تي تمام مفيد ۽ شايد پهريون ڪتاب آهي. ان جو لاطيني ترجمو ١٤٤٥ع ۾ وينس ۾ ۽ انگريزي ترجمو ١٨٤٨ع ۾ ليڊن ۾ ٿيو.
- اکين جي بيمارين بابت ڪتاب.

● نبض جي ذريعي تشخيص ڪرڻ بابت ڪتاب.

ابوبڪر محمد ذڪريا رازيءَ جي لکيل ڪتابن بابت هيءُ مختصر ۽ نامڪمل تعارف آهي، جنهن ۾ رڳو خاص خاص ڪتابن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ان مان ظاهر ٿيندو ته هن هڪڙي شخص هڪ وڏي اڪيڊميءَ جو ڪم ڪيو آهي ۽ ايندڙ نسلن لاءِ هڪ املهه خزانو ڇڏي ويو آهي. هڪ هزار ورهين کان پوءِ به هن عظيم انسان جا تجربا روشنيءَ جي مُناري وانگر مشرق ۽ مغرب جي عالمن ۽ طبيبن کي اونداهيءَ ۾ روشني ڏيکاريندا رهيا آهن.

ذڪريا رازيءَ جي ڪارنامن، محنت، همت ۽ انسان ذات سان محبت ۽ ان جي تڪليفن کي ختم ڪري صحتمند رکڻ لاءِ سندس ڪيل ڪوشش مان سبق پرائي سگهجي ٿو. خاص ڪري ڪنهن مقصد لاءِ سڪ ۽ چاهه سان ڪم ڪرڻ ۽ ڪاميابي حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ اسان کي سبق ملي ٿو.

ذڪريا رازي ساڳئي وقت هڪ فلسفي ۽ ڪيميا جو ماهر، هڪ طبيب، هڪ مفڪر ۽ انسان ذات جو محسن هو. انسان جي خدمت ڪيترن انسانن کي جياري ڇڏي ٿي، ان جو مثال ذڪريا رازيءَ جي حياتي آهي. هزار سالن کان پوءِ به هو اڄ تائين جيئرو آهي ۽ جيئرو رهندو.

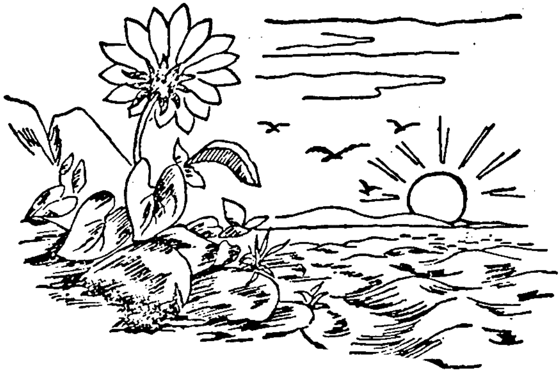

● غلام محمد گرامي

محمد بن زڪريا ابوبڪر رازي "جالينوس ثاني"

امام‌الفن، حڪيم، فلسفي، اديب، مهندس، منطقي ۽ عالمِ دين.
(٢٢٨هه-٣١٠هه)

[سرزمين ايران جي مردم خيز خطي 'ري' مان 'رازيءَ' جي نسبت سان ٻه عظيم انسان پيدا ٿيا، جي بين‌الاقوامي شهرت جا مالڪ رهيا. هڪ محمد بن زڪريا ابوبڪر رازي (٢٢٨هه-٣١٠هه)، جنهن کي امام‌الفن ۽ 'جالينوس ثاني' سڏيو ويو آهي، جو پنهنجي دؤر جو فلسفي، طبيب، منطقي ۽ عالمِ دين هو. ۽ ٻيو محمد بن عمر بن‌الحسن ابوالفضل فخرالدين رازي (٥٤٣هه-٦٠٦هه) مشهور تفسير ڪبير جو مصنف، فقه ۽ علمِ اصول، ڪلام ۽ حڪمت، فلسفي ۽ منطق جو يگانه عالم. هت ٻنهي 'رازي' جي سوانح ۽ علمي ڪارنامن جو ذڪر ڪجي ٿو، جنهن جو هڪ هزار ساله جشن هن سال علمي دنيا ۾ ملهايو پيو وڃي. — غ. م. گ]

اها هڪ تاريخي حقيقت آهي تہ اسلام انسانذات کي روشن‌ضميري ۽ حقيقت‌پسنديءَ جي دعوت ڏني آهي. علم ۽ ان جي تحصيل کي انساني زندگيءَ ۾ فرض قرار ڏنو ويو آهي. حڪمت ۽ فلسفي کي 'الحڪمة ضالة المومن' چئي پڪاريو ويو آهي تہ 'حڪمت مومن جو گم ٿيل سرمايو آهي، اهو جتان بہ هٿ اچي، حاصل ڪيو وڃي.' ائين بہ چيو ويو 'اطلبوالعلم ولوڪان باالصين'، جنهن جو مطلب آهي تہ 'علم جي طلب ڪرڻ گهرجي، توڙي جو اهو علم چين جهڙي دور دراز ملڪ مان هٿ اچي سگهي.' اهو بہ پڪاريو ويو تہ 'العلم علمان علم‌الاديان وعلم‌الابدان'. 'دنيا ۾ فقط ٻہ علم آهن هڪ دين جو علم آهي، ٻيو طب ۽ حڪمت وارو علم آهي، يعني بدن جو علم.'

تاريخ ٻڌائي ٿي تہ بنو اميہ خلافت ٦٦١-٧٥٠ع ۾ نهايت وسيع ٿي چڪي هئي. ان جون سرحدون مغرب ۾ اسپين ۽ فرانس تائين، اوڀر ۾ سنڌ تائين، ڏکڻ ۾ هندي وڏي سمنڊ تائين ۽ اتر ۾ ققفاز تائين پهچي چڪيون هيون. بنو اميہ جي راڄ ۾، دنيا جون مختلف قومون

هڪٻئي جي قريب ٿي رهيون هيون. عرب ۽ ايراني، عيسائي ۽ يهودي، ٻڌمت ۽ هندو، مجوسي ۽ صابي علم جي حاصل ڪرڻ لاءِ مختلف علمي مرڪزن تي گڏ ٿي چڪا هئا. مختلف قومن جي وچ ۾ علم ۽ حڪمت جي دولت جو تبادلو ٿي رهيو هو. عرب ۽ ايراني، مصري ۽ شامي، سنڌي ۽ هندي، رومي ۽ اسپيني، هڪٻئي جي علم ۽ حڪمت کي حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا هئا.

هي اهو دؤر هو، جنهن ۾ هڪ ملڪ جو عالم ۽ فاضل، حڪيم ۽ تاجر، سياح ۽ فلسفي پنهنجي علم ۽ تهذيب جو پيغام کڻي، ٻهاڙ ۽ سمنڊ لتاڙي، ٻين ملڪن تائين وڃي، حڪمت ۽ فيض جي پالوٽ ڪري رهيو هو. ايران جو هڪ حڪيم ۽ دانشمند، سياح ۽ تاجر هڪ طرف سنڌ ۽ هند، چين ۽ سوماترا تائين پهچندو هو ته ٻئي طرف يونان ۽ روم، اسپين ۽ فرانس تائين سير و سفر ڪندو رهندو هو. ٻين لفظن ۾ اهي حڪمت ۽ فلسفي، علم ۽ معقولات جا اهڙا پيامبر هئا، جي سنڌ ۽ هند مان اچي حڪمت ۽ فلسفو، طب ۽ علم البدن سکندا هئا، ته ٻئي طرف هتي جي قصص و حڪايات، دانش ۽ امثال جا دفتر نقل ڪري پاڻ سان نيندا هئا. ان طرح اهي ئي حڪيم ۽ سياح، يونان ۽ روم مان طب ۽ علوم طبعيه جا معياري ڪتاب کڻي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائيندا هئا. شام جا تاجر ۽ سياح تجارت لاءِ فرانس جي مرڪزي شهرن تائين پهچندا هئا.

محقق اهو تسليم ڪن ٿا ته 'شام' اهڙو مرڪز آهي، جنهن ۾ ايران ۽ روم جا باشندا صدين تائين پاڻ ۾ گڏ ملندا رهيا، انڪري شام ۾ اڄ به مختلف تهذيبن جا آثار موجود آهن. ان دؤر ۾ شام جي درسگاهن ۾ يوناني علوم ۽ سنڌي فنون ۽ حڪمت جو خاصو چرچو هو. شام جا عالم دنيا جي مختلف ملڪن جي ڪتابن جي ترجمن ڪرڻ ۾ رات ڏينهن نور نچوئي رهيا هئا.

نوشيروان (٥٢١-٥٧٩ع) پاران جندي شاپور ۾ فلسفي ۽ حڪمت پڙهائڻ لاءِ اهڙي درسگاهه جو بنياد رکيو ويو، جنهن ۾ سنڌ جي حڪيمن کان علاوه شام جي چند عيسائي عالمن کي به تدريس ۽ تعليم لاءِ رکيو ويو هو. ٥٢٩ع ۾ افلاطوني فلسفي جي چئن جي ستن حڪيمن کي جڏهن ائينس مان ڪڍيو ويو، تڏهن انهن کي نوشيروان پاڻ وٽ گهرايو ۽ کين پاڻ وٽ پناهه ڏني. انهن ستن حڪيمن ايران ۾ پهچي حڪمت ۽ فن جي وسيلي ڏاڍي خدمت ڪئي.

ان قسم جي علمي تبادلي جي ڪري مسلمانن ۾ به علم ۽ فن جي حاصل ڪرڻ جو ذوق پيدا ٿيو، انڪري مسلمانن سنڌ، هند، يونان، مصر ۽ چين جي ڪتابن ۽ حڪيمن کان دل کولي استفادو ڪيو.

بنو اميه جي دؤر ۾ فتوحات مان گڏ يوناني ڪتابن جا به ڪافي ترجما ڪيا ويا. ان طرح بنو عباسيه دؤر ۾ منصور (٧٥٤-٧٧٥ع) پاران ترجمن تي خاص ڌيان ڏنو ويو. سنڌي ۽ يوناني طبعيات ۽ طب، حڪمت ۽ فلسفي، منطق ۽ رياضيءَ جي هزارن ڪتابن کي ترجمو ڪيو ويو. ڪيترا ڪتاب عبراني، سرياني، پهلوي، سنڌي ۽ سنسڪرت زبانن مان تيار ڪرايا ويا. بهرحال، اهو موضوع نهايت تفصيل سان مطالع ڪرڻ جهڙو آهي.

ان سلسلي ۾ بنو اميه ڀاران مغرب ۾ برپا ڪيل مسلمان رياست اسپين جو اٺ سؤ سال دؤر به تاريخ ۾ سونو دؤر ليکجي ٿو. ٨ صديءَ ۾ علم ۽ فن جو جيڪو آفتاب، اسلامي مرڪز کان طلوع ٿيو، سو ڏهين صديءَ ۾ يورپ تائين پهتو. علم ۽ حڪمت جي حاصل ڪرڻ لاءِ يورپ جا شاگرد اسپين جي يونيورسٽين — قرطبه ۽ اشبيليه ۾ اچڻ لڳا. موجوده دؤر جو گائون ۽ ٽوپي، اسپين جي دانشگاهن جا علمي نشان آهن.

ان طرح بنو اميه ۽ بنو عباس جي زوال کان پوءِ ايران، علم ۽ حڪمت، فلسفي ۽ شاعريءَ جو اهڙو مرڪز رهيو، جنهن جي هر وڏي شهر ۾ عالمن ۽ صوفين، شاعرن ۽ طبيبن، حڪيمن ۽ فيلسوفن جا ميڙا متل رهيا. جتي سعدي ۽ حافظ، رومي ۽ فردوسي، عطار ۽ شبستري جهڙا شاعر پيدا ٿيا، اتي خيام ۽ بوعلي سينا، فخررازي ۽ ابوبڪر رازي جهڙا يگانهٔ روزگار سائنسدان، طبيب، حڪيم ۽ معالج پيدا ٿيا، جن جي علمي ۽ حڪمت آفرين فيض کان پوري انسان ذات مستفيد ٿي چڪي آهي.

هن دؤر ۾ سخت ضرورت آهي ته اسان پنهنجي اسلاف جي تاريخ کي مطالع ڪريون، پنهنجي تاريخي عالمن، فاضلن، حڪيمن، دانشمندن، فيلسوفن، شاعرن، صوفين ۽ بزرگن جي سوانح ۽ علمي ڪارنامن کان واقف ٿيون. ان قسم جي علمي تبادلہ سان ئي اسان جي موجوده نسلن ۾ علم ۽ حڪمت جو چاهہ پيدا ٿيندو. اها حيرت جي ڳالهه آهي ته مسلمان حڪيمن ۽ عالمن تي اڄ ڪلهه يورپ ۾ تمام گهڻو ڪم ٿي رهيو آهي. انهن جي سوانح ۽ علمي ڪارنامن تي سوين محقق ڪم ڪري رهيا آهن. انهن جي مقابلي ۾ اسان وٽ ڪو به قابلِ فخر ڪم نه ٿي رهيو آهي.

هن صحبت ۾ ابومحمد بن ذڪريا رازيءَ جي سوانح ۽ علمي ڪارنامن متعلق مختصر مضمون پيش ڪجي ٿو.

محمد بن ذڪريا ابوبڪر رازي:

ابومحمد بن زڪريا رازي، علم ۽ فن، طب ۽ حڪمت جي امام جي حيثيت سان، خاص طرح سان سرزمين ايران لاءِ، ۽ عمومي طور تي، پوري انساني تاريخ لاءِ فخر جو باعث آهي. جنهن کي دنيا جا عالم ۽ حڪيم، 'جالينوس ثاني' سڏين ٿا ۽ قاضي ابن خلڪان کيس 'امام الفن' ڪري لکيو آهي. اهلِ مغرب کيس ريزز (RHAZES) سڏين ٿا ۽ سندس ساراهه ڪندي ٿڪجن نه ٿا.

ابومحمد بن زڪريا رازي، حڪمت ۽ طب ۾ نهايت بلند پائي جي عالم، حڪيم، معالج، مصنف ۽ طبيب جي حيثيت سان، بوعلي سينا جهڙي شهرت يافته عالم سان مساوي طور تي بيان ڪيو وڃي ٿو. رازيءَ جو وطن 'ري' آهي، جو ايران جي پايه تخت طهران جي ويجهڙائيءَ ۾ آهي. ان نسبت سان کيس 'رازي' سڏيو وڃي ٿو.

رازيءَ جي اوائلي تعليم ۽ تربيت، پنهنجي علمي مرڪز 'ري' ۾ ٿي، جو ان وقت وڏن وڏن عالمن، فاضلن ۽ حڪيمن جو مرڪز بڻيل هو.

رازي جڏهن جوان ٿيو، تڏهن سندس طبيعت جو لاڙو طب ۽ حڪمت ڏانهن نظر آيو. ان سلسلي ۾ وقت جي وڏن ۽ مشهور حڪيمن کان طب جا اوائلي ڪتاب پڙهيائين، ۽ هڪ معالج جي حيثيت سان نالو ڪڍيائين.

'رازي' هڪ انسان دوست شخصيت جو مالڪ ۽ صاحبِ اخلاق عالم هو، ان ڪري سندس نرم ۽ حساس طبيعت تي بيمار ماڻهن جي اذيت ۽ تڪليف سخت اثر ڪيو. ان ڪري بيمارن جي خدمتگذاريءَ ۽ تيمارداريءَ لاءِ 'ري' جي وڏي دواخاني ۾ وڃي، بيمارن جي خدمت ڪندو رهيو. اتي سندس واقفيت هڪ پوڙهي ۽ ڪهنه مشق دوا فروش سان ٿي، جو دوائون وڪڻندو هو. رازيءَ ان سان ان ڌنڌي ۾ شراڪت ڪئي، ۽ خلق جي خدمت لاءِ ان ڪاروبار کي ڪافي وڌايائين.

ان طرح رازيءَ جي دل ۾ طب ۽ حڪمت ۾ اعليٰ مقام حاصل ڪرڻ ۽ خلق جي زياده ۾ زياده خدمت ڪرڻ جو جذبو پيدا ٿيو. رازيءَ ان سلسلي ۾ 'ري' کي الوداع چئي اچي بغداد کي وسايو.

بغداد اچي رازيءَ خليفه متوڪل بالله جي خاص طبيب علي بن زين الطبريءَ کان طب جي فن ۾ تحصيل ڪئي. رازي استاد ڪامل کان استفادي ڪرڻ کان پوءِ عملي طرح سان حڪمت ۽ طب جي خدمت شروع ڪئي. ان سلسلي ۾ آيل آهي ته جڏهن رازيءَ جي شهرت ۽ مقبوليت بغداد کان نڪري ڏورانهن ڏيهن تائين پهتي، تڏهن رازي سڌ ئي بغداد مان دوباره پنهنجي شهر 'ري' ڏانهن روانو ٿيو، جتي سندس مهارت ۽ شهرت کي ڏسي کيس 'ري' جي وڏي شفاخاني ۾ افسرالاطباء جي عظيم عهدي تي آندو ويو.

رازي، 'ري' جي شفاخاني ۾ افسرالاطباء جي عهدي تي رهندي ايا به وڌيڪ عزت ۽ شهرت حاصل ڪئي.

'ري' ۾ سندس دستورالعمل اهو هوندو هو جو هميشه شاگردن جي مختلف گروهن جي گهيري ۾ رهندو هو. ان سلسلي ۾ ٽن قسمن جا شاگرد هوندا هئا. هڪڙا اهي هئا، جي تحصيل ۽ تڪميل جي قريب هوندا هئا؛ ٻيو حلقو انهن شاگردن جي شاگردن جو هوندو هو، ۽ ٽيون حلقو، انهن ٻئي درجي وارن شاگردن جي شاگردن جو هوندو هو. رازي انهن سڀني حلقن جي درس ۽ تدريس تي ساڳئي وقت تي نظر رکندو هو.

علاج جي سلسلي ۾ به سندس عجيب دستور هوندو هو. ڪو بيمار ايندو هو ته پوءِ ان کي سڀ کان اول نوان ۽ زير تربيت شاگرد تپاسيندا هئا. انهن کان ڪجهه زور هوندو هو ته پوءِ انهن کان مٿينءَ جماعت وارا شاگرد بيمار کي جاچيندا هئا. اگر انهن کي

۽ مرض سمجهه ۾ نه ايندو هو ته پوءِ اعليٰ تعلير يافته شاگردن جي حلقي تائين بيمار کي پهچايو ويندو هو. اگر انهن کان بہ مرض جي تشخيص اطمينان جهڙي نہ ٿي سگهندي هئي ته پوءِ آخر ۾ ڪيس رازيءَ جي خدمت ۾ پهچايو ويندو هو. ان طرح هڪ ڏينهن ۾ هزارها بيمارن جو علاج ٿي سگهندو هو ۽ ان سان گڏ سڀني شاگردن جي مهارت ۾ اضافو ٿيندو رهندو هو.

رازيءَ جي شهرت ڏسي ڪيس دوباره 'ري' سان بغداد گهرايو ويو، جتي ڪيس بغداد جي شاهي شفاخانه 'بيمارستان عضديءَ' جو "افسرالاطباء" مقرر ڪيو ويو. رازي ان جليل عهدي تي ڇهن سالن تائين ڪم ڪندو رهيو. اهو شاهي شفاخانو بغداد جو سڀني کان وڏو شفاخانو هو، دارالخلافه ۾ ان قسم جو ٻيو ڪوبه شفاخانو نه هو.

ان شفاخانه جي ساليانه خرچ پکي لاءِ "عضدالدوله" ٻاران هڪ جاگير وقف ڪيل هئي، جنهن جي ساليانه پيدائش ساڍا ست لک رپيه (هن وقت جي حساب سان ڏيڍ ڪروڙ) هئي. ان گرانٽ کان سواءِ ڪروڙن رپين جا عطيا بہ ملندا هئا، جي سڀ شفاخانه جي خرچ لاءِ مٿس پورا ٿيندا هئا.

رازيءَ جي ماتحت بيشمار طبيب ۽ حڪيم، جراح ۽ معالج، ڪحال (اکين جو علاج ڪندڙ) ۽ تيماردار (ڪمپائونڊر) ڪم ڪندا رهندا هئا.

تصنيفات: ان دور ۾ رازي طب جي فن ۾ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم بہ ڪندو آيو. سندس تصنيفات جو انداز ابن‌النديم بغداديءَ ١٤١ لکيو آهي، جن ۾ ١١٣ ضخيم ڪتاب آهن ۽ ٢٨ ننڍا ڪتاب آهن. پر هن وقت تائين اسان کي فقط ١٣٣ ڪتابن جا نالا ملي سگهيا آهن.

حاوي: رازيءَ جي سڀني ڪتابن ۾ 'حاوي' نهايت مشهور ۽ ضخيم ڪتاب آهي. رازيءَ ان ڪتاب کي قصن، داستانن ۽ افسانن جي ڍنگ تي لکيو آهي، جنهن جي دلڪشي ۽ دلچسپي، افسانن ۽ ناولن کان بہ وڌيڪ ڪشش‌انگيز آهي.

ان ڪتاب ۾ مريضن جي مرض، ان جي تشخيص، ان جي معائني ۽ ان کان پوءِ ان جي علاج متعلق بيش‌بها معلومات ڏني وئي آهي. اهو سارو مواد حڪايتن ۽ داستانن جي اسلوب ۾ قلمبند ڪيو اٿس.

'حاويءَ' جي مقبوليت ۽ معيار متعلق پروفيسر برائون لکيو آهي ته "بيشڪ هن قسم جي اسلوب ۽ پيشڪش جو قدر ڪرڻ گهرجي، جو حڪايتن جي رنگ ۾ آيو آهي. لازم آهي ته ان مان گهٽ ۾ گهٽ فائدو حاصل ڪيو وڃي."

ابن نديم بغداديءَ ١٤١ ڪتابن سان گڏ ٻن نظمن جي موجودگي بہ ثابت ڪئي آهي. افسوس هي آهي ته رازيءَ جا ڪافي ڪتاب ضايع ٿي چڪا آهن، تاهم جي ڪتاب بچيل آهن،

تن مان ئي 'رازيءَ' جي فن ۽ علم، فضل ۽ ڪمال جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. سنڌس ٻن نظمن جو ٻئي ڪنهن به هنڌ ذڪر نہ مليو آهي.

يورپ: ابو محمد بن زڪريا ابوبڪر رازيءَ جي جنهن ڪتاب کي يورپ ۾ حد کان وڌيڪ شهرت ۽ مقبوليت حاصل ٿي آهي، سو آهي "ڪتاب الجدري و الحصبه". ان ڪتاب ۾ 'وڏي ماتا' (چيچڪ) ۽ 'اُرڙيءَ' تي بحث ڪيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ چيو وڃي ٿو تہ بوعلي سينا ۽ رازي ٿي آهن، جن سڀ کان اول 'وڏي ماتا' متعلق تحقيق ڪئي آهي. علاج جي سلسلي ۾ ڳانءِ جي اوھ مان جراثيم حاصل ڪري، انجيڪشن جي ذريعي مريض تي استعمال ڪرڻ جي نشاندهي بہ سڀ کان اول بوعلي سينا ۽ رازيءَ ڪئي آهي. يورپ صدين کان پوءِ ان جي تقليد ڪندي، 'ٽڪا' ايجاد ڪيا آهن. اڄڪلهہ وڏي ماتا ۽ اُرڙيءَ جو علاج، ٽڪن کان وڌيڪ ٻيو ڪوبہ ناهي.

ماتا ۽ اُرڙيءَ متعلق "ڪتاب الجدري و الحصبه" يورپ ۾ انگريزي ۽ لاطيني زبانن ۾ ڪيئي ڀيرا ترجمو ٿي چڪو آهي. هن وقت دنيا جي سڀني مهذب ۽ علمي زبانن ۾ ان ڪتاب جا ترجما شايع ٿي چڪا آهن.

ان سلسلي ۾ 'نيوگر' جو چوڻ آهي: "شڪر آهي جو هي ڪتاب اسان جي هٿن ۾ آهي، جنهن کي حسين ۽ خوشنما زيور چئي سگهجي ٿو. اِهو اسان کي مسلمانن جي طبي ذخيري مان هٿ آيو آهي. هي رسالو سڀ کان اول ١٨٧٢ع ۾ 'بيروت' مان نهايت معياري انداز ۾ ڇپيو آهي."

گرده ۽ مثانو: گرده ۽ مثانہ جي بيمارين تي بہ رازيءَ جو هڪ معياري ۽ تحقيقي رسالو موجود آهي، جنهن ۾ 'پٿريءَ' جو بہ ذڪر ڪيل آهي. ان جو نالو آهي "مقالة في الحصي في الڪلي و المثانہ". هي رسالو ١٨٩٦ع ڌاري يورپ ۾ عربي متن ۽ فرينچ ترجمي سان گڏ شايع ٿي چڪو آهي ۽ اڄڪلهہ دنيا جي هر زبان ۾ موجود آهي. ان مرض لاءِ ان کان وڌيڪ ٻيو ڪوبہ ڪتاب موجود ناهي.

هڪ دلچسپ رسالو: تازو ٻہ-چار سال ٿيا آهن، جو حڪيم رازيءَ جو هڪ نهايت دلچسپ ۽ مزيدار رسالو جرمنيءَ مان شايع ٿيو آهي. ان ڪتاب ۾ ڏاڍي مزيدار انداز ۾ ظاهر ڪيل آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن اهڙا اتفاق ٿين ٿا جو 'نيم حڪيم خطره جان' قسم جا عطائي ۽ نيم حڪيم اهڙي ڪاميابي حاصل ڪن ٿا، جا ڪاميابي ماهرن کي بہ نصيب نٿي ٿئي. ڪتاب جو نالو آهي: "ڪتاب في اسباب الميلة القلوب الناس عن افاضل الاطباء الي اخسائهم"

حاوي ۽ براؤن: براؤن تسليم ڪيو آهي تہ "رازيءَ جي ڪتابن ۾ سڀ کان زياده مشهور ۽ ضخيم ڪتاب 'حاوي' آهي، جنهن کي ان فن جي 'انسائيڪلوپيڊيا' چئي سگهجي ٿو."

ان ڪتاب 'حاوي' جا ڪل ٽيهہ جلد آهن. ان ۾ طب ۽ حڪمت، علاج ۽ دواسازيءَ متعلق تدبير دؤر جي حڪيمن جي ساري معلومات کي گڏ ڪيو ويو آهي. ڪتاب ايترو تہ

ضخيم آهي، جو ڪڏهن ڪنهن هڪ ڪاتب اها دعويٰ نہ ڪئي آهي تہ مان اڪيلو ان جو نقل تيار ڪري سگهندس. ان جي نقل لاءِ ڪافي ڪاتبن جي ضرورت ٿئي ٿي.

برائون وڌيڪ لکي ٿو: ”اهو ياد رکڻ گهرجي تہ ’حاوي‘ جو مڪمل عربي متن اڄ تائين شايع ٿي نہ سگهيو آهي. سڀ کان اول ان جو مڪمل ترجمو فقط لاطيني زبان ۾ ڪيو ويو آهي. پيو تہ هن عظيم الشان تاليف جو پورو اڌ حصو اڄ دنيا ۾ موجود ناهي.“

ڪتاب ’حاوي‘ جي جلدن جي موجودگيءَ متعلق برائون نشاندهي ڪندي لکيو آهي تہ

”ان جا ٽي جلد برطانوي عجائب گهر ۾ آهن ۽ ٻيا ٽي جلد بوڊلين لئبرريءَ ۾ آهن. ٻيا چار يا پنج جلد ايسڪوريل لئبرريءَ ۾ موجود آهن. چند جلد ميونچ ۽ پيٽروگريڊ جي ڪتبخانن ۾ موجود آهن. ان طرح ڪتاب ’حاوي‘ جا چند انتخاب برلن ۾ موجود آهن.“

حڪيم نيرواسطيءَ جو چوڻ آهي تہ ”خوش قسمتيءَ سبيان، حڪيم اجمل خان مسيح الملڪ مرحوم جي ڪاليج لئبرريءَ ۾ ’حاويءَ‘ جا چند حصا موجود آهن، پر اهو پتو نہ پئجي سگهيو آهي تہ تقسيم کان پوءِ پيدا ٿيل طوفانن ۽ حادثن ۾ حڪيم اجمل خان مرحوم جي ڪتابن جو ڇا ٿيو ۽ ’حاويءَ‘ جو ڪهڙو حشر ٿيو؟“

علم ڪيميا: علم ڪيميا ۾ رازي، ٻين عالمن ۽ حڪيمن کان ٻن طرحن سان ممتاز مقام حاصل ڪيو آهي. سڀ کان اول تہ ’رازي‘ ئي پهريون حڪيم آهي، جنهن هر مادي چيز جي صحيح ورهاست ڪئي آهي. ٻيو هي تہ سڀ کان اول رازي ئي آهي، جنهن ڪيميائي اوزارن ۽ انهن جي استعمال متعلق نهايت صفائيءَ ۽ چٽائيءَ سان وضاحت ڪئي آهي.

رازيءَ کان اڳ گذريل ڪيميادان، مادي چيزن کي ”جسم، روح ۽ جوهر“ ۾ تقسيم ڪندا هئا، ليڪن رازيءَ انهن کي رد ڪري، مادي چيزن کي ’حيوانات‘، ’جمادات‘ ۽ ’نباتات‘ ۾ ورهايو آهي، جنهن کي جديد زماني جي سائنسدانن ۽ ڪيميادانن بہ تسليم ڪيو آهي.

يورپ جي عالمن اهو تسليم ڪيو آهي تہ سڀ کان اول رازي ئي آهي، جنهن ”وزن“ تي تجربا ڪيا آهن. ان طرح علم ڪيميا جي تمام گهڻين ايجاد ٿيل چيزن جو باني بہ رازي آهي.

مرهم سيماب: رازيءَ جي فني تخليق ۾ مرهم سيماب (پاري جو ملم) کي ڏاڍو ساراهيو ويو آهي.

چنانچہ ڊاڪٽر ڊانلڊ ڪيمبل جو چوڻ آهي تہ ”رازي ئي پهريون سائنسدان آهي، جنهن سڀ کان اول عرب لاطيني مغرب کي ’مرهم سيماب‘ سان روشناس ڪيو آهي.“

تصنيفات: ’علم ڪيميا‘ تي رازيءَ جا ڪيئي ڪتاب لکيل آهن، جي نهايت مشهور آهن. ’ڪتاب الاحجار‘، ’ڪتاب الاسرار‘، ’ڪتاب الرد علي‘ ڪندي في قوله بامتناع الڪيميا‘. اهو آخري ڪتاب، مشهور ڪيميادان ۽ فيلسوف ’يعقوب الڪنديءَ‘ جي ان خيال جي رد ۾ آهي، جنهن ۾ ڪنديءَ ڪيميا متعلق ڪي مشڪلاتون بيان ڪيون آهن.

رازيءَ متعلق سڀني سوانح نگارن جو چوڻ آهي ته رازي نهايت بااخلاق، سخي ۽ فياض انسان هو: ساري عمر انسان ذات جي خدمت لاءِ جدوجهد ڪيائين. طب ۽ حڪمت ڪي مطالع ۾ ڪيائين ۽ ان سان گڏ هزارن شاگردن کي به تيار ڪيائين ۽ ان سان گڏ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم به ڪندو رهيو. ايران جي سرزمين کي رازيءَ جي شخصيت تي ناز ڪرڻ گهرجي.

رازي آخري ۾ سال نابين رهيو، ان هوندي به طب ۽ حڪمت جي خدمت ڪندو آيو.

پيدائش ۽ وفات: رازيءَ جي پيدائش ۽ وفات متعلق سوانح نگارن ۾ سخت اختلاف موجود آهي.

ڊاڪٽر ڊانلڊ ڪيمبل جو چوڻ آهي ته رازيءَ جي زندگيءَ جو زمانو ۱۸۴ع کان وٺندي ۹۲۶ع تائين متعين ڪري سگهجي ٿو، ۽ ابن ابي اصيبعہ رازيءَ جو سن وفات ۹۹۹ع لکي ٿو.

علامہ جمال‌الدين بن ابوالحسن علي بن يوسف‌القفطي، پنهنجي ڪتاب 'تاريخ‌الحڪماء' ۾ قاضي صاعد بن الحسن‌الاندلسي جو قول بيان ڪيو آهي ته رازيءَ جي وفات جو سال ۳۲۰هہ آهي.

ان سلسلي ۾ پروفيسر نڪلسن، مصنف 'تاريخ‌ادب‌العرب' ۾ رازيءَ جي وفات جو سال ۹۲۳ع مطابق ۳۱۳هہ لکيو آهي.

ان طرح ڪتاب 'ڪشف‌الظنون' جي تجريد "عقودالجواهر" ۾ درج آهي: "توفي سنة احدي عشره و ثلث ماة و روي عن ابي‌الخير ابن سوار انه توفيٰ سنة نيف و تسعين و مأتين" - يعني ابوبڪر رازي ۳۱۱هہ ۾ فوت ٿيو ۽ ابوالخير بن سوار جي تحقيق موجب رازيءَ جي وفات جي تاريخ ۲۹۰هہ کان ڪجهہ وڌيڪ زماني تي ٿي.

انهن بيانن مان واضح ٿو ٿئي ته رازيءَ جي وفات جي تاريخ ۳۱۰هہ جي ويجهو هئي ۽ سندس ولادت ۲۲۸هہ ۾ ٿي ۽ سندس عمر ۸۲ سال هئي، ان تي سڀني جو اتفاق آهي.

ان سلسلي ۾ ابن شيران پنهنجي تاريخ ۾ لکيو آهي ته "رازيءَ جي وفات جو سال ۳۶۴هہ آهي.

بهرحال، القفطيءَ جو ڏنل سال غلط آهي ۽ ابن شيران جو ڏنل سال ته بنهہ غلط آهي.

علامہ قفطيءَ جي نظر ۾ رازي: تاريخ‌الحڪماء جو مؤلف علامہ قفطي، رازيءَ متعلق هن طرح رقمطراز آهي:

"هڪ مشهور اسلامي فلسفي، مهندس، منطقي ۽ طبيب، جو اوائلي عمر ۾ راڳ ۽ ساز جو شوقين هو ۽ نهايت مهارت سان سارنگي وڄائيندو هو، ان کان پوءِ حڪمت ڏانهن رجوع ڪيائين ۽ ان ۾ وڏو مقام حاصل ڪيائين."

ابن جلجل اندلسيءَ جي راءِ: مشهور عالم ابن جلجل اندلسي لکي ٿو: "مشهور اسلامي اديب ۽ طبيب محمد بن ذڪريا رازي، پهريائين 'ري' ۽ پوءِ بغداد جي شفاخاني ۾ طبابت جو فرض ادا ڪندو هو. اوائل ۾ سارنگي وڄائيندو هو ۽ ان فن ۾ وڏو

ڪمال حاصل هوس. ان ڪان پوءِ فلسفي ۽ طب ڏانهن متوجهه ٿيو ۽ انهن فنن جي گذريل وڏن عالمن وانگر پنهي فنن ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. 'رازيءَ' فن طب ۾ نهايت عمدا ڪتاب لکيا آهن."

ان ڪان پوءِ ابن جلجل هيٺين مشهور ڪتابن جا نالا پيش ڪيا آهن.

١- الجامع، ان ۾ ستر مقالا آهن. ٢- اهو ڪتاب جو منصور بن خاقان ڏانهن لکي موڪليو هئائين. ٣- ڪتاب الاقطاب. ٤- الطب الملوڪي: جو ڪتاب طبرستان جي حاڪم علي بن دهسوزان ڏانهن لکي موڪليو هئائين. ٥- ڪتاب في التقسيم و التشجير. ٦- ڪتاب في الدساڪير و العزل. ٧- في الطب الروحاني. ٨- ڪتاب في النفس. ٩- ڪتاب في الجدري و الحصبه. ١٠- ڪتاب الفصول. ١١- ڪتاب الشڪوڪ، هي ڪتاب بقراط ۽ جالينوس تي لکيل آهي. ابن جلجل وڌيڪ لکي ٿو ته "ان طرح ڪيميا تي ٻارهن ڪتاب لکيائين. سندس چوڻ هو ته سون بنائڻ ممڪن آهي، محال ناهي."

آخري عمر ۾ رازي اکين جو نور وڃائي ويٺو. ان متعلق ڪنهن دوست آپريشن لاءِ مشورو ڏنس، ان جي جواب ۾ چيائين: "دنيا کي ڏسي ڏسي ٿڪجي پيو آهيان! وڌيڪ ڏسڻ جي ضرورت ناهي!"

رازي المڪتفي جي دؤر ۾ زنده هو ۽ المقتدر جو به ڪجهه زمانو ڏٺائين."

محمد بن اسحاق النديم جي راءِ: محمد بن اسحاق النديم لکيو آهي: "رازي پنهنجي زماني ۾ يگانه روزگار ۽ بي نظير عالم هو. قديم عالمن جي علم ۽ فن، خاص ڪري طب جو وڏو فاضل هو. سير و سفر جو به ڏاڍو شوقين هو. سندس خليفه منصور سان دوستانه تعلقات هوندا هئا. 'ڪتاب المنصوري'، منصور جي لاءِ لکيو هئائين."

ابوالحسن الوراق (هڪ نسخي ۾ محمد بن الحسن الوراق آيل آهي) جي راءِ: لکي ٿو: سون 'ري' جي هڪ پيرمرد بزرگ ڪان 'رازيءَ' متعلق چند سوال پڇيا، جواب ۾ ٻڌايائين: 'رازيءَ' جو مٿو وڏو هو، چهرو روشن، نڪ ڊگهو، اکيون ويڪريون ۽ ڏاڙهي پربل. هر خيال کان ناهوڪو نظر ايندو هو. جڏهن طب ۽ حڪمت جو درس ڏيندو هو، تڏهن سندس چوڌاري شاگردن جون مختلف ٽوليون ويٺل هونديون هيون. جڏهن ڪنهن سائل جو سوال ايندو هو، تڏهن ان جو واسطو ٿئين درجي جي شاگردن سان پوندو هو، اگر مسئلو حل ٿيو ته خير، نه ته ٻئي طبقي تائين سوال ويندو هو، اگر اتي به تسلي نه ٿيندي هئي ته پوءِ پهرين صف جي شاگردن تائين سوال پهچايو ويندو هو. انتهائي مايوسيءَ کان پوءِ اهو سوال رازيءَ تائين ويندو هو 'رازي' ان تي تقرير ڪندو هو ۽ سائل ۽ سڀ شاگرد ٻڌندا رهندا هئا.

رازيءَ جي سيرت متعلق وراق، ان بزرگ جي زباني بيان ڪندي لکي ٿو:

"رازي، هڪ باخلاق، ڪريم النفس، ٻين جي ڏک درد جو ساٿي، غريبن جو رکوال، يتيمن جو ٻار، اميرن جو همدرد، مفت علاج ڪندڙ. غريبن، مسڪينن، زنن زالن ۽ شاگردن جي سالي امداد ڪندڙ ۽ سخي مرد هو. عالمن ۽ شاعرن جو هميشه سرپرست رهيو."

رازيءَ جو چيني شاگرد: 'رازيءَ' جي شهرت ۽ مقبوليت جو اهو حال هو، جو دنيا جي دور دراز ملڪن کان شاگرد ايندا هئا ۽ رازيءَ کان حڪمت ۽ طب سکندا هئا.

جوزف نيڊهم پنهنجي ڪتاب "چين ۾ سائنس ۽ تهذيب" ۾ رازيءَ جي هڪ چيني شاگرد جو هڪ عجيب غريب واقعو بيان ڪيو آهي. لکي ٿو:

"ابوالفرج ابن ابو يعقوب‌النديم، جي ڪتاب 'الفهرست' (٩٥٥ع) ۾ قديم زماني جي عظيم معالج، حڪيم ۽ ڪيميادان محمد بن ابوبڪر رازيءَ جو هڪ دلچسپ واقعو ملي ٿو. رازيءَ پاڻ بيان ڪيو آهي ته هڪ چيني اسڪالر منهنجي گهر آيو ۽ تقريباً هڪ سال تائين بغداد ۾ رهيو. پنجن-ڇهن مهينن جي تعليم کان پوءِ مون کي چيائين ته- سائين مان هاڻي پنهنجي وطن واپس وڃڻ گهران ٿو. مان اوهان جو شڪرگذار رهندس اگر منهنجي روانگيءَ کان پهريائين، ڪو جالينوس جا ١٦ ڪتاب منهنجي اڳيان پڙهندو وڃي ۽ مان پنهنجي رسم‌الخط ۾ اهي لکندو وڃان. مون ڪيس ٻڌايو ته مون وٽ ايترو وقت ناهي، جنهن مان جالينوس جي ڪتابن جو ڪو ٿورو حصو به پڙهي سگهان. ان تي اُن چيني اسڪالر چيو ته مان اوهان کي نهايت عاجزيءَ سان عرض ٿو ڪريان ته جيستائين مان پنهنجي وطن ڏانهن اُسهان، تيستائين اوهان پنهنجو سمورو ڪاروبار بند ڪري، سارو وقت منهنجي لاءِ وقف ڪيو. پيو ته اوهان جيتري به تيزيءَ سان پڙهي سگهو، مان اوتري تيزيءَ سان نقل ڪندو ويندس، آخر مون سندس ڳالهه مڃي. مون ۽ منهنجي هڪ هوشيار شاگرد، نهايت تيزيءَ سان جالينوس جي ڪتابن کي پڙهڻ شروع ڪيو. ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته اهو چيني اسڪالر اسان جي پڙهڻ کان به زياده تيزيءَ سان قلم هلائيندو رهيو. آخر اسان سوچي فيصلو ڪيو ته اهو يقين ۾ اچڻ جهڙو مسئلو ناهي ته هن ڪو درست نقل ڪيو هوندو. چنانچه اسان ڪانئس سندس لکيل هڪ تحرير پڙهائي. اسان کي اهو ڏسي عجب لڳو ته ان چيني اسڪالر لفظ لفظ درست لکيو هو. اسان ڪانئس ان جي راز جي پڇا ڪئي، ان تي ورائيائين ته اسان جي ملڪ ۾ لکڻ جو هڪ اهڙو نمونو به آهي، جنهن کي اسان مختصر نويسي (Short-Hand) چوندا آهيون. مون ان فن جي مدد سان هي ڪتاب تيار ڪيا آهن. جڏهن به اسان کا لکيت تيز لکڻ چاهيندا آهيون، تڏهن اسان اها طرز استعمال ڪندا آهيون. ان کان پوءِ اها تحرير پنهنجي مرضيءَ آهر عام خط ۾ اتاريندا آهيون.

چيني اسڪالر ان سلسلي ۾ ٻڌايو ته هن طرز تحرير کي سکڻ لاءِ، هڪ ذهين ۽ تيزفهم عالم کي به گهٽ ۾ گهٽ ويهن سالن تائين مشق ڪرڻي پوي ٿي، ايتري محنت کان پوءِ وڃي ان فن ۾ مهارت حاصل ٿئي ٿي."

(چين ۾ سائنس ۽ تهذيب- از: جوزف نيڊهم جلد -١ ص٢١٩)

هن دلچسپ حوالي مان اهو واضح ٿو ٿئي ته چين تائين محمد بن ابوبڪر رازيءَ جي حڪمت ۽ طب جا ڪتاب پهتا آهن ۽ چين ۾ به ڪيئي اسڪالر رازيءَ جا شاگرد رهندا اچن ٿا. اڄ 'چين جي طب' دنيا ۾ مشهور آهي، جا قديم چيني ۽ جديد يوناني طب تي مشتمل آهي.

الاهيات - گمراهيءَ جي فتوا: رازي پنهنجي دور جي [illegible] ۽ امام‌الفن هجڻ جي باوجود فتوائن کان بچي نه سگهيو.

علامه قفطي لکيو آهي ته

"الاهيات ۽ طبعيات تي تمام گهڻا ڪتاب رازيءَ لکيا آهن، پر الاهيات تي لکيل سندس ڪتاب، مقالا ۽ رسالا قابلِ تعريف نه رهيا. انهه فن جي راين ۽ مذهبن جي ترديد ڪري، رازيءَ پنهنجي ڪم‌فهميءَ جو ثبوت ڏنو آهي ۽ پنهنجي تائيد ۾ اهڙا دليل ۽ رايا پيش ڪيا اٿس، جي قطعاً توجهه ڪرڻ جي لائق ناهن. سندس خلاف ڪافي هنگامه‌آرائي ٿي آهي."

ان اقتباس مان واضح ٿيو ته رازي پنهنجي دؤر جي ظاهرپرست ۽ روايت پرست عالمن جي سخت‌گير تنقيد ۽ اختلاف کان بچي نه سگهيو. منهنجي خيال ۾ رازيءَ جي عظمت جو اهو به هڪ واضح دليل چئي سگهجي ٿو، جو وقت جي ڪن ڪم‌سواد ۽ سطح‌بين عالمن ۽ مفتين جي فتوائن جو هدف بنيو، جيئن اڄ تائين ٿيندو آيو آهي.

[هن مقالي جي تياريءَ ۾ هيٺيان ڪتاب پيش‌نظر رهيا. ۱- تاريخ ادب‌العربي- پروفيسر نڪلسن. ۲- تاريخ طب عربي، پروفيسر حڪيم نيرواسطي لاهوري. ۳- تاريخ‌الحڪماء مصنف جمال‌الدين ابوالحسن علي بن يوسف‌القفطي. ۴- ڪتاب "چين ۾ سائنس ۽ تهذيب" جوزف نيڊهم جلد -۱ ص ۲۱۹.]

رازيءَ جي تصنيفات: يقين آهي ته هي مقالو تشنهٔ تڪميل رهجي ويندو، جيستائين رازيءَ جي مڪمل ڪتابن (۱۳۳) جي فهرست نه ڏيندا سون. چنانچه علامه قفطي پنهنجي ڪتاب تاريخ‌الحڪماء ۾ جيڪي ڪتاب ڄاڻايا آهن، سي پيش ڪجن ٿا:

۱- ڪتاب البرهان - ٻه مقالا.
۲- ڪتاب الطب‌الروحاني.
۳- ڪتاب في انّ الانسان له خالق حڪيم
۴- ڪتاب سمع‌الڪيان - هڪ مقالو.
۵- ڪتاب ايساغوجي (ان ڪتاب کي منطق جو دروازو چيو ويجي ٿو.)
۶- ڪتاب جمل معني قاطيغورياس.
۷- ڪتاب جمل معاني انالوطيقا الاولي الي تمام‌القياسات‌الحمليه.
۸- ڪتاب هيئت‌العالم.
۹- ڪتاب الرد علي من‌استَنقَل بفصول‌الهندسه.
۱۰- ڪتاب اللذّة - هڪ مقالو.
۱۱- ڪتاب السبب في قتل ريح‌السموم - هڪ مقالو.
۱۲- ڪتاب فيماجري بينه و بين سيس المناني.

١٣- كتاب الخريف والربيع.
١٤- كتاب الفرق بين الرؤيا المنذرة و بين سائر ضرب الرؤيا.
١٥- كتاب الشكوك علي جالينوس.
١٦- كتاب كيفيات الابصار (اكين متعلق نظر ۽ بصارت تي بحث).
١٧- كتاب الرد علي التاشي في نقضه الطب.
١٨- كتاب في ان صناعة الكيمياء الي الوجوب اقرب منها الي الامتناع.
١٩- كتاب الباه هڪ مقالو.
٢٠- كتاب المنصوري في الطب، ڏهه مقالا.
٢١- كتاب الحاوي في الطب، ان جو بيو نالو آهي: الجامع الحاصر لصناعة الطب، ٻارهن مقالا.
٢٢- كتاب في ادراك مابقي من كتب جالينوس ممّا لم يذكره حنين ولا جالينوس في فهرسته، هڪ مقالو.
٢٣- كتاب في انّ الطّين المتنقل به فيه منافع، هڪ مقالو.
٢٤- كتاب في انّ الجمعية المفرطة تضرّ بالابدان.
٢٥- كتاب في الاسباب المميلة لقلوب النّاس عن افاضل الاطباء الي اخسائهم (هن كتاب متعلق هن مقالي ۾ ذكر موجود آهي.
٢٦- كتاب فيما يقدّم من الفواكه والاغذيه و ما يؤخّر.
٢٧- كتاب الرّد علي احمد بن الطيب فيما رده علي جالينوس من امرالطعم المر.
٢٨- كتاب الرّد علي المسمعي المتكلّم في رده علي اصحاب الهيولي.
٢٩- كتاب الرّد علي جريرالطبيب فيما خالف فيه من امرالتوت الشامي بعقب البطيخ.
٣٠- كتاب الخلاء و الملاء و لزمان و المكان.
٣١- كتاب تفسير كتاب اثابو الي فرفوريس في شرح مذهب ارسطو في العلم الالهي.
٣٢- كتاب الصغير في العلم الالهي.
٣٣- كتاب الي ابي القاسم البلخي في الزيادة علي جوابه و علي جواب هذالجواب.
٣٤- كتاب الهيولي المطلقة الجزيته.
٣٥- كتاب الرّد علي ابي القاسم البلخي في نقضه المقالة الثانية في العلم الالهي.
٣٦- كتاب الحصي في الكلي و المثانة (هن جو ذكر هن مقالي ۾ موجود آهي.)
٣٧- كتاب الجدري و الحصبة (هن جو ذكر هن مقالي ۾ موجود آهي.)
٣٨- كتاب الادويه الموجودة بكلّ مكان.
٣٩- كتاب الطب الملوكي.
٤٠- كتاب التقسيم و التشجير.
٤١- كتاب اختصار النبض الكبير لجالينوس.

٤٢- كتاب الرّد علي الجاحظ كتابه في انقض الطب.
٤٣- كتاب الفالج (فالج متعلق).
٤٤- كتاب اللقوة.
٤٥- كتاب مناقضة الجاحظ في كتابه في فضل الكلام.
٤٦- كتاب النقرس و العرق المدني.
٤٧- كتاب هيئة العين (اک متعلق).
٤٨- كتاب الانثين.
٤٩- كتاب هيئة القلب (دل متعلق).
٥٠- كتاب هيئة السماخ.
٥١- كتاب الاوجاع المفاصل (هن م باويهہ فصل آ٥ن).
٥٢- كتاب اقرابادين.
٥٣- كتاب الانتقاد و التحرير علي المعتزلة.
٥٤- كتاب في الخيار المر.
٥٥- كتاب سبب وقوف الارض في وسط السماء.
٥٦- كتاب في انّ الجسم محرّك من ذاته و انّ الحركة منه طبيعية.
٥٧- كتاب نقض الطب الروحاني.
٥٨- كتاب في انّ الحركة ليست مرئية بل معلومة.
٥٩- كتاب في انه لايمكن العالم ان يكون لم يزل علي مثال مايشاهد.
٦٠- كتاب في شكوك علي برقلس.
٦١- كتاب تقسيم الامراض و علاجاتها.
٦٢- كتاب تفسير كتاب فلوطرخس في تفسير كتاب طيمائوس.
٦٣- كتاب نقضه علي سهيل البلخي فيما ناقضه به في اللذة.
٦٤- كتاب في العلة التي يحدّث لها الورم من الزكام في راس بعض الناس.
٦٥- كتاب التلطف في ايصال العليل الي بعض شهواته.
٦٦- كتاب العلة في السباع و الهوم.
٦٧- كتاب الرّد علي ابن اليمان في نقضه علي المسمعي في الهيولي.
٦٨- كتاب النقض في الكيال في امامة.
٦٩- كتاب نقض كتاب التدبير.
٧٠- كتاب اختصار كتاب جالينوس في حيلة البرء.
٧١- كتاب تلخيصه الكتاب العلل و الامراض.
٧٢- تلخيصه لكتاب الموانع الآل.

٧٣- كتاب نقض النقض علي البلخي في العلم الالهي،
٧٤- كتاب رساله في قطر المربع.
٧٥- كتاب في السيرة الفاضله.
٧٦- كتاب في جواهر الاجسام.
٧٧- كتاب في وجوب الادعيه.
٧٨- كتاب المحاصل في العلم الالهي.
٧٩- كتاب دفع مضار الاغذيه.
٨٠- كتاب رساله في العلم الالهي لطيفة.
٨١- كتاب في علة جذب حجر المقناطيس.
٨٢- كتاب الرد علي سهيل في اثبات المعاد.
٨٣- كتاب في انّ النفس ليست بجسم.
٨٤- كتاب النفس الصغير.
٨٥- كتاب ميزان العقل.
٨٦- كتاب في السكر (به مقالا أهن).
٨٧- كتاب القولنج (هك مقالو آهي).
٨٨- كتاب تفسير جالينوس بفصول بقراط.
٨٩- كتاب الفصول و يسمّي المرشد.
٩٠- كتاب في الاشفاق (الاشتقاق) علي أهل التحصيل من المتكلمين والمنطقيين.
٩١- كتاب في الابنة وعلاجها.
٩٢- كتاب نقض كتاب الوجود لمنصور بن طلحه.
٩٣- كتاب مايدعي مين عيوب الاولياء.
٩٤- كتاب في آثار الامام الفاضل المعصوم
٩٥- كتاب في الاوهام والحركات والعشق.
٩٦- كتاب في استفراغ المحمويين قبل النضج.
٩٧- كتاب في الامام والماموم المحقين.
٩٨- كتاب شروط النظر.
٩٩- كتاب خواص التلاميذ.
١٠٠- كتاب الاراء الطبيعيه.
١٠١- كتاب ترتيب اكل الفواكه.
١٠٢- كتاب خطاء غرض الطبيب.
١٠٣- كتاب مايعرض في صناعه الطب.

١٠٤- كتاب صفت مدار معجون لانظيرله.
١٠٥- كتاب ثقل الانشيين في الشعر.
١٠٦- قصيدة في الخطة اليونانية.
١٠٧- رسالة في الجبر.
١٠٨- رسالة فيما لايلعق ممايقطع البدن.
١٠٩- رسالة في تعطيش السمك والعلة فيه.
١١٠- رسالة في تدبير الماء والثلج.
١١١- رسالة في غروب الشمس والكواكب.
١١٢- رسالة في انه لايوجد شراب يفعل فعل الشراب الصحيح في البدن.
١١٣- رسالة في المنطق.
١١٤- رسالة في انه لاتصوّر لمن لارياضة له باالبرهان ان الارض كرية.
١١٥- رسالة في استدارة الكواكب.
١١٦- رسالة في كيفية الجو.
١١٧- رسالة في البحث عن الارض الطبعية في الطين ام الحجر.
١١٨- رسالة في العادة.
١١٩- رسالة في العطش و زيادة الحرارة لذالك.
١٢٠- رسالة في الثلج و قول بعض الجهّال انه يعطش.
١٢١- رسالة في علة ضيق الناظر في النور و توسّع في الظلمة
١٢٢- كتاب اطعمة المرضى.
١٢٣- كتاب في انّ العلل اليسيرة اعسر تعرّفاً من الغليظة في بعضها.
١٢٤- كتاب في قدم الاجسام وحدوثها.
١٢٥- كتاب في انّ بعض الناس ترك الطبيب.
١٢٦- رسالة في العلل المشكلة.
١٢٧- كتاب في انّ الطبيب الحاذق لايقدر علي ابراء جميع العلل.
١٢٨- كتاب العلل القاتله.
١٢٩- رسالة في صناعة الطب و وصفها و تميزها.
١٣٠- رسالة لم صار جهّال الاطباء والنساء في المدن اكثر من العلماء.
١٣١- كتاب المشجّر في الطب علي سبيل كنّاش.
١٣٢- كتاب في امتحان الطبيب.
١٣٣- مقالة فيما يمكن ان يستدرك في احكام النجوم علي راي الفلاسفة الطبيعين و من لم يقل منهم ان الكواكب احياء.

۳

افسانا

”قباحت ۽ حسن هڪ ڀيرو سمنڊ جي ڪناري تي اچي مليا. هڪٻئي کي چيائون، اچو ته وهنجون. پوءِ ڪپڙا لاٿائون ۽ وڃي پاڻيءَ ۾ ترڻ لڳا. ٿوريءَ دير کان پوءِ قباحت موٽي ڪناري تي آئي، ۽ حسن وارا لٽا اوڍي رمندي رهي. حسن به سمنڊ مان نڪري ٻاهر آيو، ۽ ڏٺائين ته سندس ڪپڙا ڪٿي ڪونه هئا. اگهاڙپ سو ڪرڻ نهايت شرمايو پئي، سو قباحت واري وڳي سان ئي ڪٽي پاڻ ڍڪيائين. پوءِ حسن پنهنجي وات وٺي هليو ويو.

”بنهه اڄ سوڌو، ماڻهو حسن کي قباحت ۽ قباحت کي حسن ڪري پيا سمجهن. تڏهن به ڪي آهن، جن حسن جو مکڙو ڏٺو آهي، ۽ اڄاڻي ويس ۾ به ان کي سڃاڻن ٿا؛ ۽ ڪي آهن، جن کي قباحت جي مڪروهه مهانڊي جي ڄاڻ آهي، ۽ حسن وارو ويس قباحت کي سندن اکين کان لڪائي نٿو.“

— خليل جبران

• عبدالقادر جوڻيجو

رُوڪيل لڙڪ

عيسو ته آپ مان ڪونه لٿو هو، پر سندس مُرڪون آپ مان لهي آيون هيون. هڪڙا جوانيءَ جا ٻُور، ٻيو وڪاري مٺان وڪارو، مينهن جي آڇل، ڪنولين جا ڏڇا مرڪون بڻجي سندس چپن تي لهي آيا هئا. پر ٻلا جي آپ ڪٿي نه به ڳڙندو هجي، پر عيسي جا ٿهڪ ضرور پيا ڳُڙندا هئا. جنهن به اڱڻ تي اچي پير چنڊيندو ۽ ٻليڪار جهليندو، ان اڱڻ تي ڪل ٻوڪ جا ڳل هاري هليو ويندو، پويان رکو روح جي هڪار پيئي ٽڙندي.

پرواهه به ڪهڙي هُيس. نه ڪنهن جي آئي ۾ نه ويئي ۾. نه ڪنهن کي ڪو چرڪو ڏئي جو ساڙ ڪري. واڙا مال سان ڀريل، چوٽريون ڪير سان ڀريل ۽ دل اولاد سان ڀريل هئس. ڏيٺي ويٺي سندس ڳهر سرحدن جي ويجهو هو، پر انهيءَ جو به ڪو اهڙو ڪڙڪو ته ڪونه هوس جو مُرڪن جي روشن ليڪن ۾ ڪاري ڪنڊڇي ريڊ وجهي ڇڏي. مڙس ساموان مڙس آهن، ڪير ڪنهن جي ڳهران ڪونه ٿو ڪاڻي، هرڪو پرائيءَ ماءُ جو پُٽ آهي.

سو سائين، جنڊڙيءَ جون ٿهيل ٺڪيل واٽون هيون، جن تي ٻيو هلندو هو. ڏينهن جو سال سان، لٽ ڪلهي تي، الله ڙي واهي. هل هلان، وٽ وٺان، شام جو چوٽري هٿ ۾، ٻاڪرن ڦرن پويان ڳهٽيون، ڦر جهلتان ڪونه ٿيا ڪڪرن پويان ڊوڙٽو ٿيو، جوٽس جي بدن جي سمنڊ کي به شام جو ڦرن پويان ڊوڙندي ڇُلڪڻ جو وقت ملندو هو. رات جو وري ڳهر جي اڱڻ تي ڊوڙلڊڙ هلڪي ٺنڊاڪي هوا جا جهپ، اک کُلندي وري ٻوربي، وري کُلندي، آهستي آهستي ٿي ننڊ نبض نبض ۾ ڊوڙي ويندي. صبح جو وري لٺ ڪلهي تي، جوڳي نه ميت ڪنهن جا.

آها بدي جي آجهائل آجهائل شام هئي. هوا جون نبضون ڳهر سان ڀريل هيون. لهنڊڙ سج جي ڪرڻن ۾ ٻيلاڻ جو زهر ڀرجي، ساون ڳاهن تي وهانجي ويو هو. آپ بلڪل صاف هو. ڪٿي ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ ڪا اولٽو ڪڪري ٿي ڏناڻي جيڪا سج جي روشني جهٽي ڌڳي اٿي هئي. عيسو به تڪجي ٿڪجي اچي وٽاڻ تي ڦرن جي واڙي مٿان ٻيهي رهيو. بدي جو سهڻو سرءُ جي منڊ ۾ اٺين ٿي پيو بٽ ٿڻندو، اوباسيون ايندين ۽ آرس پيو ٿيندو. هلندي جي ههڙيءَ ڪچ جي منڊ ۾ جهڻ جي ولي کي ڪو دپ ڏيٺي ويو ته خيرن جو شام جو پيو به رلين ۾ هوندو. سو عيسي جيئن ڊينگر ۾ هٿ وڌو ته ڪيس اوباسي آئي، هٿ روڪجي ويس، ٻن-ٽن

ڦرن هيٺان هٿن ٻنهي جي ڪوشش ڪئي، سندس ڇهري تي مرڪ اڀري آئي ۽ ڊينگر کي چيڪ ڏنائين. سڀ ڦر ٻاهر نڪري هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙڻ لڳا.

”آئي ٻه ٻڪا ڪٿي ڪيا اٿئي؟“ جونس ڦرن کي آڏو ٿيندي چيو.

”ٻه چا ٿيو.“ مُرڪندي چيائين.

”چا وري ڪجاڙي جو، مٿا ڏاٽي ڪونه ويندا؟“

”ٻهنجون مائون اٿن، ڏاتن ته ڪو ڏوهه ته ڪونه ڪئين.“

”ها! ٻوهه ڪائج ڪتو ته ڪاراپائين ناهي.“ جونس ڦرن کي واريندي ڪڪ ٿيندي چيو،

”روز آهي سو وٺا پريو ٿو ٻئي.“

”ڪٿي ڪونه پيندس.“

”توڪي چا آهي، مٿو منهنجو ڦاٽندو. آءُ ته پانيان ٿي مانيءَ تي آڪڙي ڪهاڙيءَ سان پيو ايندين.“

”ها، اڳ ۾ ته توڪي ڪهاڙين سان سڙهي ڇڏيو اٿو، باقي هاڻ توڪي ماريندس، جو اچي بتال ٿي آهين.“

”بتال آءٌ ڪونه ٿي آهيان. تون اچي.......“ جونس جي چپن تي ايندڙ لفظ چرڪ کائي بيهي رهيا. ”اٿي مران!“

”چو چا ٿيو؟“ عيسي چرڪ پريو ۽ اوڏانهن نهاريائين، جتي جونس جي نگاهه ڄميل هئي.

”ٻڪري ٺيڪ ڪانهي چا؟“

”هوءَ ڇانوري ڪانجهاتي ڪانه بيٺي آهي.“

ٻئي جڻا هلي اچي ٻڪريءَ وٽ بيٺا. ٻڪري بت ڪوئيو، ڪنڌ لاڙي، وڏا وڏا ساهه ٻئي ڪنيا. ٻچڙون پرجي ويون هئس، اکيون ٻوريل ۽ ٽنگون ٻئي ڏکيس. ٻنهي جون نظرون ٻڪريءَ تان هٽي هڪٻئي سان وچڙي ويون، جڻ نگاهن جون ليڪون نه هيون، ويچارن جون لارون هيون، جيڪي هڪڙي ذهن کان ٻئي ذهن ۾ گهيڙي رهيون هيون.

”هاڻ چا ٿيندو؟“ جونس ڪڇي.

”بچڻ مشڪل اٿس.“ پلا ڏنگٽي ڪٿي اڄ ته ڪٿي ڏنگيوس، من بچي پوي.“ جونس ڏنگٽي ڪڻڻ لاءِ جيئن وڃي لوڙهي اندر ڊري ته ٻڪري ويهي رهي ۽ ٿورو وقت رکي پيٽ ڪري پاسي پر ليٽي رهي، منهن مان گجي اچي ويس، بت سيٽجي ۽ اکيون ڦري ويس. هن آپ ڪوڙي هيٺ ويهي ٻڪريءَ کي چڱيءَ طرح نهاريو، سندس ڇهري تي ويچار جو جهونڪو آيو، سندس بدن ۾ انديشي سرڙاٽ ڪيو ۽ نڙيءَ وٽ اچي ڦاسي پيو.

”خير؟ ٻڪري آهي، ماڙهو ڪونهي جو......“ هو ماٺ ڪري ليٽيل ٻڪريءَ جي پر ۾ چڱيءَ طرح ويهي سلڦي دکائڻ لڳو. سلڦي هٿ تي چنبڙي، وات ۾ وجهي تيلي هنيائين. هوا جي ٻهرينءَ ڏک تي تيلي جهٽڪو کائي وسامي ويئي. ٻي تيلي هٽڻ ٿي هو ته جونس ڊوڙندي آئي، جڻ ٻاڻ زندگي هئي جا ڪن پل ۾ اچي پهچندي ۽ ٻڪريءَ جي جسم ۾ داخل ٿي ويندي.

”ٻڪري مري ويئي.“

”هان!“ ڊوڙندڙ جونس جا هٿ پير ٻيهي رهيا. ڪر ٻهان زندگي نه، موت هئي.

”سراٻجي ويئي آهين؟“ جونس جي گهنگهور سُنهن ڏانهن نهاريندي چيائين.

جونس ٿڌو ساهه ڀريو. سندس وڏين، ڪارين، ڪوهه جيَ تري وانگر جرڪندڙ اکين ۾ لُڙڪن جي ڌُنڌ تري آئي، جيئن ڪوهيڙو ڍنڍ جي ڪپ تي تري ايندو آهي. هن جوهه جي اکين ۾ نهاريو. سندس نڙيءَ ۾ ڦاٿل ڏُک جي لهر، مُرڪ جو روپ وٺي سندس چپن تي گلن وانگر ٽڙي آئي، ڄڻ چپن تي سج اڀريو هجي. هن زور سان جونس جي ٻئن تي ٺٽ هڻي، ”هاڻ ڪونه راجُ مري ويو آهي، جو لڙڪ هارڻ ويٺي آهين.“ سندس اکين ۾ به مُرڪ جا پاچا لڙي آيا هئا.

”ها!...“ جونس ٿڌو ساهه ڀريو. ڪلهن تان سندس هٿ پري هٽائيندي چيو، ”توکي چا آهي، اِها مُنهنجي ڪيل نه توکان تڏهن به ڪونه ويندي، جڏهن مُنهنجي آءٌ به مَري رهنديس.“

”ها! بس تون هاڻ مرڻ واري آهين، ڪوهه اچي ڦيٽي ائني.“ آهائي مُرڪ.

”ڦٽي نه اٿم تڏهن پلوڙ ٻڪري اکين اڳيان چڙهيون هڻي هڻي مري رهي. توکي نه اچي مشڪري لڳي آهي. اِهولي هٿ نه جهليو ايندين نه ڏاکون ٻڌڪا.“

”هاڻ ٺهيو، گهر هل، آءٌ هن کي گيهليو پري ڇڏيو ٿو اچان.“

اُن ڏينهن رات جو اڱڻ ۾ سندس نندڙي ٻٽ جي ڊوڙندڙ ننگن سان سندس ٿهڪ وچڙي ويا ۽ جونس جي هينئين تان ڏُک جو دونهون مرڪي رات جي اونداهيءَ جي پيٽ ۾ ڏرڙ ڪندو گم ٿي ويو.

ٻئي ڏينهن نندڪي صبح جي ڌنڌ ۾ ٻڏندي ترندي، اوٻاسيون ڏيندي اچي واڙي جي ڪُهنيءَ تي بيٺو. ڊينگر جي مُنهنجي ڪي جهلي ٻري سرڪائڻ تي هو نه سندس نگاهون واڙ اندر ويٺل ٻڪرين تي پيون. هو جتي هو، اُتي جمي بيهي رهيو. مٿس پيرن ڪان وٺي ننهن تائين ويچارن جون وِيرون چڙهي آيون. ٻه-ٽي ٻڪريون مُيون پيون هيون، اڌ واڌ ڪانجهاتيون بيٺيون هيون.

”ٻڙڪي!“ سندس اکيون ڦاٽي ويون. ٻنهي هٿن سان ڊينگر جي مُنهنجي ڪي زور سان جهلي زمين ۾ ڦسيائين، ڄڻ ڪنهن شيءِ کي ٻري ٻري روڪيندو هجي، ٻر خيالن جون لهرون ڪرَ ڪٽي سندس روح جي پٽين سان ٽڪرون هڻڻ لڳيون. سنڪو ٻئي ٻين، ”هاڻ اهڙي ڪاڻ ٻچندي جوڪٽي چانهه جو ڍُڪ ٽني. ٻيو نه ٺهيو رُڪائو لاهه ڪيڏي ڇڏيندو.“ هُو ويچارن جي لهرن تي لُڙهندو ويو-هيٺ مٽي، هيٺ مٽي، ٻڌ تران. ”مال ڀتاري تان به اچي ڪٽي اٿس.“

”ٻوءِ چا آهي، مال ملڪيت اچڻي وڃڻي شيءِ آهي.“ ڪجھ وقت ڪان ٻوءِ ويچار جي چوليءَ ڦيڻ ڪري هيٺ لاهه ڪاڏو ۽ هيٺ لهندي ويئي.

”الله مالڪ آهي، ڪونه ڇڏيندو.“ سندس چهري تي سڪون جون ريکائون ميڙنديون آيون. هو مٿ ڪري ڪنڌ لاڙي وک وک ۾ ڏيندو اچي گهر ۾ گهڙيو.

"خير ته آهي." جوڻس سنڌس ڇهري ۾ ڇپيل طرح ڪجهه ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي، پر
هلڪيءَ هلڪيءَ لاٽ ڪان سواءِ ڪيس ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه آيو.

"ٻڪرين ۾ ڪَرڪي اچي پڪڙي آهي." ڏاڏي مالارسان لفظ لوڙهي ڇڏيائين.

"هان!" جوڻس جو ٻاڪو قائل رهجي ويو.

"ڳالهه ٻڌائي ڦاٿاسين، هاڻ ٿيو روح راڙو شروع. ٻڪريون آهن، ماڻهين ته اچا جيئري آهي." سنڌس ڇپن تي سُرڪ لُڙهي آئي. ٻهريون جو ڏڪ ڀڄايو هنائين.

....

ونڊ ڦوٽ جي مُند، جيڪا پنهنجي ڇاتيءَ تي هڪاڪار جا جهونا ڪٽي آئي هئي، سا آهستي آهستي پنهنجا اڏرندڙ ڪپڙا ويڙهيندي، پير سيريندي، پهاڙيءَ جي سڳنڌ ڇڏيندي، ملڪ ڇڏي ويئي. وڃڻ وارن کي ڪير ٿو جهلي، پلا جي ڪو جهلي به ته رڳو هوا جو جهونڻو هٿ ۾ ڦٻندس. هيت ماڻهو هڻن مان نڪريو وڃن، هيءَ ته مُند آهي. ههڙي 'وڃ سڄڻ' مند وڃي ته معنيٰ ڪُههت پوسات ٿئي، جسمن تان هوا جي لارن ٽيرڪڻ بدران پگهر جون لارون ترڪن، آپ تي ڪڪرن جا ويڙهه پڪڙجي وڃن ۽ آترينءَ هوا جي ٿوريءَ ڇهنڊ تي رمجهم رمجهم روئي وڃن. سندن لڙڪ جهڙي ڏرتي ڊيل وانگر ڪنب پڪيڙي بيهي رهي، سندس پور پور مان حياتيءَ جا رنگ ڦٽي اچن.

پر انهيءَ سال ونڊ ڦوٽ جي مند ويندي ويندي پويان واهوندي جون تيز، تڏيون ۽ ريهون ڪندڙ هوائون ڇڏي ويئي، جن واريءَ جا ڪڻ ساڻ کڻي، ماڻهن کي، مال کي خوف جي ڏنڌ ۾ ويڙهي ڇڏيو. زمين سُڪي لوٽ ٿي ويئي. ٻنيءَ ۾ بيهي پير زور سان هڻ ته جڻ پنهنجي ڇاتيءَ تي لڳندا هجن. ٻنين جي وچ ۾ بيٺل ڪنڊين جا ڪنڊ لڙي ۽ پنڪيرا ٿي ويا. پروڪو گاهه سڪي سڙي پاڙن کان نڪري ويو. مال کي ڇڪ هڻڻ وقت گاهه جي پٽ بدران واريءَ جو ڀُڪ وات ۾ هليو ٿي آيو.

عيسو اڌ رات تائين سوچي سوچي، خيال پچائي، ٿڌيءَ هوا جي لوڏي تي جهولندڙ لنڊ جي پينگهي جي جهوٽن ۾ لڙهي ويو هو.

"اڙي هيڏانهن." جوڻس ڪيس ٻانهن مان جهلي ڏوندڙيو.

"ڇا آهي؟" عيسو ڇرڪ ڀري اٿي ويهي رهيو، ليڪن ۾ ننڊ جي پاڙهاڻ هيس....

"ڇوڪرو تپجي پيو آهي." جوڻس جو آواز ڪاراٿل هو.

"هان!"

"هٿ ته لائي ڏسس، تپن جا هٽڙهه چڙهي ويا اٿس."

هُن اٿي ڇوڪر جي ٻانهن تي هٿ رکيو. ٻانهن جي گرمي سندس روح ۾ لوهه جي نرم شيخ وانگر شرڙلت ڪندي ڊري ويئي.

"تپ گهڻو اٿس، نه؟"

”ها! ڇوڪرو مرڳو الائي ڪيئن ٿي ويو آهي.“ جوڻس سچي پئي ڏڪي. ”الله سائين خير ڪج، منهنجا مولا هڪڙو ٻچڙو اٿم.“ سندس ڏڪندي جسم مان ٿيندي، ڇپن تي تڙڙي آئي، ”اڙي الله سائين... ابا اوبا ابا...“

”هون!“ ڇوڪري جي بي‌سُتي اک ٿوري کُلي.

”اڙي ابا توکي الله وڏي ڄمار ڏي... الله سائين منهنجو ٻچڙو موٽ نئي بچائي ڏي.“ جوڻس جي ڏڏڪي تي سچي‌ڪٽ پئي ڏڏڙي.

”تپ آهي، ڇڏي ويندو.“ عيسي ساسهوڻ گهٽيءَ ڏانهن نهاريندي چيو.

”ابا... اوبا... منهنجا الله سائين.“ جوڻس پئي هٿ کڻي هينئين تي رکيا، ڄڻ ڪا شيءِ اندران ڦاٽ ڪائي نڪري ويندي.

”تون حشروڙ نه ڇڏ.“ عيسي ڇوڪر تي هٿ ڦيرائيندي چيو، جنهن جو هونڱارو پئي پيو.

”منهنجا هٿ پير ست ڇڏي ويا آهن... اڙي الله سائين.“

عيسو ٻار جا ننڍڙا هٿ کڻي زور زور سان سهڻڻ لڳو. زالين سُڙسين راڄ اچي ڪٺو ٿيو، پڪڪاٽ پڪڙجي ويا. هونگر هٺندي هٺندي ٻار جو پُٽ سيڻائون ٻانهون ٽنگون سيڄجي ڍريون ٿي ويون، اکيون تري ويس، هوا جو تيز جهونڱو آيو، ٻار جي حياتيءَ جو ڏيئو جهٽ هڻي وسامي ويو، ماڻس رڙيون ڪري ستانس ڪيري پيئي. عيسي کي ٻه-ٽي جهٽڪا آيا، اڙڪن جون چوليون سندس روح جي پٽين سان ٽڪرڪائي موڙي ويون. اکين جي لنگهه مان ڦڙي ٻه ڪانڊڳڙي.

آجهائل شامڙين جو پنهنجي روح جي ٽُڪر تي واريءَ جا ڍير اڇلائيندي ڪيس ٻه-ٽي ٻيا جهٽڪا آيا، پر جهڙي پٽ هجي، پيرئي ڪونه ٽڙيس. ڏُک نه هو ڄڻ ٻاڻيءَ جو وٽو هو، جو ست ڏيئي پيي ويو.

وقت جي ڦُريل سُرڪن ڪي وري وقت وارهاڙو ڪري واريو ۽ سندس ڇپن تي چنبي ڇڏيو.

....

ٻه-ٽي سال مات مانوڙي ٻرگذري ويا. اوچتوئي اوچتو ڏوڙيو ٿي ويو، ريڍيا ڳجي آتيا، جهاز ريهون ڪري آتيا، سندن سيٽين سان آپ ڪُسڙي آئيو. ڪڙڪڙڪڙ ٽا، ڪٽي ڪو گهر سنجي ويو، ڪٽي زمين جي ڇاتيءَ ٻر چير پئجي ويا. ٽرڪن ۽ ٽئنڪن جا قافلا ڳگ ڳگ ڪندا هڪٻئي سان ٽڪرجي پيا، رت ۽ لوهه جا ٽڪرا هڪٻئي سان چنبڙي پيا. بندوقن جي گولين جون ريهون ۽ روشنيون اونداهين جا هيئان چيريندي‌يون آڌ رڻ لڳيون. ڏينهن رات رڳو ڏڏڪو پيو ٻڌڻ ۾ ايندو هو، الائي ڪيترا سينا چيرجي ويا هئا.

چنوڙ سياري جي رات هئي. ٻاهر ٿو نڪرين ته ميءَ سٽيو ٿو وجهي، اترين هوا آهي، جو ڏوڏت پيو پويس.

”اڄ ميءُ ساڙ ٻه واهه جو ڪندو، اڪ جي ذات ٻه ڪانڌ ٻجندي.“ عيسي سُتي سُتي سوچيو. ڪيس وِهائي مان سنهڙي پون پون جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. ڪڏهن ڪڏهن زور سان

ڏڪو ٿي ٿيو. ”هيءَ رون رون ڇاجي آهي؟“ هن آٿي ويهي ڪنايو، ڪنان پري ڪان رولڪ ٻڌڻ ۾ آيو.

”عيسا او عيسا!“ پاهران ڪنهن آهستي آهستي سڏ ڪيو.

”ڪير آهي؟“

”خميسو.“

”ڇا آهي؟“

”پاهر ته نڪر.“ هو پاهر نڪري آيو، خميسو سڄو پني ڏڪيو.

”ڪنَّ ته ڏي.“ عيسو ماٺ ٿي آواز ٻڌڻ لڳو. رونڪ جو آواز جيئن پوءِ تيئن ويجهو ٿيندو پئي آيو.

”ترڪن جو آواز آهي.“

”خير ڪونهي.“

”پوءِ؟“

”پڃي هلون، دشمن آيو ڪي آ، ڀڳو.“

”ڪيڏانهن؟“

”ڏرڙن ۾ هلي پئون، ڳوٺ ۾ ويٺا رهياسين ته ڪم لهي ويندوسين.“

سڄو راڄ اک ننٽي ويو هو، آهستي آهستي سڏ ٿيڻ لڳا. ڇوٽرن جا در ڪلڻ ۽ بند ٿيڻ لڳا. ڪنهن پار ڊپ وچان رنو ٿي ته مائٽن سندس منهن تي هٿ ٿي ڏنو. ماٺ مانوڙي ۾ پٽڪات ڪندو سڄو راڄ ڳوٺ ڇڏي ڏرڙن ۾ پئي ويو، ڪو ڪٿي ته ڪو ڪٿي، هرڪنهن جو ساهه سُڪي ويو هو، جڻ ته هن پٽ ۾ ڪابه شيءِ جيئري نه آهي. رڳو اترينءَ هوا جو سرڙاٽ پئي پيو يا جيئن پوءِ تيئن ويجهو ايندڙ لارين جو آواز.

اڃا فجر مس ٿيو هو ته ڏوڙيو ٿي ويو. گوليون ريهڻ ڪنديون ڇوٽرن مٿان، پٽن مٿان اڏرڻ لڳيون.

”عيسا!“ خميسي ڪيس آهستي آهستي سڏ ڪيو.

”ڇا؟“

”ڳوٺ جي جاچ ونان؟ دڙي تي چڙهي.“

”وٺ.“

خميسو آهستي آهستي ٿي ڏرڙ مان نڪتو ۽ دڙي تي چڙهي ويو. ڳچ پل رڪي موٽي آيو.

”ڳالهه ٻڌين ٿو.“ پٽڪو ڪيائين.

”ڇا؟“

”ڳوٺ کي باهه ڏيئي ڇڏي اٿن.“

”هان...! باهه ڏيئي ڇڏين؟“

”ها! هاڻ ڀڄو تہ ڀڄون. ٻانجو ٻٽ ڇڏڻو پيو.“

”ٻٽ ڇڏڻو پوندو؟“

”ها! هاڻ ٻٽ جو منهن الائي ڪڏهن ڏسڻ نصيب ٿئي!“

هو ماندا هلندا، هڪڙي ڀِٽَ ٽپي، ٻي ڀٽ ٽپي، ٽينءَ ڀٽ جي هڪڙي وڏي ٽونڪ تي وڃي چڙهيا. هاڪيءَ هاڪيءَ ميرانجهڙي روشنيءَ جون لارون آپ تي پکڙجي ويون هيون. ٽونڪ تي چڙهي عيسي پنهنجي ڳوٺ ڏانهن نهاريو، جتي اجا ٿوري ٿوري باھ ڌکي رهي هئي. تانئبا پڙڪو ڪايو وريو جهڪا ٿيو ٿي ويا. ڳوٺ ڏانهن نهاريندي ڪيس هڪڙو جهٽڪو آيو، پير جهلي ويو. ٻئي جهٽڪي تي لڙڪن جي ڇولي ڌڙڪاٽ ڪندي، سڀ بند ٽوڙيندي اکين مان آئل ڪاني نڪري پيئي.

ورهين جو بيٺل ڇيڙهو ڪندو ڪڙڪاٽ ڪندو هيٺ اچي ڪريو.

● شوڪت حسين شورو

درد جو پاتال

هوءِ هڪ عجيب ڇوڪري هئي. ڪلاس جي سيني ڇوڪرين ۽ ڇوڪرن کان پري پري رهندي هئي ۽ مشڪل سان ڪجهه ڳالهائيندي هئي. اصل ۾ هن جي ڳِڪي سياهه ڪي ڏسي ڪو به هن سان ڳالهائڻ جي همت نه ساريندو هو. سڀ کيس مغرور سمجهندا هئا ۽ بدلي وٺڻ لاءِ هن کي مختلف طريقن سان تنگ ڪندا رهندا هئا. پوءِ به هوءِ چپ ئي رهندي هئي. مون کي هن جي چپ رهڻ تي ڪاوڙ ايندي هئي ۽ ان سان گڏ رحم پڻ. مون کي اها ڳالهه نه وڻندي هئي ته ٻيا هن کي هرو ڀرو تنگ ڪندا رهن. آءٌ ڪڏهن ڪڏهن هنن سان وڙهي به پوندو هوس. تڏهن هو سڀ گڏجي مون کي چيڙائيندا هئا ته تو کي نسرين سان ايتري همدردي ڇو آهي؟ واقعي آءٌ سوچيندو هوس ته آخر منهنجو هن سان ڇا وڃي، آءٌ ڇو هن جي پاران ٻين سان وڙهندو وتان؟ جيڪڏهن هوءِ ايتري مغرور آهي، جو ڪنهن سان ڳالهائڻ به نٿي چاهي، ته پوءِ پلي ڪانئس ان مغروريءَ جو حساب ورتو وڃي، پر دل نه مڃيندي هئي. چپ رهڻ ۽ ڪنهن سان نه ڳالهائڻ ڪو ڏوهه ته ناهي. ۽ ڇا ڪنهن سان نه ڳالهائڻ مغروري آهي؟ ان جا ڪئين ڪارڻ ٿي سگهن ٿا. شروع شروع ۾ جڏهن مون هن جي شخصيت ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي، تڏهن ان جو ٻيو ڪارڻ ڪو به ڪونه هو، سواءِ هن کي ڄاڻڻ جي. هن جي ٿَڪَ تي اداسيءَ جا گهرا ڇاپا هئا ۽ اکين ۾ سمنڊ جي گهرائي، جنهن ۾ اڻ ڄاتي ڏک جون ڇوليون پئي ڇليون. هوءِ بيحد حسين هئي. ڪلاس ۾ ڪن جو اهو به خيال هو ته هوءِ پنهنجي حسن جي ڪري مغرور هئي، پر اها ڳالهه مون کي دل سان لڳي لڳي. انهن ته ڪي ئي هن کان به وڌيڪ سهڻيون ڇوڪريون ڪلاس ۾ موجود هيون.

آءٌ نسرين سان ڳالهائڻ جي لاءِ وجهه ڳوليندو رهيس، پر مون کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته ڳالهائڻ جي شروعات ڪيئن ڪريان! نيٺ هڪ ڏينهن هن پاڻ ئي مون سان ڳالهايو. نهايت گنڀيرتا سان چيائين، ”مون کي اوهان سان ڪجهه ڳالهائڻو آهي.“

آءٌ ٿورو ڇرڪي ويس ۽ حيرت وچان چيم، ”فرمايو!“

”فرمائڻ جي ڪا به ڳالهه ڪانهي. اوهان مهرباني ڪري مون سان همدردي ڪرڻ ڇڏي ڏيو.“ هوءِ ڪجهه بيزار پئي لڳي.

”آءٌ چو اوهان سان همدردي ڪندس! باقي جيڪڏهن ڀيڻ کي اوهان جي خلاف راءِ ڏيڻ جو حق آهي، ته انهن جي مخالفت ڪرڻ جو حق مون کي به آهي. ڇا اوهان اهو حق مون کان کسڻ ٿيون چاهيو؟“

هن ڪو به جواب نه ڏنو.

”اوهان ڀيڻ کي ته منع نٿيون ڪريو، هن کي جيئن وڻي تيئن چوندا وتن، باقي اوهان مون کي اڪيلو ڏسي، مون سان وڙهڻ آيون آهيو!“

هن ڪو به جواب نه ڏنو.

”اوهان آخر پاڻ کي ڳجهارت ڇو بڻائي رکيو آهي؟“

هوءَ وري به چپ رهي.

”اوه محترمه! اوهان ڳالهايو ڇو نٿيون، ڪجهه ته ڳالهايو- منهنجو ته هانءُ ساهه ٿو منجهي!“

تڏهن اوچتو هن جي شڪ سان ڪيل جو جهرڻو وهي اٿي هليو. مون مشڪرڻ وانگر وات ڦاڙي هن کي ڏٺو. مون کي عجب لڳو. نسرين کي ڀهريون ڀيرو کلندي ڏٺو هوم. اهڙي مٺي ۽ مڌر کل، جنهن ۾ سنگيت ڀريل هجي، مون پهريون ڀيرو ٻڌي هئي شايد. هن کلندي چيو، ”ڪنهن جي نه ڳالهائڻ سان به ڀيڻ جو ساهه منجهندو آهي ڇا؟“

”اوهان ايترا ڏينهن چپ رهڻ جو رڪارڊ قائم ڪري سڄي ڪلاس جو ساهه منجهائي رکيو آهي ۽ اوهان کي ان ڳالهه جو احساس ئي ڪونهي.“

”عجيب ڳالهه آهي! جيڪڏهن منهنجي چپ رهڻ سان ڀيڻ کي تڪليف پهتي آهي، ته مون کي ان جو افسوس آهي.“ هن جي پشيمانيءَ واري انداز تي مون کي کل اچي ويئي.

”اوهان کي خبر آهي ته ڪلاس جو اوهان بابت ڪهڙو رايو آهي؟“

”مون کي ان جي ته خبر ڪانهي، البت اها مڃ اٿم ته سڄو ڪلاس منهنجي خلاف آهي ۽ اوهان منهنجي پاران هنن سان وڙهندا آهيو.“ هن سادگيءَ سان چيو.

”منهنجي ڳالهه کي ڇڏيو. ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جو اوهان جي باري ۾ اهو گڏيل رايو آهي ته اوهان مغرور آهيو.“

”ڇا اوهان به مغرور ٿا سمجهو؟“ هن اُلٽو مون کان سوال ڪيو ۽ آءٌ منجهي پيس.

”اوهان جي هلت نالن ته ائين ئي ٿو لڳي.“ مون هٻڪندي ورائيو.

”جيڪڏهن اوهان به ڀيڻ جي راءِ کي صحيح ٿا سمجهو، ته پوءِ مون سان همدردي ظاهر ڪري، منهنجو طرف ڇو ٿا کڻو؟“

مون چيو، ”اوهان غلط سمجهيو آهي، ڀهرين ڳالهه اها آهي ته آءٌ اوهان جي نه ڳالهائڻ ۽ چپ رهڻ جو سبب مغروري نٿو سمجهان. چپ چاپ رهڻ جو ڪو ڪارڻ ضرور هوندو، پر ان جو مطلب مغروري ناهي. اوهان جي ڪنهن سان نه ڳالهائڻ جو ٻيو به هڪ سبب سمجهي وڃي ٿو...“ آءٌ چپ ٿي ويس.

”ڪهڙو؟“ هن مون کي چپ ٿي ويل ڏسي پڇيو.

”ڪن جو خيال آهي ته اوهان پنهنجي حسن جي ڪري مغرور آهيو.“

هوءَ شرمائجي وئي ۽ ڪجهه به نه ڳالهايائين.

”پر مون کي ان ڳالهه تي اعتبار ڪونهي.“

”توبهه! ڪهڙيون ڪهڙيون غلط ڳالهيون مشهور ٿي ويون آهن.“ هن ڄڻ پاڻ سان ڳالهائيندي چيو.

”ٿي سگهي ٿو، ماڻهو اوهان کي غلط سمجهندا هجن ۽ اوهان وري ٻين کي غلط ٿا سمجهو.“

”يعني؟“ هن حيرت مان پڇيو.

”يعني اوهان منهنجي همدرديءَ کي غلط سمجهيو آهي.“

هوءَ چپ رهي.

”اوهان جو چپ جو روزو وري شروع ٿي ويو آهي شايد.“ پنهي کان ٽهڪ نڪري ويو ۽ پريرو بينل ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون اسان کي عجب مان ڏسڻ لڳا.

ان کان پوءِ هوءَ ٻين سان گهٽ نه ڳالهائيندي هئي، باقي مون سان وقت ملڻ تي ڳالهائيندي رهندي هئي. هن پنهنجي باري ۾ مون کي هيستائين ڪجهه به نه ٻڌايو هو، نه وري مون ئي هن تي زور ڀريو هو. ڪجهه وقت کان پوءِ مون کي محسوس ٿيڻ لڳو ته نسرين جي شخصيت ۾ هڪ ڪشش هئي، جنهن مون کي ڇڪي هن جي ويجهو آندو هو. اها هن جي ڪشش ئي هئي جنهن جي ڪري ٻين به هن جي ويجهو اچڻ ۽ هن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ٿي چاهيو، پر نسرين جي بيرخيءَ واري هلت جي ڪري ڪوبه سندس ويجهو اچي نٿي سگهيو ۽ ان ڪري ئي هن جا مخالف بنجي ويا هئا. هو شايد مون کان به سڙڻ لڳا هئا. مون کي اها خبر پئجي وئي هئي. هنن مون کي ۽ نسرين کي غلط سمجهيو هو. اسان ٻنهي جي وچ ۾ اهڙي ڪابه ڳالهه ڪانه هئي، جنهن کي غلط معنيٰ ڏني وڃي. مون پنهنجي دل کان ڪئين ڀيرا پڇيو ته ڇا سچ پچ آءٌ نسرين کي چاهيان ٿو، پر مون کي ڪوبه پڪو جواب ڪونه ٿي مليو. آءٌ منجهي ٿي پيس ته آخر مون کي هن جي لاءِ ايڏي ڇڪ ڇو ٿي محسوس ٿئي، جڏهن مون کي هن سان پيار ناهي!

هوءَ جنهن ڏينهن ڪلاس ۾ نه ايندي هئي ته مون کي ڏاڍي آٻاٽڪائي ۽ اڪيلائي محسوس ٿيندي هئي. هوءَ گهٽ ڪري غيرحاضر رهندي هئي، پوءِ جڏهن ايندي هئي تڏهن ڏسندو هوس ته مون تي نظر پوڻ سان هن جي چپن تي مرڪ تري پوندي هئي. پر آءٌ اهو سمجهي سگهيس ٿي ته اها مرڪ به ڪيڏي اداس هئي. ان وقت مون کي اهو خيال ايندو هو ته ڪٿي هن جي اڻڄاتي دک ۽ اداسيءَ ته ڪونه مون کي ڇڪي هن جي ويجهو آندو هو.

هن جو اڪثر غيرحاضر رهڻ مون کي ڪٽڪندو هو. مون هن کان ان جو سبب پڇيو. مون سمجهيو ته هوءَ ٽارئيندي، ڪوبه خاطريءَ وارو جواب نه ڏيندي، پر هن ٺدوسٺئون جواب ڏنو:

"جڏهن منهنجو چاچو شهر ايندو آهي ته آءٌ پڙهڻ نه ايندي آهيان."

"ڇو؟"

"بس، منهنجو چاچو نٿو چاهي ته آءٌ سڻي پڙهان."

"پر آخر ڇو؟ تنهنجي پيءُ جي هوندي تنهنجو چاچو توکي پڙهڻ کان ڇو ٿو روڪي؟"

هن ڪوبه جواب نه ڏنو. ڪجهه وقت تائين هيڏي هوڏي نهاريندي رهي. هن جي مُکَ تي اداسيءَ جا ڪارا ڪڪر مڙي آيا.

"ڇا ڳالهه آهي نسرين! منهنجي پڇائڻ جهڙي ناهي ڇا؟"

هن بيوسيءَ وچان مون کي ڏٺو.

"آءٌ پنهنجي چاچي جي پٽ سان مڱيل آهيان." هن زور سان ڪري ڳالهايو. منهنجي وات مان اکر به نه اڪليو. هن جي سونجهه وڌڻ لڳي، انڪري ڳالهايو:

"تنهنجو مڱيتو پڙهيل آهي؟"

"مئٽرڪ ۾ فيل ٿيڻ کان پوءِ هن پڙهڻ ڇڏي ڏنو. هينئر زمينداري ڪندو آهي."

"توکي پسند آهي؟" مون کي پنهنجو اهو سوال عجيب لڳو. هن مون ڏانهن نهاريو ۽ پوءِ ڪنڌ جهڪائي ڇڏيائين. ڳچ دير کان پوءِ هن پاڻ ئي ڳالهايو.

"منهنجو مڱڻو تڏهن ٿيو هو جڏهن آءٌ اڃا پيٽ ۾ هيس." ڪن رکي جڻ هوءَ پالمرادو ڳالهائيندي رهي. "اسان جي خاندان ۾ پنهنجن کان ٻاهر نياڻي ڪرڻ بدناميءَ ۽ عيب جي ڳالهه آهي. ان ۾ ڇوڪريءَ جي پسند يا مرضيءَ جو ڪوبه تعلق نه هوندو آهي. هو چپ چاپ بنا ڪجهه پڇڻ جي ڦاهيءَ چڙهي ويندڀون آهن."

"تنهنجا ماءُ پيءُ تنهنجي چاچي جي مرضيءَ جي خلاف توکي ڪيئن ٿا پڙهائين؟"

"وڏين منٿن ۽ ايلازن کان پوءِ مس مس مٿي پڙهڻ جي اجازت ملي آهي. پر سو به انهيءَ شرط سان ته آءٌ ڪلاس ۾ ڪنهن سان به نه ڳالهائيندس."

تڏهن ڇا نسرين هڪ ڏينهن هلي ويندي ۽ وري ڪڏهن به نظر نه ايندي! منهنجي ذهن کي ڌڪ لڳو. تڏهن مون محسوس ڪيو ته مون کي نسرين سان بيحد پيار آهي، پر پيار جي خبر مون کي تڏهن پئي هئي، جڏهن ان جي پڄاڻي به شروع ٿي چڪي هئي. مون نسرين سان ڪڏهن به پيار جو اظهار نه ڪيو هو. پيار جو اظهار هرو ڀرو زبان سان نه ڪبو آهي. اکيون من جون آرسيون آهن، اکيون ڪابه ڳالهه نه لڪائينديون آهن. اکيون اکين سان ڳالهائينديون آهن ۽ اهو ڪجهه چئي وينديون آهن، جيڪو زبان سان ڳالهائي ڪونه سگهبو آهي. مون نسرين جي آرسين- اکين ۾ جهاتي پائي ڏٺو هو. هن جي اکين ۾ پيار جا پاڇا هئا. پر ان سان گڏ هڪ گهري درد جو ڏنڌ ڇانيل هو. هن جي اکين ۾ مون سڀڪجهه ڏٺو هو. شايد هن به سڀڪجهه ڏٺو هو منهنجي اکين ۾. اسان کي زبان سان ڪجهه به چوڻ جي ضرورت ڪانه هئي.

امتحان ۾ ڪجهه ڏينهن دير هئي، تہ اوچتو نسرين جو ڪلاس ۾ اچڻ بند ٿي ويو. ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين هن جي نہ اچڻ تي مختلف رايا ڏنا، رڳو آءٌ ئي صحيح اندازو لڳائي سگهيس ٿي، تہ هن جو اچڻ ڇو بند ٿي ويو آهي. ڪلاس ۾ هن جي ويهڻ جي خالي جاءِ ڏانهن نهاريندي هانءُ منجهڻ ۽ وچڙڻ لڳندو هو، ۽ آءٌ اکيون پوري ڇڏيندو هوس. هوءَ منهنجي اکيان اچي بيهندي هئي، جڻ درد جي پاتال مان اڀري مٿي ايندي هئي. آءٌ هن جي اها صورت ڏسي سهي نہ سگهندو هوس. شايد هن جي اها صورت منهنجي اندر جي پيڙا جو پاڇو هو، جيڪو نسرين جو روپ وٺي اچي پرگهٽ ٿيندو هو. آءٌ هڪدم اکيون کولي ڇڏيندو هوس ۽ نظرون هن جي خالي جاءِ سان وڃي ٽڪرائبيون هيون، ۽ پوءِ ٽڪرائجي جڻ زخمي ٿي واپس موٽي ايندبون هيون. ان وقت مون کي دل ڪنهن انجاتي تڪليف ۾ پيڙجندي محسوس ٿيندي هئي. آءٌ گهبرائجي پنهنجي حالت کان ڊڄي، اٿي ٻاهر هليو ويندو هوس. ڪجھ ڏينهن کان پوءِ هن جي هڪ مختصر چٺي مون کي ملي. هن مون سان آخري ڀيرو ملڻ ٿي چاهيو. آخري ڀيرو! مون تهڪ ڏيڻ چاهيو، پر نڙيءَ ۾ ڪو ڳوڙهو ڦاسي پيو هو.

جڏهن ملياسين تہ ڪيتريءَ دير تائين ٻنهي مان ڪنهن بہ نہ ڳالهايو. ٿوريءَ دير کان پوءِ سڀ ڪجهہ ختم ٿي وڃڻ جو احساس مَن کي پيڙي رهيو هو. پر آخر اسان جو رشتو ڪهڙو هو ڀاڻ ۾، جو اڄ آخري ڀيري ملڻ جي ڪري ايترا دکي هئاسين. هوءَ جيڏيءَ مهل آئي هئي، ان وقت هن جي مُک تي ڪا مرڪ ڪانہ هئي. اداسيءَ ۾ ٻڏل مرڪ بہ نہ. جڻ هن جي مرڪ مري چڪي هئي. پهرين مون ئي ساڻس ڳالهايو هو.

”نسرين! پڙهڻ ڇڏي ڏنئہ ڇا؟“ هن رڳو مون ڏانهن نهاريو، جڻ چوندي هجي، ’تون ڄاڻندي بہ اها ڳالهہ ٿو پڇين!‘

هوءَ چپ چاپ ويٺي رهي. اندر ۾ گهٽ ۽ ٻوسات وڌڻ لڳي. دل ۾ خيال آيو تہ رڙيون ڪري خاموشيءَ کي ٽوڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيان. تڏهن اوچتو نسرين سُڏڪندڙ آواز ۾ چيو، ”منهنجي شاديءَ جا ڏينهن مقرر ٿي ويا آهن...“

هن جو آواز جهيڻو ۽ سڏڪن جهڙو هو، پر پوءِ بہ مون کي ائين لڳو، جڻ خاموشيءَ جون ديوارون منهنجي مٿان ڊهي ڪِري پيون هيون. سمجهہ ۾ نٿي آيو تہ ان ڳالهہ جو ڪهڙو جواب ڏيان. خيال آيو تہ کيس مبارڪون ڏيان. پر اها ٽوڪ ٿئي ها، هن تي ۽ مون تي. ۽ همدردي! پر مون کي ڪهڙو حق هو هن سان همدردي ڪرڻ جو.

”تون امتحان بہ نہ ڏينديءَ؟“

”نہ. منهنجو چاچو ان ڳالهہ تي بابا جن سان ڪاوڙجي پيو آهي تہ هنن مون کي سندس پٽ کان وڌيڪ ڇو پڙهايو آهي. چاچو تمام وڏو زميندار آهي، اسين هن جي ڀيٽ ۾ گهٽ حيثيت وارا آهيون، ان ڪري بابا هن کي ناراض ڪرڻ نٿو چاهي.“

ڇپ ڇانئجي وٺي. مون وٽ ڳالهائڻ جي لاءِ ڪجهه ڪونه هو. مون کي ڪابه ڳالهه ڪانه ٿي سُجهي. اندر جي مونجهه کي ظاهر ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو! اڻ چيل ڳالهيون اڻ چيل ئي رهن ته چڱو. سڀ ڪجهه ختم ٿي ويڻ کان پوءِ انهن ڳالهين جي اهميت ئي ڪهڙي رهي آهي.

”ڪلاس جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون منهنجي باري ۾ اجا به ڳالهائيندا آهن يا نه؟“ هن جي چپن تي مٺل مرڪ هئي.

”تون هنن جي لاءِ اجا به ڳجهارت آهين.“ مون ائين ئي جواب ڏنو.

”ها، پين کي ڪهڙي پئي آهي، جو هڪ ڳجهارت کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪن.“

مون هن ڏانهن نهاريو. هن هڪدم منهن ڦيرائي ڇڏيو ۽ اکين ۾ پرجي آيل لڙڪن کي آگهڻ لڳي. پوءِ لڙڪن کي پيئندي چيائين، ”تون به پين وانگر مون کي ڳجهارت ئي سمجهين ها. تو مون کي سمجهي پاڻ کي ڇو ڏُکي ڪيو؟ ڇو دکي ڪيو؟“ هوءَ ڇتَپ کي چڪ پائي آٿي بيٺي.

”منهنجو ساهه ٿو منجهي...“

مون وڻن جي ٿارين ڏانهن ڏٺو. ٿاريون لڏي لمي رهيون هيون، پر پوءِ به هوا ڪانه هئي. چوڌاري اڻ لکيون ديوارون هيون، جن هوا کي روڪي ڇڏيو هو. منهنجو ساهه گهٽجڻ لڳو... مَن چڻ ته ڪنهن سُٽ ۾ پيڙبو ٿي ويو. اوهه نسرين! نسرين...! رڙ نڙيءَ ۾ اچي ڦٽڪڻ لڳي. مون هن ڏانهن نهاريو. هن جي جاءِ خالي پئي هئي- جڻ هوءَ هت ڪڏهن هئي ئي ڪانه.

• خيرالنساء جعفري

قربتون ۽ فاصلا

”ڪڏهن ڪڏهن قربتون فاصلا وڌائي ڇڏينديون آهن. تارن جو حسن تہ انهن کي پري کان ئي ڏسڻ ۾ هوندو آهي...“ هن ڇو هو ۽ مان سمجهي ئي نہ سگهيو هوس.

ڪيس ڀهريون ڀيرو پنهنجي سؤٽ فرزانہ جي شاديءَ ۾ ڏٺو هوم. هوءَ معمولي شڪل ۽ صورت جي ڇوڪري هئي. منجهس ڪابہ ڳالهہ اهڙي نہ هئي جا ڪنهن اوپري ماڻهوءَ کي مٿس ڪجهہ سوچڻ تي مجبور ڪري. پر الائي ڇو سندس لباس ڪراچيءَ جهڙي شهر ۾ ڪيس منهنجي ڌيان تي آڻي ڇڏيو هو.

شاديءَ جهڙن هنگامي موقعن کان آءٌ هونئن ڏاڍو الرجڪ هوس... اهڙن موقعن تي هوندوئي ڇا هي؟ هرويرو جو چرڪائيندڙ روشنيون ۽ آواز، مصنوعي چهرا ۽ لباس، اجايا رسمي ٺهڪ ۽ جملا! شخصيت ۽ سماج جا اهي ٻہ ٻہ روپ، اندر ڪجهہ ٻاهر ڪجهہ!

پر هن شاديءَ ۾ مون کي ضرور شريڪ ٿيڻو هو، جو فرزانہ سان واعدو ڪيل هوم. ڇيو هئين ”سيتي مانئي بہ آخر ڪا شئي ٿيندي آ. رشتن ناتن کي ڪڏهن نڀائڻ لاءِ اگر ڪي ٻہ-چار ڪلاڪ قربان بہ ڪرڻا پون تہ ان ۾ ڪهڙو حرج آ. ۽ نتيجي طور چئن ئي طرفن کان گوڙ گهمسان جي هن ميلي ۾، جتي ڀانت ڀانت جا ڪيئي ماڻهو حقيقتن جي ڪوڪلائپ کان خائف ٿي وڏن وڏن ٺهڪن ۾ پناهہ وٺي رهيا هئا، ۽ گهيريل ٻاڻ کي سيني کان ڇنل ۽ ڌار محسوس ڪري رهيو هوس، ۽ جڏهن ٻاڻ تي ۽ ٻين تي جڪ ڪاٺي رهيو هوس تڏهن اوچتو مون هن کي ڏٺو هو. هوءَ مون کي ٻين کان تمام مختلف ۽ ڏاڍي اوپري لڳي هئي. انتهائي معمولي ۽ سادي، بيحد قديم ۽ اجنبي!

ڪانئس وڌي پڇيم ”توهين ڪٿان کان آيون آهيو؟“

’توهين‘ بہ پنهنجي عادت کان مجبور ٿي چيو هوم، ورنہ هوءَ تہ ’تون‘ ڪري ڳالهائڻ جي بہ لائق نہ هئي.

ورائڻين ”سنڌ جي دل کان.“ منهنجو ڌيان هيڪر وري سندس سراپي تي ويو... خاموش معمولي اکيون... سانورو رنگ، سوسيءَ جي سلوار، ڪڇ ڀريل گج تي چولو ۽ لاڪ رتي آجرڪ!

شاديءَ جو هشو مشو ٽريو تہ ڏٺم سندس هٿ ۾ ڪو رسالو هو.

"پڙهيل آهن؟" پڇيومانس.
"نه" وراڻين.
"پوءِ هي رسالو ڇو ڪنيو اٿئي؟"
"واءِ ڪرڻ لاءِ."

شاديءَ جي پٺيان ڏينهن تي هوءَ ڏاڍي بي تڪلفيءَ سان گهر ۾ گهمي رهي هئي. فرزانه ڪان آهستگيءَ سان پڇيم.

"اها پراڻي شئي ڪير آ؟"

چيئين، "پري ڪان پنهنجي ساڻنائي لڳي سان آ ۽ منهنجي سئي دوست به آ."

"۽ خير سان بيڪار به آ." مون ڪلي آهستگيءَ سان وراڻيو هو.

تنهن ڏينهن شام جو ڪنوار کي گهوٽ سوڌو هل پارڪ وٺي وڃڻو پيو هوم. گاڏيءَ جي آرسيءَ ۾ پويان نهار ڪيم ته ڏٺم ڪنوار جي پاسي ڪان هوءَ به ٺٺبي ويٺي هئي. ان شام ڪيس ڏاڍي سوبر رنگ جي ساڙهي پاتل هئي، جنهن ۾ هوءَ ڪجهه ڪجهه سمارٽ ٿي لڳي. ڪيس ڏسي مون کي سندس وجود ڪجهه ڪجهه گوارا لڳو هو، جو پانيو هوم ته هن 'نئين جوڙي' سان آئي گهڙيو Enjoy ڪريان ها. سو هيءَ 'پراڻي شئي' پنهنجي وقتي وندر لاءِ مڙيئي چڱي ثابت ٿيندي محسوس ڪئي هئم.

هل پارڪ جون هوائون ڪائيندي ۽ ڪافي پيئندي هن کي مون ڪيترا دفعا ڳالهين ڪائڻ چيڙڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن چالڪڻ جو نالوئي نه ورتو هو. تڏهن مون دل ۾ سوچيو ته مون کي منجهانئس اهڙي اميد ئي نه رکڻ گهربي هئي. آڪن ڪان آنب گهرڻ وارا بيوقوف هوندا آهن، ۽ مون به تڏهن پاڻ کي بيوقوف پانيو هو!

پوءِ الائي ڪهڙيءَ ريت ڪو دلچسپ موضوع ڇڙيو هو. بحث ڇڙيو ته هوءَ به کُلي پيئي هئي، ائين جيئن سنڌوءَ جي پَوِتر پاڻيءَ جا بند پُڪا هجن. هن جي گفتار ۽ خيالي پرواز پسي مان دنگ رهجي ويو هوس. حيرت ڪاڏي هئم ان 'پراڻي شئي' تي، جنهن ۾ ايڏو علم ۽ عرفان، ادب ۽ تهذيب جو آڪٽ درياءَ موجزن هو. ان گهڙيءَ هن آڏو مون پاڻ کي حقير ڪک جيان پانيو هو، جو سندس وهڪري آڏو لڙهندي ٿي ويو. پر تڏهن به لڙهندي لڙهندي مون سندس لاءِ عقيدت وچان سوچيو هو، هيءَ قديم شئي پنج هزار سال اڳ به تازي هئي ۽ سيان به تازي رهندي، وقت جي هروڪ هن جي قدامت کي نواڻ ۽ تازگي بخشيندي ۽ هن جي جوڀن کي جياريندي. هيءَ شئي اَمر هئي ۽ اَمر رهندي. ساڪي جيئن پوءِ ٿيڻ سئي!

تڏهن پانيو هوم ته هن جي مقابلي ۾ منهنجي زندگي ته جڻ ٺوٺ ۽ بنجر ڌرتيءَ جو حصو هئي، جنهن تي آن پَوِتر پاڻيءَ جي پالوٽ ئي نه ٿي هئي، جنهن ڪان سندس ريج رکيو ويو هو، جنهن ۾ هيل تائين ڪو ساوڪ جو سلو سرجيوئي ڪونه هو. سوچيم منهنجي حصي جا سلا ته وڃي انهن گسن تي آيريا جت جت ان پوتر پاڻيءَ جا سهڪار هئا. پلا ريج بنا ڌرتي ۽ جوت بنا جيئڻ به ڪو جيئڻ هو!

اها سڄي رات اءُ پنهنجي [illegible]

مون کي پنهنجي وجود جو احساس ڏياريندي رهي هئي... آنهيءَ رات مون ڪيئي خواب ڏٺا هئا. (هر خواب ۾ مون سندوءَ جي سهڪار ۾ ساوڪ جا سيلا سرجندي محسوس ڪيا هئا. سائي آسيدن جا ساوا سيلا جن کي ڌرتيءَ ۾ جڙون ته هيون پر جن کان هيل تائين ريج رُنل رهيو هو.) هر خواب ۾ مون چيٽ جي چانڊوڪيءَ ۾ آسيدن جا سور نچندي محسوس ڪيا هئا اُن رات!

صبح سوير نئين جوت سان جيئڻ جو عزم ڪري هُن جي گس وڃي بيٺو هوس. پر خبر پيم ته هوءَ پنهنجي شهر وڃي چڪي هئي. سندس وڃڻ جو ٻڌي هٿن سان ڪجهه ڇڏائيندي محسوس ڪيو هوم ۽ خالي هٿ مٺي ڪي ڏيئي آفيس هليو ويو هوس...

فرزانڪان آڏي پڇا ڪري سندس فون نمبر هٿ ڪيم. آواز سان پڻيم ته پاڻ ئي آهي. تڪڙ مان پڇيم، "ڪٿان پئي ڳالهائين؟"

"مٺن جي دڙي سان."

پڇيم، "ڪيئن آهين؟"

ورائين، "في‌الحال مٺيءَ ۾ مبهوت آهيان." ايترو چئي هن فون رکي ڇڏي هئي.

چيم، "مڱڻيءَ جون مبارڪون هجنئي." پر هن ڪو جواب ئي نه ڏنو. ڇوهه مان چيم، "منهنجي زندگيءَ جا ته ليڪا لاهي ڇڏيئه... پر هيت فون تي منٽ منٽ جو ليکو ٿيندو آ سمجهيئه." تڏهن به ڪو جواب نه مليو. هيڪر وري پڇيم، "ڇو مبارڪن جو جواب نه ڏنئه؟"

ورائين، "اسان جي تهذيب ۾ ڇوڪريون مبارڪون 'وٺنديون' ئي ناهن."

"تڏهن؟"

"ڏيڻ ۾ مزو آ... سو وٺڻ ۾ ڪهڙو!"

"تڏهن به پانيان تو خوش آهين؟"

"ها. آهيان ته!"

هيڪر وري باه لڳم. ٻُڇان ڪائيندي چيومانس، "اهو تو وارو مڱيندو ڪو ڪو وڏو آفيسر هوندو؟"

جواب ڏنئين، "ڏس، پهريون لفظ واپس وٺ، باقي آفيسر ناهي."

"تڏهن ڪو ڪو عالم فاضل هوندو اهو تيس مارخان؟"

چيئين، "پويون لفظ واپس وٺ، باقي عالم فاضل ناهي."

"تڏهن پوءِ قبوليئه ڇالاءِ؟"

"منهنجو پنهنجن سان آهي."

ڏُک وچان چيم، "تون پڙهيل ڪڙهيل ٿي ڪري اهي رواج نه پڇي سگهينءَ؟"

"... پڇڻ جون ٻين کي صلاحون ڏيندي آهيان، باقي پاڻ پڇڻ جي همت ڪانه هيم."

۽ پوءِ پڌو هئم، آن 'پراڻي شيءِ' تي ڏاڍي اهتمام سان قديم ريتن جي هڪ ديوار کري پئي هئي ۽ هوءَ ان ۾ ڏٺجي ويئي هئي. تڏهن هيڪر وري مون کي ساين آميدن جا ساوا سلا سڪندي محسوس ٿيا هئا.

پئي دفعي فون ڪيم ته هن فون ڪرڻ جو سبب پڇيو هو. چيم، "گهر ٺاهڻ لاءِ صلاح وٺڻ گهران ٿو، تنهنجي راءِ گهرجي."

جواب ڏنئين، "پل گهر ٺاهيو، چڱي ڳالهه آهي. ڌرتيءَ جي هر رهواسيءَ کي بنيادي جايءِ جو پورو حق حاصل آهي."

مذاق سان چيم، "ته پوءِ 'جيئو ۽ جيئڻ ڏيو' واري اصول جي پيروي چاهيان ٿو... گهر ٺاهي ڏيندينءَ."

"نه، مون کان ائين نه پڄندو."

پڇيم، "ڇو؟"

چيئين، "ننڍي لا بين پارڙن سان جي ريتيءَ جا گهر به ٺاهيندي هئس ته اهي سڀ کان پهرين منهنجا ڇهرندا هئا... سو هاڻي پنهنجو سود ناهي."

"پر منهنجو گهر ته ٺاهي ڏي؟"

چيئين، "اڄ حالتن جي هٿان جُهريل آهيان... مون کان ڪي به ڪين جُڙندو..."

ڪجهه عرصي کان پوءِ پڌو هئم ته هن جي مڱڻي ٿي ويئي. صدمي هٿي نهوڙي رکيم. جڪ ڪائيندي هيڪر وري فون تي کيس جنجهوڙڻ جي ڪوشش ڪيم.

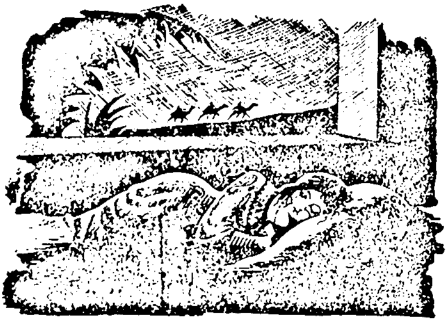

٭ مسز هينري وڊ
سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ

ايسٽ لين

زندگيءَ ۾ ڪيترائي انوکا مرحلا ايندا آهن ۽ هر مرحلي جو ماحول هڪٻئي کان مختلف هوندو آهي ۽ انهن سان سلامتيءَ سان گذرڻ لاءِ انسان کي نت نوان تجربا درپيش اچن ٿا.

ليڊي ازائل جڏهن شباب جي منزل ۾ قدم رکيو، تڏهن ان کي به ڪيترائي تجربا درپيش آيا. سندس نڪ پڻ نهايت لاڏ ڪوڏ سان گذريو. سندس تعليم ۽ تربيت هر لحاظ کان اعليٰ پيماني تي ٿي، پر اوچتوئي اوچتو ماڻ-پيءُ جو هٿ مٿي تان لهي ويو ۽ ستم ظريفي ته اها ٿي جو انهن ڪا به دولت باقي نه بچائي هئي. هيءَ ويچاري بي يارومددگار رهجي وئي.

هن ارڙهين سال ۾ قدم رکيو هو. جسين ۽ مهذب هئي. هروقت ماحول کان ڊڄندي رهندي هئي. سندس هڪ عزيزه ان جي سرپرستيءَ جو بار پنهنجي ذمي کنيو، پر محض رحم جي جذبي هيٺ. حقيقت ۾ ازائل سان ان کي ڪا دلي همدردي نه هئي. اهڙي ماحول ۾ هوءَ اڪثر ڪري احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا رهندي هئي. گهڻو وقت پنهنجي مستقبل متعلق سوچيندي رهندي هئي، پر ڪنهن به نتيجي تي پهچي نه سگهندي هئي.

انهيءَ خاندان ۾ ڪئپٽن فرانسس اڪثر ايندو رهندو هو ۽ هن خاندان سان مضبوط تعلقات قائم ڪرڻ چاهيندو هو. هو خوش پوش ۽ زبان دراز نوجوان هو، پر فطرتاً عياش طبع هو. ۽ ڪنهن به اصول تي پڪو رهڻ سندس مزاج جي خلاف هو. اها حقيقت آهي ته هو حسين هو ۽ ڳالهيون به واه جون ڪندو هو. سندس انهيءَ نمائشي ڪردار سان ازائل پنهنجي معصوميت جي باعث ڏاڍو متاثر ٿيندي رهي. فرانسس هميشه هن سان اهو ظاهر ڪندو رهيو ته هو نهايت خلوص سان سائس محبت ڪري ٿو، ۽ ڪانئس سواءِ سندس زندگي ڄڻ بيڪار رهجي وئي آهي.

هڪ دفعي هو چوڻ لڳو:

"سنهنجي زندگيءَ جي هر گهڙي تنهنجي ياد ۾ گذري ٿي. مان ڪيڏو نه خوش قسمت آهيان، جو تنهنجي مون سان ملاقات ٿي. اچ ته اسان محبت جي واديءَ ۾ ايترو ته پري هلون، جو پوئتي مڙي به نه نهاريون."

ازائل خاموشيءَ سان اهڙي قسم جون ڳالهيون ٻڌندي هئي ۽ دل ئي دل ۾ خوش ٿيندي هئي، تہ کيس ڪيڏو نہ سٺو جيون-ساٿي مليو آهي، ۽ سندس آئينده زندگي ڪيتريقدر نہ خوشگوار گذرندي.

آخرڪار ازائل کي يقين ٿي ويو تہ هن شخص ۾ خلوص جو ذرو بہ ڪونهي. هو صرف کيس گناهہ جي تاريڪيءَ ۾ اڇلڻ ٿو چاهي. سندس اصل مقصد عياشي آهي، ڇو تہ ڪافي عرصو گذري ويو پر سندس زبان تي ڪڏهن بہ شاديءَ جو لفظ نہ آيو. هن ازائل سان صرف عشق ڪرڻ چاهيو ٿي، نہ شادي. ازائل کي ڪنهن بہ حالت ۾ اها ڳالهہ منظور نہ هئي. اها حقيقت آهي تہ هوءَ ان سان محبت ضرور ڪندي هئي، پر کيس انهيءَ ڳالهہ جو يقين ٿي ويو هو تہ ان جي محبت جو بنياد فريب تي مبني آهي.

ازائل جي پيءُ جي ملڪيت وڪرو ٿي چڪي هئي. انهيءَ ملڪيت جي خريدڻ وارو اتان جو هڪ مقامي وڪيل هو، جنهن جو نالو آرچي بالڊ ڪارلائل هو. هو هڪ سنئون سڌو، بااصول ۽ قابل نوجوان هو. هو ازائل جي خاندان کي گهڻي عرصي کان سڃاڻندو هو، ۽ کيس اها بہ خبر هئي تہ ازائل جو پيءُ ڪيڏو نيڪ انسان هو. ان کي انهيءَ ڳالهہ جو بہ پورو پورو احساس هو تہ ازائل هڪ غلط ماحول ۾ ڦاٿل آهي ۽ نهايت دلخراش حالتن ۾ مبتلا آهي. هن ازائل جي انهيءَ مجبوريءَ کي محسوس ڪندي ساڻس شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اهو درست آهي تہ سندس دل ۽ دماغ ۾ اهو جذبو ڪم ڪري رهيو هو تہ ڪنهن طرح هڪ نوجوان ۽ بيگناهہ ڇوڪريءَ کي جهنم جي باهہ کان بچائي سگهي تہ بهتر؛ پر انهيءَ سان گڏوگڏ هو ساڻس محبت بہ ڪندو هو، محض ترس ۽ رحم جي ڪري. پر هو ساڻس شادي ڪرڻ لاءِ آماده نہ هو.

ازائل هڪڙي ڏينهن صاف گوئيءَ کان ڪم وٺندي اکين مان لڙڪ ڳاڙيندي گگي آواز ۾ کيس چئي ڏنو:

"سان هڪڙي ڳالهہ توهان کي صاف ٻڌائڻ چاهيان ٿي. اهو صحيح آهي تہ مون توهان جي زال بنجڻ قبول ڪيو آهي. پر اها......" سندس زبان ڏڪڻ لڳي.

"اصل ڳالهہ لڪائي نٿي سگهان، مان توهان کي پسند ڪيان ٿي. منهنجي دل ۾ توهان جي لاءِ بيحد عزت ۽ تڪريم بہ آهي، پر مان اڃان تائين توهان سان محبت ڪري نہ سگهي آهيان. مون کي توهان سان محبت نہ آهي."

آرچي بالڊ ڏاڍي اطمينان سان چيو، "جيڪڏهن تون ائين چوين ها تہ مون کي توسان محبت آهي تہ مون کي يقيناً حيرت ٿئي ها. مون کي انهيءَ ڳالهہ جي خبر آهي تہ توکي مون سان محبت نہ آهي. پر منهنجي خلوص ۽ منهنجي محبت جي هڪڙي ڏينهن جيت ٿيندي. ۽ ڪنهن نہ ڪنهن ڏينهن تون مون سان محبت ضرور ڪندينءَ."

ازائل چيو، ”ها ها، مون کي بہ انهيءَ ڳالهہ جي اميد آهي......“ ائين چوندي ازائل ان جو هٿ ﭘڪڙي سندس هٿ کي ڏکهي چمي ڏيئي ورتي.

”ازائل! منهنجي زندگيءَ جي سڀ کان وڏي اميد آهي تہ مان توکي هرقيمت تي خوش رکان، ۽ تنهنجي دل کي ڪڏهن بہ ڏک پهچڻ نہ ڏيان.“

ازائل مرڪندي جواب ڏنو: ”اها ڳالهہ صحيح آهي، پر مرد شاديءَ کان اڳ ۾ ائين ئي چوندا آهن، ۽ شاديءَ کان پوءِ سندن نظرون بدلجي وينديون آهن.“

آرچي بالڊ چيو، ”مان انهن مردن مان نہ آهيان.“

جنهن خاندان ۾ ازائل رهندي هئي، انهن جي اها مرضي نہ هئي تہ آرچي بالڊ ۽ ازائل پاڻ ۾ هڪ ٿي وڃن. هنن اهو چاهيو ٿي تہ ازائل ۽ فرانسس جو معاشقو هلندو رهي. ليڪن ازائل سمجهي چڪي هئي تہ فرانسس صحيح ماڻهو نہ آهي، ۽ انهيءَ هوندي بہ هوءَ ان سان محبت ڪندي هئي. پر هن آرچي بالڊ سان شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ معاملي ۾ جڏهن تہ هوءَ خودمختار هئي، تنهنڪري هن پنهنجي عزيزن جي قطعي پرواهہ نہ ڪئي.

آرچي بالڊ جي شاديءَ جي تاريخ جو اعلان ٿي ويو، ۽ انهيءَ دوران فرانسس پاران ڪيترائي دفعا سازش ڪئي ويئي پر هو ڪامياب نہ ٿيو.

شاديءَ کي ڇهہ سال گذري ويا، ۽ انهن کي ٽي ٻار بہ ڄاوا، ازائل جي مڙس آهي ڇهہ سال سندس لاءِ وقف ڪري ڇڏيا. مڙس جي حيثيت سان، هن نہ صرف سڀ حق ادا ڪيا، بلڪ هر گهڙيءَ هن انتهائي وفاداريءَ ۽ محبت جو اظهار ڪيو.

هو پيئي خوشيءَ جي فضائن ۾ ٽهڪ ڏيئي رهيا هئا. پيئي جڏا اچڻ وارن تاريڪ واقعن کان بلڪل بيخبر هئا تہ اوچتوئي اوچتو ازائل ائين محسوس ڪيو تہ هوءَ خاردار واديءَ ۾ پهچي ويئي آهي.

بہ ڳالهيون اهڙيون هيون، جي ازائل جي لاءِ روحاني تڪليف جو باعث بنيل هيون ۽ سندس دل ۾ نشتر وانگر چڀڻ لڳيون. پهرين ڳالهہ اها هئي تہ آرچي بالڊ جي هڪ ويجهي ڀيڻ هئي جا شروع کان ئي ولي ازائل کي ناپسند ڪندي هئي. قدرت ان کي پٽ جي دل ڏني هئي، ۽ هوءَ فطرتاً ٻين کي تڪليف ڏيئي سڪون محسوس ڪندي هئي. ازائل جڏهن تہ اڃا معصوم ڪنوار هئي، پر گهر ۾ اچڻ سان ئي هن ان تي ظلم ۽ ستم جي حد ڪري ڇڏي. پر ازائل شروع شروع ۾ تہ سندس روش تي ڪوبہ اعتراض نہ ڪيو، ڇو تہ ڪيس خبر هئي تہ سندس مڙس جان نثار ۽ خلوص جي آخري حد تائين پهتل آهي. پلا ڪيس پيو ڇا گهرجي. هيءَ عورت جيڪڏهن چند ڏينهن لاءِ سندس مخالفت ڪري ٿي تہ ڪا وڏي ڳالهہ نہ آهي. هڪڙي ڏينهن ازخود سنئينءَ راهہ تي اچي ويندي. پر ڇهن سالن گذرڻ کان پوءِ بہ هن پنهنجي سنگدلي نہ ڇڏي. پوءِ بہ ازائل جي زبان تي ڪڏهن بہ شڪايت جو حرف نہ آيو. آرچي بالڊ انهيءَ ڳالهہ کان بلڪل بيخبر هو. جيڪڏهن ازائل ڪيس انهيءَ حقيقت کان آگاهہ ڪري ها تہ پوءِ يقيناً

پنهنجي ويڪي پيڻ کي پنهنجي گهر جي پرسان به لنگهڻ نه ڏني ها. مسلسل دل‌آزاري ۽ وحشيانه برتاءُ جي ڪري ازابل جي دل تي به اثر ٿيڻ لڳو ۽ مسرتن جي خوشگوار لهرن ۾ باهه جي تپش پيدا ٿيڻ لڳي.

ٻي ڳالهه اها هئي جو ازابل جي دل ۾ آرچي بالڊ متعلق ڪي شڪ جاڳڻ لڳا ۽ انهيءَ شڪ ۾ رقابت ۽ ساڙ جو پهلو نمايان ٿي چڪو هو. ڪنهن اچي سندس ڪن ۾ فوڪ ڏني هئي ته سندس مڙس شاديءَ کان اڳ ۾ باربرا سان محبت ڪندو هو ۽ هاڻي اها محبت وري زنده ٿي پئي آهي. باربرا سندن پاڙي ۾ رهندي هئي ۽ هڪ جج جي ڌيءَ هئي. ازابل جي دل ۾ نوڪرن شڪ وجهي ڇڏيو هو. انهن کيس اهڙيون من گهڙت ڳالهيون ٻڌايون هيون، جو ازابل کي هاڻي يقين ٿي ويو هو ته سندس مڙس سچ پچ باربرا سان محبت ڪري ٿو.

انهيءَ ڳالهه کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته باربرا ۽ آرچي بالڊ جون اڪثر ملاقاتون ٿينديون رهنديون هيون. پر ازابل نه ته ڪڏهن پنهنجي مڙس سان اهڙو ذڪر ڪيو ۽ نه وري ڪنهن اهڙي صحت‌مند ذريعي سان هن اهو معلوم ڪيو ته انهن جي ملاقاتن جو حقيقي سبب آخر ڪهڙو آهي!

حقيقت اها هئي ته ڪجهه سال اڳ باربرا جي پيار ۽ محبت ۾ هڪڙي ماڻهوءَ جو خون ٿي پيو هو. انهيءَ وقت ۾ فرانسس به ازابل جي خاندان ۾ گهڻو ايندو ويندو هو. بهرحال خون جي جاچ ۾ ڪن ماڻهن اها شاهدي ڏني هئي ته باربرا جو ڀاءُ رچرڊ به خونين جو مددگار هو. رچرڊ جو پيءُ هڪ سخت‌مزاج جج هو ۽ جڏهن کيس اها خبر پئي ته سندس پٽ به انهيءَ خون جي واردات ۾ قاتل آهي، تڏهن هن يڪدم پنهنجي پٽ کي گهر مان ڪڍي ڇڏيو، ۽ پوءِ قانون به ان کي جلاوطن ڪري ڇڏيو. رچرڊ پنهنجي پيءُ کي بار بار چوندو رهيو ته انهيءَ خون ۾ سندس ڪو به هٿ نه آهي. پر سندس پيءُ ڏاڍو ضدي انسان هو ۽ پٽ جي هڪ به نه ٻڌائين ۽ ڪيترن سالن جي گذرڻ کان پوءِ به هو ان کي معاف ڪرڻ لاءِ تيار نه هو.

باربرا خفيه طور پٺي علائقي ۾ وڃي پنهنجي ڀاءُ رچرڊ سان ملاقات ڪندي رهي ۽ انهن ملاقاتن ۾ کيس اهو يقين ٿي ويو ته رچرڊ بي‌گناهه آهي. صرف مختصر شاهديءَ جي ڪري کيس انهيءَ مقدمي ۾ اڙايو ويو هو. رچرڊ اهو چاهيو ٿي ته ڪنهن به طرح حقيقي قاتل جو پتو پئجي وڃي.

رچرڊ جي ماءُ پنهنجي پٽ جي غم ۾ بيمار ٿي پئي هئي. ان کي به انهيءَ ڳالهه جو پورو پورو يقين ته سندس پٽ ڪڏهن به قاتل يا قاتلن جو دوست بڻجي نٿو سگهي. سندس دل شاهدي ڏئي رهي هئي ته سندس پٽ بي‌گناهه آهي.

هن پنهنجي مڙس کي ڪنگهندي چيو، ”ٻڌو ته سهي، توهان ڪوڙن ماڻهن تي اعتبار ڪري رهيا آهيو، هاڻي ته ڀلا منهنجي پٽ کي واپس هتي گهرايو.“

پوڙهي جج چيو، ”مان ان کي هرگز معاف نه ڪندس- قانون جي نظر ۾ جيڪڏهن پٽ ڏوهي آهي ته مان ان کي پٽ سڏي نٿو سگهان- مجرم ٿي چوندس.“

زال اکيون بند ڪري ڌيمي آواز ۾ چيو، ”مون کي يقين آهي ته منهنجو پٽ بي گناهه آهي. زندگيءَ جا آخري ڏينهن ويجها اچي چڪا آهن، هاڻي ان کي منهنجي ويجهو وٺي اچو.“

جج مصنوعي مرڪ سان چيو، ”هر ماءُ پنهنجي پٽ کي بي قصور ٿي سمجهندي آهي.“

رچرڊ جي ماءُ جي اکين سان لڙڪ ڪِري پيا. هوءَ پنهنجي مڙس کي پيٽي پاراتن ڏيڻ سان گڏ گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳي، پر رچرڊ جي پيءُ کي تر جيترو به ترس نه آيو ۽ منهن ورائي اخبار پڙهڻ ۾ مصروف ٿي ويو.

باربرا انهيءَ سلسلي ۾ آرچي بالڊ وڪيل سان ڪيترين ئي ملاقاتون ڪري چڪي هئي. ۽ ازائل سان جڏهن نوڪرن انهن ملاقاتن جو ذڪر ڪيو، تڏهن هن سمجهيو ته هو پيئي جٺا محبت جون ڳالهيون هلائي رهيا آهن. آرچي بالڊ، باربرا جي خاندان جو پراڻو دوست هو ۽ هوءَ رچرڊ جي سلسلي ۾ صرف ان کي ئي همراز بنائي سگهي ٿي. جيڪڏهن ازائل صرف هڪ دفعو ئي پنهنجي مڙس کان پڇي ها ته پوءِ شڪ ۽ شبهي جي ڪا گنجائش باقي نه رهي ها.

ازائل هر وقت انهيءَ غم ۾ ڳرڻ لڳي، ليڪن پنهنجي عادت کان مجبور ٿي زبان تي هڪ لفظ به نه آڻيندي هئي. هر گهڙيءَ غمگين رهڻ جي باعث سندس صحت تي تمام خراب اثر پيو. آرچي بالڊ کي ڏاڍو اچي فڪر ٿيو. هن ڪيترائي دفعا پڇيو- ”ازائل! آخر ڳالهه ڇا آهي، تون هروقت فڪرمند رهين ٿي ۽ ڪو غم توکي اندر ئي اندر کائي رهيو آهي.“

ازائل ورائيو، ”مون کي ڪو به اهڙو غم نه آهي. خدا کي خبر، صحت الائي ڇو خراب ٿيندي پئي وڃي.“

آرچي بالڊ غمگين لهجي ۾ چيو، ”مان سمجهان ٿو ته مون کي اهو حق آهي ته مان تنهنجي افسردگيءَ جو حال معلوم ڪيان. جيڪڏهن تون ٻڌائڻ نٿي چاهين- ته تنهنجي مرضي!“

ازائل جواب ڏنو، ”ان ۾ ناراض ٿيڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي. ڪا به اهڙي ڳالهه نه آهي، جا توهان کان لڪائي وڃي.“

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڊاڪٽر صلاح ڏني ته ازائل کي چند ڏينهن جي لاءِ ڪنهن صحت افزا جڳهه تي وڃڻ گهرجي ۽ ان جي لاءِ فرانس جو سامونڊي ڪنارو وڌيڪ موزون ٿي سگهي ٿو. هوا سان گڏ نون نظارن جو هئڻ به ضروري آهي.

آرچي بالڊ جي پيءُ اهو حڪم نافذ ڪيو ته هوءَ پنهنجي ٻنهي ٻارن کي ساڻ وٺي نه وڃي. انهيءَ ڳالهه تي ڪافي دير تائين هنگامو برپا رهيو. پر ان جي پيءُ اهو پهلو اختيار ڪيو هو ته بيماريءَ جي حالت ۾ هوءَ ٻارن کي ڪڏهن به ساڻ نيڻ جي اجازت نه ڏيندي. آرچي بالڊ کي انهيءَ ڳالهه جو احساس نه هو ته سندس ويچاري پيءُ محض دل آزاري ۽ اذيت ڏيڻ خاطر ٻارن کي اجازت نٿي ڏئي، هن پيو پهلو سامهون رکندي انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو.

”ازائل! تنهنجي لاءِ بهتر ائين آهي ته تون ٻارن کي ساڻ وٺي نه وڃ. بيماريءَ جي حالت ۾ تون اڪيلي ٻارن جي سنڀال ڪيئن ڪندينءَ؟“

ازائل چيو، ”سون سان گڏ توهان هوندئو ۽ نوڪرياڻي هوندي.“

آرچي بالڊ وراڻيو،”مان پنهنجي پيشه ورانه مصروفيتن جي ڪري پندرهن ڏينهن ته بلڪل هتان ٻاهر نڪري نٿو سگهان ۽ جيستائين نوڪرياڻيءَ جو تعلق آهي، خواه پنج نوڪرياڻيون چونه هجن، تنهنجو ڌيان هميشه ٻارن ڏانهن رهندو.“

ازائل جواب ڏنو، ”جيڪڏهن ٻار سون سان گڏ نه هوندا ته به منهنجو ڌيان ٻارن ڏانهن ئي رهندو.“

سندس خاوند ان جو هٿ پيار سان پڪوڙيندي چيو، ”توکي ڪو به ڪنڪو نه ڪرڻ، مان هتي ٻارن جي پوري پوري سنڀال ڪندس. تنهنجو صحت ياب ٿيڻ نهايت ضروري آهي.“

ازائل مجبوراً اهو فيصلو قبول ڪيو ۽ سيني تي پٿر رکي انگلستان مان فرانس رواني ٿي. آرچي بالڊ چيو،”ازائل! مان هتي هوندس، پر منهنجي دل هروقت تو وٽ هوندي. تون ڪا به ڳڻتي نه ڪجانءِ. پندرهن ڏينهن ۾ مان ضرور تو وٽ پهچي ويندس.“

ازائل ويندي رهي. هوءَ سچي وات اهوئي سوچيندي رهي ته هاڻي ته سندس مڙس کي باربرا سان محبت لاءِ واه جو موقعو ملندو. پندرهن ڏينهن شايد انهيءَ ڪري وٽس اچڻ نٿو چاهي ۽ ڪيسن جو محض بهانو آهي. مان هتي نه هوندس ته ڪنهن به قسم جي رڪاوٽ نه پوندي، پر ٻارن کي ته ٻاڻ سان وٺي اچڻ گهربو هو. اهو خيال به ڪيس گهڙيءَ گهڙيءَ ستائي رهيو هو. وري ڪيس انهيءَ خيال سان تسڪين ايندي هئي ته سون کي پنهنجي صحت جي خرابيءَ جي پيش نظر ٻارن کي ساڻ وٺي اچڻ نه گهربو هو، اهو بهتر ٿيو. وري سندس ذهن ۾ آرچي بالڊ ۽ باربرا جي تصوير ڦرڻ لڳي. هوءَ ڏسي رهي هئي ته هو ٻيئي جٺا ٻاڻ ۾ ڏاڍو گهرا ٿي ڳالهيون ڪري رهيا آهن ۽ عشق ۽ محبت جون سڀ منزلون طئي ڪري رهيا آهن. اهو جيتوڻيڪ سندس وهم هو، پر ڪيس ائين معلوم ٿي رهيو هو ته اهي سڀ ڳالهيون جڻ سندس اکين اڳيان ٿي رهيون آهن.

فرانس پهچي هوءَ ڏاڍو اداس ٿي وئي. ٻار به ساڻ نه هئس ۽ نه وري آرچي بالڊ. سوچيندي هن کي ائين محسوس ٿي رهيو هو ته اڪيلائيءَ جا پندرهن ڏينهن ڏاڍا ڏکيا گذرندا.

هڪڙي ڏينهن هوءَ سمنڊ جي ڪناري تي گهمي رهي هئي ته اوچتوئي سندس ملاقات فرانسس سان ٿي وئي. فرانسس تي انگلنڊ ۾ ڪيترن ماڻهن جو قرض هو. هو قرض ادا ڪري نه سگهيو هو ۽ ڪورٽ ڪيس ڪجهه مدت لاءِ ملڪ بدر جي سزا ڏني هئي، ان ڪري هو انگلنڊ ڇڏي فرانس آيو هو، جو ته سندس عياشي ۽ آوارگيءَ لاءِ اتي ڪيس ڪافي مدد ملي سگهي ٿي.

فرانسس کي ڏسندي ئي ازائل جي منهن تي رونق اچي وئي. فرانسس بي تڪلفيءَ سان چيو، ”ازائل! توهان آهيو؟ مان ڪيڏو نه خوش قسمت آهيان جو توهان سان ملاقات ٿي وئي. اڄا رات ئي ته سون توهان کي خواب ۾ ڏٺو هو. آهاـ ڪيڏو نه وڻندڙ خواب هو ۽ انهيءَ خواب جو تعبير ڪيترو نه جلد پورو ٿي ويو.“

ازائل پڇيو، ”توهان هتي ڪيئن آيا؟“

فرانسس جواب ڏنو، ”مان؟ مان ته ڪيترن ورهين کان وٺي فرانس ۾ آهيان. فرانس جي آب و هوا مون کي ڏاڍو ٺي وٺي، پلا توهان هتي ڪيئن آيئو؟“

ازائل ورائيو، ”منهنجي صحت خراب ٿي ويئي هئي، ڊاڪٽرن جي صلاح تي هتي آئي آهيان.“

فرانسس چيو، ”وه، مون کي خبر آهي، توهان جي صحت ڪهڙيءَ طرح سني رهي سگهي ٿي. توهان هڪ اهڙي بيڙيءَ تي سوار آهيو جنهن تي توهان سوار ٿيڻ نٿي چاهيو.“

ازائل سختيءَ سان چيو، ”ڇا چيو توهان؟ انهيءَ جو مطلب؟“

فرانسس جواب ڏنو، ”توهان ايتريقدر خفي نه ٿيو. مان ڪنهن ٻئي وقت حاضر ٿي مفصل ڳالهه ڪندس.“

ازائل ۽ فرانسس جون اڪثر ملاقاتون ٿيڻ لڳيون. ازائل ائين محسوس ڪيو ته سندس پراڻي محبت وري زنده ٿي ويئي آهي، ۽ هوءَ ان جي پٺيان ڇڪجي رهي آهي. پر ڪيس اها خبر نٿي پئجي سگهي ته اها ڪهڙي ڳالهه آهي، ۽ اهو ڪهڙو جذبو آهي جو ڪيس ان ڏانهن وٺي ويجي رهيو هو. هوءَ طوفاني درياءَ جي ڪناري تي بيٺل آهي ۽ اندوهناڪ طوفان هوندي به ٻئي ڪناري تي پهچڻ لاءِ بيتاب آهي. شاديءَ کان اڳ وارا سڀ جذبات سندس دل ۽ دماغ ۾ رچي ويا. پر يڪدم ئي اهو خيال ڪيس ڏونڌاڙيندي جاڳائڻ لڳو ته هوءَ ڪنهن ٻئي جي امانت آهي.

هوءَ هڪڙي ڏينهن پنهنجي بستري تي ويٺي رُئندي رهي ۽ وڏي آواز ۾ دعا گهرڻ لڳي: ”اي خدا! مون کي ڇا ٿي ويو آهي. مان باهه ۾ ڇو ٽپي رهي آهيان. اي منهنجا معبود! مون کي ايڏي سگهه ڏي جو مان فرانسس جو خيال پنهنجي دل مان نچوڙي ڪڍي سگهان. مون کان ڪو سڀڪجهه مال ملڪيت، زر ۽ زيور کسي وٺي ۽ انهيءَ جي بدلي ۾ فرانسس جو خيال منهنجي دل مان ڪڍي ڇڏي ته پوءِ مان ائين ڪرڻ لاءِ به تيار آهيان. مان ٻن ٻارن جي ماءُ ۽ هڪ جان نثار خاوند جي زال آهيان. معاشرو مون کي وڏي عزت جي نگاهه سان ڏسي ٿو. اي منهنجا خدا! مون کي باهه ۾ ٽپ ڏيڻ کان بچاءِ!“

”ازائل! اهو صحيح آهي ته ماضي موٽي نه ايندو. پر جيڪڏهن ٻه دليون انهيءَ لاءِ پيدا ڪيون ويون آهن ته اهي هڪٻئي سان محبت ڪن ته اهي منهنجي ۽ تنهنجي دل آهن. مان ٻهرين ڏينهن کان ئي محبت ڪيان ٿو ۽ مون کي اها بي خبر آهي ته تون به محبت ڪرين ٿي، پر مان مجبور هوس. منهنجي مالي حالت اهڙي نه هئي، جو انهيءَ وقت مان توسان شادي ڪيان ها. مان قرض ۾ جڪڙيل هوس ۽ تون ڪنهن ٻئي جي ٻنجي ڇڪي هئينءَ، پر منهنجي محبت ۾ ڪو فرق نه آيو. اڄ به مون کي توسان ساڳي محبت آهي. محبت سڄي عمر زنده رهي ٿي. ڇا تون

ائين سمجهين ٿي تہ تون جڏهن تہ ڪنهن ٻئي جي زال آهين تنهن صورت ۾ مون کي محبت جو ڪو حق نہ آهي؟ اها ڳالهہ بلڪل غلط آهي. منهنجي محبت اهڙين رڪاوٽن کي بي معنيٰ تصور ڪري ٿي."

هو زبان دراز تہ اڳ ۾ ئي هو. عجب قسم جي غلط ليڪن دلچسپ دليلن سان هو ازائل تي ڇانئجي رهيو هو. ازائل محسوس ڪيو تہ هي شخص ان تي غالب اچي رهيو آهي، اهو سوچي ڪيس ڪهر سان هڪدم انڪري وڃڻ لاءِ چيائين. هن کي خبر هئي تہ عورت هميشہ ڪمزور ٿيندي آهي ۽ انهيءَ حالت ۾ جڏهن تہ منهنجا جذبات ان طرف مائل آهن، انڪري منهنجي لاءِ لوڪرڪائي ڪيرڻ ڪا وڏي ڳالهہ نہ ٿيندي. هن انهيءَ مصيبت کان نجات حاصل ڪرڻ گهري ٿي. هن آرچي بالڊ جي شهرت کي سڀ ۾ ملائڻ ٿي چاهيو. هن نٿي گهريو تہ سڄي دنيا ان تي آڱر کڻي. هن هڪدم آرچي بالڊ کي تار موڪلي، تہ هو اچي ڪيس وٺي وڃي.

آرچي بالڊ هڪدم فرانس پهچي ويو. هو حيران هو تہ اها ڪهڙي ڳالهہ هئي جنهنڪري ڪيس هڪدم گهرايو ويو.

"ازائل! خير تہ آهي؟"

ازائل وراڻيو، "ها، خير تہ آهي. پر ٻن-ٽن ڏينهن کان مان خراب خواب ڏسي رهي هئس، جنهنڪري منهنجي طبيعت اڳ کان بہ وڌيڪ خراب ٿي ويئي. مون کي هڪ گهڙي بہ قرار نہ هو. انهيءَ ڪري توهان کي گهرايم."

آرچي بالڊ کلي چوڻ لڳو، "وري بہ اهوئي وهم......؟ مان سمجهندو هوس تہ تون اهڙي عورت آهين جو ڪڏهن بہ وهمن جو شڪار نہ ٿيندينءَ. پر ائين ٿو معلوم ٿئي تہ سڀ عورتون وهمن کي دل و جان سان پيار ڪن ٿيون."

ازائل جواب ڏنو، "توهان ڀلي کڻي وهم چئو، بهرحال مان ڏاڍو بيقرار هيس، ۽ هاڻي تہ اها حالت ٻنجي چڪي هئي جو سڄي رات ننڊ نٿي آئي."

اتي فرانسس بہ اچي حاضر ٿيو. آرچي بالڊ ڏاڍي خلوص ۽ گرمجوشيءَ سان ان کي مليو، چو تہ هو "ايسٽ لين" ۾ اڪثر ڪري ڪيس ملندو هو. ازائل ٻڌايو تہ جيستائين توهان نہ آيا، مسٽر فرانسس منهنجي انتهائي خبرگيري ڪندو رهيو. پاڻ منهنجي صحت جو ڏاڍو خيال رکندو هو، حتي الامڪان هن مون کي اداس رهڻ نہ ڏنو."

ازائل آرچي بالڊ کي انهيءَ ڪري تار موڪلي هئي تہ هوءَ هڪدم اتان واپس وڃندي تہ جيئن ڪنهن طرح فرانسس لويزان جو خيال سندس دل مان نڪري وڃي. هن صاف ۽ سٺي فضا ۾ پرواز ڪرڻ چاهيو ٿي. هن گناهہ جي واديءَ کان دور رهڻ چاهيو ٿي. سندس اها انتهائي آرزو هئي تہ هوءَ ڪنهن بہ طرح سان ان شخص جي خيال کي پنهنجي دل مان اهڙيءَ طرح ڪڍي ڇڏي جو وري ڪيس ان جي ياد نہ ستائي.

هوءَ پنهنجي طرفان انهيءَ جدوجهد ۾ مصروف هئي ۽ ٻئي طرف فرانسس اچا بہ سندس ويجهو ئي رهيو هو.

جڏهن آرچي بالڊ اهو ڏٺو تہ فرانسس لوبزان سندس غير حاضريءَ ۾ ازابل جي خدمت ڪندو رهيو آهي، تڏهن هن ازابل سان صلاح ڪرڻ ڪان سواءِ ئي ڪيس 'ايسٽ لين' اچڻ جي دعوت ڏني.

هن چيو، "مسٽر لوبزان، اها منهنجي لاءِ وڏي خوشيءَ جي ڳالهه ٿيندي، جيڪڏهن توهان ڪجهه ڏينهن تائين اسان وٽ ايسٽ لين ۾ اچي مهمان ٿي رهندؤ. اتي توهان هرطرح محفوظ رهندو. ڪوبہ قرضدار توهان کي ايذاءُ رسائي نہ سگهندو. انهيءَ ڪان پوءِ مان ڪوشش ڪندس تہ توهان کي قانوني طور تي انهن قرضدارن ڪان نجات ملي سگهي. مان ڪجهہ نہ ڪجهہ انتظام ضرور ڪندس."

آرچي بالڊ ڏاڍي فراخدليءَ ۽ معصوميت سان فرانسس لوبزان کي اها دعوت ڏني هئي. ان کي ڪهڙي خبر تہ هو هڪ بدنيت ۽ بدڪردار انسان کي پنهنجي گهر ۾ دعوت ڏئي رهيو آهي. ازابل چاهيو ٿي تہ رڙ ڪري چوي تہ "آرچي بالڊ! انهيءَ شخص کي پنهنجي گهر ۾ دعوت نہ ڏي. ائين نہ ٿئي جو ڪٿي تنهنجو گهرٻار نہ برباد ٿي وڃي." پر هوءَ ڪجهہ بہ ڪچي نہ سگهي. جيڪڏهن ڪجهہ ڪچي ها تہ سچو راز هڪ ئي وانگر ڦاٽي پوي ها. ڪاش! پنهنجي مڙس کي سڀ ڪجهہ چئي سگهي ها، جڏهن تہ سندس شادي ماڻس ئي ٿي چڪي هئي. هاڻي چا ٿي ٿي سگهيو. هن آخري بار اها ڪوشش ڪئي تہ هوءَ ڪنهن طرح فرانسس ڪان الڳ ٿي وڃي ۽ دل سان سندس خيال ڪڍي ڇڏي، پر آرچي بالڊ فرانسس کي گهر ۾ دعوت ڏئي سندس سڀني اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو.

هو فطرتاً بدنيت هو، انهيءَ جو ثبوت هن ايسٽ لين ۾ پهچڻ شرط ڏنو. آرچي بالڊ محض نيڪ نيتيءَ سان ڪيس پنهنجي گهر ۾ رهايو. پر هي نمڪحرام پهرين ئي ڏينهن ڪيس ڏنگڻ لڳو. هو هرروز ازابل جي ڪن ۾ اهو پرڻ لڳو تہ آرچي بالڊ ۽ باربرا پيئي پاڻ ۾ محبت ڪندا آهن ۽ هن انهن کي ڪيترائي دفعا، ڪيترن ئي هنڌن تي گڏ ڏٺو آهي. اها حقيقت آهي تہ باربرا ۽ آرچي بالڊ پئي هڪ ٻئي سان ملندا رهندا هئا. اها حقيقت هئي تہ ابي ڏاڍي ڪان وٺي سندن پاڻ ۾ رستو هلندو ٿي آيو ۽ مقدمي جي لاءِ ڪيترائي دفعا باربرا کي ماڻس صلاح مشورو ڪرڻو پوندو هو. ازابل کي اڳ ۾ ئي نوڪرن شڪ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو هو. ڪيترائي دفعا تہ ڪيس پڪ بہ ٿي وئي هئي، پر فرانس وڃي مڙس جي جدائيءَ ۾ هن باربرا کي بلڪل وساري ڇڏيو هو. هاڻي فرانسس ان جي رقابت ۽ ساڙ کي وري هوا ڏني. انهيءَ نابڪار تہ هن کي ائين بہ چيو تہ هن انهن ٻنهي کي گڏ اعتراض جوڳي حالت ۾ بہ ڏٺو آهي! جڏهن فرانسس هرروز وڏاءُ وارين ڳالهين سان ازابل جا ڪن پرڻ لڳو، تڏهن هوءَ پنهنجي آپي ڪان نڪري وئي. ڪيس پورو پورو يقين ويهي ويو تہ سندس مڙس باربرا سان ڪڏهن بہ محبت نٿو ڪري سگهي. هن

بدمعاش ڪيس فريب ۽ ڌوڪي ۾ مبتلا رکيو آهي. هن پنهنجي دل ۾ اهو ٻه سوچيو ته ان جي انهيءَ فريب ڪاريءَ ڪي ڪنهن ٻه صورت ۾ معاف ڪري نٿو سگهجي.

ڪيترائي ڏينهن هوءَ سوچيندي رهي. گهڙي پلڪ جي لاءِ سندس ٻار ديوار بڻجي سندس اڳيان بيهي رهندا هئا. ڪڏهن ته سندس دل ۾ اهو خيال ٻه ايندو هو ته ٿي سگهي ٿو ته اهڙا ڳالهه سراسر ڪوڙ هجي. سندس مڙس ڪنهن ٻيءَ عورت سان محبت ڪري نٿو سگهي. چونڊ هوءَ پنهنجي مڙس سان پنهنجي شڪ جو سنئون سڌو اظهار ڪري. ۾ هڪ ته هن فطرتاً هنگامو برپا ڪرڻ نٿي چاهيو. ٻي ڳالهه اها هئي ته فرانسس سانس اهڙيون اهڙيون ڳالهيون ڪيون هيون، جنهن ڪي ٻڌي محسوس ڪري هي هئي ته هاڻي پاڻي تار ٿي چڪو آهي. جيڪڏهن ان سان سڌيون ڳالهيون ڪبيون ته پوءِ هڪ خوامخواه جو جهڳڙو ٿي پوندو، جنهن مان ڪيس ڪوبه فائدو پهچي نه سگهندو. انهن سڀني ڳالهين جي پيش نظر ازائل پنهنجي مڙس کي ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو.

هاڻي اهو مرحلو هو ته آرچي بالڊ کي ڪهڙيءَ طرح ڇڏيو وڃي؟ فرانسس لويزان کي انهيءَ ڳالهه جي خبر هئي ته بيڪڏهن آرچي بالڊ کان طلاق وٺڻ جو مسئلو ڇيڙيو ويو ته ظاهر آهي ته پوءِ طلاق جي سبب معلوم ڪرڻ جو معاملو پيش ايندو ۽ جيڪڏهن ازائل پنهنجي شڪ جو اظهار ڪري وڌو ته آرچي بالڊ ثابت ڪري وجهندو ته بارٻرا سان سندس اهڙي قسم جو ڪوبه تعلق نه آهي. انهيءَ ڪري هن ازائل کي چيو:

”ازائل! جڏهن تون ۽ مان پيي جڏا هڪ ٻئي سان محبت ڪيون ٿا ته پوءِ ڪوبه اسان جي اڳيان رستي ۾ ديوار بڻجي نٿو سگهي. اسان کي ڪهڙي ٻئي آهي جو وتون انهن قانوني جهڳڙن ۾ پوندا. اڄ ته تون ۽ مان ڪيڏانهن پري هليا هلون ۽ هڪ ٻئي جي ذات ۾ فنا ٿي وڃون. اڄ تنهنجو ٻه امتحان آهي. هي دنيا جا رشتا ناتا ۽ هيءَ معاشري جي عزت سڀ بيمقصد ڳالهيون آهن، اصلي شيءِ محبت آهي. جيڪڏهن تون محبت ڪرين ٿي ته پوءِ هر شيءِ کي ٺڪرائي ڇڏ.“

ازائل ان جي ڳالهين جي ڦندي ۾ اچي وئي ۽ هن فرانسس لويزان سان ڀڄي نڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو.

اينسٽ لين ۾ هر شخص کي ڏندين آڱريون هجن، جڏهن اها خبر عام ٿي وئي ته ازائل، فرانسس لويزان جهڙي بدنام سان ڀڄي وئي آهي ۽ پنهنجا ٻار ٻه ڦٽا ڪري وئي آهي. عورتن کي ته سڀ کان وڌيڪ عجب وٺي ويو.

آرچي بالڊ جي جا حالت هئي، انهيءَ جو اندازو لڳائڻ مشڪل هو. ائين معلوم ٿي رهيو هو ته ڪو مست هاٿي ان کي چيڀاڙي ويو آهي. هو ٻهرن جا ٻهر گهر ۾ خاموش پيو هوندو هو. سوچيندو هو ۽ سوچي سُڏڪي ڏيندو هو. ٻارن ڏانهن ڏسندو هو ته اکين ۾ لڙڪ اچي ويندا هئس. هو حيران هو ته ڪهڙي ڏوهه جي ڪيس اها سزا ملي آهي. فرانسس کي ته هن

خيرخواهيءَ جي ڪري پنهنجي گهر ۾ پناهه ڏني، پر ڪيس ڪهڙي خبر ته فرانس ۾ انهن ٻنهي گڏجي اهو فيصلو ڪيو هو. هونءَ ته پنهنجي سڄي علائقي ۾ عزت ۽ تڪريم جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو، پر هاڻي ته گند ۾ پير ٻل ناليءَ ۾ ڇڻ ڳِيهليو ٿي ويو. باوجود ان جي هو مطمئن هو ته هن اهڙو ڪوبه قدم نه ڪنيو آهي، جنهنڪري مٿس ڪو حرف اچي سگهي.

سندس سيني ۾ خلوص، محبت ۽ ديانت کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هو. هن ازائل جي خاطرداريءَ ۽ سندس محبت کي حاصل ڪرڻ ۾ پوري جدوجهد ڪئي. سندس خيال هو ته هو ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن ازائل جي دل ۾ سچي محبت پيدا ڪري سگهندو، پر هو ائين ڪرڻ ۾ ناڪام رهيو. سندس ناڪامي ڏاڍي المناڪ هئي.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ کيس خبر پئي ته ازائل پنهنجي آشنا فرانسس سان گڏجي ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ ڀڄي وئي آهي. هن خاموشيءَ سان کيس طلاق نامو ڏياري موڪليو.

ازائل فطرتاً هڪ شريف النفس عورت هئي. حالات ۽ واقعات کيس غلط راهه طرف گهلي ويا هئا. هن اهو سوچيو نه هو ته هوءَ واديءِ خاردار ۾ قدم رکي رهي آهي. آسپاس جي ماڻهن جي فريب ڪارين ان کي هڪ خطرناڪ لغزش تي مجبور ڪيو. هڪ اهڙي لغزش، جنهن کان پوءِ سندس پاڻ سنڀالڻ بيحد دشوار هو.

ٻهرين ٿي ڏينهن جڏهن هوءَ فرانسس سان ڀڄي ٻئي ملڪ وئي، تڏهن سندس دل ۽ دماغ ۾ هڪڙو هيجان برپا ٿي ويو. هوءَ انتهائي افسوس ۽ ندامت جي کاهيءَ ۾ ٻڏي وئي. انهيءَ ڏينهن ٿي پڇتائڻ لڳي ۽ پنهنجو پاڻ کي چوڻ لڳي:

”ازائل! تو هي ڇا ڪيو، تو هڪ شريف انسان جي پيشانيءَ تي ڪارنهن جو ٽڪو هنيو. تو پنهنجي زندگيءَ کي هميشه لاءِ نوڪرن لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. تو ڏاڍو خراب ڪم ڪيو- ڇا تون فرانسس کي سڃاڻندي هئينءَ؟ اف! هي تو ڇا ڪيو!؟“

هاڻي پڇتائڻ سان ڇا ٿي ٿي سگهيو. جذبات جي رو ۾ وهندي هن پنهنجي زندگيءَ جو سڀ کان خطرناڪ قدم کنيو هو ۽ هينئر سندس پوئتي هٽڻ ناممڪن هو.

فرانسس لويزان طبعاً بدڪردار، بدفطرت ۽ بدنيت انسان هو. هن صرف انهيءَ خاندان کي بدنام ڪرڻ چاهيو ٿي. هڪ سال جي اندر ئي سندس سياه ڪاريءَ جا سڀ پهلو ظاهر ٿي ويا ۽ هو پنهنجي اصل روپ ۾ ازائل جي سامهون اچي ويو. سندس خيال هو ته شايد ازائل پاڻ سان تمام گهڻي دولت آڻيندي ۽ هو ان دولت تي مزا ڪندو. پر هوءَ ايڏي ڪم ظرف عورت نه هئي، جو چوري ڪري دولت پاڻ سان کڻي وڃي. جو ڪجهه وٽس هو، اهو چند مهينن ۾ ئي ختم ٿي ويو ۽ انهيءَ کان پوءِ فرانسس جي پيشانيءَ تي هميشه گهنج رهڻ لڳا.

ازائل تي هاڻي ظاهر ٿي ويو ته سندس سڀ ڳالهيون ملمع، فريب، رياڪاريءَ ۽ بدنيتيءَ تي ٻڌل هيون. هن ۾ هڪ ڪوڙيءَ جيتري به انسانيت ڪانه هئي ۽ هو ڪنهن به شريف عورت جي قابل نه هو.

اجان هن کي ڪُڏ رهندي سال ٻه نه گذريو هو، ته فرانسس ازائل کي ڇڏي ڪيڏانهن هليو ويو. هاڻي هوءَ هن هيڏي پرڏيل دنيا ۾ بلڪل بي يارو مددگار رهجي ويئي. فرانسس انسانيت جي سڀني اصولن کي ڪچلي روپوش ٿي ويو، جو ته جڏهن هو ازائل کي ستل ڇڏي فرار ٿي ويو تڏهن انهيءَ وقت ازائل کي ٻار ڄمڻ وارو هو.

ازائل جي غيرت ۽ ضمير اها اجازت نه ڏني ته هوءَ ان حالت ۾ پنهنجي مائٽن وٽ وڃي. هوءَ دل ئي دل ۾ جهُڻ لڳي.

"ازائل تنهنجي سزا اها هئي، تون ڪهڙو منهن ڪڻي مائٽن ۾ ويندينءَ. تو انسانيت کي گاهه ۽ گند جو ڍير سمجهي نذرآتش ڪري ڇڏيو. هاڻي اڪيلي سر ئي توکي زندگيءَ جون مصيبتون ۽ تڪليفون سهڻيون آهن."

هوءَ هڪڙي ڏينهن ريل ڪار ۾ سفر ڪري رهي هئي ته ان سان هڪ حادثو ٿي پيو ۽ سندس منهن تي ڪيترائي زخم لڳا. کيس بيهوشيءَ جي حالت ۾ اسپتال پهچايو ويو. ٽن مهينن تائين هوءَ اسپتال ۾ پئي هئي. سندس منهن تي اهڙا ته گهرا زخم لڳا هئا، جو سندس منهن مهاندو ئي بدلجي ويو هو. هاڻي کيس ڪوبه سڃاڻي نٿي سگهيو ته هوءَ ازائل آهي، ۽ ان لاءِ سڀ کان وڏي خوشيءَ جي ڳالهه اها هئي ته انهيءَ حادثي ۾ اهو ٻار به ضايع ٿي ويو، جو سندس پيٽ ۾ هو. اهو انهيءَ شخص جي نشاني هئي جو انتهائي طور بدنيت ۽ فريبي هو. هاڻي ته اها نشاني به باقي نه رهي، ازائل اطمينان جو ساهه کنيو. هوءَ اڳ ۾ئي سنگين مرحلن مان گذري چڪي هئي. انهيءَ ٻار سان هن هميشه لاءِ ڪنڌن تي هلڻ نٿي چاهيو، پر خدا ڄاڻي اڃان به سندس قسمت ۾ ڇا ڇا لکيل هو.

اسپتال مان ٻاهر نڪري کيس ذريعه معاش جي تلاش رهي. هن هڪڙي اخبار ۾ "هڪ گورنس جي ضرورت آهي" جو اشتهار پڙهيو. ۽ اهو اشتهار سندس مڙس آرچي بالڊ طرفان هو — کيس ٽن ٻارن جي نگهبانيءَ لاءِ هڪ عورت جي ضرورت هئي.

ازائل جي دل ۽ دماغ ۾ عجب قسم جو هيجان برپا ٿي ويو. ڇا هوءَ انهيءَ جاءِ تي وري وڃي، جتي انسانيت کي مٽيءَ ۾ ملائي آئي آهي؟ جتي آرچي بالڊ جي شرافت جو ناجائز فائدو وٺي هن شرافت جي گهر کي هڪ ئي ٺوڪر هڻي مسمار ڪري ڇڏيو آهي. دل ۾ چيائين 'هاڻي هوءَ ڪهڙو منهن کڻي اتي وڃي.'

اتي يڪدم سندس ماتا جوش ۾ آئي. هوءَ يقيناً پنهنجي ٻارن جي نگهباني ڪندي. پر هوءَ ٻارن تي ڪڏهن به اهو ظاهر ٿيڻ نه ڏيندي ته هوءَ سندن ماءُ آهي. حادثي جي ڪري سندس منهن مهاندا بلڪل بگڙي چڪا هئا. آرچي بالڊ ۽ سندس پيڻ به کيس سڃاڻي نه سگهنديون. ماتا جي فتح ٿي ۽ هوءَ پنهنجي ئي ٻارن جي گورنس بنجڻ لاءِ ايسٽ لين اچي پهتي.

شام جو ڏنڊ انڌوڪا هو. ايسٽ لين جي عمارت ۾ درين مان روشني نڪري رهي هئي. انهيءَ روشنيءَ ۾ زندگيءَ جي مرڪ هئي.

ازائل پري بيهي سوچڻ لڳي.

ڪنهن وقت هوءَ انهيءَ گهر جي مالڪياڻي هئي. سندس راڄ هو، ۽ پوءِ پنهنجي هٿان هن ذلت ۽ خواريءَ جا انبار خريد ڪيا. هوءَ پنهنجي ۽ پنهنجي ٻارن جي خوشين کي پامال ڪري هڪ اهڙي شخص سان ڀڄي ويئي، جو انتهائي طور تي ذليل ۽ ڪمينو هو. ”اها حقيقت آهي ته هو مون کي سچائي نه سگهندا. پر مون کي ته سڀڪجهه خبر آهي. منهنجي دل ته رت جا ڳوڙها رُئندي. هڪ-هڪ گهڙي منهنجي لاءِ قيامت ٿي گذرندي. ڪاش مان هتي نه اچان ها. هتي ته خوشيون ئي خوشيون ڪيڏي رهيون آهن.“

گهڙيءَ پل لاءِ هن فيصلو ڪيو ته هوءَ واپس موٽي وڃي، پر ماستا وري به مٿس غالب آئي، ۽ هن باقي بچيل سڀني جذبن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو.

”پاڳل عورت! پنهنجي ٻارن جي خدمت ڪرڻ جو اهوئي هڪ پهلو ۽ آخري موقعو آهي. جيڪڏهن تو هي موقعو به وڃائي ڇڏيو ته پوءِ پنهنجي دل جي تڪرن کي ڪڏهن به ڏسي نه سگهندينءَ.“

ماستا کي هڪ دفعو وري به فتح نصيب ٿي. هوءَ لرزندڙ قدمن سان، ايسٽ لين جي عمارت ۾ داخل ٿي. هن پهرين نوڪرن کان حال معلوم ڪيو. هن کي اها خبر پئي ته آرچي بالڊ، باربرا سان شادي ڪئي آهي، ۽ اهي پيئي سکي زندگي گذاري رهيا آهن. اهو ٻڌندي فيصلو ڪيائين ته ”هوءَ سندن خوشين کي ڪڏهن به پائمال نه ڪندي.“

نوڪرن اطلاع ڏنو ته نئين گورنس آئي آهي. قدرت اهو ڪم ڪيو جو ڪيس ڏسڻ سان نه باربرا سڃاڻي سگهي ۽ نه وري آرچي بالڊ-ازائل جي ڳالهين ۾ ڏاڍو خلوص هو، ڪين ازائل سان ديانتداريءَ جي بوءِ اچي رهي هئي. انهيءَ ڪري آرچي بالڊ ۽ باربرا ٻنهي ڄڻن ان کي گورنس ڪري رکڻ منظور ڪيو. هاڻي هن پنهنجو نالو مٽائي ”مادام وائن“ رکيو هو.

اها هڪڙي سٺي ڳالهه ٿي جو ڪوبه ڪيس سڃاڻي نه سگهيو ته هوءَ ڪا ازائل آهي. هوءَ ڏاڍو خوش هئي ته سندس ٻار ان سان جلدئي گهرا ٿي ويا، ۽ هوءَ انهن کان سواءِ گهڙي پل به جدا رهي نٿي سگهي. هو پنهنجي ٻارن کي ڏسي ڏاڍو پئي ٺرندي ۽ خوش ٿيندي هئي. سندس دل ۾ خوشيءَ جو هڪ طوفان موجزن هو ته شڪر آهي جو پنهنجي ٻارن جي نگهباني هوءَ پاڻ ڪري رهي آهي. پر وري يڪدم هڪ المناڪ اذيت ڪيس تباهه ڪري ڇڏيندي هئي. هوءَ اگرچ پنهنجي ٻارن جي ماءُ هئي، پر هوءَ اهو سڀڪجهه پنهنجن ٻارن کي ٻڌائي نٿي سگهي ته هوءَ ڪا سندن سڳي ماءُ آهي. هوءَ انهن مونجهارن ۾ پنهنجي منهن رُئندي رڙندي هئي.

سندس پيو پٽ وليم کيترن ئي ڏينهن کان بيمار هو، ۽ هاڻي تہ ڊاڪٽرن بہ مايوسيءَ جو اظهار ڪيو هو- ازائل رات ڏينهن موت سان لڙندي رهي، پر هوءَ وليم کي موت جي ظالم چنبي مان ڇڏائي نہ سگهي. هن ڪيترائي دفعا ڊاڪٽرکي چيو، ”ڊاڪٽر صاحب! ائين ٿي سگهي ٿو تہ وليم جي جان بچائڻ لاءِ منهنجي جان جي ضرورت هجي؟ اگر وليم بچي وڃي تہ مان ان قرباني ڏيڻ لاءِ بلڪل تيار آهيان.“

ڊاڪٽر عجب مان ازائل ڏانهن ڏٺو. ”مادام وائن! تو تہ ماءُ کان بہ وڌيڪ جذبي سان وليم جي تيمارداري ڪئي آهي ۽ اهوئي سبب آهي جو هُو اڃا تائين زنده آهي، پر موت تہ انهيءَ کي شڪار ڪندو آهي، جو سندس نظرن ۾ هوندو آهي. هو بدل سدل ڪونہ ڪندو آهي.“

ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ وليم وڃي پنهنجي رب کي پهتو. نتيجو اهو نڪتو جو ازائل جي صحت انتهائي خراب ٿي وئي. انهن ئي ڏينهن ۾ بدنيت فرانسس بہ اتي اچي پهتو. هن سمجهيو ٿي تہ ماڻهو سندس اصل ڪردار کان واقف نہ آهن. انهيءَ ڪري هو پارليامينٽ جي چونڊن ۾ آرچي بالڊ جي مقابلي ۾ ٿي بيٺو. کيس سخت شڪست آئي ۽ انهيءَ دوران پوليس بہ انهيءَ خون جي جاچ ۾ ڪامياب ٿي وئي، جنهن ۾ باربرا جو پاءُ قاتل هو. شاهدين مان اهو ثابت ٿي ويو تہ خوني اهوئي فرانسس لويزان هو. پوليس کيس حراست ۾ وٺي جيل ۾ وڃي ڇڏيو. انهيءَ وقت ۾ ازائل اندر گهر ۾ لڪل رهي. هوءَ اهڙي بدڪردار انسان جي اتفاق سان بہ شڪل ۽ صورت ڏسڻ لاءِ تيار نہ هئي. حالانڪ کيس خبر هئي تہ هاڻي هو ڪنهن بہ صورت ۾ کيس سڃاڻي نہ سگهندو. جڏهن کيس اها خبر پئي تہ هو خوني بہ آهي ۽ هاڻي جيل ۾ آهي، تڏهن وڃي ڪو اطمينان جو ساهہ کنيائين. وليم جي موت کان پوءِ سندس صحت ڪِرندي رهي ۽ جڏهن کيس اهو يقين ٿي ويو تہ هاڻي هوءَ گهڻو وقت زنده رهي نہ سگهندي، تڏهن هن باربرا کي اهو عرض ڪيو تہ هوءَ بسترِ مرگ تي پنهنجي آقا سان اڪيلائيءَ ۾ ملڻ چاهي ٿي. جڏهن آرچي بالڊ سندس ويجهو آيو، تڏهن هن سڏڪا ڀريندي چيو، ”آرچي بالڊ! مون کي غور سان ڏس، مان زندگيءَ جي آخري دمن تي توهان کان معافيءَ جي خواستگار آهيان. منهنجو تيستائين دم پرواز ٿي نہ سگهندو، جيستائين توهان مون کي معاف نہ ڪندا. مان هڪ وڏي ذليل عورت آهيان. انهيءَ جي سزا بہ مون کي ملي چڪي آهي. ڇا توهان مون کي معاف ڪندا؟“

آرچي بالڊ انتهائي حيرت مان ازائل طرف نهاريو- ”ڪير- مادام وائن، اوہ ازائل!“

”ها، مان ازائل آهيان. مون تنهنجي خاندان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو، پر مان پنهنجن ٻارن کان گهڻو وقت پري رهي نٿي سگهيس. جيترو بہ وقت مان هن گهرکان ٻاهر رهي آهيان، هر گهڙيءَ مان پڇتائيندي رهي آهيان. هڪ گهڙي بہ مون سُک سان نہ گذاري آهي. آرچي بالڊ! مون کي معاف ڪر. اها حقيقت آهي تہ منهنجو گناہ تمام وڏو آهي، پر مون کي انهيءَ کان بہ وڏي سزا ملي چڪي آهي. هاڻي مون کي اطمينان آهي تہ مان توهان جي سامهون ۽ پنهنجي

ٻارن جي ويجهو هن دنيا مان رخصت ٿي رهي آهيان.“ آرچي بالڊ پڇيو، ”تون مون کي ڇڏي ڇو وئينءَ؟“ ازائل آهستي آهستي آهون ۽ سڏڪا ڀريندي، سڄي ماجرا بيان ڪئي. ”مان رقابت جي باھ ۾ سڙي رهي هيس ۽ انهيءَ ڪري مون اهو غلط قدم کنيو.“

آرچي بالڊ چيو، ”ڪاش! تون مون کان هڪ دفعو ئي ڪٿي پڇين ها! مان توکي دل جي خلوص سان معاف ڪيان ٿو. پر مان توکي اهو ٻڌائڻ ضروري ٿو سمجهان ته جيستائين تون مون سان گڏ رهئينءَ، تيستائين مون هڪ پلڪ لاءِ به توسان بيوفائي نه ڪئي ۽ پنهنجي قول ۽ عمل ۾ ڪڏهن به مون توسان فريب نه ڪيو. مان صرف تنهنجي خاطر زندگي بسر ڪري رهيو هوس. تنهنجي لغزش ڪيڏي نه خوفناڪ آهي، جو تو هڪ خيالي ڳالهه کي سچ سمجهي، مون کان انتقام وٺڻ جي ڪوشش ڪئي. بهرحال، مون توکي معاف ڪيو. خدا به توکي معاف ڪندو. تو تمام گهڻي تڪليف ڏٺي آهي.“

ٿوريءَ دير کان پوءِ ازائل پنهنجو ڪمزور ڪنڌ کنيو ۽ آرچي بالڊ جي هٿ کي ڇڪي پنهنجي سيني تي رکيو ۽ انهيءَ کان پوءِ سندس هٿ کي چُميو ۽ پنهنجي جان، جان‌آفرين جي سپرد ڪئي. آرچي بالڊ جون اکيون آليون ٿي ويون. هن جهڪي سندس پيشانيءَ کي چُميو ۽ چيو: ”ازائل! ايندڙ زندگيءَ ۾ خدا جي حضور ۾ اسان ٻيئي وري هڪٻئي سان ملنداسون.“

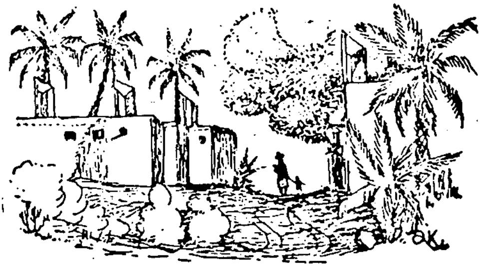

• خليل جبران

سنڌيڪار : محبوب علي جوکيو

ريحانا

جڏهن پيءُ مُئس، تڏهن هوءَ اجا ٽيهه ورهين جي سادي سودي ڇوڪري هئي. جنهن کي بيوسيءَ ۽ يتيميءَ، هڪ مفلس پاڙيسريءَ جي اڱڻ ۾ سڪل ٽڪرن تي ڪٽي ڦٽو ڪيو. اهو پاڙيسري، لبنان جي وڻندڙ ماٿرين ۾ پوک جو ڪم ڪندو هو ۽ اتي ئي پنهنجي زال ۽ ٻچڙن سان، اناج ۽ ميوي تي گذر سفر ڪندو هو.

پيءُ جي طرفان، هن غريب نياڻيءَ کي صرف سرڻ واري جو نالو ۽ هڪ اڪڙوڻن جي وڻن سان وڪوڙيل جهوپڙي ملي ۽ ماءُ جي طرفان رنج ۽ ڏک جا ڳوڙها ۽ يتيميءَ جي ذلت. هاڻ هوءَ پنهنجي ڳوٺ ۾ به ڌاري هئي ۽ انهن بلند ٽڪرين ۽ ڪهاڻن وڻن ۾ بلڪل اڪيلي.

هن جو روزمره جو ڌنڌو يا وندر اها هئي ته صبح جو سويل، پيرين اگهاڙي، بدن تي ڦاٽل ڪپڙن سان، ڳئن ۽ مينهن جو ڌڻ هڪلي، سرسبز چراگاهه ڏانهن ويندي هئي ۽ ڪڏهن وڻن جي ڇانوَ هيٺ ويهي، پکين سان گڏ ٻوليندي هئي، رُئندي رهندي هئي ۽ ڳئن ۽ مينهن ڏانهن، سنڌن ريل ڇيل گاهه کائڻ تي، حسرت جي نگاهه ۽ رشڪ جي جذبي سان نهاريندي هئي ته ڪنهن وير گلن جو ٽڙڻ ۽ پوپٽن جو پرواز ڏسندي رهندي هئي. شام ٿيندي ئي، پيٽ ۾ بُک جي باهه ڪٽي، واپس گهر ايندي هئي ۽ پنهنجي مالڪ جي ننڍي ڇوڪريءَ سان گڏجي، ٿورا سڪل ميوا ۽ زيتون جي تيل ۽ انگوري سرڪي ۾ ٻوڙيل ٻاجهين سان ٽڪر ڳيهه کائيندي هئي. تنهن کان پوءِ سڪل گاهه جي بستري تي پنهنجي ٻانهن سيراندي ڪري، سمهي پوندي هئي ۽ پنهنجي بدقسمتيءَ تي ٿڌا ساهه کڻندي هئي ۽ هميشه اها سڌ ڪندي هئي ته "جيڪر زندگي هڪ گهري ننڊ هجي، جنهن کي ڪو به خواب يا بيداري ڇُهي نه سگهي!" جڏهن سندس مالڪ کيس ننڊ مان اٿاريندو هو، تڏهن هوءَ گهٻرائجي ويندي هئي ۽ هن جي ڪاوڙ کان هيسجي ويندي هئي.

سالن پٺيان سال گذرندا رهيا ۽ ريحانا، انهن ٽڪرين ۽ ماٿرين ۾ پالنا حاصل ڪندي رهي. عمر سان گڏوگڏ سندس ڏک به وڌندا رهيا. هن جي دل ۾ ڪي اڻ ڄاتل جذبا پيدا ٿيندا رهيا،

جيئن گلن جي تهن ۾ گهراين ۾ خوشبوءِ پيدا ٿيندي آهي. وهم ۽ وسوسا هن کي چئني طرفن کان ائين وڪوڙي رهيا هئا، جيئن ڪنهن ٻانيءَ واري چشمي کي چوپايو مال وڪوڙي ويندو آهي. هاڻي هوءَ سمجهه چوڪري ٿي چڪي هئي، انهيءَ عمدي زمين مثل، جيڪا معرفت جي ٻج ۽ تجربي جي قدم کان ناواقف هجي. هوءَ هڪ پاڪ روح جي مالڪياڻي هئي، جنهن کي مشيت الاهيءَ انهيءَ طلسمي چراگاهن ۾ آڻي ڇڏيو هو، جتي زندگي سُندن سان گڏ سٺي رهندي آهي. هوءَ انهن لطافتن سبب اهڙي معلوم پئي ٿي، ڄڻڪ اڻ ڏٺل خدا جو پرتوو، زمين ۽ سج جي وچ ۾ جلوه افروز آهي.

اسين لبنان جي ڳوٺاڻي زندگيءَ بابت ڪجهه به ڪونه ٿا ڄاڻون، ڇاڪاڻ ته اسان جي زندگيءَ جو گهڻو حصو شهرن ۾ گذري ٿو. اسين جديد تهذيب جي وهڪري ۾ پيا وهون، ايتريقدر جو اسين انهيءَ سادي، صاف سٿري ۽ حسين زندگيءَ کي وساري ويهون ٿا يا اها ٻانمراد وسري وڃي ٿي. اها زندگي اسان کي غور ڪرڻ سان، بهار ۾ ٽڙندڙ، گرمين ۾ وڌندڙ، سرءُ ۾ سهڻي ۽ سردين ۾ آرام واري نظر اچي ٿي. مطلب ته هر دؤر ۾، اها زندگي، فطرت جي نعمتن سان مالامال نظر اچي ٿي. مادي حيثيت ۾ ته اسان کي ڳوٺاڻن تي فضيلت حاصل آهي، پر روحاني اعتبار کان، هو اسان کان گهڻو بهتر آهن. اسين پوکيون ته گهڻو ڪجهه ٿا، پر لڻون ڪجهه به ڪونه ٿا؛ پر هو جيڪي ڪجهه پوکين ٿا، اهو لڻن به ٿا. اسين مطلب جا يار آهيون ۽ هو قناعت جا پتلا. اسين ناآسيديءَ، خوف ۽ اداسائيءَ سان ڪَنن زندگيءَ جو شراب پيون ٿا، پر هو پاڪ، صاف ۽ سٿرو شراب پين ٿا.

’ريحانا‘ هاڻي سورهن ورهين جي اچي ٿي هئي. هن جو نفس هڪ شفاف آئيني وانگر هو، جنهن ۾ گلن جي سونهن جو عڪس موجود هو؛ ۽ سندس دل واديءَ جي اهڙيءَ خلا مثل هئي، جنهن ۾ هرقسم جو آواز گونجندو آهي.

فطرت جي لطافت جو دؤر هجي. ’ريحانا‘ هڪ چشمي جي ويجهو ويٺي هئي ۽ سُڪل پيلن پنن جي نظاري ۾ محو هئي، جن سان هوا جون موجون کيڏي رهيون هيون. اهڙيءَ طرح جيئن موت انساني روح سان کيڏندو آهي. ريحانا انهن ڪومائل گلن ڏانهن نگاهه ڪئي، جيڪي ٿاريءَ مان ڇڄي، پنهنجي ٻج جي داڻن کي زمين جي حوالي ڪري رهيا هئا. جيئن افراتفريءَ جي زماني ۾، عورتون پنهنجا زيور مٽيءَ ۾ پوري ڇڏينديون آهن.

هوءَ گلن ۽ وڻن کي ڏسي رهي هئي ۽ اونهاري جي جدائيءَ جو غمناڪ احساس هن جي دل ۾ جنم وٺي رهيو هو ته هن جي ڪنن تي گهوڙي جي سُنبن جو آواز پيو. منهن ورائي ڏٺائين ته هڪ گهوڙيسوار، آهستي آهستي هن ڏانهن وڌي رهيو آهي. چشمي جي ويجهو اچي، هو گهوڙي تان لهي پيو. هن جي پوشاڪ ۽ منهن مهانڊن مان هن جي آسودگي ۽ ذهانت بکي رهي هئي. هن وڏي تڪلف سان، جيڪو صرف مردن کي ئي ايندو آهي، ريحانا کي سلام ڪيو ۽ چيائين:

”اِءَ ساحل جو رستو پڇڻ جي ويو آهيان. ڇا تون منهنجي رهنمائي ڪري سگهندينءَ؟“

هوءَ هڪدم اٿي کڙي ٿي، جيئن ڪنهن چشمي جي ڪناري تي ڪنهن وڻ جي ٽاري ايري اٿندي آهي. هن جواب ڏنو: ”مون کي ته ساحل وارو رستو معلوم نه آهي، پر اِءَ اڄهو ٿي پنهنجي مالڪ کان پڇي اچان، ان کي خبر آهي.“ اهي لفظ، هن ڪوڙيءَ دل سان ادا ڪري ورتا. حيا هن جي حسن ۽ دلڪشيءَ ۾ واڌارو ڪري وڌو. جڏهن هن وڃڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن ان شخص کيس روڪيو. جوانيءَ جو شراب هن جي رڳن ۾ موجزن هو ۽ هن جون اکيون هڪ عجيب ڪيفيت سان چمڪي رهيون هيون. هن چيو: ”تون نه وڃ.“

ريحانا انهيءَ نوجوان جي آواز ۾ هڪ دل ڇڪيندڙ طاقت محسوس ڪئي، ۽ هوءَ اڳتي هڪ قدم به چُري نه سگهي. هوءَ اتي ئي ڄمي ويئي، جتي اصل بيٺي هئي. هن حيا ۽ شرم ۾ ٻڏل نگاهه انهيءَ شخص تي اڇلي، جو هن ڏانهن گهوري رهيو هو. هڪ اهڙي انداز سان، جنهن جي معنيٰ هن جي سمجهه ۾ نه اچي سگهي. هو مشڪي رهيو هو، اهڙي جادوءَ ڀرئي لهجي سان، جو ان جي مٺاڻ ذري گهٽ ريحانا کي رئاري وڌو هو. هو محبت ۽ پيار ڀريءَ نگاهه سان هن جي اگهاڙن پيرن، سهڻين ٻانهن، پرڪشش ڳچيءَ ۽ نرم وارن کي ڏسي رهيو هو. هو ذوق ۽ عجب سان، انهيءَ امر تي غور ڪري رهيو هو ته سچ ڪيئن نه هن جي چهري کي چمڪندڙ بنايو آهي ۽ فطرت هن ۾ ڪهڙي نه حسين طاقت ڀري ڇڏي آهي! هوڏانهن ريحانا، شرم ۾ نظرون هيٺ ڪيو بيٺي هئي. ڪن اڻڄاتل سببن ڪري، هن نه ته اتان چرڻ ٿي چاهيو، ۽ نه وري گفتگو ڪرڻ جي سگهه ٿي ساري سگهي.

انهيءَ ڏينهن چوپايو مال، اڪيلي سر، پنهنجي واڙ ۾ واپس آيو. شام جو جڏهن ريحانا جو مالڪ واپس پنيءَ تان موٽيو، تڏهن هن کي نه ڏٺو، کيس ڳولڻ لاءِ نڪتو، پر ريحانا جو ڪٿي به پتو ڪونه پيو. هن ”ريحانا، ريحانا!“ ڪري آواز ڏنو ۽ سڏ ڪيا، پر وڻن مان گهوگهٽ ڪندڙ هوا ۽ غارن مان پڙاڏي کان سواءِ کيس ڪنهن به جواب ڪونه ڏنو. مايوس ٿي، هو واپس جهوپڙيءَ ۾ آيو ۽ پنهنجي زال کي انهيءَ ماجرا کان اچي واقف ڪيائين. هوءَ اها اوچتي خبر ٻڌي وائڙي ٿي ويئي. هوءَ سڄي رات انهيءَ غم ۾ رُئندي رهي ۽ دل ۾ چوندي رهي ته ”مون هڪ دفعي خواب ۾ ڏٺو هو ته هوءَ هڪ وحشي جوان جي چنبي ۾ ڦاٿي آهي ۽ اهو حيوان کيس چيري ڦاڙي رهيو آهي. انهيءَ تي هوءَ وقتي کلي رهي آهي ته وقتي روئي رهي آهي.“

انهيءَ ننڍي ڳوٺڙي ۾، ماڻهن کي ريحانا بابت صرف اهائي ڄاڻ هئي. مون کي هن جو اطلاع هڪ پوڙهي ڳوٺاڻي وٽان مليو، جنهن جي اکيان ريحانا ننڍيءَ مان وڏي ٿي، ۽ اوچتو گم ٿي ويئي. گم به اهڙيءَ طرح ٿي ويئي جو يادگار طور پنهنجي مالڪيائيءَ جي اکين ۾ فقط ٽورا ڳوڙها ڇڏي ويئي ۽ هڪ وڻندڙ ۽ دل لڀائيندڙ ياد ـ اهڙي ياد، جيڪا انهيءَ واديءَ جي نرم ۽ نازڪ لهرن سان گڏ وهي ويئي.

... ...

سن ۱۹۰۰ع جو ذڪر آهي. سرءُ جي موسم هئي، جو اٿ پنهنجيون موڪلون ڏڪڻ لبنان ۾ گذاري بيروت واپس آيس ۽ ڪاليج ڪلڻ ڪان اڳ، لڳاتار هڪ هفتي تائين، پنهنجي دوستن سان گهمندو ڦرندو رهيس ۽ آزاديءَ جي انهيءَ خوشيءَ سان لطف اندوز ٿيندو رهيس، جنهن سان جوانيءَ کي بيحد محبت هوندي آهي ۽ جنهن جو احترام هوءَ (جواني) ماءُ-پيءُ جي گهرن ۾ نه ڪندي آهي نه مدرسي جي چارديواريءَ اندر نه. اسان سڀني جي حالت، ان وقت انهن پکين وانگر هئي، جو ڪي جڏهن پڃري جو دروازو کليل ڏسندا آهن، تڏهن انهن جي دل آڏامڻ جي لذت ۽ ٻولين ڪرڻ جي خوشيءَ سان لبريز ٿي ويندي آهي.

جواني هڪ حسين خواب آهي، جنهن جي شيريني، ڪتابن جي باريڪ ۽ ڳجهن مسئلن کي پنهنجو غلام بڻائي، هڪ قسم جي بيداريءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏي ٿي. ته ڇا، ڪڏهن اهو ڏينهن به ايندو، جڏهن فڪر ۽ نظر جا صاحب، جوانيءَ جي تصورن ۽ معرفت جي لذتن کي سموهي ڇڏيندا؟ ڇا، ڪڏهن اهڙا ڏينهن به ايندا، جڏهن فطرت انسان جي استاد، انسانيت ان جو ڪتاب ۽ زندگي ان جو اسڪول هوندا! پلا ڪو سون کي ٻڌائي ته ڇا، منهنجي اها سڌ ڪڏهن پوري ٿيندي؟

اسين محسوس ڪريون ٿا ته اسين نهايت تيز رفتاريءَ سان، روحاني ارتقا جي طرف وڌي رهيا آهيون ۽ اها ارتقا ڪائنات جي جمال جو ادراڪ آهي، جيڪو اسان کي پنهنجي دل جي جذبات جي ذريعي حاصل ٿئي ٿو ۽ انهيءَ جمال جي ڪري، اسان جي محبت جو نتيجو نڪري ٿو سعادت ۽ خوش بختي.

هڪ ڏينهن آءٌ چوڪ تي ڪنهن مناهينءَ جاءِ تي ويهي، اهي هنگاما ڏسي رهيو هوس، جيڪي شهرن ۾ مستقل طور تي ڏسڻ ۾ ايندا آهن. دڪاندارن ۽ گهوڙن جون دانهون ٻڌي رهيو هوس ۽ اهي آواز ۽ هوڪا ٻڌي رهيو هوس، جيڪي هو پنهنجي شين جي تعريف ۾ ڏيندا آهن. اوچتو هڪ پنجن ڪن ورهين جو ٻالڪ، ٻرانن ۽ ميرن ڪپڙن پهريل، ڪلهي تي ٽوڪري رکيل، جنهن ۾ گلن جا هار پيل هئا، سون ڏانهن وڌي آيو ۽ گهٽيل ۽ هيسيل آواز ۾ - جنهن سان موروثي غم ۽ المناڪ تباهيءَ جو اندازو پئي لڳو - چوڻ لڳو: ”سائين، گل وٺندا؟“

سون هن جي سپاجهڙي ۽ زرد منهن ڏانهن نهاريو. هن جون اکيون بدبختيءَ ۽ مفلسيءَ جي پاڇن سان اونداهيون هيون. وات ٿورو کليل هوس، ڄڻڪ ڪنهن بيمار جي سيني ۾ ڪو گهاءُ هجي. ڪرايون اگهاڙيون ۽ سنهيون، ننڍو قد، گلن واري ٽوڪريءَ تي ائين جهڪيل هو، جيئن چراگاهن ۾ مرجهايل ۽ ڪومائل گلن واري ٽاري. سون هڪ ئي نظر ۾ هن جو دل ڏڪوئيندڙ چهرو ڏسي ورتو ۽ منهنجي شفقت ۽ مهرباني اهڙيءَ من موهيندڙ مرڪ جي شڪل ۾ ظاهر ٿي، جيڪا لڙڪن کان وڌيڪ تلخ هوندي آهي. اهڙي مرڪ، جيڪا اسان جي دلين جي گهراين سان ايري، چپن تي ظاهر ٿيندي آهي، پر جڏهن نه اسين انهيءَ کان گريز ڪندا

آهيون، تڏهن هوءَ اسان جي اڳين ڏانهن ڀڄي ويندي آهي ۽ لڙڪ ٻڄي، اسان جي ڳلن تان ڏارون ڪري وهندي آهي.

مون ڪجهه گل خريد ڪيا ۽ هن سان ڳالهيون ڪرڻ لڳس. مون کي خبر هئي تہ هن جي غمگين نگاهن جي پٺيان هڪ ننڍي ۽ نازڪ دل آهي، جنهن ۾ ازلي ۽ ابدي فقيرن جي ڏکوئيندڙ ڪهاڻيءَ جو هڪ باب لکل آهي. اها ڏکوئيندڙ ڪهاڻي، جيڪا رات ڏينهن دنيا جي اسٽيج تي ڊراما جي صورت ۾ ڏيکاري ويئي ٿي، پر افسوس آهي جو ڪي ٿورا ماڻهو آهن جيڪي ان ڪهاڻيءَ جي ڏکن ڀريل نظارن کي ڏسڻ جي همت ساري سگهن ٿا.

جڏهن مون مهرباني ۽ شفقت ڀرئي انداز ۾، هن سان ڳالهيون ڪيون، تڏهن هن جو خوف دور ٿي ويو ۽ هو مون ڏانهن حيرت سان نهارڻ لڳو، ڄاڪاڻ تہ هو بہ ٻاڻ ڇهڙن محتاجن وانگر انهن نوجوانن جي ڇڙٻن ۽ دڙڪن ٻڌڻ جو عادي ٿي ويو هو، جيڪي عام طور گهٽين ۾ ڀنندڙ ڇوڪرن کي اهڙيءَ طرح ڏسندا آهن، ڄڻڪ هو پليد ۽ ناپاڪ آهن، جن جي ڪا وقعت نہ آهي. انهن خدا جي ٻانهن کي ڪڏهن بہ اهو خيال ڪونہ ٿو اچي تہ هي غريب بہ انهن قسمت جي ماريلن سان آهن، جن جا سينا زماني جي تيرن سان پرڻ ٿي چڪا آهن.

مون هن کان پڇيو، ”تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

هن جون نگاهون زمين تي ٿي ڪتل هيون تہ جواب ڏنائين، ”فواد.“

”تون ڪنهن جو پٽ آهين؟“ مون پڇيو، ”تنهنجا عزيز ڪٿي آهن؟“

”آءٌ ريحانا جو پٽ آهيان.“ هن چيو.

”تنهنجو پيءُ ڪٿي آهي؟“ مون وري سوال ڪيو.

جواب ۾، هن اهڙيءَ طرح ڪنڌ ڌوڻيو، ڄڻڪ منڊ ڪان وٺي هن کي ”پيءُ“ لفظ جي معنيٰ جي خبرئي نہ هئي.

”فواد! تنهنجي ماءُ ڪٿي آهي؟“ مون دريافت ڪيو.

”گهر ۾ بيمار پيئي آهي.“ هن چيو.

ٻار جي وات مان اهي لفظ نڪتا ۽ اهي منهنجي ڪنن تائين پهتا. منهنجي جذبن، انوکيون تصويرون ٺاهيون، ۽ ڪي المناڪ ياچا ڏاهيا ۽ پل-ڪن ۾ انهن کي جذب ڪري ڇڏيائون. مون ان وقت ٿي سمجهيو تہ غريب ريحانا، جنهن‌جو داستان مون انهيءَ پرڙهي گوناڻي ڪان ٻڌو هو، اڄڪلهه بيروت ۾ آهي ۽ بيمار آهي. اها نوجوان حسينہ جيڪا ڪالهه تائين واديءَ جي وٿن ۾ اطمينان ۽ بي‌فڪريءَ جي زندگي گذاري رهي هئي، سا اڄ شهر ۾ آهي ۽ مفلسيءَ ۽ بيوسيءَ جي مصيبتن ۾ قائل آهي. اها يتيم ڇوڪري، جنهن سهڻن ۽ دلڪش چراگاهن ۾ چوپايو مال چاريندي، پنهنجي جوانيءَ وارا اوائلي ڏينهن، فطرت جي حسين هٿن ۾ گذاريا هئا، سا اڄ فاسد تهذيب جي سيلاب ۾ وهي، ناڪاميءَ ۽ بدبختيءَ جي خوني چنبن جو شڪار ٿي ويئي آهي.

آءُ خاموش هوس ۽ انهن سڀني ڳالهين بابت سوچي رهيو هوس ۽ ٻار عجيب حيرانيءَ جي عالم ۾ مون تي نظرون ڄمايو، بي حس ۽ بي حرڪت بيٺو هو، ڄڻڪ پنهنجي پاڪ ۽ معصوم روح جي اکين سان منهنجي دل جي پائماليءَ جو دردناڪ مشاهدو ڪري رهيو هو. جڏهن هن وڃڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن مون هن کي هٿ کان جهليو ۽ چيو: ”مون کي پنهنجي ماءُ وٽ وٺي هل، آءُ هن کي ڏسڻ چاهيان ٿو.“

هو خاموشيءَ ۽ حيرانيءَ ۾ غرق، منهنجي اڳيان هلندو هليو. هو هر هر پوئتي منهن ڪري ڏسي رهيو هو، شايد انهيءَ ڳالهه معلوم ڪرڻ لاءِ ته آءُ سندس پويان اچان پيو يا نه.

آءُ انهن ناپاڪ گهٽين مان لنگهي رهيو هوس، جتي فضا موت جي گهڙين کان به وڌيڪ گرانبار هئي؛ انهن ڀڳل ٽٽل گهرن وٽان لنگهي رهيو هوس، جتي اونداهيءَ جي پردن ۾ لڪي، بدمعاش ۽ اوباش ماڻهو گناهه جون گهڙيون بسر ڪندا آهن؛ انهن چوراهن مان لنگهي رهيو هوس، جن جي ڪاپي ٽوڙي ساڄي، نانگن جهڙيون ڏنگيون ڦڏنگيون سڙڪون موجود هيون. مون تي هڪ نامعلوم خوف طاري هو، ۽ اهو ڇوڪرو منهنجي اڳيان هو، جنهن جي جوانيءَ ۽ دل جي پاڪيزگيءَ منجهس بي خوفي پيدا ڪري ڇڏي هئي. هڪ اهڙي بي خوفي، جنهن کي اهو شخص محسوس نٿو ڪري سگهي، جيڪو شهر جي بدمعاشن ۽ ڪميڻن جي چالبازين کان واقف هجي، ۽ جنهن کي مشرق وارا ”شام جي ڪنوار“ ۽ ”بادشاهن جي تاج جو موتي“ ڪوٺين ٿا.

هڪ پاڙي جي آخري ڇيڙي تي پهچي، ڇوڪرو هڪ لنڊڙي گهر ۾ داخل ٿيو، جنهن جو صرف هڪ ڀڳل ٽٽل حصو، زماني جي گردش کان بچي ويو هو. ان ڇوڪري جي پويان آءُ به گهر ۾ داخل ٿيس. هر قدم تي پنهنجي دل جي ڌڪ-ڌڪ جي رفتار تيز ٿيندي ٿي وئي، تان جو انهيءَ ڪمري ۾ پهتس، جنهن ۾ سامان جي نالي جو هڪ شمعدان موجود هو، جنهن جي هلڪي ۽ زرد روشنيءَ جي تير اونده جو سينو زخمي ڪري وڌو هو، ۽ هڪ ڇنل کٽ هئي، جيڪا غربت ۽ محتاجيءَ جو آئينو هئي. انهيءَ کٽ تي هڪ عورت ستي پئي هئي. ان جي منهن صحن ڏانهن هئي، ڄڻڪ ائين ڪرڻ سان زماني جي ظلم کان بچاءُ ڪري رهي هئي، يا هيئن هجي ته ان جي پٿرن ۾ هڪ اهڙي دل ڳولي رهي هئي، جيڪا انسان جي دل کان وڌيڪ نرم ۽ نازڪ هجي.

ڇوڪرو هن وٽ ويو ۽ ”امان“ چئي، هن کي سڏ ڪيائين. هن گهٻرائيندي اکيون کوليون ۽ اهو ڏسي ته هو مون ڏانهن اشارو ڪري رهيو آهي، پنهنجي ميري گدلي هنڌ ۾ ويڙهجي وئي. هن مون ڏانهن منهن ڪري، هڪ اهڙي دردناڪ آواز ۾ پڪاريو، جنهن ۾ اذيت ۽ تلخ آهون سمايل هيون. ”تون ڇا ٿو چاهين؟ ڇا، تون انهيءَ لاءِ آيو آهين ته تون منهنجي زندگيءَ جون آخري گهڙيون خريد ڪري، انهن کي پنهنجي نفسانيت سان ناپاڪ ڪرين؟ وڃ، مون وٽان هليو وڃ. بازار اهڙين عورتن سان ڀري پئي آهي، جيڪي ٿوري مُلهه تي پنهنجو جسم ۽ پنهنجو

روح وڪڻڻ ٿيون. مون وٽ هاڻ ڪجهه به نه آهي، جيڪو آءٌ وڪڻي سگهان. مون وٽ ته صرف اهي ٿورا گهڻا پساهه آهن، جن کي موت ڦبر جي راحت جي بدران خريد ڪرڻ وارو آهي.“

آءٌ هن جي ڪٽ جي ويجهو ويهي رهيس. مون کي هن جي انهن لفظن ڏاڍو ڏک رسايو. انهيءَ ڪري جو اهي لفظ هن جي بدبختيءَ جي مختصر ڪهاڻي هئا ۽ مون ڏکوئيل انداز ۾ اهڙيءَ طرح سان ڳالهايو، جو منهنجا جذبات جڻ ته لفظن سان گڏ وهي نڪتا هئا.

”ريحانا! مون کان نه ڊڄ. آءٌ لبناني آهيان، ۽ گهڻي عرصي تائين انهن وادين ۾ گهمندو رهيو آهيان، جيڪي صنوبر جي جهنگلن جي ويجهو آهن. قسمت جي ستايل ريحانا! مون کان نه ڊڄ.“

هن منهنجا اهي لفظ ٻڌا ۽ سمجهي ويئي ته اهي لفظ انهيءَ روح جي گهراين مان نڪري رهيا آهن، جيڪو سائس گڏ غم ۾ مبتلا آهي. هوءَ پنهنجي بستري تي ترڪي ويئي، جيئن ميون ۽ پتن ڏاران ٽاريون سياري جي هوائن ۾ لڏي وينديون آهن. هن ٻنهي هٿن سان منهن ڪٽي لڪايو، ڄڻڪ پاڻ کي انهيءَ ياد کان لڪائي رهي هئي، جيڪا پنهنجي لطافت سبب غمناڪ هئي، ۽ پنهنجي سونهن جي ڪري تلخ هئي.

ٿوريءَ خاموشيءَ کان پوءِ — خاموشي، جيڪا ٿڏن ساهن سان لبريز هئي. ڏڪندڙ ڪلهن مان هن جو چهرو ظاهر ٿيو ۽ مون ڏٺو ته هن جون نمائيون اکيون ڪمري ۾ ڪنهن شئي تي ڄميل آهن. خشڪ چپ، نااميدي ۽ اميد سان ڦڙڪي رهيا آهن. نڙيءَ ۾ ڪنجهڻ سان گڏ موت واري غرڙات موجود آهي. منت ۽ ايلاز جي لهجي ۾، ضعف ۽ الم جي انداز ۾، هن چيو، ”تون هڪ محسن ۽ مهربان جي حيثيت سان آيو آهين. جيڪڏهن گنهگارن تي احسان ڪرڻ چڱي ڳالهه آهي ۽ رذيلن سان لطف ۽ مهربانيءَ سان پيش اچڻ نيڪي آهي، ته خدا توکي ان جو اجورو ڏيندو. پر آءٌ عرض ڪريان ٿي ته تون جتان آيو آهين، اوڏانهن هليو وڃ. تنهنجو هت ترسڻ تنهنجي لاءِ بدناميءَ ۽ بدناموسيءَ جو باعث ٿيندو ۽ تنهنجي اها شفقت توکي ماڻهن جي نظرن ۾ ڪيرائي وجهندي. هليو وڃ، متان توکي ڪو هن ناپاڪ ۽ گندي ڪمري ۾ ڏسي وٺي. هن گهٽيءَ مان لنگهڻ وقت، پنهنجي چهري تي ڪو ڪپڙو ويڙهجانءِ، متان توتي ڪنهن جي نگاهه پئجي وڃي، ۽ تون هرويرو بدنام ٿئين. اها همدردي ۽ شفقت، جيڪا تنهنجي روح ۾ موجود آهي، سا مون کي ٻيهر دفعو پاڪباز بڻائي نٿي سگهي، منهنجن عيبن کي صاف ڪري نٿي سگهي، منهنجي دل تان موت جا سگهارا هٿ هٽائي نٿي سگهي. مون کي منهنجي بدقسمتيءَ ۽ گنهگاريءَ هنن اونداهين ۾ ڦٿو ڪري ڇڏيو آهي. خدا جي واسطي تون هنن اونداهين ۾ مون سان همدرديءَ جون ڳالهيون نه ڪر. تون منهنجي پرسان نه اچ، نه ته سماج توکي به ذليل سمجهندو. هن ڏوهه جي سزا ۾ تنهنجا سمورا سماجي حق توکان کسيا ويندا ۽ تون ڪٿي به منهن ڏيکارڻ جي لائق نه رهندين. هليو وڃ، جلدي نڪري وڃ. ۽ خبردار، انهن پاڪ وادين ۾ منهنجو نالو

بہ زبان ني ۽ ائي، چاڪاڻ تہ ڏنار پنهنجي ڏڻ جي بهتريءَ لاءِ هڪ بيمار رڍ کي ڇڏي ڏيندو آهي. جيڪڏهن توسان مون بابت ڪو ماڻهو ذڪر بہ ڪري، تہ ان کي چئج تہ ريحانا مري چڪي آهي. ان ڪان وڌيڪ ڪجهہ بہ نہ چئج."

هن پنهنجي پٽ جا ننڍڙا هٿ پنهنجي هٿن ۾ جهليا ۽ انهن کي چمڻ لڳي. تنهن ڪان پوءِ هڪ ٿڌو ساهہ کنيائين ۽ چوڻ لڳي: "ماڻهو منهنجي پٽ کي ذلت ۽ حقارت جي نگاهن سان ڏسندا، ۽ چوندا تہ هي گناهہ جو نتيجو آهي. هي ريحانا ڪسبياڻيءَ جو پٽ آهي. هي بي حيائيءَ جي پيداوار آهي. ڪيترائي ماڻهو ائين چوندا، ڇاڪاڻ تہ اهي انڌا آهن، جن کي ڪجهہ بہ ڏسڻ ۾ نٿو اچي. جاهل آهن، جو نٿا ڄاڻن تہ هن کي سندس ماءُ پنهنجي ڏڪويل لڙڪن سان پاراتي وهيءَ ۾ وهنجاريو آهي ۽ پنهنجي بدبختيءَ ۽ ڪمنصيبيءَ سان ان جي زندگيءَ جو سامان پئي ڪيو آهي.

"آءٌ هڪ ڏينهن مري وينديس ۽ هن کي گهٽين ۾ يتيم ڪري ڇڏي وينديس. هو هن بيرحم زندگيءَ ۾ اڪيلو رهجي ويندو. آءٌ هن لاءِ ڪجهہ بہ ڇڏي نٿي وڃان، سواءِ هڪ خوفناڪ ياد جي، جيڪا هن کي شرمسار ڪندي. جيڪڏهن هو بزدل ٿي پيو، تہ پوءِ اها هن جو خون وهائيندي رهندي، پر جيڪڏهن هو بهادر ٿيو تہ پوءِ اڪيون ٻوٽي رڳو وقت گذاريندو رهندو.

"پر زماني جيڪڏهن هن جو ساٿ ڏنو ۽ هي طاقتور جوان ٿي پيو، تہ پوءِ خدا انهيءَ ظالم مرد جي خلاف هن جي مدد ڪندو، جنهن هن کي ۽ هن جي ماءُ کي دنيا ۾ اچوتن ڪان بہ وڌيڪ بدتر بڻايو آهي. جيڪڏهن هي مري ويو ۽ زندگيءَ جي جار سان آزاد ٿي ويو، تہ پوءِ ٻيءَ دنيا ۾ مون کي پنهنجي انتظار ۾ ڏسندو، جتي هرطرف نوري نور آهي ۽ راحت ئي راحت آهي."

مون پنهنجي دل جي ترجماني ڪندي چيو: "ريحانا! ميان تو تہ زماني توکي ڪميڻن جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي، پر تنهن هوندي بہ تون ڪميڻي نہ آهين. جسم واري ناپاڪائي، روح واري پاڪيزگيءَ کي ڇُهي نٿي سگهي. تون مظلوم آهين، ۽ ظالم اهو ڪميڻو آهي، جيڪو نسل جي لحاظ ڪان ڪٿي ڪيترو بہ بلند درجي جو هجي، پر ذهني حيثيت سان نهايت پست آهي. تون مظلوم آهين ۽ انسان لاءِ مظلوم ٿيڻ، ظالم ٿيڻ ڪان بهتر آهي. فطرت جو شڪار ٿيڻ، ظالم طاقتور ٿيڻ ڪان افضل آهي. ريحانا! روح هڪ سونهري ڪڙي آهي، جيڪا الوهيت جي زنجير سان ٽٽي پيئي آهي. انهيءَ ڪڙيءَ کي پڙڪندڙ باهہ جا شعلا ني سلائي ۽ ڳنڍي سگهن ٿا، ۽ ان جي صورت ستائي ڇڏين ٿا. ان جي دائري جو سمورو حسن زائل ٿي وڃي ٿو، پر انهيءَ سونيءَ ڪڙيءَ کي ڪنهن بہ ڌاتوءَ جي طرف منتقل ڪري نٿو سگهجي، پر ان جي چمڪ ۾ البت اضافو ڪري سگهجي ٿو. پر افسوس تہ انهيءَ سڪل ڪانيءَ جو آهي، جنهن کي باهہ جا شعلا ساڙي رک ڪري ڇڏين ٿا ۽ هوا وري ان رک کي اڏائي جهنگل ڏانهن ڪٺي وڃي ٿي.

”ريحانا! بيشڪ تون اهو گل آهين، جيڪو انساني جسم ۾ لڪل حيوان جي پيرن هيٺان لتاڙجي ويو آهي. توکي فولادي جوتن بيدرديءَ سان پامال ڪري ڇڏيو آهي. پر ناميديءَ ۽ ڪنهن خوف جي ڪاڪ ڳالهه نه آهي. تنهنجي خوشبوءِ، جيڪا بيواهين جي ماتم، يتيمن جي پڪار ۽ محتاجن جي آهه سان گڏ آسمان ڏانهن وڃي رهي آهي، اها رحمت ۽ انصاف جو سرچشمو آهي. ريحانا! صبر ڪر، تون لتاڙيل گل آهين، پر لتاڙيندڙ پير نه آهين.“

آءٌ ڳالهائي رهيو هوس ۽ هوءَ ٻڌي رهي هئي. منهنجي ڏٺ ۽ آٿت هن جي زرد چهري کي روشن ڪري ڇڏيو، جيئن لهندڙ سج جا ونندڙ ڪرڻا بادلن کي روشن ڪري ڇڏين ٿا. هن مون کي پنهنجي کٽ تي ويهڻ جو اشارو ڪيو، آءٌ ويهي رهيس. منهنجون نظرون هن جي چهري تي ڪتل هيون، جيڪو هن جي غمگين روح جي اسرارن جي ترجماني ڪري رهيو هو. منهنجون نظرون انهيءَ هستيءَ جي منهن ۾ ڪتل هيون، جنهن کي ڄاڻ هئي ته منهنجو موت تمام ويجهو ٿي چڪو آهي. منهنجون نگاهون انهيءَ نوجوان عورت جي منهن ۾ جميل هيون، جنهن کي پنهنجي ڦاٽل بستري جي اردگرد موت جي قدمن جي آهٽ ٻڌڻ ۾ اچي رهي هئي. منهنجون اکيون انهيءَ عورت تي هيون، جيڪا ڪالهه تائين لبنان جي حسين وادين ۾ زندگيءَ سان همڪنار هئي، پر اڄ زندگيءَ جي قيد مان آزاد ٿيڻ جو انتظار ڪري رهي آهي.

ٿوريءَ دير جي خاموشيءَ ڪان پوءِ، ريحانا پنهنجي رهي کهي طاقت گڏ ڪري چوڻ لڳي:
”هائو، آءٌ مظلوم آهيان. آءٌ انهيءَ حيوان جو شڪار آهيان، جيڪو هر انسان ۾ لڪل آهي. آءٌ پيرن هيٺ لتاڙيل گل آهيان. آءٌ چشمي جي ڪناري تي ويٺي هيس، ته هڪ اجنبي گهوڙي تي سوار، اتان اچي نڪتو. هن نرميءَ سان مون سان ڳالهايو ۽ چوڻ لڳو ته ’تون حسين آهين، آءٌ توکي پيار ڪريان ٿو ۽ سموري حياتي پيار ڪندو رهندس.‘ هن چيو ته ’هي جهنگل حيوانن سان ڀريو پيو آهي ۽ هي واديون پکين ۽ ڳدڙن سان ڀريون پيون آهن.‘ ان ڪان پوءِ، هو مون ڏانهن جهڪيو ۽ پنهنجي سيني سان لڳايائين، مون کي پيار ڪيائين ۽ آءٌ ان وقت تائين پيار کان بلڪل بيخبر هيس، ڇاڪاڻ ته آءٌ هڪ يتيم ڇوڪري هيس. ان ڪان پوءِ هن مون کي گهوڙي تي پيلهه چاڙهيو ۽ مون کي هڪ خوبصورت پر اڪيلي جڳهه ۾ وٺي آيو، اتي آءٌ هن سان گڏ رهندي هيس. هو منهنجي لاءِ قسمين قسمين تحفا آڻيندو هو: ريشمي ڪپڙا، خوشبوءِ جو سامان، لذيذ کاڌا ۽ قيمتي شراب. جڏهن هو مرڪندو ۽ مشڪندو هو تڏهن پنهنجي خواهشن جي گندگيءَ ۽ مقصدن جي حيوانيت کي گفتگو ۽ اشارن ۾ لڪائي بيان ڪري ويندو هو. جڏهن هن پنهنجي نفسانيت جو پيٽ منهنجي جسم سان ڀري پنهنجي روح کي ذلت ۽ بيحيائيءَ سان گندو ڪري ڇڏيو، تڏهن آهسته آهسته مون ڪان منهن موڙيندو ويو. منهنجي پيٽ ۾ هڪ ڀڙڪندڙ شعلو ڇڏي هو آخر هليو ويو، اهو شعلو منهنجي جسم ۾، جگر ڪان خوراڪ حاصل

ڪندي آخر ظاهر ٿيو. اهڙيءَ طرح اُٺ هن اونداهي جاءِ ۾ اچي ڦاٿيس، جتي چوڌاري ماتم جو دونهون آهي ۽ غم ۽ درد جون تلخيون آهن.

”هو پٿردل حيوان مون کي ۽ منهنجي هن ننڍ پياڪ ٻالڪ کي اڪيلو هن گهر ۾ ڇڏي هليو ويو، ۽ اسين ٻئي بک، سردي ۽ اڪيلائيءَ جون تڪليفون برداشت ڪندا رهياسون. آهن ۽ دانهن کان سواءِ اسان جو ڪو مددگار نه رهيو آهي، ۽ نڪو خوف ۽ دڙڪن کان سواءِ اسان سان ڪو ڳالهائڻ وارو ئي آهي.

”آخر هن جي دوستن کي منهنجي حالت جي خبر پئجي وئي، منهنجي بيوسيءَ ۽ مفلسيءَ جو پتو پئجي ويو ۽ اهي هڪٻئي پٺيان مون وٽ آيا، پر انهن مان هرهڪ پنهنجيءَ دولت سان منهنجيءَ عزت کي خريد ڪرڻ جي آڇ ڪئي، ۽ جسماني شرافت جي بدران ماني پور ڏيڻ تائين اڪتفا ڪئي.

”مون ڪيترائي دفعا چاهيو ته پاڻ کي گهٽو ڏيئي ماري ڇڏيان، پر ائين به نه ڪري سگهيس، ڇاڪاڻ ته اُٺ اڪيلي ته ڪانه هيس. هاڻ ته منهنجي زندگيءَ ۾ منهنجو پٽ به شامل هو، جنهن کي رب پاڪ عدم مان هن دنيا ۾ ڌڪي ڇڏيو هو، بلڪل اهڙيءَ طرح، جيئن مون کي زندگيءَ کان ٻري ڪري، هن جهنم جي اونهاين ۾ ڦٽو ڪري ڇڏيو هو.

”پر، هاڻي اها گهڙي بلڪل ويجهي اچي چڪي آهي، جنهن جو مون کي ڪيترن ڏينهن کان انتظار آهي. منهنجي زندگيءَ جو مالڪ اجل، طويل جدائيءَ کان پوءِ مون کي وٺڻ آيو آهي، ته جيئن هن جي نرم ۽ نازڪ بستري تي سان ڪجهه آرام ڪري سگهان.“

گهريءَ خاموشيءَ کان پوءِ، جيڪا اڏامڻ وارن روحن کي نئي نصيب ٿيندي آهي، هن پنهنجيون اکيون کوليون، جن تي موت جو ڀاڇو پيل پئي معلوم ٿيو. هن ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي:

”اي مخفي انصاف، جو هنن خوفناڪ صورتن جي پٺيان روپوش آهين؟ تون ئي منهنجي اڏامڻ واري روح جي دانهن ۽ سست رفتار دل جو آواز ٻڌڻ وارو آهين. توکي ۽ صرف توکي، عرض ڪريان ٿي ته مون تي رحم ڪر. ساڄي هٿ سان منهنجي پٽ جي دستگيري ڪر، ۽ کٻي هٿ سان منهنجي روح جو تحفو قبول ڪر.“

هن جون سڀ طاقتون جواب ڏينديون ويون، ۽ سرد آهن ۾ به ڪمزوري پيدا ٿيندي وئي. هن غم ۽ دلسوزيءَ واريون نظرون پنهنجي پٽ تي اڇلايون ۽ پوءِ سنديس اکيون آهستي آهستي بند ٿي ويون. هڪ دلسوز آواز ۾، جيڪو خاموشيءَ جي پردن ۾ لڪل هو. هن چيو:
”اي آسمان تي رهڻ وارا، تنهنجو نالو سدائين پاڪ آهي. تنهنجي طرفان موڪليل اجل جو فرشتو پهچي ويو آهي. تنهنجي مشيت جهڙيءَ طرح آسمان تي ڪارفرما آهي، اهڙيءَ طرح زمين تي به آهي. اي رب، منهنجي گناهن کي معاف ڪر.“

هن جو آواز بند ٿي ويو، پر ٿوري وقت تائين سندس چپ ڦڙڪندا رهيا ۽ پوءِ ڇپن سان گڏ سندس سڄي جسم جي چرپر ختم ٿي ويئي. منهن تي زردي پکڙجي ويس. سندس روح جو پکي اگرچه اڏامي چڪو هو، پر سندس اکيون هڪ خاص شئي تي ڪتل هيون ۽ اهو هو سندس پٽ!

صبح جو ريحانا جي لاش کي هڪ ڪاٺين جي پيٽي ۾ رکيو ويو، ۽ فقيرن جي ڪلهن تي شهر کان ٻاهر هڪ ميدان ۾ پهچائي دفن ڪيو ويو. مذهبي ٺيڪيدارن هن جي جنازي نماز پڙهڻ کان انڪار ڪيو ۽ ماڻهن هن لاش کي عام مقام ۾ دفن ڪرڻ جي اجازت نه ڏني. انهيءَ ڏوراهين ميدان ۾، سندس جنازي سان ڪوبه ڪونه ويو، سواءِ سندس پٽ جي، ۽ ٻئي هڪ نوجوان جي، جنهن کي دنيا جي اصل حقيقتن ۽ مصيبتن جو مشاهدو ڪرايو ويو هو ۽ کيس همدرديءَ جو سبق سيکاريو ويو هو.

● سنڌيڪار: نجم عباسي

جيئرا جيئڻ ساڻ

روم شهر ۾ هڪڙي سائڻ رهندي هئي، جنهن جي پاڪيزگيءَ جي ملڪ ۾ اهڙي ته ڌاڪ هئي جو عورتون هن جي رکو هڪڙي جهلڪ ڏسڻ خاطر پري پري کان ڪهي اينديون هيون.

جڏهن هن جي مڙس لاڏاڻو ڪيو، تڏهن هن رکو رسمي طرح جنازي ۾ شريڪ ٿي سيني جي سامهون وار ڇوڙڻ ۽ ڇاتي ڪٽڻ تي بس ڪانه ڪئي، پر هوءَ تابوتخاني ۾ مڙس جي تابوت پرسان ڪُپ ڪوڙي ويهي رهي. هي تابوتخانو زيرزمين تهخاني ۾ هو، جتي مرڻ کان پوءِ ماڻهوءَ جو لاش تابوت ۾ رکي، اهو تابوت اُتي رکيو ويندو هو. ان طرح ترتيب بدران تابوت هوندا هئا.

سائڻ پنهنجي مڙس جي تابوت پرسان ويهي، مڙس جي لاش کي ڏسندي، ڏينهن رات رئندي رڙندي ۽ پار ڪيندي رهي. هن جا مائٽ هن کي ان ريت ماتم ڪري پاڻ کي ڳارڻ ۽ بک وگهي پاهه ٿيڻ کان روڪي نه سگهيا. حڪومت جي عملدارن جا حيلا پڻ بي اثر ثابت ٿيا ۽ هو به نااميد ٿي هن کي ڇڏي موٽي ويا.

سائڻ کي بنا ڪاڌي پيتي پنج ڏينهن گذري ويا. ماڻهن هن جو غم ڏسي چيو ته هن عورتپڻي جو روشن مثال قائم ڪيو آهي.

هڪڙي وفادار ٻانهي هن بدنصيب عورت سان گڏ ويٺي رهي. هن پڻ مناسب مقدار ۾ ڳوڙها ٿي ڳاڙيا ۽ ڏيي جي وٽ به سوريندي ٿي رهي، جيئن اوندهه نه ٿئي.

ساري شهر اندر هيءَ ڳالهه مشهور ٿي ويئي، ۽ سڀڪنهن اهو مڃيو به پئي ته هيءَ عورت مڙس جي پيار ۽ وفا جو يگانو مثال آهي.

ان دوران، پرڳڻي جي گورنر ڪجهه چورن کي سزا ڏيئي، ان تابوتخاني يا قبرستان جي قريب ڦاهيءَ تي ٽنگارايو. هڪڙو سپاهي پهري تي بيهاريو ويو، جيئن ڪو اهي ٽنگيل لاشا لاهي وڃي پوري نه ڇڏي. اينڌڙ رات جو وٿن وچان روشني ٽمڪندي ۽ عورت جي پارن ڪيڻ جا آواز ٻڌي، سپاهيءَ کي ڏاڍو اچرج لڳو. هن کي ان جي ڪارڻ ڄاڻڻ جي هُرکر پيدا ٿي.

هو قبرستان واري تهخاني ۾ گهڙيو. اهڙي وايومنڊل ۾ هڪ نوجوان ۽ سهڻي عورت کي ڏسي هو سراپجي ويو ۽ پير پنڊپهڻ بڻجي ويس. پهرين ويچار آيس ته ڪا ڀيءَ دليا جي حور آهي.

ٻر هن جي ڇهري تي لڙڪن جون لارون ۽ ڳلن تي ننهن سان نڪتل رهنديون ڏسي هو سمجهي ويو ته هوءَ پرسان پيل پنهنجي پياري جي سوڳ ۾ بيحال آهي.

پوءِ هو وڃي پنهنجو رکيل ڪاڏو کڻي آيو. هن سانئڻ کي وينتي ڪئي ته هوءَ اهڙي دک ۾ پاڻ کي نه جهوري ۽ نه ڪو پنهنجي دل کي توڙي، جنهن مان ڪجهه به ورڻو ناهي، موت ته هرڪنهن تي اچڻو آهي. پر ان روايتي آٿت هن تي ڪوبه اثر ڪونه ڪيو. هوءَ پاڻ وڏيڪ پنهنجي ڇاتي پٽڻ لڳي ۽ پنهنجا وار پٽي، پنهنجي مڙس جي لاش مٿان اڇلڻ لڳي.

ان هوندي به سپاهي بيٺو رهيو ۽ پوئتي ڪونه سوريو. هن سانئڻ کي ڪاڏي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. هن ته انڪار ڪيو، پر ڪاڏي جي سڳند تي هن جي ٻانهيءَ جو وات پاڻي ٿيڻ لڳو ۽ هن هٿ ڊگهيري اڳيل ڪاڏو ورتو. جڏهن ڪائي ٻيٽ پريائين، تڏهن پنهنجي ڏياڻيءَ کي مڃائڻ لاءِ چيائين:

”سانئڻ! ٻک ۾ مرڻ يا پاڻ کي جيئري دفن ڪرڻ سان توکي ڇا حاصل ٿيندو؟ وقت کان اڳ پاڻ کي پاڻهي مارڻ پاڻ تي ظلم ڪرڻ نه آهي ته ٻيو ڇا آهي؟ ڇا تون سمجهين ٿي ته تنهنجو دک ۽ ماتم مئل يا دفن ٿيل ماڻهو محسوس ڪري سگهي ٿو؟ ڇو نه حياتي نئين سر شروع ڪجي؟ هيءَ بيجا وفاداري ڇو نه وساري ڇڏجي......اها وفا، جنهن جي اميد فقط عورتن سان رکي ٿي وڃي...... اهڙيون فرضي ڳالهيون ڀُلائي، جيسين دم ۾ دم آهي ڇو نه زندگيءَ کي حوصلي سان گذارجي. هيءَ ٿڌو لاش خود هڪڙي قسم جو چتاءُ آهي ته جيون کي ڀرپور نموني مانجي.“

ڪنهن کي ڪاڏي کائڻ يا زنده رهڻ لاءِ چنبو آهي ته هن جو ڏيان ضرور ڇڪبو آهي. سانئڻ ته پنجن ڏينهن کان بکايل هئي. نيٺ هن جي بختي پهه ۾ زلزلو اچي ويو. هوءَ ٻڻ ٻانهيءَ وانگر اچي ڪاڏي تي لٿي. تجربي سان اهو ثابت آهي ته پريل ٻيٽ واري ماڻهوءَ کي هرڪائڻ سهنجو آهي. سو وجهه وٺي سپاهي هن کي وري ساڳي وٺندڙ ۽ دل وٺندڙ نموني پريائڻ لڳو. پاڪدامن سانئڻ اک ٽيٽ ڪري ڏٺو ته هو من سوهيندڙ شڪل وارو ناهوڪو جوان آهي ۽ عقل ۾ به گهٽ نه آهي.

ٻانهيءَ جو رويو ٻڻ همدردانه هو. هن ڪنهن جا چيل لفظ ورجايا: ”ڇا تون پنهنجي ان جذبي کان منهن موڙڻ چاهين ٿي، جو جذبو تنهنجي لاءِ ايترو وٺندڙ آهي؟“

وٺو ڳالهه جي ڳاٽي کي ته سپاهي، سانئڻ جي دل سان کي وسوسا ڪيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. پوءِ هن جا باقي وسوسا به ويندا رهيا.

هنن هاڻي تابوتخاني جا دروازا به بند ڪري ڇڏيا هئا، جيئن جيڪڏهن ڪو دوست يا ڏاريون اچي ته ائين سمجهي ته شايد هن ڳتوان عورت جا ساهه به پنهنجي پتار جي لاش سامهون پورا ٿي چڪا آهن.

سپاهي سانڻ جي سونهن ۽ سوڀيا ۾ مست ٿي ويو هو. سانڻ ۽ پاڻهي، ڪنهن به روڪ ٽوڪ ۽ خوف خطري بنا رهيا پيا هئا. سپاهي رات جي اونداهيءَ ۾ پنهنجي پيٽ آهر لذيذ طعام ۽ ميوا منابون، شهر مان وٺي ايندو هو. ان طرح ٻه-ٽي راتيون گذري ويون.

ڦاهيءَ تي ٽنگيل چورن مان هڪڙي چور جي ماءُ پيءُ تاڙي ورتو ته جو سپاهي ڦاهيءَ جي صليبن جي پهري تي مقرر ٿيل هو، سو پوريءَ طرح پهرو نٿو ڏي. هنن موقعو وٺي صليب تان پنهنجي پٽ جو لاش لاٿو ۽ وڃي پوري ڇڏيائون.

ٻئي ڏينهن تي سپاهيءَ هڪڙو مڙدو گم ٿيل ڏٺو، سو سمجهي آيس ته هاڻي هن کي ڪوڙي سزا ملندي. هن وڃي سانڻ کي چيو:

"مان فوجي ڪورٽ جي سزا ڀوڳڻ کان بهتر ٿو سمجهان ته پنهنجو پاڻ کي پنهنجي ئي خنجر سان ختم ڪري ڇڏيان. اِن ڪري تابوت ۾ پنهنجي مرحيات مڙس جي پاسي ۾ منهنجي واسطي به جڳهه بناءِ."

سانڻ جي دل نه رڳو صاف هئي، پر نرم پڻ. هن ورائيو: "خدا نه ڪري جو مان هڪ ئي وقت ۾ اهڙن شخصن جا لاش ڏسان جي ٻئي مون کي بيحد پيارا آهن. جيئري جاڳندي ماڻهوءَ کي مارڻ کان بهتر آهي ته مئل ماڻهوءَ جي مڙهه کي ٽنگيو وڃي!"

پوءِ هن سپاهيءَ کي سمجهايو ته هو سندس مڙس جو مڙدو ڪڍي وڃي چور جي ڦاهيءَ واري خالي صليب ۾ ٽنگي ڇڏي.

سپاهيءَ هڪدم پنهنجي سياڻيءَ سانڻ جي سهڻيءَ صلاح تي عمل ڪيو.

(ٻهرين صدي عيسويءَ ۾ لکيل رومي ڪهاڻيءَ تان ورتل)

● محمد هاشم ”خادم“ ٽالپر

سائر ٻوڙي سهڻي

اندر ۾ آڳ مچي اوندهه هئي — ٻوساٽ هئي، ڪاراڻ هئي، ظلم جي ڪاري رات کان به وڌ ڪاراڻ. اندر اهڙو ڪارو هو، جهڙا ظالم جا اوندها خيال. دل ۾ دک دک هئي، ۽ ان سان گڏ بي سڪهائيءَ ۽ بي وسيءَ جي آهٽ هئي. سندم ساهه پساهه ۾ سالن جي سڙيل سماج وانگر بدبوءِ هئي، ڪينو هئس، مردار لاش کان به ڪينو. انسانيت مون کان سوين ميل پري هئي. ضمير اَنڌ مانڌ جي چڪتاڻ ۾ پڌل هو؛ شعور، لاشعور جي ورتن ۾ وڪوڙيل هو. هڪ پٿر جي بت کان ڪنهن به صورت ۾ وڌيڪ نه هئس، نه سڪ هئي، نه سُرت، نه احساس هو، نه جذبو. ڪيڏو نه تنهنجو ٿورائتو آهيان، جو تو مون کي سچو پچو وجود ڏنو، جنهن ۾ هزارين رنگ آهن، لکين رعنايون آهن، سچي پچي زندگي آهي، خوبصورت دنيا آهي، حقيقي حياتي آهي. اها حياتي، جنهن ۾ درد آهي، پيڙا آهي، اميدون آهن، تمنائون آهن، احساس آهن، جذبا آهن، حسرتون آهن، سرتون آهن، ويڇا آهن، وصل آهي، انتظاري آهي، ملاقاتون آهن، سڀ کان وڌ اها ڳالهه ته ”تنهنجي ياد آهي،“ جنهن ۾ تنهنجون نرميون ۽ شوخيون، البيلايون ۽ ارڏايون آهن. تون منهنجي ياد ۾ اچين ٿو، مُرڪندي ۽ هر مُرڪ ۾ امرت اوتيندي اچين ٿو. انهيءَ امرت جي هڪ هڪ ڍڪ ۾ پوري ڪائنات جو سَتُ سميٽيل هوندو آهي.

ڪيڏي نه تو بنده پروري ڪئي. ڏنگرن جي ڪوهڙ کي گلستان بنائي ڇڏيئي. منگتي کي ڏاتر بنائي ڇڏيئي، ايترو ڏنئي جو پاڻ به سوالي بڻجي ذات جو ڏان وٺڻ آئين. دل چيو: توکي انهيءَ ڏان ۾ ڇا ڇا ڏيان، پنهنجي اندر جا سمورا احساس ڏيان، سمورا بيدار جذبا ڏيان، روشن روشن خيال ڏيان، ڀلا ڇا ڇا ڏيان، اندر جي پوري دنيا تنهنجي ڪستي ۾ وجهي ڇڏيان، پوءِ اندر جي خاليءَ پولار ۾ صرف تنهنجي لئي تصوّر کي جڳهه ڏيان، جيئن سڄي دل جي دنيا ۾ ’تون فقط تون‘ اڪيلوئي مُرڪن جي برسات وسائيندو رهين، ۽ پوءِ احساس جا گل ٽڙندا رهن، ۽ تون انهن لال لال ۽ پيلن پيلن گلن جي سڳنڌ ۽ سرهاڻ ۾ ڍڪيل هجين.

وقت گذرندو ويو، حالتون رنگ بدلائينديون رهيون، زندگيءَ جا حسين لمحا بدلجي عذاب بڻجي ويا.

سڄڻ! اڄ تنهنجي ياد ڏاڍو ٿي پاڻ کي دهرائي. منهنجي محبت جي جذبي کي ڏاڍو مجروح ڪري رهي آهي. اڄ منهنجا احساس وري ڦٿڻ لڳا آهن. آءٌ آگ جي سيڪ کان لڇي رهيو آهيان. ياد اٿم، جڏهن پنهنجي محفل ۾ سيني کان ويجهو ويهاريئي، ۽ پنهنجي سيني چاهيندڙن کان مون کي برتري ڏنئي، اهائي مهل هئي، جڏهن منهنجي اندر جي اونده ۾ روشنيءَ جي چڻنگ دُکي.

اها روشني، جنهن منصور کي ڦاهيءَ چاڙهيو، جنهن سهڻيءَ کي لهرن جي حوالي ڪيو، جنهن موکيءَ جا مٽَ خالي ڪيا. سڄڻ! اها روشني، جنهن کي دنيا ”ذات“ سڏيندي آهي، تنهن اڄڻ سان منهنجي من ۾ مانداڻ مچايو.

آءٌ تنهنجي خماريل نيڻن جي هڪ جلوي پسڻ لاءِ تڙپي اٿيس. جدائيءَ جي چند گهڙين ۾ ڏاڍو رنس، بيحد رنس. اکين ساوڻ جي برسات جيئن وڏڙو وسايو، لڙڪن جي گرم پاڻيءَ سان ڪيترا دفعا وضو ڪيم، جيئن توکي سجدي ڪرڻ جو لائق ٿيان.

منهنجي دل جو آئينو، آرزهه جي سچ جيئن جيرڪي پيو، جنهن ۾ ڪڏهن تنهنجي صورت ڏسندو هوس، ڪڏهن پنهنجي ۽ ڪڏهن ڪنهن جي به نه! صرف آئينو ئي هوندو هو. وقت پاسو بدلايو، تو پنهنجو فيصلو بدلايو، ساڳي مجلس ۾ اها مسند وري ڪنهن ٻئي جي حوالي ٿي. منهنجي دنيا لٽجي وئي. منهنجي ذات، جا اڳ ۾ ساوڻي ڪڪرن وانگي گجندي هئي، سا هڪ ئي چوهه سان چِٽلي پيئي. واهڻ ۽ وسنديون، ٿل ۽ ترايون تمتار ڪري ڇڏيائين.

درد جي پيڙا ڏاڍو پيڙيو، نپوڙيو، هيڏي پرپور دنيا ۾ ويڳاڻو ٿي ويس. تنهنجي يادن جي گهاءَ کان بچڻ لاءِ وري ڪا ٻي محفل سينگاريم، جن ۾ ڪيتريون شمعون، حُسن جي تجلين سان لاٽ ڪري جلي رهيون هيون، پر منهنجن جذبن کي ڪوبه تاءُ نه آيو. منهنجي احساس کي ڪابه گرمي نه پهتي. آخر هڪ اهڙي شمع، جنهن جو شعاع سڄي محفل تي ڇانيل هو. ڪائنات سندس جلال کان خاموش هئي، رنگينيون ۽ رعنايون سندس جمال کان سرنگون هيون، تنهن جي گود ۾ڪٽي پاڻ کي اڇليم، هن مون کي پنهنجي روشنيءَ ۾ سميٽي ڇڏيو. پر مون کي هتي به سڪون نه آيو، قرار نه آيو. هتي به الجهيل الجهيل، ويڳاڻو ويڳاڻو گذارڻ لڳس. آخر تنهنجي شهر کي ڇڏڻ جو ارادو ڪيم، تمام پري نڪري ويس، ڪا ٻي اونداهي دنيا وسايم، جتي جي ماڻهن ۾ نه سڪهه هئي نه سرت، نه جمال جي پرک هئي، نه سچائيءَ جي پروڙ، نه نيڪيءَ جي روشني هئي، نه انسانيت جو سڳنڌ ـــ صرف چرندڙ ڦرندڙ پٿر ۽ ڪاٺ جا بت هئا، جي بي مقصد زندگي گذاري رهيا هئا. مون تنهنجي عطا ڪيل ذات رڄ ۾ پاڻي وڌي، سڄ باغ بڻجي وئي، رڻ پٽ گلستان ٿي پيو، ڪيترائي رنگين ۽ حسين گل انساني الفت جي هڳاءُ سان پرپور ٿي ويا. مون هڪ گل ۾ تنهنجو تصور تجلا ڏيندي ڏٺو. مون ٻوڙي ويهي ڪيس سجدو ڪيو. چاهيم انهيءَ وقت تائين سندس شيوا ڪندو رهان، جيستائين سڄ پنهنجي روشن

ڪرڻ سان اپرندو ۽ آلھندو رھي، ڌرتي ماڻھن کي جنم ڏيندي رھي، چمن ۾ گل ڦل پيدا ٿيندا رھن ۽ تون منھنجي اندر ۾ وسندو رھين.

ھر اوچتو ڪو اھڙو واءُ لڳو، جنھن منھنجا جبل ڪان به ڳرا قدم لوڏي ڇڏيا. مون کي ڪنھن ٻيءَ دنيا ۾ آڻي ڇڏيو. اھڙيءَ طرح اچلايائين، جھڙيءَ طرح ڪنھن وڻ مان ڪو پن، واچوڙي جي واءُ سان پتجي وڃي دور دراز ڪنھن ٻرپٽ ۾ ستڪو ڪري، جتي رڪجڻ جي لاءِ ڪابہ رڪاوٽ نہ ھجي ۽ ھو پوئي تي ڊوڙندي ذرا ذرا ٿي وکري وڃي. آءٌ بہ اھڙيءَ طرح ھن نئين ديس ۾ وکري ويس، پر تنھنجي تصور وري بہ ڪنھن صورت ۾ جنم وٺي، منھنجي مدد ڪئي ۽ مون کي ٽيڪ ڏني. آءٌ وري ٻنجي ويس، اونداھيءَ ۾ ھڪ لاٽ ٻنجي ويس. منھنجي روشنيءَ ۾ ڪيتريون دليون جرڪڻ لڳيون، منھنجي ذات پلتجڻ لڳي، ڪيترا پتر جا ھانوَ ڪپھ ڪان ڪُونئرا ٿي پيا.

ورھين ڪان پوءِ خشڪ اکيون آليون ڏسڻ ۾ آيون. مون تنھنجي امرت کي ھر دل ۾ اوتيو، مون تنھنجو پيغام ڪستوريءَ جي سڳنڌ وانگر ھوا ۾ پلٽي، ديس-ديس ۾ آمائيو.

مون اچا چاھيو پئي تہ ھنن احساس جي گرمين سان ھرڪا دل گرمائيندس، زندہ ڪندس، ھر ذھن ۽ ضمير کي موھن جي جلوي سان روشن ڪندس، ھر ساھ ۾ تنھنجي عطا ڪيل سچ ۽ نيڪيءَ جو ھڳاءُ اوتيندس- تہ اوچتو تون ھن شھر ۾ اچي وئين ۽ اچڻ سان پنھنجي نيڻن جي ھڪ خماري جولڪ سان منھنجي سموري 'ذات' کي پنھنجي 'ذات' جي بي پايان بحر ۾ ٻوڙي ڇڏيئي.

آءٌ پنھنجي ذات سان گڏ 'تو' ۾ ٻڏي ويس. تنھنجين لھرن ۾ لڙھي ويس، ڊڪجي ويس. مان، مان نہ رھيس، ۽ آخرڪار تنھنجي اٿاہ ۽ اڻ ڪٿ ڇولين ۾ فقط تون ئي تون رھجي وئين!

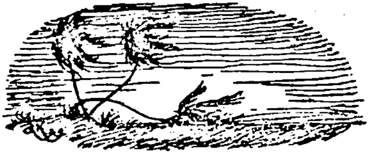

ادبي خبرنامو

"نالي ماتر آزادي" جي رونمائيءَ جي تقريب

سنڌي ادبي بورڊ قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي، وزيراعظم پاڪستان جي انگريزي ڪتاب "Myth of Independence" جو "نالي ماتر آزادي" نالي سان سنڌيءَ ۾ ترجمو شايع ڪيو آهي.

۱۴-مئي ۱۹۷۵ع تي پاڪستان نئشنل سينٽر حيدرآباد ۾ جناب پيارعلي الانا وزير تعليم سنڌ هڪ سادي ليڪن پروقار تقريب ۾ مذڪور ڪتاب جي رونمائي ڪئي. انهيءَ تقريب جي صدارت سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن ۽ سنڌ جي برگزيده شخصيت عاليجناب مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ" جن ڪرڻ فرمائي.

وزيراعظم پاڪستان جو پريس سيڪريٽري جناب قاضي مظهر انهيءَ تقريب ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ اسلام آباد کان حيدرآباد آيو. مذڪور تقريب ۾ عاليجناب مخدوم صاحب، مسٽر پيارعلي الانا، مسٽر مظهر قاضي ۽ مسٽر غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جون ڪيل تقريرون، مهراڻ جي قارئين لاءِ هيٺ پيش ڪجن ٿيون.

مسٽر غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ طرفان مرحبائي تقرير

اڄ سنڌي ادبي بورڊ ۽ پاڪستان نئشنل سينٽر جي طرفان اوهان سڀني جي دل جي گهراين سان آجيان ڪريان ٿو ۽ ٿورو مڃان ٿو، جو اوهان قرب جا پير ڀري، اڄوڪيءَ تقريب ۾ شريڪ ٿيا آهيو. اڄ، خاص طرح جناب پيارعليَ الانا صاحب وزير تعليم سنڌ ۽ جناب قاضي مظهر صاحب پريس سيڪريٽري وزيراعظم پاڪستان جو شڪرگذار آهيان، جن پنهنجي مڙني مصروفيتن جي باوجود اڄوڪيءَ تقريب لاءِ وقت ڪڍيو ۽ حيدرآباد جي سفر جي تڪليف برداشت ڪئي آهي.

معزز حاضرين! اوهان کي معلوم آهي تہ اڄوڪي تقريب، وزيراعظم پاڪستان جناب ذوالفقارعلي ڀٽي جي ڪتاب، "Myth of Independence" جي سنڌي ترجمي، "نالي ماتر آزادي" جي اشاعتي تعارف لاءِ منعقد ڪئي ويئي آهي. هن ڪتاب جي سنڌيءَ ۾ ترجمي ۽ اشاعت لاءِ صحيح

۱۴- مئي ۱۹۷۵ع تي، پاڪستان نيشنل سينٽر حيدرآباد ۾، وزير اعظم پاڪستان جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي ڪتاب "نالي ماتر آزادي" جي رونمائيءَ جي تقريب ۾، جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، جناب پيار علي الانا وزير تعليم سنڌ، جناب مظهر قاضي پريس سيڪريٽري وزير اعظم پاڪستان ۽ جناب غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ سامعين کي خطاب ڪري رهيا آهن.

معنيو ۽ مبارڪباد جو مستحق بورڊ جو چيئرمن عاليجناب مخدوم محمدزمان ”طالب المولیٰ“ صاحب آهي، جنهن مصنف کان ڪتاب ڇپائڻ جي بورڊ کي لکت ۾ اجازت وٺي ڏني ۽ ڇپائيءَ دوران ڪم جي ترقيءَ ۽ تڪميل بابت ذاتي توجهه فرمايو. ان جو نتيجو اهو نڪتو تہ جناب ڀٽي صاحب جي ڪتاب جو هيءُ سنڌي ڇاپو ڪتاب جي اردو ڇاپي کان ڪاغذ، ڇپائي، جلدبنديءَ ۽ ترجمي جي لحاظ کان هروجهہ بهتر آهي، حالانڪ اردو ڇاپو، نيشنل بڪ فائونڊيشن جهڙي ممتاز اشاعتي اداري ڪڍيو آهي، جنهن جا مالي خواهہ ڇپائيءَ جا وسيلا ۽ ذريعا سنڌي ادبي بورڊ کان ڪئين ڀيرا وڌيڪ آهن.

هن کان اڳ سنڌي ادبي بورڊ جناب ڀٽي صاحب جا ٻہ ڪتاب ٻيا بہ ڇاپيا آهن: هڪ ”ڪشمير جو مسئلو“ ۽ ٻيو ”پاڪستان جي پرڏيهي پاليسي“. اهي ٻئي ڪتاب انهن تقريرن تي مشتمل آهن، جيڪي صاحب موصوف ڪشمير جي مسئلي ۽ پاڪستان جي پرڏيهي پاليسيءَ بابت وزيرخارجہ جي حيثيت ۾ ڪيون هيون. اهي ٻئي ڪتاب هينئر وڪري لاءِ بورڊ وٽ موجود نہ آهن. ڪجهہ وقت اڳ جڏهن بورڊ جي چيئرمن، جناب ڀٽي صاحب کان انهن ڪتابن جي ٻئي ڇاپي جي اجازت گهري، تڏهن ڀٽي صاحب راءِ ظاهر ڪئي تہ اهي ڪتاب بدليل ملڪي ۽ سياسي صورتحال جي پيش نظر ڪيتري قدر مدي خارج ٿي چڪا آهن، انڪري بهتر ٿيندو تہ ”Myth of Independence“ جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو وڃي. چنانچہ اسان هيئر اهو ڪتاب ”نالي ماتر آزادي“ جي نالي سان شايع ڪيو آهي.

هي ڪتاب جناب ڀٽي صاحب دراصل ڪهڙين حالتن ۾ لکيو ۽ ان جو اصل انگريزي ڇاپو ڪڏهن ۽ ڪيئن شايع ڪيو، ان جو پس پرده داستان، جو غالباً اڄ تائين ڪنهن کي معلوم نہ آهي، جناب قاضي مظهر صاحب اوهان کي ٻڌائيندو. ان کان پوءِ جناب پيارعلي الانا صاحب قائد عوام ذوالفقارعلي ڀٽي وزيراعظم پاڪستان جو هڪ سياسي مفڪر، مصنف ۽ ڪامياب سياستدان جي حيثيت ۾ اوهان سان تعارف ڪرائيندو ۽ ڪتاب ۾ پيش ڪيل خيالن ۽ نظرين تي روشني وجهندو. اهڙيءَ صورت ۾ آءٌ، وڌيڪ وقت وٺي، اوهان ۽ سندن وچ ۾ حائل ٿيڻ نٿو گهران. فقط هڪ ڳالهہ مختصر طرح سان عرض ڪرڻ گهران ٿو، سا هيءَ تہ هيءُ ڪتاب ملڪي ۽ خاص طرح بين الاقوامي سياسي معاملات بابت جناب ڀٽي صاحب جي سياسي فڪر جو آئينه دار آهي، انڪري اهڙن ماڻهن کي، جيڪي انگريزي زبان کان آشنا نہ آهن، هن ڪتاب جي وسيلي موقعو مليو آهي تہ هو جناب ڀٽي صاحب جي سياسي فڪر کان واقف ٿين. ازانسواءِ هن ڪتاب جي اشاعت وسيلي سنڌي زبان ۾ سياست جي موضوع تي جيڪو لٽريچر موجود آهي، ان ۾ قابل قدر واڌارو ٿيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ کي پنهنجي انهيءَ علمي خدمت تي بجا طور فخر آهي.

آءٌ اوهان سڀني جو هڪ دفعو وري بہ شڪريو ادا ڪريان ٿو، مهرباني.

تقريب جي مکيہ مقرر جناب مظهر ايس. قاضي

پريس سيڪريٽري وزيراعظم پاڪستان جي تقرير

مان اوهان جو نهايت شڪرگذار آهيان، جو اوهان مون کي هن عظيم ڪتاب جي رونمائيءَ جي تقريب ۾ سڏيو آهي. مان نهايت خوشيءَ سان اسلام‌آباد کان هت آيو آهيان، جو مون کي هڪ اهڙي ڪتاب تي ڳالهائڻ لاءِ چيو ويو آهي، جنهن سان منهنجون ڪيترين ئي يادون وابستہ آهن. نہ فقط ايترو بلڪ ان ڪتاب ئي مون کي پنهنجي محبوب رهنما، سياسي مفڪر ۽ مايہ‌ناز 'استاد' جناب ذوالفقارعلي ڀٽي جي نزديڪ آندو ۽ منهنجي نيم سياسي زندگيءَ جو آغاز ڪيو. مان هت مصنف جي ادبي ايجنٽ يا سنڌي ادبي بورڊ جي اشتهاري ايجنٽ جي حيثيت ۾ نہ آيو آهيان ۽ نہ ئي ڪنهن ڪميشن جي وعدي تحت. انڪري اهو منهنجو اولين فرض آهي تہ مان اوهان کي نهايت سچائيءَ سان هن ڪتاب سان متعارف ڪرايان ۽ اهو فرض صرف تڏهن ئي پورو ٿي سگهي ٿو، جڏهن سڄي ڪتاب جو تفصيلي جائزو ورتو وڃي ۽ هر ڳالهہ جو ثبوت پيش ڪيو وڃي ۽ مان بلڪل ائين ئي ڪندس. پر ان کان اڳ مان اوهان جو ڌيان هن ڪتاب جي مسودي تيار ٿيڻ ۽ ڇپجڻ واري ڏيڍ-ٻن سالن جي وقفي ڏانهن ڇڪائيندس، ڇاڪاڻ جو هن ڪتاب جي ڇپجڻ ۾ ڪافي ڊراما پيش آيا ۽ ڪيترائي سياسي ۽ تقريباً بين الاقوامي مسئلا پيش آيا ۽ مان ان ڪشمڪش ۽ ڇڪتاڻ جي هڪ اهم ۽ وچ واري ڪڙي هيس.

١٩٦٧ع ۾ جناب ذوالفقارعلي ڀٽي وزارت خارجہ ڇڏڻ بعد، دنيا جي تيز رفتاريءَ سان بدلجندڙ حالتن کي خيال ۾ رکندي ڪافي جلديءَ ۾ هي ڪتاب لکڻ شروع ڪيو ۽ ٿن مهينن اندر ان جو نسخو تيار ٿي ويو. جيئن تہ ان وقت ايوب جو فوجي راڄ هو ۽ خيالن جي آزاديءَ تي سخت پابندي هئي ۽ ملڪ ۾ ڪافي گهرسات هئي، انڪري ڪتاب پاڪستان ۾ ڇپجڻ ناممڪن هو. لهذا مصنف ان کي لنڊن ۾ آڪسفورڊ پريس مان ڇپائڻ جي خيال سان مون کي حڪم فرمايو تہ مان اهو اهم مشن پورو ڪريان. اهو ڪم مون خاموشيءَ سان شروع ڪري ڏنو پر جلد ئي ايوب‌خان کي ان جي خبر پئجي وئي ۽ ڪيترائي دفعا مون لاءِ دشواريون پيدا ڪيون ويون تہ جيئن هي ڪتاب ڇپجي نہ سگهي يا وري ان ۾ ايتري دير درپيش اچي جو ان جو اصلي پيغام ضعيف پئجي وڃي. اهڙين حالتن واري پيدا ڪيل مشڪلاتن ئي مون کي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو اهڙو موقعو فراهم ڪيو جو مون ڪڏهن 'شرلاڪ هومز' جو ڪردار ادا ڪيو تہ ڪڏهن وري الفرڊ هچڪاڪ واري سنسني پيدا ڪئي ۽ ڪافي ڊرامائي انداز ۾ ڪتاب جي ڇپائيءَ جي ڪم جي مهم جاري رکيم. ايوب‌خان ۽ سندس لنڊن واري هاءِ ڪمشنر لاءِ مان هڪ "ولين" جو رول ادا ڪري رهيو هوس. ٻئي طرف، ان مسودي کي پڙهڻ بعد اهو منهنجو ايمان بڻجي چڪو هو تہ ان کي ڇپائڻ ۾ مدد ڪرڻ هڪ قومي خدمت ٿيندي، ڇاڪاڻ جو اسان جا سياستدان ڪتابن لکڻ يا وري پڙهڻ جا بہ عادي نہ آهن، ۽ اهو تمام ورلي مثال ملي ٿو جو انهن تاريخي،

سياسي ۽ ادبي خدمت سرانجام ڏني هجي. ازانسواءِ جن مستقبل ۾ ڪتاب لکڻ جي ڪوشش ڪئي يا ڪتاب ٻين کان لکرايا، سي ڪيتريءَ حد تائين ذاتي تعريف تائين محدود هئا ۽ ڪن جو معيار ايترو بلند نہ هو. هن ڪتاب جي اصلي ۽ ٻهرين مسودي ڏسندي لڳي ٿو ان سان ادبي عشق ۾ مبتلا ٿي ويس ۽ هيءَ قطعي ٻهرين نظر ۾ عاشق ٿيڻ هو. آءٌ ان کي ڇپرائڻ لاءِ هر تڪليف وٺڻ لاءِ تيار هوس ۽ هر قرباني هڪ فخرآميز شيءِ هئي.

سڀ کان وڏو مسئلو هو لنڊن کان پروف جناب پٽي صاحب تائين پهچائڻ. هڪ هڪ باب جيئن ڇپبو ويو، تيئن ڪنهن نہ ڪنهن طرح سان جلد ازجلد مون ڪراچيءَ يا لاڙڪاڻي پٽي موڪليو ۽ پٽي صاحب ان کي ڏسڻ بعد منظور ڪري واپس مون ڏانهن پٺي موڪليو. اهڙيءَ طرح سان ڇپائيءَ جي رفتار تي البتہ ڪافي اثر پيو، ليڪن اسان هرطرح سان اهو اٽل فيصلو ڪري چڪا هئاسون تہ هرصورت ۾ ان ڪتاب کي ڇپائي شايع ڪنداسون ۽ ڪافي ڏاکڙن، رڪاوٽن ۽ مرحلن حل ٿيڻ کان پوءِ ١٩٦٩ع ۾ خير سان اهو ڪتاب ڇپجي نڪتو ۽ مون مقابلةً آرام جو ساهہ کنيو.

ان ڊرامائي تعارف بعد هاڻ سان ان ڪتاب جي باري ۾ ڪجهہ عرض ڪندس. سڀ کان پهرين اسان کي هيءَ ڳالهہ خاص طور ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ بين الاقوامي تعلقات اڻ بدلجندڙ نہ آهن، بلڪ هڪ متحرڪ ۽ مضبوط طاقت آهن، انڪري اهي هر وقت گردش ۾ آهن. هي ڪتاب ١٩٦٧ع ۾ لکيو ويو هو ۽ مصنف خاص ان وقت جي بين الاقوامي حالتن جو جائزو وٺندي چند نظريا پيش ڪيا آهن. ان وقت ۽ موجوده وقت جي حالتن ۾ بيحد فرق آهي. دنيا جي رخ ۽ رجحان ۾ موڙ ۽ تبديليون اچي چڪيون آهن. مثلا ويٽنام ۽ ڪمبوڊيا ۾ جنگبندي ۽ آمريڪي ڇاڙتن جي تعجب انگيز شڪست، آمريڪي خارجہ پاليسيءَ ۾ چين لاءِ دوباره ويجهي اچڻ ۽ تعلقات بهتر بنائڻ واري پاليسيءَ جي ارتقا ۽ چين جي اقوام متحده ۾ ميمبري، پاڪستان ۽ هندستان تان هٿيارن جي وڪري تي پابندي هٽائڻ، پاڪستان جو ڪامنويلٿ ۽ سيٽو سان نڪرڻ، افروايشيائي ملڪن جي وڌندڙ ٻڌي ۽ اتفاق، ٽيءَ دنيا جو هڪ 'طاقت' جي حيثيت سان اڀري وڌڻ، وچ اوڀر ۾ ٽين لڙائي يعني آڪٽوبر واري جنگ ۽ ان کان اڳ پاڪستان تي هندستان جي ٽين جارحيت، جنهن سبب هن ملڪ جو نقشوئي بدلجي ويو ۽ آخر ۾ اسلامي ملڪن جي وڌندڙ تعاون ۽ تعلقات ۽ اسلام جو دور ۽ لاهور واري اسلامي سربراهہ ڪانفرنس ۽ "تيل واري سياست" جي شروعات وغيره. انهن واقعن سبب بين الاقوامي سياست ۾ گذشتہ پنجن سالن ۾ انتهائي بنيادي تبديليون آيون آهن، لهذا هن ڪتاب تي تبصري ڪرڻ وقت اهي تبديليون ڌيان ۾ رکڻ گهرجن. آءٌ پنهنجو تبصرو فقط ١٩٦٧ع جي حالتن تائين محدود رکندس.

منهنجي خيال ۾ هيءَ ڪتاب هڪ طرف ته اسان کي مصنف جي ذهانت، مهارت، دورانديشي ۽ گوري نظر کان واقف ڪري ٿو ته ٻئي طرف پاڪستان جي تاريخ ۽ بين الاقوامي تعلقات جو صحيح نقشو پيش ڪري ٿو. هي اهڙو نقشو آهي جو اڃا تائين ڪنهن به سياستدان جي وت ۽ وس کان ٻاهر رهيو آهي.

هن ڪتاب ۾ مصنف خارجه پاليسيءَ جا بنيادي اصول مرتب ڪيا آهن ۽ هي آهي اهم ويچار آهن، جنهن کي بدقسمتيءَ سان اسان جي ملڪ ۾ چوٿائي صديءَ تائين ڪنهن نه سمجهيو ۽ نه ئي وري خارجي پاليسيءَ کي اها اهميت ڏني ويئي، جا ڏيڻ گهرجي ها.

منهنجي حقير خيال موجب هن ڪتاب جو سڀ کان اهم حصو باب پيو آهي، جنهن جو عنوان آهي ”عالمي طاقتون ۽ ننڍيون قومون“. هن باب ۾ مصنف جيڪي حقيقتون پيش ڪيون آهن، اهي نه صرف پاڪستان تي لاڳو ٿين ٿيون، پر سڀني افروايشيائي ملڪن ۽ ٽين دنيا لاءِ اهميت رکن ٿيون. دراصل ڪتاب جو هيءُ حصو منهنجيءَ نظر ۾ ٽينءَ دنيا لاءِ هڪ سفارتي آداب جي مجموعي جي حيثيت رکي ٿو ۽ ان تي اگر مڪمل طور تي عمل درآمد ڪيو ويو ته پوءِ ٽينءَ دنيا جي ملڪن لاءِ ان کان بهتر ۽ صحتمند نتيجا نڪرندا ۽ انهن ملڪن کي مضبوط ۽ مستحڪم ڪرڻ ۾ مدد ڏيندا.

خارجه پاليسيءَ جي ميدان ۾ پاڪستان ۾ هن وقت تائين جناب ذوالفقار علي ڀٽي کان سواءِ ڪابه ٻي اهڙي شخصيت پيدا ٿي نه سگهي آهي، جنهن ٽين دنيا ۽ ٽين دؤر ۾ ”چين“ جي اصلي اهميت کي پرکيو ۽ سمجهيو هجي. نه صرف ايترو بلڪ اڄ اها دعويٰ ڪندس ته آمريڪي خارجه پاليسيءَ ۾ چين ڏانهن تبديليءَ ۽ دوباره سوچ ويچار شروع ڪرڻ جي مهم جو اصلي معمار ڀٽو صاحب هو، جنهن باربار آمريڪي دوستن کي اهو واضح ڪري ٻڌايو ته آمريڪا چين سان تعلقات استوار ڪرڻ کان سواءِ دنيا ۾ امن امان ۽ تحفظ جو ماحول پيدا ڪري نه سگهندو ۽ نه ئي ڪو عالمي ڇڪتاڻ ۽ سرد جنگ ۾ فرق ايندو. ازان سواءِ هن باربار ان ڳالهه جي يقين دهاني ڪئي ته چين کي اقوام متحده ۾ سيٽ ڏيڻ کان محروم رکڻ جي ڪري ئي ڪيتريون بين الاقوامي پيچيدگيون پيدا ٿيون آهن ۽ اهي صرف تڏهن دور ٿينديون، جڏهن چين جهڙي عالمي طاقت کي ان جو اصلي مقام ڏنو وڃي ۽ ان کي عزت ۽ احترام سان دوستيءَ جي دائري ۾ آندو وڃي. اهڙيءَ طرح سان ڀٽو صاحب نه صرف اسان جي خارجه پاليسيءَ جو سنئون سڌو معمار ٿيو بلڪ هن آمريڪي ۽ مغربي سوچ ۽ انداز ۾ به چين بابت ڪافي لاڙو آندو آهي، جنهن سبب آخرڪار نڪسن حڪومت چين سان تعلقات هموار ڪرڻ جي پاليسي اختيار ڪئي ۽ هاڻ آمريڪا ۽ چين جا تعلقات گهڻيءَ حد تائين هموار آهن؛ جيتوڻيڪ آمريڪا اڃا تائين تائيوان کي خوش ۽ سلامت رکڻ واسطي چين کي سرڪاري طور تي تسليم نه ڪيو آهي.

ان سلسلي ۾ پاڪستان ۽ خاص ڪري جناب ذوالفقارعلي ڀٽي جيڪو رول ادا ڪيو، ان کي آمريڪا ۽ مغرب ۾ به ساراهيو ويو آهي. جيتوڻيڪ ابتدا ۾ پاڪستان ۽ آمريڪا جي تعلقات خراب ٿين ۽ ان ۾ ڪشيدگي پيدا ٿيڻ جو وڏو سبب ٿي پاڪستان-چين تعلقات هئا، جي نهايت خوشگوار هئا.

آخر ۾ آءٌ پنهنجو فرض ٿو سمجهان تہ سنڌي ادبي بورڊ کي پنهنجي ۽ اوهان جي بہ طرفان دلي مبارڪباد پيش ڪريان، جو هن اهڙي عظيم شاهڪار کي سنڌيءَ ۾ ترجمي ڪرائڻ جو اهم فيصلو ڪيو، ۽ ان تي ايتري جلديءَ سان عمل درآمد ڪيو.

آءٌ جناب مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ" چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ ۽ جناب غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جو نهايت شڪرگذار آهيان، جو هنن مون کي هت مدعو ڪيو ۽ هن ڪتاب جي رونمائيءَ ۾ حصي وٺڻ جو موقعو فراهم ڪيو. دراصل هن ڪتاب کي سنڌيءَ ۾ شايع ڪرڻ سان هاڻ اسان جي هزارن پاڙهن ۽ پڙهندڙن لاءِ اهو ممڪن ٿي ويو آهي تہ هو بہ هن ڪتاب کي پڙهن ۽ سمجهن ۽ پنهنجين لئبررين ۾ اهڙي مايہ ناز نسخي کي رکن. هي ڪتاب هر پڙهيل لکيل ماڻهوءَ کي پڙهڻ گهرجي، جو ان مان بين الاقوامي ۽ تاريخي حالتن جو مشاهدو ٿئي ٿو ۽ پيچيده حالتن کي سمجهڻ ۽ پرکڻ جو احساس ملي ٿو. هن ڪتاب جو پيغام ريڊيو ۽ ٽيليويزن رستي انهن هموطنن تائين پهچائڻ گهرجي، جي بدقسمتيءَ سان پڙهي نٿا سگهن. سنڌي ادبي بورڊ هي ڪتاب ڇپرائي، سنڌي ادب ۾ انمول اضافو ڪيو آهي ۽ اميد آهي تہ بورڊ آئنده بہ سنڌي تاريخ، ادب ۽ ثقافت جي خدمت ڪندو رهندو.

جناب پيارعلي الانا، وزير تعليم سنڌ، جي افتتاحي تقرير

ڪتاب هڪ اهڙو آئينو آهي، جنهن ۾ ليکڪ جي ذهن جو عڪس نمودار ٿئي ٿو. ان حقيقت جي روشنيءَ ۾ هي امر قابل ذڪر ٿيندو تہ هي ڪتاب، جنهن جو اڄ افتتاح ڪيو پيو وڃي، اهو نہ صرف اسان جي وزير اعظم جناب ذوالفقارعلي ڀٽي جي ذهن ۽ شخصيت جو عڪس آهي، پر ساڳئي وقت اُن اڀياڻ ذهن ۽ روح جي بتدريج ارتقا جو اظهار آهي، جيڪو ملڪ ۽ ان جي رهواسين جي خدمت لاءِ بين الاقوامي ناتن جي ڏس ۾ راهن جو متلاشي آهي.

هر ليڪ يا سياسي رهنما پنهنجي گرد و پيش، پنهنجي همعصر سماجي، اقتصادي ۽ سياسي منظر کان متاثر ٿيندو رهيو آهي ۽ جيئن تہ سياسي حالتون ۽ تصورات غير جنوُدي هوندا آهن، اهڙيءَ طرح پرجوش ۽ سجاڳ سياسي رهنما بہ بدلجندڙ حالتن سان گڏوگڏ هلندو آهي ۽ قومي زندگيءَ جي سُر جي لاهين چاڙهين سان برابر هم آهنگ رهندو آهي. ڪتاب "نالي ماتر آزادي" بہ انهيءَ ئي حقيقت جو مظهر آهي. اهڙيءَ طرح هيءُ ڪتاب ملڪ جي گذريل پنجويهن سالن جي پرڏيهي پاليسي متعلق تبديل پذير تصويرن جو پڻ سٺو رڪارڊ آهي، جنهن ۾ اهو بہ

ڏيکاريو ويو آهي ته ٽين دنيا جا ملڪ ڪهڙن دٻائن ۽ ڇڪتاڻ هيٺ رهندا پئي آيا آهن. وزيراعظم جناب ذوالفقارعلي ڀٽو سڄي دنيا ۾ همعصر سياست جي لحاظ کان نهايت ئي ناميارِي شخصيت تسليم ڪيو وڃي ٿو.

ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته وزيراعظم جناب ذوالفقارعلي ڀٽو پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي اسان جي قومي تاريخ جي هڪ حقيقت بڻجي چڪو آهي. انهيءَ ڪري ئي هن ڪتاب جي ترتيب ۽ تدوين، تاليف ۽ ترجمي سان هڪ اهم قومي خدمت سرانجام ڏني ويئي آهي. مون کي ائين چوندي ڪابه هڪ محسوس ڪانه ٿي ٿئي ته هيءُ ڪتاب اسان جي مستقبل جي مورخن لاءِ، اسان جي پرڏيهي ناتن جي ڏس ۾ اصلي ۽ سڄي مواد مهيا ڪرڻ جو اهم ذريعو ثابت ٿيندو، جنهن جي وسيلي هو اسان جي دور جي تاريخ جي نئين سر تشڪيل ڪري سگهندا ۽ ساڳئي وقت اسان جي مقبول وزيراعظم جي زندگي، شخصيت ۽ سوچ — جيڪا قوم جي ان شخص جي روح آهي، جيڪا ڪنهن وقت مغلوب ۽ مضطرب رهي آهي — متعلق لکي سگهندا.

اسان جي ليکڪن ۽ مورخن کي پنهنجي تحقيقي ڪم جي بنياد لاءِ جيڪا وڏي ۾ وڏي مشڪلات درپيش آهي، آها آهي مواد جي ذريعن (ماخذ) جو ناڪافي هجڻ. خوشقسمتيءَ سان هن ڪتاب آئنده جي مورخن ۽ محققن لاءِ انهيءَ مشڪل جو ازالو ڪيو آهي. مون کي خاطري آهي ته هيءُ ڪتاب نه صرف اسان جي پيڙهيءَ جي تحقيق ڪندڙ شاگردن ۾ وڏي چاهه سان پڙهيو ويندو، پر انهن لاءِ به جيڪي اسان کان پوءِ ايندا — هي ڪتاب درحقيقت سطحي طور پڙهڻ کان وڌيڪ 'حوالن' جو ڪم ڏيندو.

ڪتاب جي مصنف پاڪستان ۽ هندستان جي ناتن جو تفصيل سان ذڪر ڪندي ان بدقسمت اٿلت جو تاريخي پس منظر پڻ ڏنو آهي. سندس چوڻ مطابق هندستان جي اڳواڻن ڪڏهن به "ٻن قومن واري نظريي کي قبول ڪونه ڪيو. هنن ورهاڱو به سخت مجبورين تحت قبوليو ۽ انهيءَ اميد ۽ توقع تي ته نئون ملڪ ڪڏهن به پنهنجو وجود برقرار رکي نه سگهندو ۽ پنهنجن وڏين پاڙيسري ۽ طاقتور قوتن جي اثر هيٺ زير ٿي ويندو." ناتن کي معمول تي آڻڻ لاءِ فقط هڪ شرط ٿي سگهي ٿو ته موجوده مڙني جهڳڙن جو انصاف پرڀو نبيرو ڪيو وڃي ۽ هندستان جي طرفان اسان جي خودمختاري تسليم ڪئي وڃي. مصنف هيٺين ڳالهين جي حمايت ۾ لکي ٿو:

(١) وڏي طاقت واري ملڪ چين سان دوستي ۽ سٺي اعتماد واري پاليسي، جنهن سان اسان جون بنيادي دلچسپيون مطابقت رکن ٿيون.

(٢) بنا ڪنهن شرطن ۽ عدم مداخلت جي بنيادن تي آمريڪا ۽ روس سان ۽ ساڳئي وقت اوير ۽ اولهه يورپ جي ملڪن باالخصوص فرانس، جرمني، برطانيه، رومانيه ۽ چيڪوسلاوڪيه سان سٺا ناتا قائم ڪرڻ.

(۳) ٽين دنيا ۽ ترقي پذير ايشيائي، آفريڪي، لاطيني آمريڪي، خصوصاً مسلمان قومن ۽ پاڙيسري ملڪن جي استحڪام واري پاليسي.

قائدعوام جي سياسي فڪر جو بنياد قرآن پاڪ جي هيٺين آيتن مان ملي سگهندو، جيڪي پاڻ پنهنجي ڪتاب ۾ نموني طور ڏنيون آهن:

”سچائي ۽ حق جي تحفظ واسطي رواجي طور نه بلڪ فرض سمجهي لڙڻ گهرجي. زندگي ۽ موت خدا جي هٿن ۾ آهي. خدا جي راهه ۾ لڙڻ لاءِ سيني جو انتخاب نٿو ڪري سگهجي؛ ان لاءِ ثابت قدمي، مضبوطي ۽ ايمان جي ضرورت آهي. انهن بنيادن تي خدا جي راهه ۾ لڙڻ وارا دشمن جي وڏي لشڪر جي پاڙ پٽي سگهندا.“

وزيراعظم قرآن شريف جو حوالو ڏيندي وڌيڪ فرمائي ٿو:

”۽ اسان انهن کي سوڀ جون خوشيون ماڻايون ٿا، جيڪي مظلوم آهن ۽ جيڪي هن زمين تي انصاف ۽ آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ جدوجهد ڪن ٿا، ۽ هي اهي شخص آهن، جن کي اسان علمبرداريءَ جو درجو ڏينداسون. ۽ هي اهي آهن، جن کي اسان وارث بڻايو انسانذات جي فلاح ۽ بهبود واسطي.“

قائدعوام جو اهو ايمان آهي ته انسانذات جي بهبود مظلوم عوام جي جدوجهد ۾ مضمر آهي. هيٺين سٽن جي اهميت خصوصي ذڪر جي حامل آهي:

”ايشيا جيئن ته هڪ وڏي انقلاب جي لپيٽ ۾ آهي، انڪري مقامي هيجانن ۽ ڦيرن گهيرن جي توقع رکي سگهجي ٿي. ايشيائي ملڪن جي رهنمائن کي انقلاب سان زندگي بسر ڪرڻ جو سليقو سکڻ گهرجي ۽ اهو ڄاڻڻ کپي ته هاڻي حالتون پٺين طرف نه موٽي سگهنديون ۽ نه انهن کي ڪنهن به قيمت تي جيئن جو تيئن قائم رکي سگهبو. جيڪڏهن اهي انقلاب جي طوفان کي سهڻ جي لائق نه آهن ته انهن کي رهنمائيءَ جو ڪو به حق نٿو پهچي. ٿي سگهي ٿو ته فقط متضاد مفادن جي ٽڪراءَ ڪان ئي ايشيا ۾ آخري نبيري واري صورت اپري ۽ ڪنهن طرح جو امن ميسر اچي وڃي. باهمي تقابل ڪان باهمي تعاون تائين هڪ مشڪل ۽ ڏکيو رستو طئي ڪرڻو پوندو.“

آءٌ انهن تي زور ڀريندس، جيڪي اڳتي جا اڳواڻ آهن، ته هن ڪتاب جي فلسفي کي ڄاڻن، جيڪو تبديلي، انقلاب، همدردي، پيار، ضبط، همت، نيڪ نيتي، تعاون ۽ تعلقات جي هم آهنگيءَ جو، مساوات ۽ پائيداري جي بنيادن تي ٻڌل فلسفو آهي. هن ڪتاب کي آءٌ شاگردن، دانشورن، استادن ۽ سياستدانن، واپارين، هارين ۽ پورهيتن لاءِ تجويز ڪندي وڏي خوشي محسوس ڪريان ٿو. ڪتاب جي مقالن جي فلسفي جي ڳوڙهي اڀياس مان هو گهڻو مستفيض ٿي سگهندا ۽ مون کي خوشي محسوس ٿي رهي آهي، ته ان جو سنڌي ترجمو ڪيو ويو آهي ۽ مون کي ان جي افتتاح جو شرف بخشيو ويو آهي.

عاليجناب مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولي

چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ جو صدارتي خطاب

قائدعوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي جي ڪتاب "نالي ماتر آزادي" متعلق اجوڪيءَ تقريب ۾ ڪافي گفتگو ٿي آهي. سنڌي ادبي بورڊ اِن ڪتاب کي شايع ڪري ملڪ ۽ قوم جي وڏي خدمت ڪئي آهي. اسان کي بورڊ جي هن ڪم تي فخر آهي. بورڊ، ملڪ جي علمي ادارن ۾ هڪ ممتاز ادارو آهي، جنهن بهترين ڪارڪردگيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي.

آءٌ سنڌ جي نوجوانن کي، خاص ڪري شاگردن کي مشورو ڏيندس ته هو قائدعوام جي ان ڪتاب جو مطالعو ڪن، ته جيئن انهن کي پاڪستان جي گذريل ٻن دورن جي جائزي وٺڻ جو موقعو ملي.

آءٌ ان موقعي تي مرڪزي حڪومت توڙي صوبائي حڪومت کي عرض ڪندس ته سنڌي ادبي بورڊ جي وڌيڪ مالي مدد ڪئي وڃي، جيئن هي ادارو پنهنجي سونهري ڪم جي دائري ۾ سهوليت سان خدمتون سرانجام ڏيئي سگهي. بورڊ جيڪو علمي ڪم ڪيو آهي ۽ ڪري رهيو آهي، ان جي ڀيٽ ۾ ان جي سالياني گرانٽ ڪجهه به نه آهي. اوهان ويچار ڪريو ته هن مهانگائيءَ جي وقت ۾ پنجانوي هزار رپيا ڪهڙي ڳالهه آهن! بورڊ جي سالياني گرانٽ گهٽ ۾ گهٽ پنج لک رپيا ٿيڻ گهرجي. آءٌ اميد ڪريان ٿو ته حڪومت اسان جو اهو جائز مطالبو قبول ڪندي ته جيئن اسين وڌيڪ جذبي ۽ حوصلي سان علمي خدمت جو ڪم جاري رکي سگهون.

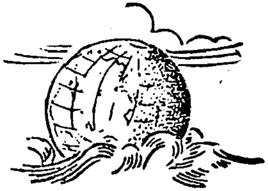

۱۴- مئي ۱۹۷۵ع تي، پاڪستان نيشنل سينٽر حيدرآباد ۾، وزيراعظم پاڪستان جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي ڪتاب "نالي ماتر آزادي" جي رونمائيءَ جي تقريب ۾ جناب مخدوم محمد زمان طالب المولى چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ جناب پيارعلي الانا وزير تعليم سنڌ کي ڪتاب جي ڪاپي تحفي طور ڏيئي رهيو آهي.

تبصرا

تذڪره مشاهير سنڌ.

سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ٿيل ڪتاب ”تذڪره مشاهير سنڌ“ (مولف حضرت علامہ وفائي رحہ) متعلق چند لفظن عرض ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪئي اٿم. علمي دنيا ۾ روز سوين ڪتاب ڇپجي رهيا آهن ۽ مختلف موضوعن ۽ مسئلن تي نون-پراڻن ڪتابن جو ڪاٽو ئي ڪونہ آهي. اسان وٽ تاريخ، دينيات، شاعريءَ ۽ تصوف تي ڪيئي معياري شاهڪار شايع ٿي چڪا آهن. ان سلسلي ۾ ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جي پاران ڇپيل ڪتابن جو مقام مٿاهون آهي، خاص طرح سان سنڌ جي تاريخ تي جلدن جا جلد جديد طرز جي تحقيق ۽ تدقيق سان ڇپيا آهن، جن کي حواشي ۽ معلومات افزا تشريحات سان سينگاريو ويو آهي. ان سلسلي ۾ جناب پير حسام الدين راشديءَ ۽ جناب ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي محققانہ ۽ مورخانہ خدمت کي وڏو مقام حاصل ٿي چڪو آهي. سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ٿيل، عربي، فارسي، اردو، سنڌي ۽ انگريزي ڪتاب، ديوان ۽ تذڪرا، انهن جا متن ۽ تعليقات، حاشيا ۽ ديباچا، تمهيدون ۽ مقدما، جنهن ذميدارانہ حيثيت سان لکيا ويا آهن، تنهن جو قدر تہ صاحب فن ئي محسوس ڪري سگهن ٿا.

”تذڪره مشاهير سنڌ“ پنهنجي عنوان سان ئي واضح آهي. ان ڪتاب ۾ سنڌ جي مشهور شخصيتن جو ذڪر اختصار ۽ جامعيت سان ڪيو ويو آهي. اهو اختصار ۽ ايجاز، اگرچہ ان فن جي محققانہ ۽ ناقدانہ تقاضائن کي پورو نہ ٿو ڪري، تاهم ايندڙ محققن لاءِ هڪ اهڙي راه متعين ٿو ڪري، جنهن تي تحقيق ۽ تاريخ جا ڪيئي معياري دفتر ۽ تذڪرا لکي سگهجن ٿا.

هن ڪتاب جو افادي ۽ تاريخي پهلو اهو آهي تہ منجهس سنڌ جي انهن عالمن، محدثن، فقيهن، صوفين ۽ شاعرن جو ذڪر موجود آهي، جن جي نالن ۽ سندن تاليفات جي چند حوالن کان سواءِ اسان وٽ ٻيو ڪو بہ تفصيل موجود ناهي. هن ڪتاب ذريعي اسان پهرين صدي هجريءَ کان وٺندي ٻارهين صديءَ تائين علمي دور ڏسي سگهون ٿا.

هن تاريخي شاهڪار جي مطالع سان اسان جي علم ۽ يقين ۾ اضافو ٿئي ٿو تہ واقعي سر زمين سنڌ علم ۽ عرفان جو سرچشمو آهي. اسلام جي وقت ۾ توڙي اسلام کان اڳ واري دور ۾ ’سنڌ‘ علم جو مرڪز ۽ مرجع رهندي آئي آهي.

مهراڻ

٢-٣-١٩٧٥ع

ان سلسلي ۾ مختلف ڪتابن ۾ آيل هڪ روايت کي بيان ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان، اها روايت ابن حجر عسقلاني بيان ڪئي آهي. چيل آهي ته "حضرت علي رضہ فرمايو آهي ته "سنڌ جي سرزمين اها علم برڪت واري زمين آهي، جتان علم ۽ عرفان جو سج طلوع ٿيو آهي." اها روايت اڪثر عالمن موضوع قرار ڏني آهي، تاهم پنهنجي معنوي انداز موجب حقيقت کي بلڪل قريب آهي.

سرزمين سنڌ اسلام کان اڳ به علم ۽ عرفان جو مرڪز هئي. ڇاپخانن جي نه هوندي به ويدانت، الاهيات، فلسفي، حساب، طب، نجوم، ادب ۽ اخلاق تي ڪيئي شاهڪار موجود هئا، جي ايامن کان سنڌ ۾ پڙهيا ۽ پڙهايا ويندا هئا. گمان غالب آهي ته اروڙ، ديبل، برهمڻآباد ۽ نيرنڪوٽ، ايام قديم ۾ علمي مرڪز هئا. عربن جي فتوحات کان پوءِ، بنواميه ۽ بنوعباس دور ۾، دمشق ۽ بغداد ۾ سنڌي عالمن ۽ سنڌ ڪتابن جي ترجمن متعلق ڪيئي علمي ادارا وجود ۾ آيا ۽ هر فن تي علمي ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا ويا، جن جا نالا محقق ۽ مورخن جي ڪتابن ۾ اڄ به ڏسي سگهجن ٿا.

"سنڌ" جي علمي فضيلت متعلق مشهور عرب محققن، مورخن عالمن ۽ سياحن اعتراف ڪندي جو ڪجهه لکيو آهي، اهو هن دور لاءِ عبرت انگيز آهي.

١- ابن ابي صبعيه لکي ٿو:

قال ابن عدي ان الهند (سنڌ) لهم علوم جليلة من علوم الفلسفة و انه وقع اليه ان العلم من بشم وصل اليونانيين.

(ترجمو) ابن عدي چوي ٿو ته سنڌ وارن وٽ علم ۽ حڪمت تي وڏو ذخيرو موجود آهي. مون کي معلوم آهي ته يونان ۾ اهو سارو ذخيرو سنڌ مان ويو."

٢- ابو معشر ڪتاب الالوف ۾ لکي ٿو:

قد اعترف لهابالحڪمة و اقربا التبريز في الفنون المعرفت، ڪل الملل السابقة.

(ترجمو) "سنڌ جي علم ۽ فن، حڪمت ۽ فلسفي ۽ ان کان علاوه ساري دنيا جي قومن کان وڌيڪ سنڌين جي علم ڏانهن رغبت جو اعتراف دنيا جي سڀني قومن ڪيو آهي."

٣- اخبار الحڪماء ۾ آيل آهي:

فڪان الهند (سنڌ) عند جميع الامم علٰي مرّالدهور، معدن الحڪمة وينبوع العدل و السياسة و بعد الهند (سنڌ) من بلادنا قلت تاليفهم عندنا فلم يصل الينا الاطراف من العلومهم ولا سمعنا الا باالقليل من علمائهم.

(ترجمو) "دنيا جي سڀني قومن ۾ سنڌ علم ۽ حڪمت جو سرچشمو آهي، ۽ سنڌ عدل ۽ سياست جو ڀرپور مرڪز آهي. اسان جي ملڪ کان دور هئڻ ڪري سنڌ جا ڪتاب اسان جي عالمن تائين گهٽ پهتا آهن، تاهم اسان وٽ جو ڪجهه به آهي، اهو تمام گهٽ حصو پهتو آهي."

٤- سبحةالمرجان ۾ حضرت عليءَ جو قول آندل آهي ته "سنڌ علم ۽ فضل جو مرڪز آهي.

"تذڪره مشاهير سنڌ" جو جامع ۽ مولف حضرت علامہ مولانا وفائي رحہ ڪنهن بہ رسمي ۽ دستوري تعارف جو محتاج نہ آهي. حضرت مولانا مرحوم، سنڌي ادب ۾ تاريخي شخصيتن ۽ انهن جي تذڪرن ڪي شايع ڪرڻ جو باني آهي. 'توحيد' رسالو اوائل ڪان وٺي ويندي آخري دؤر تائين ان قسم جي شاهڪار مضمونن سان پريل آهي. ان طرح مولانا وفائيءَ جي ڪردار نگاريءَ ۽ تذڪره نويسيءَ جي هڪ عظيم چيز "الوحيد جو سنڌ آزاد نمبر" آهي، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ ۽ شخصيات جو تذڪرو موجود آهي. ان مان معلوم ٿيو تہ حضرت مولانا وفائي رحہ ان فن جو بنياد ۱۹۲۴ع جي 'توحيد' رسالي ڪان وڌو ۽ ۱۹۳۳ع جي "الوحيد آزاد نمبر" ۾ ان فن جي هڪ علمي جهلڪ ڏيکاريائين ۽ ان ڪان پوءِ 'توحيد' رسالي ۾ باقاعده ۽ مسلسل وفيات جي ڪالم ڪان علاوہ قديم سنڌي عالمن ۽ بزرگن جي سيرت ۽ حالات تي مضمون شايع ڪندو آيو ۽ اهو سلسلو سندن وفات تائين قائم رهيو. 'توحيد' جو مڪمل فائيل ان لاءِ شاهد آهي.

۱۹۴۶ع ڌاري ڪين اهو خيال پيدا ٿيو تہ ان قسم جو سارو مواد سهيڙي، جمع ڪري، اعليٰ ترتيب سان شايع ڪيو وڃي. چنانچہ ۱۹۴۶ع جي فيبروريءَ ڪان ان مواد جي چنڊڇاڻ ۽ نقل جو ڪم شروع ڪيائون ۽ وفات تائين پنج بوڪ تيار ڪري راہ رباني ورتائون. ان علمي سلسلي ۾ مخطوطن ۽ بياضن جي ورق گرداني ۽ شايع ٿيل تذڪرن جي روايات جي پرک ۽ چنڊڇاڻ، سينہ بہ سينہ حاصل ٿيل روايات جي تحقيق جو ڪم ڪندا رهيا. سندن ان مسلسل ۽ محنت طلب جدوجهد ۽ جاکوڙ جو شاهڪار "تذڪره مشاهير سنڌ" جلد اول جي صورت ۾ موجود آهي. اميد آهي تہ باقي حصا بہ 'سنڌي ادبي بورڊ' جي انتظام ۽ جناب پيرصاحب جن جي نگرانيءَ ۾ شايع ٿيندا ۽ سنڌ جي بزرگن جي تذڪري جو اهو خزانو علمي دنيا کي مالامال ڪندو.

'تذڪره مشاهير سنڌ' جهڙي شاهڪار جو هڪ افادي پهلو اهو بہ آهي تہ هن دؤر جا نوجوان، عالم ۽ اديب، شاعر ۽ محقق اهو سبق سکن تہ اج ڪان صديون اڳ جي عالمن تصنيف ۽ تاليف، مطالع ۽ تحقيق جي دنيا ۾ ڪيڏو نہ ناساچار حاصل ڪيو ۽ اسانذات جي ذهن ۽ ضمير جي پرورش لاءِ ڪيترا نہ ڪشالا ڪيا اٿن. هي اهو دور هو، جڏهن نہ موجوده دور جو تعليمي نظام هو، ۽ نہ ڪو باقاعده عظيم ڪتبخانا هئا، نہ ڪو جديد قسم جو آرائش ۽ پيرائش وارو سامان هو، نہ ڪو بجلي ۽ بتيءَ جو وجود هو. تيل جي ڏيئن تي نور نچوئي، مطالع ڪري اهڙا صحيح ۽ دقيق ڪتاب لکيا ويا آهن، جن عرب ۽ عجم ۾، سنڌ جي هاڪ ۽ ڌاڪ پيدا ڪئي آهي. فقرو فاقہ جي زندگي گذاريندي، تڏن تي ويهي، ڪانهن جي ڪلڪن سان تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ڪيو ويو آهي، جنهن جي مقابلي ۾ اج هر طرح جو سامان ميسر آهي: معاوضا آهن، مقابلا آهن، انعام آهن، ڪتابن جي رخ نمائيءَ جون تقريبون آهن، ريڊيو، ٽي-وي،

اخبارن ۽ رسالن ۾ شهرت جو سامان موجود آهي، تاهم علمي ۽ ادبي ڪتابن جي حد ڪان وڌيڪ اثاث آهي. تحقيقي ڪم ڪار جو ڪو به نمايان مثال نه ملندو. هيڪڙ پيڪڙ ڪو خبطي پيو نور نچوئيندو ۽ ورق گرداني ڪندو ۽ سر پٽيندو، باقي اسان جا ليکڪ ۽ محقق، پيسن ڏوهڻ ۾ پورا آهن. لکڻ پڙهڻ، تصنيف ۽ تاليف، نقل ۽ چنڊ چاڻ، ڇپائي ۽ لکائي، صحت ۽ صفائي سڀ پيسن تي. باوجود ان جي پراڻن عالمن جي معيار تي ڪا اهڙي تاليف مشڪل سان نظر اچي رهي آهي، جنهن کي بين الاقوامي شهرت ملي سگهي هجي.

'تذڪره مشاهير سنڌ' جو مواد مذهبي ۽ ديني قسم جو آهي، جو يقيناً نوجوان طبقي جي پسند وٽان نه هوندو. اڄڪله جا نوجوان جديد طرز تحرير ۽ جديد خيالن جا دلداده آهن، انڪري انهن جي لاءِ عالمن ۽ بزرگن جا ڪارناما ڪا اهڙي وقعت نه به رکندا هجن، تاهم انهن کي ان خيال سان ضرور ڪتاب پڙهڻ گهرجي ته انهن عالمن ڪيڏي نه سادي، صاف، پاڪ ۽ آليني جهڙي سيرت گذاري آهي. انهن پاڻ کي دنيا جي خرافات کان بچي ڪري تڏن تي ويهي، نور نچولي، تيل جي ڏيئن تي نظرون ڪپائي، ڪيڏو نه علمي ڪم ڪيو آهي. ان جي مقابلي ۾، اندهير هو رها هي، بجلي کي روشني مين!

سنڌ جي عالمن انسان لاءِ سيرت سازيءَ جو سامان پيدا ڪيو آهي. تفسير ۽ حديث، فقه ۽ تصوف، ادب ۽ شاعريءَ، تاريخ ۽ تذڪره جي فنن تي هزارها صفحا لکيا آهن ۽ انهن جي اهميت ۽ افاديت دائم ۽ قائم رهڻ واري آهي- انهن جو پورهيو ڪڏهن به ضايع نه ٿيو آهي. ڇالاءِ ته انهن سنڌي عالمن، شهرت ۽ دولت کي لت هڻي، "ڪجي ڪا چوٽي نانگن پڌي نينهن جي" تي عمل ڪري، علمي ذخيرو پيدا ڪيو آهي. ان ئي ذخيري سان علامه معين ۽ شاهلطيف، شاهه ڪريم ۽ شاهه عنايت، مخدوم محمد زمان لواري وارو ۽ شاهه قادري، مخدوم بلال ۽ دريا خان پيدا ٿيا آهن، جن جو نه ڪو مَٽ آهي ۽ نه ثاني! عجيب دؤر هو. هر ڳوٺ ۾ مسجد هئي، ان سان گڏ ڪچو ۽ ڪکائون حجرو، غذا جي قلت، فقر و فاقو، لباس اٿيورو، دنيا جو عيش عدم موجود، باوجود ان جي سندن قلم هلندو رهيو، ورق گرداني ٿيندي رهي، حوالا ڇونڊبا رهيا، عميق ۽ دقيق مسئلن جو تصفيو ٿيندو رهيو ۽ علم جي جوت جلندي رهي! راتاتي ۽ حق تصنيف جو ته ڪو سوال ئي نه هو! للّٰه في اللّٰه پئي ڪم ڪيائون.

سنڌ جي عالمن، محدثن، فقيهن ۽ مجتهدن جي مقبوليت جي اها ڪيفيت آهي، جو ڪيترن عظيم بزرگن ۽ عالمن جا اسماءِ گرامي، حديث جي راوين، اصول حديث جي ناقدن ۽ اسماءِ رجال جي دفترن ۾ موجود آهن. سنڌي عالمن جا فقه ۽ حديث تي ڪتاب اسلامي دنيا ۾ عموماً ۽ ٻاهرين علمي دنيا ۾ خصوصاً مقبوليت ۽ شهرت حاصل ڪري چڪا آهن. 'اسلاميات' جي پوري ذخيري ۾ ڪيترا سنڌي عالم، ڪن اهم ديني موضوعات تي "اوليت" جو شرف حاصل ڪري چڪا آهن. مثلاً، سن وار سيرت النبي يا مڪاتيب نبوي، ٻارا ڪتاب اول سنڌ ۾ لکيا ويا.

ان کان پوءِ عرب ۽ عجم ۾ سيرت ۽ مغازيءَ تي ڪتابن لکڻ جو رواج پيو. ان طرح برصغير ۾ قرآن شريف جو پهريون فارسي ترجمو حضرت مخدوم نوح رحه جو تيار ڪيل آهي. شاه ولي الله ڪانئن ٻن صدين کان پوءِ فارسيءَ ۾ قرآن جو ترجمو تيار ڪيو.

اٿين چوڻ بلڪل درست آهي ته عربن جي مختصر دؤر حڪومت ۽ ان کان پوءِ سومرن، سمن، ترخانن، ارغونن، ڪلهوڙن، ٽالپرن ۽ انگريزن جي دؤر تائين چوڏهن سؤ سال گذري چڪا آهن. ان عرصي ۾ سنڌ جي عالمن ۽ فقيهن جا دين جي خدمت ڪئي آهي، ان جو مثال مصر، عراق، شام، حجاز، ايران ۽ هندستان ۾ پيش ڪرڻ کان قاصر آهي، ڇالاءِ ته انهن ملڪن جا عالم سنڌي عالمن جي علم ۽ عرفان جا ئي خوشه چين هئا.

علمي دنيا ۾ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم هڪ تهذيبي ۽ تمدني ضرورت ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. مسلمانن جي تاريخ، هن سلسلي ۾، نهايت شاندار ماضيءَ جي حفاظت گاهه آهي. مسلمانن جي دؤر ۾ لاتعداد ڪتاب لکيا ويا. مسلمانن لاءِ اها فخر جي ڳالهه آهي ته جڏهن اسپين جي مشهور شهرن قرطبه ۽ اشبيليه ۾ شاندار ڪتبخانا موجود هئا، تڏهن يورپ تي اڃا جاهليت جي ظلمات ڇانيل هئي. ان طرح اسلامي تاريخ ۾ 'سنڌ' کي عظيم مقام حاصل آهي. سنڌ جا علماء ڪرام ۽ فقهاء عظام پنهنجي پنهنجي دؤر ۾، ساري اسلامي دنيا جي لاءِ سَنَد جو درجو رکندا آيا آهن. سنڌ کي اها خصوصيت پڻ حاصل آهي ته سنڌ اسلام کان اڳ به علم ۽ ڪمال جو مرڪز رهندي آئي آهي. سنڌ جي ان فضيلت جو اعتراف خود عرب محققن پڻ ڪيو آهي. جيئن ڪجهه مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي.

عرب دؤر جي اثرات ۽ ديني تحريڪات جي ڪري سنڌ جي مشهور شهرن ۾ جي عالم ۽ فقيه پيدا ٿيا، سي اڄ به الوري، ديبلي، بکري، ٺٽائي، نتوي، نصرپوري، عادلپوري، سيوستاني، ٻاٺائي، همايوني، سکري، هالائي، بوبڪائي، ميهڙائي، روهڙائي، انڙپوري، لاڙڪانوي، سيتائي، رانيپوري، شڪارپوري، ڳڙهي ياسيني، تڪڙائي، نوشهرائي ۽ ٺلائي نسبت سان مشهور آهن. اهڙن عالمن سان ١٢٤ جو ذڪر "تذڪره مشاهير سنڌ" جي هن پهرئين حصي ۾ موجود آهي.

سنڌ جي آخري مسلم دؤر ۾ جي علمي مرڪز هئا، تن جو ذڪر رچرڊ برٽن ڪيو آهي. برٽن ٺٽي، نصرپور، بکر، ٺٽا، سيوهڻ ۽ چوٽياريون ۽ ٻاٽ جي مدرسن جو خاص طرح سان ذڪر ڪيو آهي، ۽ ان دؤر جي نصاب تعليم جو به تفصيل پيش ڪيو آهي ۽ ان سان گڏ انهن مدرسن جي مالي وسيلن ۽ ان وقت جي حڪومت جي سرپرستيءَ جو به ذڪر ڪيو آهي.

سنڌ جي عالمن جو اهو نصاب تعليم ۽ تدريس جو خاص طريقو، مشهور درس نظاميءَ کان صديون اڳ جو پيداوار آهي. برصغير هند و پاڪ ۾ سيالڪوٽي مڪتب فڪر، فرنگي محلي نظام تعليم، ديوبندي نصاب ۽ رضاخاني مڪتب فڪر جي پيدائش کي، سنڌي عالمن جي نظام ۽ نصاب جي مقابلي ۾ ڪابه افضليت ۽ عظمت حاصل نه آهي. ديوبندي ۽ فرنگي محلي طريقهء تدريس ۽

نصاب تعليم جي نشاة ثانيه کي هڪ سؤ پنجويهه سال کن مس گذريا آهن. اگر ان سلسلي جي قدامت کي شاهه ولي الله تائين پهچائجي ته به ان سلسلي ۽ نصاب جي عمر ٻارهين صدي هجري تائين پهچائي سگهجي ٿي. ان جي مقابلي ۾، سنڌ ۾ پهرين ۽ ٻي صدي هجريءَ کان وٺي هڪ خاص نموني جو تعليمي طريقو ۽ نصاب تعليم رائج ٿي چڪو هو، جنهن جي مطالع سان اهڙا برگزيده روزگار عالم ۽ فقيه پيدا ٿيا، جن جي مقابلي ۾ نه ابن تيميه جي ڪا حيثيت آهي ۽ نه علامه شاميءَ جي، نه ابن حجر عسقلانيءَ جي ۽ نه شاهه ولي الله جي.

سنڌي عالمن، خاص طرح سان ٺٽي جي عالمن جا 'فقه' تي پراڻي سنڌيءَ ۾ جي ڪتاب لکيل آهن، سي فقهي دنيا ۾ وڏن وڏن فقيهن جي ضخيم ڪتابن تي ڀاري آهن. ان سلسلي ۾ امام الانقلاب مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو ارشاد آهي ته "اوهان سنڌ جي مُلن ۽ مسجدن ۾ نماز پڙهائيندڙ امامن کي حقارت جي نظر سان نه ڏسو. اهي ٿوري علم وارا سنڌي ڪتابن کي پڙهڻ کان پوءِ فقه ۾ اهڙا ته هوشيار، قابل، ماهر ۽ نڪته سنج آهن، جو انهن سان هندستان جو ڪو وڏو مفتي، فقيه، وڏو عالم ۽ صدر مدرس به فقه جي مسئلن ۾ مقابلو ڪري نٿو سگهي."

ان طرح مون سان مرحوم غلام حسين سومري، پرنسپال ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد، هڪ ڀيري ڳالهه ڪئي هئي ته "مان جڏهن اتر سنڌ ۾ تعليم جي مشغلي دوران ويو هوس، تڏهن اتي عادل پور جي پراڻي مدرسي جي هڪ سير ڪ ڪرڻ آئي هئي، ان تي هڪ ڪتبو لڳل هو، جنهن کي پڙهايو ويو. ان عبارت ۾ هي لفظ لکيل هئا "هيءَ اها عظيم درسگاهه آهي، جنهن مان علم ۽ تقويٰ، فقه ۽ اجتهاد جو نور هندوستان جي ڏورانهن علائقن تائين پهتو." ياد رهي ته تاريخي طور علامه حيات سنڌي پارا محدث ۽ فقيه به ان ئي ڀرپاسي جا آهن، جي مشهور محدثن ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا. علامه حيات سنڌي "امام الحرمين" سڏيو ويو ۽ سندس تلامذه ۽ سند يافته شاگردن محدثن ۽ عالمن جو فيض، عرب، عراق، مصر ۽ هندوستان تائين پهتو. خود شاه ولي الله جي اساتذه ۾ به سنڌي عالمن جو ذڪر موجود آهي."

سنڌ جي هڪ عالم دين ۽ روحاني پيشوا هڪ ڀيري ظاهر ڪيو ته "شاه ولي الله محدث دهلويءَ جو جڳ مشهور ڪتاب 'حجة الله البالغه' سنڌ جي مشهور عالم دين ابوالحسن ڏاهريءَ جي ڪتاب "ينابيع الحياة الابدية في الطريق الطلاب النقشبنديه" اڳيان شاگردانه تاليف جو درجو ٿو رکي. ابوالحسن ڏاهريءَ جي تاليفات، تصوف ۽ فقه، حديث ۽ اصول حديث جي باب ۾ عظيم مقام رکن ٿيون، جن جي مقابلي ۾ شاه ولي الله جهڙي 'امام الهند' جي به شاگردانه ۽ مبتديانه حيثيت ٿي وڃي ٿي آهي." شڪر آهي جو اهو ڪتاب به سنڌي ادبي بورڊ پاران تيار ٿي رهيو آهي.

افسوس اهو آهي ته سنڌ جي علماء ۽ فقهاء جو ڪو جامع ۽ مڪمل تذڪرو فني طبقات يا تاريخي حالات جي حيثيت سان اڄ تائين نه لکيو ويو آهي، جنهن ۾ پهرين صدي هجريءَ کان وٺي ٻارهين صدي هجريءَ تائين، عالمن جي مختلف طبقات جو ذڪر ڪيو ويو هجي. سخت

افسوس تہ اهو آهي جو اسان وٽ، ٻرن جي نشاندهي ڪيل مدرسن ۽ انهن جي عالمن ۽ استادن جو ڪو جامع تذڪرو موجود ناهي، جنهن ۾ ٺٽي، ٻکر، سيوهڻ، چوٽياريون، لصرپور، ۽ ٺٽي جي عالمن جو تفصيل سان ذڪر ڏسي سگهجي.

ان طرح اورنگزيب جي دؤر ۾ آيل سياح، جان اليگزينڊر هئملٽن جي چشمديد حالات متعلق بہ اسان وٽ ڪو مفصل تذڪرو موجود ناهي. هئملٽن لکيو آهي تہ "سون ٺٽي ۾ علوم عاليہ جا ست سو ڪاليج ڏٺا." ان سياح سڪول يا مدرسا نہ پر "ڪاليج" لفظ استعمال ڪيو آهي، ۽ اهو حال فقط هڪ شهر ٺٽي جو بيان ڪيو اٿس.

اهو ظاهر آهي تہ "علوم عاليہ" مان مطلب، تفسير، حديث، اصول تفسير، اصول حديث، فقہ، اصول فقہ، تصوف ۽ طريقت جي تعليم، منطق ۽ رياضي، نجوم ۽ فلڪيات، طب ۽ جفر ئي سگهي ٿو. ان خيال سان اهو محسوس ڪري حيرت ٿي ٿئي تہ ان تاريخي دؤر ۾ سنڌ علم ۽ فقہ، حديث ۽ علوم متداولہ جو مرڪز هئي ۽ ان جي فقط هڪ شهر ٺٽي ۾ ست سؤ ڪاليج هئا!

ان طرح رڳو هڪ شهر ٺٽي جي عالمن ۽ فقيهن، مفسرن ۽ محدثن جو بہ ڪو مڪمل ۽ جامع تذڪرو موجود ڪين آهي. مخدوم علامہ ملا معين ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پارن ڏاهاڪرن عالمن جو مجمل ۽ مختصر ذڪر ملي سگهي ٿو، پر انهن جي علمي ۽ ديني تاليفات توڙي تعليم ۽ تدريس جي طريقي متعلق اسان وٽ محققانہ ۽ مڪمل معلومات ڪانہ آهي.

ملا معين، شاہ لطيف جو همعصر، يار ۽ همرمذهب هو. ٻئي وحدت الوجودي صوفي بزرگ هئا. ملا معين، شاہ ولي الله جو دوست ۽ معاصر هو ۽ پنهنجي اجتهادي فيصلن جي ڪري، بعض مسئلن ۾ شاہ ولي الله سان بہ اختلاف ڪري ٿي سگهيو. شاہ صاحب، سنڌ تحقيق ۽ اجتهاد ڪي ڏسي، سنڌ لاءِ فرمايو تہ 'و من الرديف لقدرڪبت غضنفرا' "تحقيق تون شينهن تي سوار آهين تنهنجو ڪو بہ ٻيلهہ تي نٿو سگهي." ان سلسلي ۾ شاہ ولي الله جا خط شاهد آهن، جن ۾ پنهنجي دوست ۽ پنهنجي فرزند سراج الهند جي استاد کي وڏن وڏن لقبن سان خطاب ڪيو اٿس.

اهو ساڳيو ملا معين ٺٽوي، اهو بزرگ آهي، جنهن کي امام الهند شاہ ولي الله جي فرزند ارجمند ۽ جانشين سراج الهند شاہ عبدالعزيز محدث دهلويءَ جي استاد هجڻ جو شرف حاصل آهي. سراج الهند جڏهن بہ پنهنجي استاد بزرگ علامہ معين ٺٽويءَ جو ذڪر ڪيو آهي، اتي کيس "استادنا ۽ سيدنا" ڪري ياد ڪيو اٿس. ان طرح اسلامي دنيا جي وڏي عالم ۽ فقيه، مخدوم علامہ محمد هاشم ٺٽويءَ کي بہ ملا معين جي شاگرديءَ جو شرف حاصل آهي.

هن هيتريءَ گفتگو جو اهو مطلب آهي تہ سنڌ ۽ ان جا علماءَ ۽ فقهاءَ، پوريءَ اسلامي دنيا، عرب، ايران، عراق، مصر، وچ ايشيا ۽ هندوستان جي عالمن جا نہ فقط استاد آهن، پر "فقہ ۽ اجتهاد" جي دنيا ۾ انفرادي مقام جا حامل آهن. سنڌ "فقهي تفردات" متعلق اگر جديد نموني ۾ ڪا تحقيق ڪئي وڃي تہ پوءِ يقين آهي تہ اهڙن نازڪ مسئلن جا حل ملي سگهندا، جن متعلق باقي عالم اسلام جا فقيہ خاموش نظر اچي رهيا آهن.

اسان وٽ تاتارخاني، مڪتبِ فڪر ۽ بخارا مان آيل 'علم عقائد' تي هزارين ننڍا وڏا ڪتاب لکجي چڪا آهن ۽ اڄ پوري اسلامي دنيا جا مدرسا انهن دائرن ۾ محبوس آهن. عقائد ۽ فقه جي اهڙي جامد ۽ محيرالعقول نظام ۾ اسلامي دنيا جڪڙيل آهي، جنهن مان سندس ڇوٽڪاري جي ڪابہ اميد نظر نٿي اچي. هن جديد دؤر جي فقهي مسئلن جو انهن وٽ ڪوبہ حل موجود ناهي. ڪاش! اڄ سنڌ جي فقيهن جي تنقه ۽ اجتهاد ڪي علمي دنيا ۾ روشناس ڪرايو وڃي.

مٿين چند حوالن مان چڱيءَ طرح سان واضح ٿئي ٿو تہ اسلام کان اڳ توڙي عربن جي دؤر ۾، سنڌ، علم ۽ ڪمال جو مرڪز رهندي آئي آهي. ان سلسلي ۾ مفصل بحث ڪنهن ٻيءَ صحبت ۾ ڪيو ويندو.

اسلامي دؤر جي اثرات جي ڪري، سنڌ جي مردم خيز سرزمين پنهنجي گذشتہ عظمت کي برقرار رکڻ ۾ وري بہ ساري دنيا کان گوءِ سبقت کڻي وئي. هن زمين مان پيدا ٿيل عالم ۽ فقيہ، ساري اسلامي دنيا ۾ جليل القدر ۽ واجب تعظيم ثابت ٿيا.

ان سلسلي ۾ جڏهن تہ ڪو جامع تذڪرو موجود ناهي، تڏهن چند حوالن تي اڪتفا ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان.

امام زين العابدين: ظاهر آهي تہ سادات ڪرام جو وڏو حصو امام زين العابدين (۳۶هه-۹۴هه) سان وابستہ آهي. مؤرخن جي تحقيق آهي تہ امام صاحب جي والدہ نہ عرب هئي ۽ نہ ايراني! ابن خاڪان جي تحقيق آهي تہ "امام صاحب جي والده جو تعلق سنڌ سان آهي." ۽ ان جي تصديق ابن قتيبہ پنهنجي جڳ-مشهور ڪتاب "ڪتاب المعارف" ۾ پڻ ڪئي آهي.

علامہ سيد سليمان ندوي ان مسئلي تي بحث ڪندي، آخر ۾ لکيو آهي تہ "ائين چوڻ بلڪل درست ٿيندو تہ سادات آل زين العابدين علي هميشہ کان "**اڌ سنڌي**" آهن." (ڏسو "عرب و هند ڪے تعلقات" علامہ سيد سليمان ندوي، ص ۳۰ ۱۹۳۰ع هندوستاني ايڪيڊمي، پارٽ الهہ آباد).

ان مان ثابت ٿيو تہ اهل بيت سادات جو سارو سلسلو، جو حضرت زين العابدين کان شروع ٿيو، سو "اڌ سنڌي" آهي. چنانچہ سادات جي علوم و عرفان، فضل ۽ ڪمال تي سنڌ کي فخر حاصل آهي. امام باقر ۽ امام جعفر صادق پارن امامن ۽ سندن اولاد جي سيادت ۽ علم ۾ سنڌ جو حصو آهي.

امام ابو حنيفہ (۸۰هه-۱۵۰هه):- امام اعظم ابوحنيفہ متعلق عالمن جي راءِ آهي تہ هو سنڌي نسل جو هو. مؤرخن 'زط' ۽ 'زوطي' جو مفهوم 'جت' ۽ 'جات' قرار ڏنو آهي. ڊاڪٽر حميدالله لکي ٿو، "هي سنڌي لفظ آهي." سيد سليمان ندويءَ لکيو آهي تہ "امام اعظم، سنڌي نسل جو آهي." ڪن لکيو آهي تہ سندن والدہ سنڌ ياڻي هئي. ڪن مؤرخن سندن وڏي ڏاڏي لاءِ لکيو آهي تہ هو 'سنڌي' هو.

امام اعظم جي علم ۽ جلالت متعلق امام شافعي فرمايو آهي ته "ماڻهو فقه ۾ ابوحنيفه جو عيال آهن." ان جي تصديق حافظ ابن حجر، امام نووي ۽ خطيب بغدادي پڻ ڪئي آهي.

ابوحنيفه، اسلام جو پهريون قانون ساز ۽ فقيه، مجتهد ۽ صائب راءِ امام آهي، جنهن جي اجتهاد تي اسلامي دنيا کي فخر حاصل آهي. جنهن اجتهاد ۽ تفقه جا اصول ٺاهيا، ان ڪري ئي چيو ويو آهي ته ڪاڻس پوءِ پيدا ٿيل سڀ فقيه ۽ مجتهد، سندن شاگردن ۽ عيال ۾ شمار ڪيا ويا آهن، ڇالاءِ ته تفقه ۽ اجتهاد جو باني امام ابوحنيفه آهي. سنڌ لاءِ فخر جي ڳالهه آهي جو ان جو فرزند دنيائي اسلام جو فقيه ۽ امام اعظم ٿيو. امام صاحب جي سنڌي هجڻ جي تصديق تذڪرةالحفاظ جلد اول ١٦ ص ۽ تهذيب‌التهذيب جلد ٦- ص ٢٣٨ ۾ موجود آهي.

اهو خيال رکڻ گهرجي ته "تذڪره مشاهير سنڌ" ۾ زياده تر احناف سان وابسته عالمن جو ذڪر موجود آهي. جنهن مان ثابت آهي ته سنڌ ۾ فقه حنفي کي فروغ حاصل رهيو.

هن پوئين دؤر ۾، مخدوم عبدالواحد سيوستاني اهڙو برگزيده روزگار فقيه پيدا ٿيو، جنهن کي امام اعظم ثاني سڏيو ويو. سندس بياض واحدي مشهور آهي.

ان طرح مولانا مفتي عبدالغفور همايوني جي فتويٰ جي شهرت برصغير هند و پاڪ کان وٺندي افغانستان ۽ عرب تائين قائم رهي. مولانا همايوني جي معاصرين ۾، دهلي، لاهور، سهارنپور، ديوبند ۽ ٽانڊيون علم ۽ فقه جا مرڪز رهيا، پر تفقه ۽ افتا جي سلسلي ۾، ڪوبه عالم ۽ فقيه، مولانا عبدالغفور همايوني جي مقام کي پهچي نه سگهيو.

ان طرح دائري وارن سادات فقيهن ۽ عالمن جي تفقه جو به ڪو مثال ملي نٿو سگهي، انهن بزرگن جي تاليفات مان "مصلح‌المفتاح" هڪ ئي ڪتاب هزارن فقه جي ڪتابن کان وڌيڪ ثقه ۽ مستند شمار ڪيو ويو آهي.

اڃا به تازي دؤر ۾ پيدا ٿيل مولانا غلام صديق شهدادڪوٽي، استاد العلماء حضرت مولانا عبدالڪريم الدبروي رحه (سيهڙ)، مولانا غلام عمر جتوئي (لاڙڪاڻو)، مولانا غلام عطاءالله چنه (سيهڙ)، مفتي سنڌ و بلوچستان علامه شفيع محمد مسجدي رحه (سيهڙ) جي فيوضات ۽ ديني خدمات کان ڪير ناآشنا آهي؟ افسوس اهو آهي ته انهن بزرگن جو به ڪو جامع تذڪرو موجود ناهي، فقط 'مهراڻ' رسالي جي 'مشاهير نمبر' ۾ ڪجهه مختصر مضمون شايع ٿي چڪا آهن.

بهرحال سنڌ ساري هيرن جي کاڻ آهي، سنڌ علم ۽ فن، فقه ۽ علوم عاليه جو سرچشمو رهندي آئي آهي. هتي جا عالم ۽ فقيه، شهره آفاق جا مالڪ رهندا آيا آهن. افسوس هي آهي ته اهڙن باڪمال بزرگن جي حالات ۽ علمي ڪارنامن کان سنڌي ادب خالي آهي!

مولانا وفائيءَ جي ذات جامع صفات متعلق ڇا چئجي؟ جنهن سنڌي زبان کي پنهنجي علمي ۽ ادبي، ديني ۽ سياسي بصيرت افروز تحريرن سان مالامال ڪيو آهي. تذڪره مشاهير سنڌ جي

سلسلي ۾ سندن قلم مان پنج ڪاپيون موجود آهن. موجوده ڪتاب ۾ ۱۲۴- مشاهير جو ذڪر موجود آهي، باقي چئن ڪاپين ۾ اچا ۳۴۸ مشاهير جو ذڪر موجود آهي. اميد آهي ته انهن جي شايع ڪرڻ جي سعادت وري به سنڌي ادبي بورڊ کي نصيب ٿيندي.

سنڌ جي محقق ۽ مورخ پير حسام الدين راشديءَ هن ڪتاب جي 'مهاڳ' ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي:

"افسوس ۽ ارمان آهي جو مولانا وفائيءَ سان سندس زندگيءَ بيوفائي ڪئي. جڏهن علمي لحاظ ۽ وسيلن جي لحاظ کان زمانو مايوس ڪندڙ ۽ اونداهو هو، تڏهن مولانا صاحب مسلسل علمي جهاد ڪندو رهيو ۽ انهيءَ تاريڪيءَ جي سمي ۾ تحقيق ۽ تلاش جو ڏيو ٻاريندو آيو ۽ جڏهن علم ۽ تحقيق جي ميدان ۾ آسانيون عنقريب پيدا ٿيڻ واريون هيون، ۽ سندس محنتن جي بارآور ٿيڻ جو زمانو ويجهو اچي رهيو هو، عين انهيءَ وقت اجل جي بيرحم هٿ ڪيس جهٽي اسان کان جدا ڪري ڇڏيو. جيڪو حقيقت ۾ سنڌ جي علمي دنيا لاءِ ايڏوئي وڏو سانحو آهي، جهڙو سياسي ميدان ۾ دولهه درياخان جي شهادت يا مولوي صاحب جي زماني ۾ الهه بخش شهيد جو سنڌ کان جدا ٿي وڃڻ."

بيشڪ علامه وفائي جو وجود مسعود، سنڌي ادب جي تاريخ ۾ اهو ڪردار ادا ڪيو، جو دولهه درياخان جي شهادت ۾ مضمر آهي. وفائي، قلم جو جهاد ڪري سنڌ سان وفا ڪئي، ۽ دولهه درياخان، شمشير بڪف ٿي سنڌ جي آزاديءَ لاءِ جان قربان ڪئي. سنڌ 'شمشير ۽ قلم' جي پنهنجي مجاهدن ۽ غازين جي احسانن کي ڪڏهن به وساري نه سگهندي. درياخان سنڌ کي پنهنجو رت ڏيئي لالا زار بڻايو، سندس شهادت سنڌ لاءِ سرمايه سعادت آهي، تيئن علامه وفائي پنهنجو نور نچوئي قلم سان سنڌ جي روح لاءِ سيرابيءَ جو سامان پيدا ڪيو. سنڌ جي روح جي تازگيءَ لاءِ سنڌ جي مشاهير علماءِ ۽ صالحاءِ جو ذڪر لکيائين.

ڪاش! اسان مان ڪي اهڙا مرد پيدا ٿين جي مولانا وفائيءَ جي سلسلي کي جاري رکن. اسان جون نگاهون پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر بلوچ ۽ مولانا قاسمي ڏانهن اٿيون آهن، جي ان ڪم کي تڪميل تائين پهچائي سگهن ٿا.

"تذڪره مشاهير سنڌ"، ڊيمي سائيز جي ۳۷۶ صفحن تي مشتمل آهي. ان جي ڇپائي ۽ ڪاغذ نهايت عمدا آهن. سرورق پڻ جاذب نگاهه ۽ دلڪش آهي. ان جي قيمت ويهه رپيا آهي. ٽپال رستي مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ بوڪ اسٽال، پوسٽ باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد جي ائڊريس تان گهرائي سگهجي ٿو، سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشوري ۾ بورڊ جي آفيس مان روبرو پڻ حاصل ڪري سگهجي ٿو. — غ. م. گ

مومل - راڻو (مشهور سنڌي قصا، عشقيه داستان - ۵)

مرتب: محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، صفحا ۴۴۴، ڊيمي سائيز، بهترين ڇپائي، قيمت سورهن رپيا. ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال، پوسٽ باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد سنڌ.

سنڌي لوڪ ادب جي علمي ذخيري ۾ 'مومل - راڻو' هڪ عظيم روايت آهي، جا پنهنجي علمي ۽ روايتي حيثيت جي ڪري، وڏو مقام رکي ٿي. 'مومل - راڻو' جو الميہ ۽ عشقيہ داستان، سنڌ جي صوفي شاعرن جي فڪرانگيز شاعريءَ جو اهم حصو رهندو آيو آهي. هن داستان جي هر پهلوءَ کي تصوف جي اصطلاحات ۾ صوفي بزرگن بيان ڪري، سنڌي ادب ۾ عظيم اضافو ڪيو آهي. هن داستان جي افادي حيثيت اها بہ آهي تہ هي نيم تاريخي داستان، سنڌ جي سرزمين جي پيداوار آهي، ۽ خالص ۽ نج سنڌي داستان آهي. تاريخي خيال کان هي داستان صدين کان وٺي اڄ تائين سنڌي ذهن ۽ دماغ لاءِ تفريح ۽ عبرت جو سامان مهيا ڪندو آيو آهي.

هي ڪتاب لوڪ ادب سلسلي جو ٽيهون ڪتاب آهي، جو "سنڌي ادبي بورڊ" پنهنجي روايتي اعليٰ ۽ حسين طباعت جي اصولن موجب ڇاپيو آهي. هن ڪتاب جو مرتب، سنڌ جو مشهور محقق ۽ عالم جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي، جنهن جو اسم گرامي، علمي سلسلي ۾ سَنَد جو درجو حاصل ڪري چڪو آهي.

هن ڪتاب جي منڍ ۾ ۲۸ صفحن تي مشتمل مقدمو پيش ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ هن داستان جي روايتي ڪردارن، جاگرافي سان تعلق رکندڙ جڳهين ۽ مختلف روايتن جي روشنيءَ ۾ علمي بحث ڪيو ويو آهي. ان کان پوءِ ڪتاب جو متن پنجن روايتن جي روشنيءَ ۾ پيش ڪيو ويو آهي. جيئن ۱. تحفةالڪرام ۾ ڏنل ڳالهہ. ۲. شهر محمدطور، مومل ۽ لاکي جي ٽاڻن جي ڳالهہ. ۳. شهر محمد طور جي ذڪر سان شروع ٿيندڙ ڳالهہ ۽ راجا نند جي خزاني، مرونءَ جي ڏند ۽ سامي سيتل جي ٽاڻن واري ڳالهہ. ۵. راجا پوج جي ذڪر سان ڳاهن واري ڳالهہ.

ان سلسلي ۾ هر روايت موجب سگهڙن جو ڪلام تقسيم ڪيو ويو آهي. اهڙن سگهڙن ۾ جن مشهور سگهڙن جي ڪلام کي پيش ڪيو ويو آهي، سي هن ريت آهن: يعقوب ڪٽي، ابراهيم شيخ، شادي مري، پريو وساڻ، سِل محمود ٻلي، مريد ٻهڻ، مريد مري، غمتار مهر، عبدالرحيم ڏاهري، ليمو شر، حفيظ تيوٽو، جلال ووگهڙ، لال محمد انڍهڙ، پانڌي پنوهر، سليمان فقير، گل محمد کوسو ۽ مريد مهيري.

ان طرح نمبر ۲ روايت جا "شهر محمد طور، مومل ۽ لاکي جي ٽاڻن واري ڳالهہ" جي عنوان سان پيش ڪيل آهي، ان ۾ ٻانن جا جهونا بيت ڏنل آهن، جي ٻارهن صفحن تي مشتمل آهن. انهن ۾ شيرخان جي ٽالي ۾ آيل ڇهن بيتن کان سوا باقي سڀ بيت اهڙن ٻانن

جا ڇپيل آهن، جن جو زمانو صديون اڳ متعين ڪري سگهجي ٿو. اهي بيت فن ۽ مواد جي حيثيت سان نهايت پختا ۽ رنگين آهن، سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ فني نگاهه سان اهي بيت وڏي اهميت رکن ٿا ۽ سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ۾ هڪ فني اضافو چئي سگهجن ٿا".

ان طرح متن جي آخر ۾ مختلف شاعرن جا بيت پڻ ضميمي طور آندا ويا آهن، جي به تاريخي حيثيت رکن ٿا. ان سلسلي ۾ رچرڊ برٽن جي ڪتاب، "سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ رهندڙ قبيلا" (ڇپيل ١٨٥١ع لنڊن)-۾ نقل ٿيل سومل-راڻي جا بيت ڏنا ويا آهن، جن جي تاريخي اهميت به ذڪر جي قابل آهي، مثال طور هڪ بيت هن ريت آهي:

بابو ڳڏيو ٻر ۾، جان' پهر سڄ ڪان پوءِ،
ڦما ڪريو ڪاڪ جا ۽ رَت ورنو روءِ،
ڪاڪ لـه وڃي ڪوءِ، ستان سان جٺ ٿئي.

هي بيت هر لحاظ سان پختو ۽ برجستو آهي. "ستان سان جٺ ٿئي" سان ظاهر آهي تـه شاعر ڪو اترادي آهي، جنهن 'سون' جي بدران 'سان' چيو آهي. ان ڪان پوءِ حاميد خان رند ڪان ڪچهريءَ ۾ مليل بيت ڏنل آهن، جي ٻن صفحن ۾ آيل آهن. ان سلسلي ۾ آخر ۾ راڏي آمن ۽ ڪنهن نامعلوم راويءَ جا بيت ڏنا ويا آهن.

ان ساري متن جي شاعريءَ کي غور سان ڏسڻ ڪان پوءِ واضح ٿئي ٿو تـه سنڌي بيت جي تاريخ نهايت آڳاٽي بـه آهي ۽ سلوڻي ۽ مٺي بـه آهي. سگهڙن، بيت جي فن ۾ عجيب ۽ غريب اضافا ۽ تجربا ڪيا آهن. ان طرح سنڌي ٻوليءَ جا ڪيئي اهڙا نادر اصطلاح ۽ لفظ پڻ ملي سگهن ٿا، جي اڄڪلهه عام طرح سان استعمال ڪرڻ ۾ نٿا اچن.

هڪ بيت ۾ ناتر ڪان ڪاريهر جي پڇا ڪئي وئي آهي ۽ ان تي ناتر جو جواب هن ريت نقل ڪيو ويو آهي:

رهي ڪاريهر ڪاڪ ۾، جتي ڪهرن ٻولدي ڪوڪ،
وڻ وٺاڇيا وڻهيا، سرڪنبد ساڳ سلوڪ،
وڻ وڏالي ورڪ هنا، پر فنا ڪيا آهن ڦوڪ،
ورنهه ويـڙهـي واسيون، ميڙيا سير سلوڪ،
هئي انهين' جي هَوڪ، جن گهڻا گاروڙي گمائيا.

هن بيت ۾ وٺاڇيا، ساڳ سلوڪ، ورڪ، گمائيا، غور طلب لفظ آهن.

هن داستان جو 'مقدمو' جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مطالع ۽ تحقيق جو هڪ شاهڪار آهي، سو مطالع جي قابل آهي. اهو مقدمو چند عنوانن تي مشتمل آهي، جن ۾ هن داستان جي جغرافيائي پسمنظر، تاريخي پسمنظر، همير سومري جو دؤر، راڻو مينڌرو ۽ سوڍا، راجا نند ۽ ماٿيلو، شهر لداڻو، ڪردارن جو تعارف، ڏس ڏيندڙ سيلاني جوڳي، سومل ڪان ڏنڊ، هڏو ۽ ٻا

مٿيو ڪنهن حاصل ڪيو؟ مومل جو حسب نسب، مومل جو ڪاڪ ۾ اچڻ، راڻو قيد مان ڪيئن نڪتو؟ راڻو ڪاڪ تي ڪيئن ويندو هو؟ مومل جو احوال ۽ راڻي ڪي ڪيئن شڪ جاڳيو؟ قصي جي قدامت ۽ مشهوري، وغيره متعلق تحقيقي انداز ۾ بحث ڪري، ساري قصي جا مکيه پهلو نمايان ڪيا ويا آهن. مومل-راڻي متعلق اها تحقيق پنهنجي جاءِ تي هڪ علمي شاهڪار آهي.

هن داستان جو افادي پهلو اهو به آهي ته هي داستان، تصوف جي اهم مقامات جي نشاندهي ڪري ٿو. راجاڻند، مومل، سومل، ڪاڪ‌محل، طلسمات، ناتر، همير، راڻو، خزانو، سامي، جادوگر، راڻي جو رسامو، مومل جو عجز ۽ نياز، مومل جو خاتمو ۽ ڪاڪ جو زوال، سڀ عملي ۽ اخلاقي زندگيءَ جا ڪردار آهن. جن کي پرجهڻ ۽ پروڙڻ اهل تصوف جي تعليم جو مقصد آهي. بهرحال مومل-راڻو، ڪتاب سنڌي لوڪادب ۾ هڪ علمي ۽ نظري اضافو آهي. جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جو ڀڻ خزانو موجود آهي. ۽ روزمره استعمال جا ڪيئي نادر نمونا ملي سگهن ٿا. -غ. م. گ

تاريخ ريگستان

مصنف رائچند راٺوڙ، صفحا ٦٧٨، ڊيمي سائيز، بهترين ڇپائي، ڪاغذ عمدو، سرورق تي ٿر جي ڪٿي جي شاندار ۽ من موهيندڙ ترنگي ڊزائين، قيمت ٤٢ رپيا. ناشر: سنڌي ادبي بورڊ.

سنڌي ادبي بورڊ پاڪستان جي اهم ادارن مان هڪ آهي. سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ هن اداري جيڪا خدمت ڪئي آهي، تنهن جو اعتراف جڳ مشهور اديبن، عالمن، فاضلن ۽ مورخن ڀڻ ڪيو آهي. هن اداري طرفان تازو تاريخ ريگستان جو ٻيو ڀاڱو ڇپايو ويو آهي.

سنڌ جا جيڪي قدرتي ڀاڱا اهن، 'ٿر' انهن مان هڪ قدرتي ڀاڱو آهي. هن ڀاڱي کي ريگستان ڀڻ چئبو آهي. انهيءَ ڪري هن خطي جي تاريخ تي لکيل ڪتاب جو نالو ان جي مصنف مسٽر رائچند راٺوڙ تاريخ ريگستان رکيو آهي. هن ڪتاب جو پهريون ڀاڱو بورڊ طرفان ١٩٥٦ع ۾ ڇپايو ويو هو.

ٿر جي تهذيب ۽ تمدن کان اسين، يعني سنڌ جي ٻين خطن جا رهندڙ گهٽ واقف آهيون. اسان مان گهڻن ته ٿر وارو خطو ڏٺوئي نه آهي. اسان فقط لطيف جي رسالي جي مدد سان ٿر جي باري ۾ معلومات حاصل ڪئي آهي. هي ڪتاب به ان ڏس ۾ گهڻيءَ معلومات سان ڀرپور آهي. ٿر معنيٰ مارئي؛ مارئي معنيٰ حب‌الوطني، پنهنجن سان پيار، پنهنجيءَ زمين سان پيار، پنهنجن ٻڪن سان پيار؛ پنهنجن ڀنوارن، ماروئن، مارئڙن، ماڳن ۽ مڪانن، ڏٿ ۽ ڏوٿين سان پيار. مارئي حب‌الوطنيءَ جي علامت آهي. مارئي لڄ، ست ۽ ستيءَ جي علامت آهي.

هي ڪتاب ٢٢ بابن ۾ ورهايل آهي. هن ڪتاب ۾ ٿر جي تهذيب ۽ تمدن، رهڻي ۽ ڪهڻي، گذروسعاش، لباس ۽ خوراڪ، هنر ۽ ڪاريگريون، ٻکي ۽ ٻکڻ، جانور، ٿر جا ميلا

۽ ملاڪڙن، رانديون، وندرون ۽ ڪڇهريون، ٿري ٻار ۽ ٻڍا، مرد ۽ عورتون، ٿر جون جاگرافيائي حالتون، ٿري ٻولي ۽ علم ادب، ٿري ماڻهن جو ڪردار، حيا ۽ ادب، ٻاڙي جو ننگ ۽ ايمانداري، دان ۽ پُڃ، خيرخيراتون، ٿر جون مسجدون ۽ مندر، ٿر جا شهر ۽ ڳوٺ، وانڍيون ۽ گونر، ڍائيون ۽ گهر- مطلب تہ هن ڪتاب ۾ ٿر جو مڪمل احوال آهي، جنهن ۾ ٿـر جي ماڻهن، قومن ۽ ذاتين جي مطالعي جو مواد آهي. هن سلسلي ۾ مصنف پاڻ لکي ٿو: ”ٿر جو علائقو جيتوڻيڪ جاگرافيائي طور سنڌ جو ڀاڱو آهي، مگر هتي جون حالتون ٻيهہ اور قسم جون آهن.“ مصنف وڌيڪ لکي ٿو:

”اڄ جڏهن وڏن شهرن ۾ ايندو آهيان، تڏهن اتي جا دوست، جن ٿر اڪثر نہ ڏٺو آهي، سي ٿر بابت عجيب سوال پڇي ملڪي حالتون معلوم ڪرڻ چاهيندا آهن. ڇوتہ انهن جي دل ۾ ٿر متعلق عجيب تصور قائم ٿيل آهي. ٿر واريءَ جي ڍڳن سان ڀريل بيابان ۽ ريگستاني علائقو، جتي نڪا ندي ۽ نہ واهہ، ڍنڍ نہ ڍورو. آباديءَ جو مدارو مدار برسات تي، سا بہ ڪڏهن پوي تہ ڪڏهن ڪانہ پوي، اونهاري ۾ سخت لُڪون ۽ جهولا لڳن. کوهہ نهايت اونها، جن ۾ ڪارو پاڻي ۽ اڪثر بسين ڪان پري پري. مسافريءَ لاءِ اُٺن جو واحد ذريعو ۽ ڍڳن جي لهہ-چڙهہ، جنهنڪري بدن ۾ سور پنجو وڃي. نانگ بلائون ۽ ڀِٽيون، جن جي ڪري ساهہ سدائين مُٺ ۾! ماڻهو ويچارا غريب، سادا، اڻپڙهيل ۽ مالدار، جن جو آڌار ئي ڍور واسطو جهنگ سان؛ گهر سادا ۽ ڪکن جا، ڇوُنرا ۽ چونڪيون، لانڍيون ۽ لوڙها.“

مصنف گهڻي ڪوشش ڪري سليس ۽ آسان ٻوليءَ ۾ ٿر جي سڀني موضوعن تي تفصيل سان روشني وڌي آهي. مصنف هرطرح ڪوشش ڪري پنهنجي بيان کي دلچسپ بنائڻ لاءِ ۽ مضمون ۾ جان پيدا ڪرڻ لاءِ لطيف سائينءَ توڙي ٻين شاعرن جا بيت ڏنا آهن.

هي ڪتاب سنڌ جي ثقافتي تاريخ جي مطالعي لاءِ نهايت ڪارائتو ۽ اهم ڪتاب آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي بوڪ اسٽال، سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس ڄامشوري وٽان هٿوهٿ يا پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد جي ائڊريس تان ٽپال رستي گهرائي سگهجي ٿو.

- ڊاڪٽر غلام علي الانا

ڪپر ٿو ڪُن ڪري

زير تبصره ڪتاب 'ڪپر ٿـو ڪُن ڪري'، مشهور شاعر شيخ اياز جي شعرن جو نئون مجموعو آهي. شيخ اياز جي ڪلام جو هي پنجون مجموعو ڇپجي ظاهر ٿيو آهي. هي مجموعو ٽن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي: (١) بيت (٢) وايون ۽ (٣) گيت، غزل ۽ نظم. بيتن ۾ ڀهريان ٻارهن موضوع سنڌي ادب ۽ شاعريءَ جي ڪلاسيڪي عنوانن جا آهن جن ۾ سورٺ، نوري، سسئي، سهڻي، ليلا، مومل، موڪي، مارئي، گهاتو، ڪيڏارو ۽ ڪاپائتي شامل آهن.

شيخ اياز هنن ڪلاسيڪي موضوعن کي هڪ نئين فڪري روپ ۽ انداز ۾ پيش ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ ساميءَ جي نالي نوان سلوڪ پڻ وڏي اهميت رکن ٿا. ان کان پوءِ مجموعي ۾ متفرقا بيت پيش ڪيل آهن جيڪي پڻ اهميت رکن ٿا. ان کان سواءِ هن مجموعي ۾ اوڻيهه وايون، چار گيت، هڪ غزل ۽ ٻارهن نظم پڻ آندل آهن.

شيخ اياز جي شاعريءَ جو موضوع هميشه عام ماڻهو ۽ سنڌ ن حالات رهيو آهي. هو هڪ باضمير ۽ وطن دوست شاعر آهي، جنهن جي فن جو سچو محور هڪ اهڙي حب الوطني ۽ احساس تي ٻڌل رهيو آهي جنهن هن جي شاعريءَ کي ماڻهن جي دلين تائين رسائي ڇڏيو آهي. هن نه صرف اهو ته سنڌ جي روماني ڪردارن کي پنهنجي ڪلام ۾ پيش ڪيو آهي بلڪ انهن کي جديد خيالات جي پيش نظر ڪين هڪ نئين رنگ ۽ انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

شاعري جيئن ته ڪنهن خاص طبقي لاءِ مخصوص نه هوندي آهي بلڪ اها هر عام خاص وٽ اهميت ۽ دلچسپي رکي ٿي، تنهنڪري عام طرح اهو سوچيو ويندو آهي ته شاعر کي عام زبان استعمال ڪرڻ گهرجي، جو ائين نه ٿئي ته شاعر پنهنجي ڪلام رستي جيڪو پيغام ڏيڻ چاهي ٿو اهو ماڻهن تائين نه پهچي سگهي. اهو اصول دنيا جي هر ٻوليءَ ۾ شاعريءَ سان لاڳو آهي ۽ تاريخ پڻ شاهد آهي ته جيڪو اديب يا شاعر عوامي ٻولي، خيال ۽ امنگن کان واقف نه آهي ۽ صرف پنهنجا دلي جذبا پيش ڪري ٿو ته پوءِ هو وڌيڪ وقت هلي نه سگهيو آهي، ڇو جو شاعري ۽ ادب جو واسطو سڌو سنئون انساني زندگي، حالات ۽ واقعات سان آهي ۽ ظاهر آهي ته انسان صرف اهي چند شخص نه آهن جن جي هٿن ۾ دولت آهي ۽ جيڪي اعليٰ تعليميافته آهن بلڪ اهي ڪروڙين عوام بہ شاعري ٻڌڻ ۽ محسوس ڪرڻ جي صلاحيت رکن ٿا جيڪي گدي ۽ گراهه جي چڪر ۾ ڦاٿل آهن. سو شاعر لاءِ اهو بيحد ضروري ٿيو پوي ته اهو اهڙي ٻولي ڳالهائي جيڪا هرعام ۽ خاص سمجهي، پرَ جي هو اهڙي ٻولي نٿو ڳالهائي سگهي ته پوءِ هن جي فن جو ڪو قدردان ئي پيدا ڪونہ ٿيندو. شيخ اياز جي شاعري پڻ ڪئي ڪئي ايتري ڏکي ٿي پوي ٿي جو ان کي سمجهڻ محال ٿيو پوي. حالانڪ اها ڏکيائي هن جي شاعرائين خوبين تي ڪو اثر ڪونہ ٿي وجهي. پر شاعريءَ کي عام ڪرڻ ۾ ڏکيائي ضرور ٿي وجهي. مجموعي جي منڍ ۾ هڪ هنڌ شيخ اياز چيو آهي ته شاعر معاشري جو هڪ باصلاحيت ۽ هوشمند فرد آهي، تنهنڪري هو يقيناً هوش جي ڳالهه ڪندو ۽ جي ڪيس ڪن چرين جي وچ ۾ ڇڏيو وڃي ته بہ هو چريائي نه پر هوش جون ڳالهيون ڪندو. هن راءِ سان اتفاق رکندي بہ اهو خيال ٿئي ٿو ته آخر هڪ هوشمند ماڻهو جي ٻين کي پنهنجو پيغام ڏيڻ چاهيندو ته اهو هن جي ئي زبان ۾ ڏيندو. سو اديب ۽ شاعر جنهن جو خاص ڪم پنهنجي خداداد ذات جي ذريعي ٻين تائين پنهنجو پيغام پهچائڻو آهي، تن کي پنهنجين لکڻين کي اهڙو ڏکيو نہ بنائڻ گهرجي جو ڪو سمجهي ئي نہ سگهي.

اياز جو فڪر ۽ خيال بيحد حسين، جاذب ۽ طاقتور آهي. هو جڏهن به ڪو ماحول پيش ڪرڻ چاهي ٿو يا ڪنهن ماحول جو نقشو چٽڻ چاهي ٿو ته پوءِ سندس ڪلام سندس قلم جو ساٿ ڏي ٿو ۽ هرشئي پنهنجي اصلي ۽ خوبصورت روپ ۾ پيش ٿئي ٿي. سسئيءَ جي سُر ۾ هڪ وائي ۾ جڏهن هو پنهونءَ جي اچڻ جو نقشو چٽي ٿو، تڏهن ائين ٿو لڳي ته جڻ واقعي ڪيچين جو قافلو ڀنڀور جي پٽن ڪي ٽپي شهر ۾ اچي لٿو آهي.

ڳوٺ ڪٺوريءَ واسيا، آئن جي اوڳر،
پنهون آهي پنڌ ۾.
جڻ ڪنهن ٻاريا اوچتو آڏيءَ رات اڳر،
پنهون آهي پنڌ ۾.

اهڙي طريقي جڏهن سسئي جي سورن جو ذڪر ڪري ٿو ته ائين ٿو لڳي ته اهو منظر اسان جي اکيان پيش ٿيو آهي.

جيئڻ جاڙون ڪيربون، هاٿي ڪير ڳٺي،
مون ڪي ماءُ جڻي، هاڙهي وڏو هنج ۾.

اهڙيءَ طرح سُر گهاتوءَ ۾ اهڙي ته منظرڪشي ڪئي اٿس جو هر منظر اکين جي آڏو تربو اچي.

انڪ اگهاڙا ٻارڙا، ڪنڌيءَ تي ڪنبن،
گهاتو گهر نہ آئيا، وَهون وايون ڪن،
ڏيل پيا ڏهڪن، مڙس پيا ڪنهن مامري.

سورٺ جي سونهن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

جهرڪن پيا جهان ۾، تو تي هيرن هار،
اهڙو چمڪو چنڊ ڪي، ناهي سڀ جمار،
توني منهنجا پيار، هيرن ڪي هيرا ڪيو.

نوريءَ جي هڻ تڻ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

جيئن موراڪيون سُند تي ايري ٽپا ڏين،
توڪي تيئن سارن، ساجن منهنجا انڱڙا.

سهڻيءَ جي ثابت قدميءَ لاءِ چوي ٿو:

گرج گرج مهراڻ، ڇوليون وڏ ڇتيون ٿيو،
پلي سنڌ وڏاه تون، مونيءَ جا ماڻ،
جيسين مون ۾ پراڻ، ترندي ويندس تار ۾.

وري سهڻي ستارن کي پيغام ٿي ڏي:

ستارو! چنجوس، سهڻي پڏي سير ۾،
اسان اکيون پونيون پڌندي ڪونڌ ڏنوس،
اوندهہ اڙايوس، توڪ ڪاري ڪُن ۾.

مومل، راڻي جو انتظار ڪندي چوي ٿي:

ادي اڄ به نه آئيو، سڄڻ پنيءَ رات،
جيڪر هن جي تات، تن مان آءُ ٽڙي ڪيان.

مارئي ٿر ڪي ياد ڪندي چوي ٿي:

ٿر ڪان سواءِ جندڙيون، پونا بنا سينهن،
جهڙا آرهڙ ڏينهن، اهڙو جلن جيءَ ۾.

ٻوليءَ جي خوبي شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ تمام گهڻي موجود آهي. هن جو ڪلام فصاحت، بلاغت، سلاست ۽ جدت سان ڀُر آهي. سندس خيالات نهايت اوچا آهن. موجوده مجموعي ۾ جيڪي گيت موجود آهن سي به خيال جي لحاظ ڪان نهايت اونها ۽ ٻوليءَ جي لحاظ ڪان حسين آهن.

ٽيڙي پوندا تارئين، جڏهن ڳاڙها ڪُل،
تڏهن ملنداسين.
جڏهن ورنديون ڪونجڙيون، هرهرڪري هُل،
تڏهن ملنداسين.
وڇوڙي جا ڏينهڙا، پورائيءَ جي پَل،
تڏهن ملنداسين.

شيخ اياز جي ڪلام جو هي مجموعو سنڌي ادب جي هڪ بي بها سوکڙي آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبين جي ڪوآپريٽو سوسائٽي طرفان ڇپارايو ويو آهي. ڊيمي سائيز، نيوز پرنٽ تي ڇپيل ٢٧٦ صفحن جي هن ڪتاب جي قيمت ٻارهن رپيا آهي ۽ هي سنڌ جي هرهڪ بڪ اسٽال تي ملي سگهي ٿو. —قاضي خادم

مهراڻ جي ايندڙ پرچي ۾ هيٺين ڪتابن تي تبصرو پيش ڪيو ويندو: سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد، داستان اندلس، دودو چنيسر، وڌيل ٿي وايون ڪري، ٻاراڻا ٻول، مٽيءَ لڌو مان، امان جا شعر هي سادا ۽ انسان جا پراسرار دشمن.

آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون ماڙين!

(شاهه)

عبدالحق عالماڻي

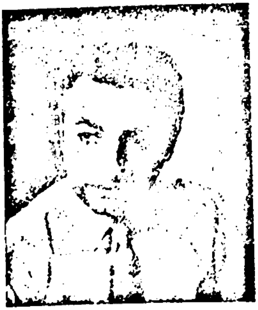

اديب جي زندگي بہ عجيب آهي. گرامي صاحب چوائي محروميءَ جي عالم ۾ جيڪي خيال اديب جي ذهن ۾ پرورش وٺندا رهن ٿا، حاصلات جي جهان ۾ پهچڻ کان پوءِ هو انهن کي وري ڪو بيو روپ ڏئي ٿو ڇڏي. هو يا تہ محروميءَ جي حالت ۾ جو ڪجهہ بہ سٺو وهيو واپرايو آهي تنهن کي پوري ديانتداريءَ سان دنيا اڳيان پيش ٿو ڪري تہ جيئن سماج ۾ ڪي تبديليون اچي وڃن ۽ انسانذات اُئين هر نعمت کان محروم نہ رهي جيئن محروميءَ واري دؤر ۾ هو خود اهڙي واردات ۾ مبتلا رهي چڪو هو يا جيڪڏهن هن ڪي ڪا حاصلات ٿي چڪي آهي تہ ان جي حفاظت لاءِ ڪيس هر حقيقت کان فرار جي راهہ اختيار ڪرڻي پوي ٿي. ڪڏهن اُئين بہ ٿيندو آهي تہ هو تعلق ۽ لاتعلق جي گردش ۾ پنهنجون سموريون صلاحيتون زندگي ۽ زماني کان انتقام وٺڻ جي ويچار ۾ صرف ڪري سڀڪجهہ هٿان ڏئي ڇڏيندو آهي.

اسان جا بہ اديب دوست مرحوم شيخ حفيظ ۽ سرهيات عبدالحق عالماڻي انهن ٽنهي ڳالهين جي وڪڙ ۾ آيل هئا، فرق فقط ايترو هو تہ انتقام واري ڪيفيت ٻنهي جي مزاج ۾ ايتري اپريل ڪانہ هئي، باقي فرار واري حقيقت سان ٻچاڙيءَ واري دؤر ۾ شيخ حفيظ جو لاڳاپو برابر رهيو ۽ عبدالحق عالماڻي محروميءَ جي عالم کان حاصلات جي جهان تائين ڪنهن فيصلي ڪرڻ جي حوصلي نہ هئڻ سبب ذهني ڇڪتاڻ جو شڪار ٿيندو آيو. عبدالحق جي ولادت ۱۹۴۰ع ڌاري ڳوٺ سوني خان عالماڻي لڳ ٽنڊو محمد خان ۾ ٿي. پرائمري تعليم ڳوٺ ۾، مئٽرڪ جو امتحان نواب شاهہ ۾ ۽ ايم. اي سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد مان پاس ڪري، سنڌ مسلم ڪاليج حيدرآباد ۾ ليڪچرار مقرر ٿيو. انهيءَ دوران شادي ڪيائين ۽ ڪيس هڪ پٽ ڄائو. ادب سان هن جو تعلق تڏهن ٿيو جڏهن سندس حساس طبيعت کي قلم جي شناس ملي، هن جي اها شناس ادب جي آبرو

جو باعث ٿي، جنهن ۾ پنهنجي وس آهر چڱو ڀاڱ ملهايائين. هن جي دل ۾ ڪيتي حسرتون هيون، پر- اي بسا آرزوڪه خاڪ شده. آخر مجبور ٿي، جيڪي پلئه پيس، سو قبول ڪيائين. هن جي انهيءَ بيوسيءَ جي ڪل ته هن ٿي، جڏهن مرڻ گهڙيءَ اڪين مان پرپور ڳوڙها ڳاڙي پنهنجا پساهه پورا ڪيائين. آءٌ اوڏيءَ مهل سندس سيرانديءَ ڪان موجود هوس. ٿورو وقت اڳ ڪنهن کي ڪو گمان ٿي ڪو نه هو ته هو ائين اوچتو هليو ويندو. موت ڪان ٻه-چار مهينا اڳ سندس صحت بلڪل ٺيڪ هئي ۽ حيدرآباد جي ادبي سنگت ۾ سدائين شريڪ ٿيندو رهيو. جيئن مون کي ياد آهي ته ٧-فيبروري ١٩٧٥ع تي هن سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻيءَ جي صدارت ڪئي. ١٩-مارچ ١٩٧٥ع تي سنگت جي ڪچهريءَ ۾ ٻه ننڍڙيون ۽ اڻ ڇپيل ڪهاڻيون پڙهيائين. اپريل جي اڳياڙيءَ ۾ اچانڪ سرطان جي بيماريءَ جو سخت حملو ٿيو، آخرڪار موت جي اڻ ڇاتي انتظار ۾ ٢٥-اپريل ١٩٧٥ع تي ٻي بجي رات جو حيدرآباد جي سول اسپتال ۾ گذاري ويو. هو هڪ بهترين دوست ۽ هردلعزيز شخص هو. ڪڏهن به ڪنهن کي ڪو نه رنجايائين ۽ سڀني تي سدائين مُرڪ هوندي هيس. افسوس جو هي مُرڪندڙ يار پڇاڙي پنهنجي حال تي ڳوڙها ڳاڙيندي هن جهان مان هليو ويو. -نياز همايوني

مصطفيٰ حيدر جتوئي

٢٥-مئي ١٩٧٥ع تي اها خبر نهايت ڏک سان ٻڌي ويئي ته باباءِ سنڌ حيدربخش جتوئيءَ جو وڏو فرزند، سنڌي زبان ۽ ادب جو مخلص ۽ خاموش خدمتگذار ۽ شاعر، "سنڌي ادبي سنگت" جو پراڻو ڪارڪن، محڪمه اطلاعات جو جفاڪش ۽ ذهين آفيسر ۽ ملڪ جو نامور صحافي، مصطفيٰ حيدر جتوئي، چاليهن ورهين جي نوجوانيءَ ۾ گذاري ويو. اپريل ١٩٧٥ع ۾ مشهور سنڌي ڪهاڻيڪار عبدالحق عالمانيءَ جي وفات جي سُرت به اڃا گهڻي ڪي ڪانه پيئي هئي ته ٻئي ئي مهيني ۾ سنڌي ادبن کي مصطفيٰ حيدر جتوئيءَ جهڙي لائق ادبي خادم جي بي وقتي جدائيءَ جو صدمو سهڻو پيو.

مصطفيٰ جي ولادت ٢٦-مئي ١٩٣٥ع تي ڏگهڙي ضلعي ٿرپارڪر ۾ ٿي، جتي سندس والد تڏهن مختيارڪار هو. سندس تعليم حيدرآباد ۾ مڪمل ٿي. ننڍپڻ ۾ ئي پنهنجي شفيق ۽ سرتاپا مهربان والد ۽ هارين جي محبوب رهنما باباءِ سنڌ حيدربخش جتوئيءَ جي صحبت ۾ ادب، شعر و شاعري ۽ قومي خدمت ڏانهن لاڙو پيدا ٿيس، ۽ اڳتي هلي صحافت جو پيشو اختيار ڪيائين. جتوئي صاحب جي صحبت ۽ پرورش، مرحوم مصطفيٰ جي دل ۾ وطني ۽ قومي درد جو روح

ٿوڪيو ۽ اُن جي نتيجي ۾ منجهس ننڍي هوندي کان ئي حوصلي ۽ مردانگي، جرات ۽ بيباڪي، اخلاق ۽ اخلاص، راست گوئيءَ ۽ قربانيءَ جا جوهر پيدا ٿيڻ شروع ٿيا.

مرحوم پنهنجي عملي زندگيءَ جي شروعات صحافت جي معزز پيشي اختيار ڪرڻ سان ڪئي. هُن شروع کان ئي صحافت جهڙي ذميدار پيشي جي سمورن قدرن ۽ معيارن جي بخوبي حفاظت ڪئي ۽ نهايت ئي راست گوئيءَ ۽ بيباڪيءَ سان هن ميدان ۾ پاڻ کي ڪامياب بنائي، ٿوري ئي عرصي ۾ پنهنجي لاءِ ملڪ جي ممتاز ۽ نامور صحافين جي صف ۾ جڳهه پيدا ڪئي. مرحوم، اول روزاني "عبرت" حيدرآباد ۽ پوءِ روزاني "انڊس ٽائيمس" (انگريزي) جو اسٽاف رپورٽر بنيو. ان دوران مرحوم سنڌ جي مسئلن ۽ حقن جي سلسلي ۾ جنهن سهڻي نموني سان پنهنجو منصبي فرض بجا آندو، تنهن جو داد اڄ به سنڌي پريس کيس ڏيئي رهي آهي. مرحوم ان ڪُٺت ۽ پوسٽ واري زماني ۾ جنهن بيباڪيءَ سان اقتدار جي صاحبن سان پريس انٽرويوز دوران سنڌ جي مسئلن تي وچڙندو رهيو، تنهن کيس هڪ منفرد ۽ "چيرڪائينڊڙ" صحافيءَ جي حيثيت بخشي. ان زماني جي پريس پارٽين ۾ مرحوم هڪ نمايان حيثيت جو مالڪ بنجي ويو، جنهن جو اعتراف سندس همعصر سينئر صحافين پڻ ڪيو آهي.

صحافت جي زندگي جاري رکندي مرحوم حيدرآباد ۾ اي. پي. پي.، يو. پي. پي.، ۽ پي. پي. آءِ خبررسان ايجنسين جي نمائندگي ڪندو رهيو ۽ ساڳئي وقت اُن وقت جي مشهور انگريزي اخبار "سول اينڊ ملٽري گزيٽ" (لاهور) ۽ "ليڊر" (ڪراچي) جو پڻ نمائندو بڻجي ڪم ڪيائين.

تنهن کان ئي مرحوم جي طبيعت شاعريءَ ڏانهن موزون رهندي آئي. پهرين "آتش" تخلص اختيار ڪيائين، جيڪو پوءِ پنهنجي والد جي هدايت سان ترڪ ڪري، "مصطفيٰ" تخلص سان شعر چوندو رهيو. سندس ڪلام اگرچ ٿورو آهي، مگر نهايت ئي برجستو ۽ معياري آهي ۽ اُن ۾ هڪ طرف سندس وطني ۽ قومي دردمنديءَ جي جهلڪ ملي ٿي ته ٻئي طرف انهن عظيم آدرشن جا پڻ اشارا آهن، جيڪي سندس عظيم والد جي بي مثل قربانين جا مظهر هئا. نموني طور هڪ غزل هتي پيش ڪرڻ بيجا نه ٿيندو.

زندگيءَ ۾ قرار پيدا ڪر،
آه ۾ ڪي شرار پيدا ڪر.

هي جهان آهي هڪڙو افسانو،
زيست جو اعتبار پيدا ڪر.

تنگدستي جتي نظر نه اچي،
ڪو ته اهڙو ديار پيدا ڪر.

ظلم جو پردو چاڪ چاڪ ڪري،
امن جو افتخار پيدا ڪر.
عمر توڙي قفس ۾ گذري وڃي،
تون خزان ۾ بهار پيدا ڪر.
هڪ نشون سج طلوع ٿيڻو آهي،
آس رک، انتظار پيدا ڪر.

مرحوم مصطفيٰ حيدر ١٩٦٥ع ۾ سرڪاري ملازمت اختيار ڪئي. پبلڪ سروس ڪميشن جي چونڊ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري اول راولپنڊيءَ ۾ مرڪزي وزارت اطلاعات ۽ نشريات جي پريس انفرميشن ڊپارٽمينٽ ۾ اسسٽنٽ انفرميشن آفيسر مقرر ٿيو، ۽ ١٩٦٧ع ۾ ترقي ڏيئي کيس انفرميشن آفيسر بنايو ويو. ١٩٧٠ع ۾ هُو ڪراچي بدلي ٿي آيو، جتان ١٩٧٣ع ۾ بلوچستان جي تڏهوڪي گورنر نواب محمد اڪبرخان بگٽي سندس خدمتون پنهنجي صوبي لاءِ حاصل ڪيون ۽ هُو ڪوئٽيا ۾ ڊائريڪٽر پبلڪ رليشنس ۽ پروٽوڪال جي عهدي تي فائز ٿيو. ڪوئٽيا ۾ ملازمت دوران مرحوم نهايت تدبر ۽ حوصلي، جفاڪشيءَ ۽ ذهانت سان پنهنجا منصبي فرض ادا ڪري پاڻ کي مقبول ثابت ڪيائين.

١-مئي ١٩٧٥ع تي سندس بدلي اسلام آباد ٿي، پر ان دوران بدقسمتيءَ سان کيس دل جو عارضو ٿي پيو، جنهنڪري کيس اسپتال داخل ٿيڻو پيو. ڪوئٽيا ۽ ڪراچيءَ ۾ علاج ڪان پوءِ کيس حيدرآباد جي سول اسپتال ۾ آندو ويو، جتي بهترين ڊاڪٽرن جي خصوصي توجهه جي باوجود جانبر ٿي نه سگهيو ۽ ٢٥-مئي ١٩٧٥ع تي اهلي، ننڍڙي پٽ مجتبيٰ، چئن پائرن، عزيزن قريبن ۽ دوستن يارن جي وڏي تعداد کي جدائيءَ جو داغ ڏيئي هميشه لاءِ موڪلائي ڪيائين.

مصطفيٰ مرحوم پنهنجي عظيم والد جو لائق فرزند هو. "باباءِ سنڌ" جي آدرش جو بشي گهرو اثر هو ۽ سنڌي سماجوڙن، ماروئڙن ۽ هارين لاءِ سندس ڏنل بي مثال قربانين جو کيس پورو پورو احساس هو. پنهنجي والد محترم جي سدا روشن نالي کي جيلا بخشڻ لاءِ مرحوم مصطفيٰ کي هروقت لوري لڳل رهندي هئي. هر سال "باباءِ سنڌ" جي ورسين کي سهڻي نموني سان ملهائڻ لاءِ مرحوم خاص طور ڪافي ڏينهن اڳ حيدرآباد پهچي ويندو هو ۽ انتظامن ۾ ڪامريڊ مرحوم جي پراڻي ساٿي ڪامريڊ غلام حسين سومري جنرل سيڪريٽري سنڌ هاري پارٽي ۽ پنهنجن پائرن کي هٿ ونڊائيندو هو. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ "حيدربخش جتوئي هالٽ" (هالٽي اسٽيشن) قائم ڪرائڻ مرحوم مصطفيٰ جي پرزور ڪوشش جو قابل فخر يادگار آهي. ان لاءِ سموري ڊڪ ڊوڙ مرحوم اڪيلي سر ڪئي. ان طرح سان "باباءِ سنڌ" جي سمورن ڪتابن ۽ پمفليٽن کي ٻيهر ڇپائڻ لاءِ پڻ مرحوم کي هروقت اونو رهندو هو ۽ ان ڏس ۾

گرامي صاحب ۽ مون سان اڪثر صلاح مشورا ڪندو هو. افسوس جو حياتي مرحوم سان وفا ڪانه ڪئي، نه ته اهو ڪم ڀڄ ڀاڻ ئي ڀاڻ تڪميل تي پهچائي ها. اميد آهي ته سندس لائق پاٽر مرحوم جي اها آرزو پوري ڪرڻ لاءِ ڀرپور توجهه ڏيندا، جيئن "باباءِ سنڌ" جا ناياب ڪتاب عوام جي هٿن ۾ پهچن.

مرحوم مصطفيٰ نهايت سادو ۽ سڀاجهو، فهميدو ۽ نماڻو شخص هو. هٺ ۽ وڏائي، تڪبر ۽ روايتي ڪامورا مزاجيءَ کان ڪوهين پري هو. نهايت شريف النفس، مرنجان مرنج، خوش خلق ۽ هردلعزيز شخصيت جو مالڪ هو. سندس سيرت قدري "باباءِ سنڌ" جهڙن سڪون ڦي لاٿيون. هئو پاڻ توڙي پيدي سان نهايت قرب ۽ محبت وارو سلوڪ ڪندو هو، جنهن جي نتيجي ۾ هرڪو سندس گرويدو بڻجي ويندو هو. مرحوم جي دل ۾ ڪنهن لاءِ به مير نه هو ۽ هرڪنهن جو ڀلي خواهه ۽ ڪڻڪرو، تي وقت کان اڳ وڃي پيو! سندس دل آئيني وانگر شفاف ۽ صاف هئي ۽ سندس دماغ شرافت ۽ مروت جي خوشبوءِ سان واسيل هو. نيڪي ۽ چڱائي سندس نس نس ۾ پريل هئي. اهي سڀ خوبيون ۽ خصلتون مرحوم کي پنهنجي عظيم والد کان ورثي ۾ مليون هيون، جن کي هئو چڻ امانت طور آخر دم تائين ساهه جيان سانڍيندو رهيو.

مرحوم مصطفيٰ کي ملڪي توڙي غيرملڪي ليکڪن ۽ شاعرن، صحافين ۽ سفارتي دنيا جي دوستن جو وڏو حلقو حاصل هو. سندس اوچتيءَ وفات جي خبر، "باباءِ سنڌ" جي ساٿين، هاري ڪارڪنن، مائٽن ۽ دوستن تي جڻ وڄ جو اثر ڪيو! هرڪنهن سندس بي وقتي جدائيءَ تي هنجون هاريون ۽ کيس ياد ڪندي ڳوڙها ڳاڙيا! پاڪستان جي وزيراعظم جناب ذوالفقار علي ڀٽي، وزير اعليٰ سنڌ جناب غلام مصطفيٰ جتوئي، گورنر بلوچستان مير احمد يار خان، وزير اعليٰ بلوچستان جام غلام قادر، سابق گورنر بلوچستان نواب محمد اڪبر خان بگٽيءَ کان علاوه ڪيترن ئي وزيرن ۽ مشيرن، مرڪزي ۽ صوبائي اعليٰ عملدارن، سفارتي آفيسرن، ترڪ سياسي ليڊرن، هاري ڪارڪنن، صحافين جي انجمن، اديبن ۽ شاعرن جي وڏي تعداد ڏک جي اظهار جا پيغام موڪلي مرحوم جي خدمتن ۽ صفتن کي ساراهيو.

مرحوم پنهنجي پويان هڪ بيوه (ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل جي نياڻي) ۽ ننڍي سالن جو صغير پٽ "مجتبيٰ حيدر" ڇڏيو آهي، جيڪو طويل عرصي جي لاولديءَ کان پوءِ کيس عطا ٿيو هو.

ان طرح ننڍا ڀائر — مظهر علي خان جتوئي، ڊاڪٽر حاتم خان جتوئي، دادن خان جتوئي ۽ مرتضيٰ خان جتوئي ڇڏيا اٿس.

"ناشاد" —

مير سڪندرخان کوسو "سڪندر"

سنڌ جي مشهور 'کوسه' بلوچ قبيلي جي نقيرمنش ۽ ادب نواز شخصيت مير سڪندرخان کوسي "سڪندر" مسلسل علالت ڪان پوءِ تاريخ ٢٨- مئي ١٩٧٥ع تي پنهنجي جان، جان آفرين جي سپرد ڪئي. اناالله و انااليه راجعون.

ميرصاحب مرحوم پنهنجي ذاتي اوصاف جي حيثيت سان هڪ منفرد سيرت جو صاحب هو. سندس هردلعزيز شخصيت، تڪلف ۽ تصنع ڪان بي نياز هئي. حد ڪان وڌيڪ متواضع، ملنسار، شفيق ۽ قربائتو هو. سوز ۽ ساز، راز ۽ نياز جي نعمت سان پڻ مالامال هو.

ميرصاحب مرحوم اگرچه زماني جي خيال ڪان هڪ قومي رئيس هو، پر حقيقت جي خيال ڪان هڪ فقير ۽ درويش هو. سندس دل جي دنيا رقت ۽ گداز سان ڀرپور هئي. ساز ۽ سوز سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هو. پاڻ سلسلهٔ چشتيه سان روحاني طور تي وابسته هو.

ميرصاحب مرحوم جي ادبي دنيا ۾ شناسائي سندس شعر و شاعريءَ جي ڪري ئي آهي. سندس ڪلام جو مجموعو "سڀ ۾ پنهون پاڻ"، سنڌي شاعريءَ جي ذخيري ۾ بيش بها اضافو آهي. ان ڪري هڪ ڪامل الفن ۽ قادرالڪلام شاعر جي حيثيت سان مير صاحب مرحوم جو نالو سنڌي ادبي تاريخ ۾ قائم ۽ دائم رهندو.

پنهنجي تعارف ڪرائيندي ميرصاحب مرحوم چيو آهي:

"مان نه ته پاڻ کي اهل نظر ٿو سمجهان ۽ نه اهلِ حق. ها ايترو ضرور لکندس ته پنهنجي سيني ۾ هڪ نرم ۽ نازڪ دل رکندڙ آهيان، جنهن ۾ درد آهي ۽ ان درد جو هميشه ڪان وڌي طلبگار آهيان.... بقول لطيف:

سو سڪن ڏيئي، ورهه وهايم هيڪڙو،
مون کي تنهن نيئي، پر پسايو پرينءَ جو.

ميرصاحب مرحوم جوانيءَ ڪان وٺي سلوڪ ۽ تصوف سان وابسته رهيو. سندن بيعت سلسله عاليه چشتيه ۾ ان وقت جي قطب الارشاد حضرت خواجه گل محمد رحه (ٺاهه شريف وارا) سان ٿي، جن جي ڪيميا اثر نگاهه کيس سون بنائي ڇڏيو. پنهنجي ڪامل مرشد جي توجهات خصوصيءَ جو ذڪر ڪندي مير صاحب لکي ٿو:

"الله جو ڪرم مون تي اهو ٿيو جو شروع کان ولي ڪاملن، بزرگن، درويشن ۽ سخنورن جي صحبت نصيب ٿي. منهنجي ڪامل مرشد جيڪا منهنجي رهبري ڪئي آهي، ان لاءِ سان اکر ڪٿان آڻيان جو بيان ڪري سگهان. پيرسڳان جي صحبت اندر ۾ عشق جي چڻنگ دکائي ڇڏي، جا ڪئي مجاز جي مهميز ذريعي پيڙن تي پڙڪي ته ڪئي وري حقيقت جي روپ ۾ رونما ٿي."

ميرصاحب مرحوم اوائلي دور ۾ ملڪي ۽ قومي معاملات ۾ پڻ حصو ورتو ۽ پنهنجي قوم جي ڪافي خدمت ڪيائون. سندس آخري زندگي خلوت نشيني، فڪر و ذڪر، مطالع ۽ روحاني رهاڻ، عالمن ۽ شاعرن جي صحبت ۽ راڳ ۽ ويراڳ جي ڪچهرين ۾ گذري. ميرصاحب پڇاڙيءَ تائين پنهنجي وضعداريءَ تي قائم رهندو آيو، ۽ هرڪنهن سان قرب ۽ مريادا جو ورتاءُ ڪندو رهيو.

ميرصاحب مرحوم ڪوسا بلوچ قبيلي جي بکراڻي شاخ جو چشم و چراغ هو. سندس والد ماجد مير بهادرخان، پنهنجي زماني جو رڄ چڱو مڙس، باحوصله ۽ اورچ شخص هو. مير سڪندرخان پنهنجي والد ماجد جي ڳوٺ گوٺ بهادرپور ضلع جيڪب آباد ۾ ۱۹۱۶ع ۾ تولد ٿيو.

مير سڪندرخان مرحوم کي قومي وجاهت، علم دوستي، حب الوطني ۽ خدمت خلق جا اوصاف پنهنجي اسلاف ۽ آباء و اجداد کان ورثي ۾ مليا، جن تي آخر تائين ڪاربند رهيو. ان سلسلي ۾ سندس ڏاڏي مير دلمراد خان (اول) کي قومي عزت ۽ حب الوطني، مجاهدانہ جدوجهد ۽ آزاديءَ جي جنگ ۾ ادا ڪيل تاريخي ڪارنامن جي ڪري، برصغير جي آزاديءَ جي تاريخ ۾ نمايان مقام حاصل آهي.

۱۸۵۷ع جي آزاديءَ واري جدوجهد ۾، جتي ميرٺ ۽ دهليءَ ۾ احمدشاهه، تانتيا ٽوپي، بابا فرنويس، راڻي آف جهانسي ۽ شهنشاهه هند بهادرشاهه جا نالا ملن ٿا، اتي سنڌ ۾ انگريزن جي خلاف پيدا ڪيل آزاديءَ جي جنگ جي سرواڻ ۽ سالار مير دلمرادخان اول جو ذڪر پنهنجي سائي عنايت شاهه سان گڏ ملي ٿو. ميرصاحب مرحوم ان سلسلي ۾ جيڪب آباد، سکر ۽ شڪارپور جي محاذ تي انگريزن جي خلاف جدوجهد جي رهنمائي ڪئي.

مورخن تسليم ڪيو آهي ته جون ۱۸۵۷ع ۾ جا هندستان جي آزاديءَ جي تحريڪ شروع ٿي، ان ۾ سنڌ به نهايت ڪاميابيءَ ۽ بلند حوصلي سان حصو ورتو. سنڌ ۾ پيدا ٿيل تحريڪ جا ٻه انقلابي سرواڻ، هڪ دريا خان جکراڻي ۽ ٻيو مير دلمرادخان اول ڪوسو بلوچ هئا. خود انگريزن به تسليم ڪيو آهي ته "بلاشڪ اهي ٻئي بهادر شخص ڪڏهن به انگريزن جي اڳيان پيش نه پيا."

افسوس هي آهي ته ڪن پنهنجن جي غداريءَ جي ڪري، تحريڪ جا راز انگريزن کي بروقت معلوم ٿي ويا ۽ تحريڪ ڪامياب نه ٿي، جنهن جي نتيجي ۾ انقلابي سورهين کي ڪاري پاڻيءَ جي سزا ملي.

مير دلمراد خان اول کي نہ فقط گرفتار ڪري، ڪاري پاڻيءَ ڏانهن اماڻي نظربند رکيو ويو، پر ان کان علاوه سندس لکين ايڪڙ زمين ۽ ٻي جائداد بہ ضبط ڪئي وئي. ان تاريخي پس‌منظر کي ڌيان کان پوءِ ميرصاحب مرحوم سڪندرخان 'سڪندر' جي خانداني ۽ قبائلي، قومي ۽ ذاتي وجاهت ۽ بزرگيءَ جي خبر پئجي سگهي ٿي.

ميرصاحب مرحوم جي سيرت ۽ خيالات لاءِ سندس شعر و شاعريءَ جو علمي مجموعو "سپ ۾ پنهون پاڻ" شاهد عادل آهي، جنهن کي سنڌي ادب جي نامور اديب ۽ شاعر محترم 'عنايت' بلوچ ترتيب ڏنو آهي. محترم عنايت بلوچ 'خاندان جي احوال' ۽ 'تعارف' ۾ ڪافي تفصيل سان لکيو آهي، جنهن کي مطالع ڪرڻ گهرجي.

اسان ميرصاحب مرحوم جي ٽن فرزندن — ميرغلام فخرالدين خان، محمدعلي خان ۽ لياقت علي خان — سان گڏ سندس لائق ۽ مجاڻ ڀائٽي ميردرياخان کوسي، ميمبر قومي اسيمبلي پاڪستان، سان هن قومي ۽ خانداني سانحي ۾ شريڪ غم آهيون ۽ دست بدعا آهيون تہ رب ڪريم مرحوم کي مرحمت ڪري، ڪيس پر بنءَ جو ڀاڱو نصيب ڪري ۽ پسماندگان کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي. —غ. م. گ

مرحوم عبداللطيف آگرو

عبداللطيف ولد حاجي محمد آگرو سن ١٩٠١ع ۾ ڄائو ۽ پنجهتر ورهين جي عمر ۾ تاريخ ٦- جولاءِ ١٩٧٥ع تي حيدرآباد ۾ وفات ڪيائين. سندس جاءِ پيدائش ۽ مدفن جو هنڌ سندس اباڻي ڳوٺ 'محمدخان آگرا' آهي. اهو ڳوٺ نواب شاهہ ضلعي جي ڪنڊياري تعلقي ۾ سنڌو درياءَ کان ڇهن-پنجن ميلن جي پنڌ تي آهي — ان جي اڀرندي درياءَ جي پٽي ڪپ تي موهن جو دڙو آهي. سنڌ جي انهيءَ حصي ۾، درياءَ جي ٻنهي پاسن سان، آگرا قوم جون بستيون آهن، جي تمام قديمي آهن. آگرا قوم ۾ حضرت مخدوم محمد دائود آگرو، هجري ٻارهين صديءَ جو هاڪارو عالم ۽ درويش ٿي گذريو آهي. سندس تربت مبارڪ هالائيءَ ۾ آهي. مخدوم صاحب جو والد مخدوم عبدالله آگرو پڻ پنهنجي دور جو ناميارو بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس ذڪر سنڌ جي مشهور تاريخ نويس مير علي شير "قانع" پنهنجي مشهور تاريخ "تحفة‌الڪرام" ۾ سنڌ جي مشاهيرن ۾ ڪيو آهي.

مرحوم عبداللطيف آگري جو والد مرحوم حاجي محمد آگرو وڏو نيڪوڪار، سخي مرد ۽ پنهنجي ترڪ ۾ نالي وارو طبيب ٿي گذريو آهي. هن ٻارهن حج ڪيا، جن ۾ ڪي پيدل ڪيائين. کيس ٻہ پٽ ٿيا. سندس وڏو پٽ مرحوم عزيزالله آگرو پنهنجي پيءُ وانگر طبيب ٿيو ۽ ننڍو پٽ عبداللطيف آگرو سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو. هو تعليم کاتي ۾ استاد ٿيو ۽ پاڪستان ٺهڻ بعد اسڪولن جي مٿان تعلقي انسپيڪٽر مقرر ٿيو. هن تعليم کاتي ۾ سموري سروس نهايت ايمانداري ۽ قابليت سان ڪئي ۽ بالا عملدارن توڙي زيردستن ۾ ليڪ نالو

ڇڏيائين. سرڪاري ملازمت مان فراغت جو وقت اڪثر ڪتابن جي مطالعي ۽ علم جي تحصيل ۾ گذاريائين. پينشن تي لهڻ بعد تہ سندس سمورو وقت علمي مطالعي ۾ گذرندو هو. سندس والد مرحوم حاجي محمد ڪنڊياري ڪان خانواهڻ ويندڙ رستي تي مسافرن جي سهنج لاءِ وڻ ٽڻ رکيا هئا، کوهہ کوٽايو هو، جيڪي اڄ ڏينهن تائين قائم آهن ۽ مسجد شريف تعمير ڪرائي هئي. مرحوم عبداللطيف عمر جي آخري دؤر ۾ انهيءَ اجڙيل هنڌ کي وري آباد ڪيو. اتي وندر ورونهن لاءِ هڪ باغيچو رکايائين. صبح جو سوير ڪتاب ساڻ ڪري وڃي اتي آرامي ٿيندو هو. مطالع بہ ڪندو رهندو هو ۽ آئي وئي جو آڌرڀاءُ پڻ.

مرحوم کي ٽي پٽ ۽ پنج نياڻيون ٿيون. سندس وڏو پٽ غلام دستگير آگرو سکر ۾ سڪونت پذير آهي. ٻيو نمبر پٽ غلام رباني آگرو حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري آهي ۽ ٽيون پٽ غلام شبير آگرو سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ حيدرآباد ۾ اسسٽنٽ پبليڪيشن آفيسر آهي.

مرحوم عبداللطيف آگرو سياءُ جو گرم پر محبتي ماڻهو هو. هو ياروپس ۽ ڪچهريءَ جو ڪوڏيو هو. مجلس ۾ هن جا نقل، نظير، ڪل ٻوڳ ۽ ٽهڪ وڏقڙي مينهن جي وسڪاري وانگر هوندا هئا. هو هرڪنهن جو خير گهرندڙ هو. هن سڄيءَ حياتيءَ ۾ ڪڏهن بہ ڪنهن سان دلگو تڪرار نہ ڪيو. پڙهيلن ۽ اشرافن جي صحبت پسند ڪندو هو. پنهنجن وڏن جي مسلڪ موجب، سخت مذهبي ماڻهو هو، ايتريقدر جو حياتيءَ جي پوين سٺ سالن ۾ وس آهر ڪڏهن روزو نماز قضا نہ ڪيائين، پر مذهبي ڪٽرپڻي جي خلاف هو. پاڪستان کان اڳ سندس دوستن ۾ هندن جو تعداد چڱو خاصو هوندو هو. هو روشن خيال ماڻهو هو. هن پنهنجي ڳوٺاڻي دقيانوسي ماحول ۾ رهندي بہ پنهنجي اولاد کي جديد مغربي تعليم ڏياري. هٿ جو کليل، دسترخوان جو ڪشادو، سٺي کاڌي کائڻ ۽ کارائڻ جو شوقين، سٺي لٽي ڪپڙي جو شائق ۽ سير سفر پسند ڪندڙ هو. هن سنڌ جو هر مڪيو شهر گهمي ڦري ڏٺو ۽ ورهاڱي کان اڳ هندستان جو سير ڪيو. هن پنهنجي تجربي مان انساني لاڳاپي بابت هڪ اصول اخذ ڪيو تہ "نہ اهڙو مٺو ٿجي جو ڪير مصريءَ وانگر ڳهي وڃي ۽ نہ اهڙو ڪڙو ٿجي جو ڪير ايريي وانگر ٿوڪاري ڇڏي."

مرحوم عبداللطيف آگرو هر وجهہ هڪ نيڪ ۽ اعليٰ انسان هو. هو انهن سماجهن سنڌين مان هو، جن کي پنهنجي ڳوٺ پنهنجيءَ پاڄهاريءَ ٻوليءَ ۾ 'لوڻيءَ ۾ لعل' ڪوٺيو آهي. الله پاڪ سندس روح کي رحمت ۽ مغفرت سان نوازي ۽ جنت ۾ جايون ڏئي! (آمين).

ڇڏي ڳچ ويا، ماروئڙا مليرَ ۾.

- غ. ع. آ

نواب محمدعلي خان لغاري

هيءَ خبر علمي ۽ ادبي دنيا لاءِ نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته تاجپور جي لغاري نوابن جي خاندان جي چشم و چراغ ۽ مشهور علم دوست بزرگ نواب حاجي محمدعلي خان ٩-سيپٽمبر ١٩٧٥ع تي وفات ڪئي. انالله و انا اليه راجعون.

نواب محمدعلي خان مرحوم، تاجپور جي لغاري نوابن جي مورثِ اعليٰ نواب ولي محمد خان (وزيراعظم سنڌ) جي خاندان جو چشم و چراغ هو. مرحوم نواب صاحب جي ساري زندگي ڪتابن جي مطالع ۾ گذري. ڪتابن جو اهڙو شوقين ڪو ورلي هوندو. مرحوم پنهنجي علمي ذوق جي تسڪين جي سلسلي ۾ ڪيئي ناياب ڪتاب گڏ ڪيا، جن جو اڄڪلهه ملڻ نهايت مشڪل آهي. سنڌي، اردو، فارسي، عربي ۽ انگريزي ڪتابن، رسالن ۽ مخزنن جو نهايت قيمتي ذخيرو گڏ ڪيائين. سندس ڪتبخانو ساري سنڌ ۾ شهرت حاصل ڪري چڪو آهي.

علمي ۽ ادبي خدمت جي سلسلي ۾ سنڌ جي زراعت جي اصلاح ۽ هارين جي رهنمائيءَ لاءِ هڪ رنگين ۽ باتصوير رسالو "نئين ڪيتي" ماهوار شايع ڪرايائين. ان رسالي جو سرپرست نواب حاجي نوراحمد خان لغاري هو، ۽ ايڊيٽر نواب حاجي جان علي خان لغاري رهيو. ان رسالي ۾ علم ۽ ادب، تاريخ ۽ تهذيب کان علاوه شعر و شاعري ۽ ديني معلومات تي به معياري مقالا شايع ٿيندا هئا. خاص طرح سان سنڌ جي زراعت ۽ ان جي فني مسئلن ۽ مشڪلاتن متعلق ماهرن کان مقالا لکايا ويندا هئا. اهو حصو مسٽر ڪريم ڏني راڄپر جهڙي زراعت جي ماهر جي مشوري سان تيار ڪيو ويندو هو. ان سلسلي ۾ نئين ڪيتي پبليڪيشن پاران ڪافي ڪتاب شايع ڪيا ويا، جن جو تعلق سنڌ جي زراعت سان آهي، مثلا ڪپهه، ڪڻڪ، ڪمند، ٻارين ۽ ٻين جنسن متعلق رنگين تصويرن سان ڪتاب ڇاپيا ويا. رسالو نئين ڪيتي به لاڳيتو ٽي سال ڪن هليو. افسوس جو اهو رسالو اڳتي هلي جاري رهي نه سگهيو. اڄ به اگر نئين ڪيتي رسالي ۾ آيل فني مقالن کي ترتيب ڏئي ڇاپيو وڃي ته هوند سنڌ جي زراعت تي ڪافي علمي ذخيرو گڏ ٿي سگهي ٿو. ان متعلق سندس متعلقين ۽ عزيزن کي سوچڻ گهرجي. مرحوم مغفور نواب صاحب جو اهو علمي ذخيرو ئي تاريخي يادگار بڻجي سگهي ٿو ۽ اهوئي سندس ورثو آهي.

نواب صاحب مرحوم هڪ وڏي خاندان جي مشهور فرد ۽ بااثر زميندار ۽ جاگيردار هجڻ جي باوجود، نهايت ملنسار ۽ متواضع شخصيت جو مالڪ هو. مرحوم ڪچهرين جو مور هو. علمي تبادلہ خيالات ۽ ڪتابن ۽ رسالن جي مطالع ۽ گڏ ڪرڻ ۾ ئي وقت گذاريندو هو. عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ سگهڙن، ديندارن ۽ علم وارن ماڻهن سان سندس مخلصانه ۽ دوستانه تعلق پڄاڙيءَ تائين قائم رهيو. سندس دسترخوان بيحد وسيع هو. مهمانن جي موجودگي سندس لاءِ وڏي نعمت هوندي هئي. هميشه گوشه نشين ٿي رهيو ۽ وقت جي نزاڪت کي محسوس ڪري خاموش زندگي گذاريائين.

نواب صاحب مرحوم مشهور جامع عربيه تحريڪ جي باني ماڻ هو. شمس العلماء دائودپوٽي ۽ مرحوم سيد علي اڪبر شاهه صاحب سان گڏجي ڪم ڪيائين ۽ اُن مقصد لاءِ مالي مدد به ڪندو رهيو. آخر ڏور تائين جامع عربيه جو سيڪريٽري ٿي رهيو. اڄ جامع عربيه ڪاليج سنڌ جي مشهور علمي درسگاهن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

مرحوم، خانداني شرافت جو مجسمو، وضعدار ۽ قربدار، مخلص ۽ نهايت محنتي انسان هو. زراعت جي فن ۾ سندس مهارت سرڪاري عملدارن پڻ تسليم ڪئي آهي. مرحوم سخي به هڪڙو ئي هو. ڪڏهن به ڪنهن سائل کي خالي هٿين نه ڇڏيائين. مرحوم ڀيرا اسلامي ملڪن جو سير ۽ سفر ڪيو، ۽ اتي جي نوادرات، ڪتابن ۽ نقشن جو وڏو ذخيرو خريد ڪري آندائين. ان طرح ڪافي ڀيرا حج ڪيائين.

مرحوم نواب صاحب وڏي مطالع وارو شخص هو. تاريخ، تهذيب، تصوف ۽ شعر و شاعري تي سندس معلومات کي ڏسي علمي طبقو حيران ٿي ويندو هو. مرحوم جي دوستن جو حلقو نهايت وسيع آهي. سندس عمر ٦٧ سال هئي. سندس وصيت موجب کيس شاهه عنايت شهيد رحه جي ماڙي ۾، جهوڪ شريف ۾ دفن ڪيو ويو. اسان هن جانڪاه صدمي ۾، سندس عزيز نواب نور احمد خان لغاري، پائرن نواب جان علي خان لغاري ۽ نواب محمد خان لغاري ۽ فرزندن ۾ نواب شير محمد خان لغاري، نواب سيف الدين خان لغاري ۽ نواب خليل احمد خان لغاريءَ سان دلي طور شريڪ آهيون. دعا آهي ته رب ڪريم مرحوم کي مرهي ۽ سندس عزيزن کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي. —غ. م. گ

"سنڌ صدين کان"

بين الاقوامي سيمينار

١٩٧٥ع

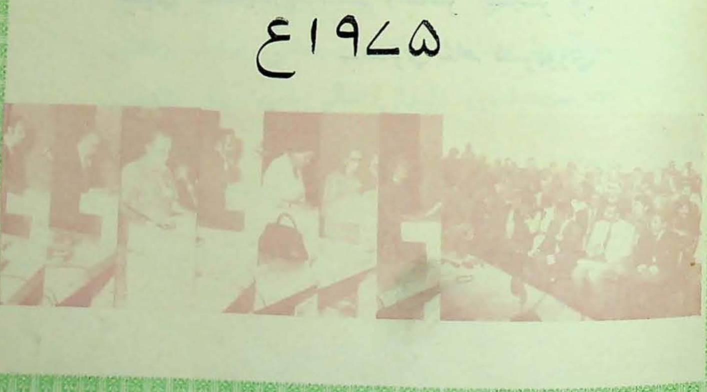

واحد وسائينس، آهون عالم جون سُٽي،
موڪل ٿئي مينهن کي، ڌِلُ مَ ڌرسائينس،
وسائي واڍن تي، اوپڙ اُپائينس،
صاحب ساريءَ سنڌ تي، بادل برسائينس،
پڪا پڪن سامهان، اوري اڏائينس،
هون سدائين هِتهين، رب ڌون رهائينس،
"مصري" ملائينس، ڪنڌ وانگر ڪير ۾.
ـ مصري شاهه نصرپوري

سوڍي مانڊاڻن جي، واري ڪيائين وار،
وڄون وسڻ آئيون، چوڏس ۽ چوڌار،
ڪي اٿي ويون استنبول ڏي، ڪن مڇيا مغرب پار،
ڪي چمڪن چين تي، ڪي لهن سمرقندين سار،
ڪي رمي ويون روم تي، ڪي ڪابل ڪي قنڌار،
ڪي دهلي، ڪي دکن، گڙن مٿي گرنار،
ڪنهين جنبي جيسلمير تان، ڌنا بيڪانير بڪار،
ڪنهين ڀڄ ڀڄائيو، ڪنهين ڍٽ مٿي ڍار،
ڪن اچي عمرڪوٽ تان وسائيا ولهار،
سائينم! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

— شاهه لطيف

سنڌ ۽ سنڌو

-"جنهن وقت هتي جي تير جي، ميدانِ جنگ ۾ تعريف ٿي رهي هئي، تڏهن ڪن دوستن 'سنڌ' جي فضيلت کان انڪار ڪيو، جو درست ناهي.

-"منهنجي جان جو قسم! هيءَ اها برڪت ڀري پلاري سرزمين آهي، جنهن تي جڏهن مينهن وسي ٿو، تڏهن ان مان ماڻهن جي سينگار واسطي چٽ موتي ۽ ياقوت پيدا ٿين ٿا. سونهن ۽ سوڀيا وڌائڻ لاءِ هتي مشڪ، ڪافور، عنبر، عود، اگر ۽ طرح طرح جي خوشبوءِ موجود آهي، ۽ پڻ قسم قسم جا عطار ۽ جعفر، سنبل، عاج، ساڳ ۽ صندل- موجود آهن! ۽ هتي ڪانگ، طوطا، مور ۽ ڪبوتر آهن. هتي ناريل آهن، آبنوس آهي، ۽ هتي ڪارن مرچن جا وڻ آهن! هتي جي ترار بي‌نظير آهي، جنهن کي تيز ڌارَ ڏيڻ جي ضرورت ئي ناهي! هتي جا تير اهڙا تيز آهن، جو جڏهن ڪمان‌ کان نڪرن ٿا، تڏهن دشمن جي ساري فوج ۾ دهشت ڇانئجي ٿي وڃي!

-"پوءِ افسوس! سواءِ بيوقوف جي ٻيو ڪير انهن خوبين کان انڪار ڪري سگهي ٿو!"

- ابوضلع سنڌي- (هجريءَ ٻهرين صديءَ جو عربي شاعر.)

-"او سنڌو! تون ستن سهيلين سان گڏجي وهين ٿي ۽ ساڄي کان ڪيا (ڪابل)، گومتي (گومل) ۽ ڪرمو (ڪرم) توسان گڏجي هلن ٿيون!

-"او سنڌو! تون شفاف، صاف ۽ چمڪندڙ امرت جهڙو پاڻي ڪٺي ميدان لتاڙين ٿي. او سنڌو! او مها سيناپتي! تنهنجي تيز رفتار جو منظر پروقار ۽ شاندار گهوڙيءَ وانگر آهي!

-"او سنڌو! تون سوڀياوان راڻيءَ وانگر رَٿ تي سوار آهين. ٻيون نديون گهوڙن وانگر تنهنجي رٿ کي ڇڪين ٿيون. تنهنجي ڳلي ۾ سونيون ۽ سُندر مالهائون پيل آهن، جي توکي غنيمت جي مال وانگر هٿ لڳيون آهن. تو وٽ سونُ، ڪپهه، اناج ۽ خوشبودار گل ڦل آهن. تنهنجي ڪپَرَن تي سُرها گل ۽ اوپڙ آيرن ٿا!

-"او سنڌو! او سوڀياوان! تنهنجي پوشاڪ لال ڪنوار وانگر گلن مان ٺهيل آهي. تنهنجي جواني، ديواني ۽ لافاني آهي!" - رگ ويد

”سنڌ صدين کان“

بين الاقوامي سيمينار

هن سال، مارچ مهيني ۾، ٣ تاريخ کان ١٠ تائين ڪراچيءَ ۾ سنڌ بابت هڪ بين الاقوامي سيمينار منعقد ٿيو، جنهن ۾ دنيا جي چئن ئي ڪنڊن مان چاليهن کان مٿيرو ممتاز عالم ۽ ماهر ۽ سؤ کن ڏيهي عالم شريڪ ٿيا. سنڌ جي گذريل پنجن هزارن ورهين جي تاريخ ۾ ايڏي وڏي پيماني تي علمي گڏجاڻي نه ٿي آهي. ڏيهي ۽ پرڏيهي عالمن سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ تمدن جي هر وصف تي بي بها علمي مضمون پڙهيا، جي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا ويندا.

سيمينار جا روزانو ٻه اجلاس ٿيندا هئا: هڪ صبح جو ۽ ٻيو شام جو. هر اجلاس جون الڳ الڳ بيٺڪون ٿينديون هيون. هر روز منجهند جو ۽ رات جو سنڌ جا امير ۽ وزير، عالمن جي مان ۾ شاندار دعوتون ڏيندا هئا. سيمينار جي خاتمي بعد عالمن کي ڀنڀور، ٺٽي، ڀٽشاهه ۽ موهن جي دڙي جو سير ڪرايو ويو. ڏيهي عالمن جي رهائش جو بندوبست سنڌ صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبرن جي شاندار هاسٽل ۾ ڪيل هو ۽ پرڏيهي عالمن جي رهائش عربي سمنڊ جي ڪناري تي، ڪراچيءَ جي پرڪيف ”بيچ لگزري“ هوٽل ۾ هئي. سيمينار جا اجلاس حبيب بئنڪ جي ٢٢-ماڙ عمارت جي چوٽيءَ وارن ايئرڪنڊيشنڊ هالن ۾ هلندا هئا، پر سيمينار جو افتتاح پاڪستان جي اسٽيٽ بئنڪ هال ۾ ٿيو.

٣ مارچ ١٩٧٥ع تي شام جو جڏهن ڪراچيءَ جي آسمان تي شفق جي لالاڻ ڇانئجڻ لڳي، تڏهن اسٽيٽ بئنڪ جو خوبصورت هال رنگبرنگي بتين ۽ ٽي. وي ڪئميرائن جي روشنيءَ ۾ ڀڪڻ لڳو. مقرر وقت تي پاڪستان جو صدر چوڌري فضل الاهي تشريف فرما ٿيو. کانئس اڳ گورنر سنڌ، وزيرِاعليٰ سنڌ، سفارتي نمائندا، سنڌ جا وزير، دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل نامور عالم، ڏيهي عالم، ملڪ جون ممتاز شخصيتون، معزز شهري زالون ۽ مرد پهچي چڪا هئا. صدر جي اچڻ بعد افتتاحي تقريب قرآن مجيد جي تلاوت سان شروع ٿي. صدر پاڪستان پنهنجي افتتاحي تقرير ۾ فرمايو:

”سنڌي ثقافت جو اصل خزانو ٻهراڙين ۾ آهي. انهيءَ خزاني کي جديد ترقياتي دؤر ۾ محفوظ رکڻ لاءِ ترت قدم کڻڻ جي ضرورت آهي. جيڪڏهن سنڌ جي سماجي ۽ ثقافتي ادارن ان خزاني جي حفاظت نه ڪئي ته جديد دؤر ۾ ان خزاني کي نقصان پهچي سگهي ٿو.

”مون کي ان ڳالھہ جو احساس آهي تہ اسين سڀ جيڪي هتي اچي گڏ ٿيا آهيون، سي انهيءَ قومي ورثي جي حفاظت لاءِ مخلص آهيون. سنڌ انساني تهذيب ۾ اڻ-ٽٽ واڌارو ڪيو آهي. حضرت عيسيٰ جي ڄم کان ٻہ اڳ موهن جي دڙي ۽ آمريءَ واريون تهذيبون سنڌ جي ماضيءَ جي عظمت جا روشن نشان آهن. ان سلسلي ۾ سنڌ، سنڌو درياءَ جي ٿورائتي آهي، جو هر دؤر ۾ ان جي خوشحالي ۽ ثقافتي انفراديت جو سرچشمو رهيو آهي. سنڌ جي تهذيب بجا طور دنيا جي تاريخ ۾ نيل، دجلہ ۽ فرات جي عظيم تهذيبن سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي ٻيهڻ جي حقدار آهي. سنڌ جي ڊگهي تاريخ ۾ ڪافي لاها چاڙها آيا آهن؛ ليڪن ان جي منفرد جاگرافيائي حيثيت ان جي ثقافتي ورثي کي ٻاهرين اثرن کان نسبتاً محفوظ رکيو آهي.

”سنڌ جي راندين، موسيقي ۽ هنرن ۾ هڪ خاص قسم جي انفراديت آهي. شاعريءَ ۽ موسيقيءَ ۾ پڻ قابلِ فخر روايتن ۽ عظيم ورثي جي دعويٰ ڪري سگهي ٿي. سنڌي فنڪارن سنڌي موسيقيءَ کي ايران تائين پهچايو هو. عظيم شاعر شاھہ عبداللطيف ڀٽائي، سنڌ جي موسيقيءَ ۾ نئين روايتن جو بنياد وڌو. شاھہ عبداللطيف ڀٽائي، لال شهباز ۽ سچل سرمست پنهنجي تصوف جي وسيلي مٿاهون مقام حاصل ڪيو ۽ سنڌن طالبن ۽ مريدن سنڌن پيغام دنيا جي هر حصي ۾ پهچايو. عوامي ادب ۾ اسان سيني دودي چنيسر، سسئي پنهون جا قصا ٻڌا آهن، پر انهن سڀني قصن ۾ سڀ کان متاثر ڪندڙ داستان عمرمارئيءَ جو آهي. سنڌ ۾ اعليٰ ادب جون سموريون عظيم ۽ پروقار روايتون ملن ٿيون.

”سنڌ جا عظيم ڪارناما فقط ماضي بعيد جي ڳالھہ نہ آهن. سنڌ پاڪستان جي جدوجهد ۾ پڻ پهرينءَ صف ۾ هئي. سنڌ کي فقط اهو اعزاز حاصل نہ آهي تہ هتي قائداعظم جنم ورتو، پر اهو پڻ فخر حاصل آهي تہ سنڌ جي قانون ساز اسيمبليءَ سڀ کان اول پاڪستان جي لاءِ ٺهراءَ بحال ڪيو.“

سنڌ جي وڏي وزير جناب غلام مصطفيٰ خان جتوئيءَ انهيءَ موقعي تي پنهنجيءَ تقرير ۾ فرمايو:

”سنڌ باب الاسلام آهي. پاڪستان جو هي صوبو موهن جي دڙي ۽ آمريءَ جي قديمي تهذيبن جو سرچشمو آهي. سنڌ ڄڻ تہ مختلف نسلن جو مخزن آهي. سنڌ کي پنهنجي هڪ مخصوص زرخيزي آهي. سنڌ کي قدرت مالامال ڪيو آهي. هماليہ جبل کان

عربي سمنڊ تائين سنڌو درياءُ سرحد جي جبلن، پنجاب جي ميدانن ۽ سنڌ کي سيراب ڪندو گذري ٿو. اهو هن سرزمين جي حياتيءَ جي شهه رڳ آهي."

"سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ تسلسل آهي. سنڌ فوجن ۽ لشڪرن جي گذرگاهه گهٽ رهي آهي. سنڌ ۾ جيڪو به آيو، سو مستقل طرح هتان جو ٿي رهيو."

"ڀارت کان وٺي برما ۽ بنگله ديش تائين عظيم فلسفين ۽ صوفين جا استاد سنڌي هئا. سنڌ تصوف ۾ هڪ خاص مقام حاصل ڪيو آهي. صوفين جا سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ قلندر لال شهباز سنڌ جا هئا. سنڌ جي ثقافت ۾ تنوع آهي ۽ انهيءَ رڳو عرب دنيا کي نه پر ڏکڻ اوڀر ايشيا ۽ مشرق بعيد کي پڻ متاثر ڪيو آهي."

آن موقعي تي سنڌ جي وزير تعليم ۽ ثقافت جناب پيارعلي الانا پنهنجي مرحبائي تقرير ۾ فرمايو:

"اڄوڪي سيمينار جو مقصد سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت تي تحقيق آهي. هي سيمينار ان مقصد سان پڻ منعقد ڪيو ويو آهي ته جيئن پاڪستان جي هن اهم صوبي جي عظيم تاريخ ڪي منظرعام تي آڻجي. هڪ سٺي شهريءَ جي حيثيت ۾ هر شخص لاءِ ضروري آهي ته هو ثقافتي ورثي جي ڄاڻ رکي ۽ پنهنجي ماضيءَ کان واقف هجي. سنڌ جي جاگرافيائي حيثيت سنڌ جي ثقافت جي تشڪيل ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. هتي جي ثقافت ۾ ايران، عرب، وچ ايشيا ۽ ڀارت جون ثقافتون ملي هڪ ٿي ويون آهن. سنڌي زبان ايتري ته وسيع ۽ شاهوڪار آهي، جو دنيا جي سڀني زبانن جا آواز ۽ تلفظ اُچاري سگهي ٿي. مون کي يقين آهي ته دنيا جي ڪنڊڪڙڇ مان آيل اسان جا معزز مهمان عالم سنڌ جي ثقافت ۽ تاريخ ۾ دلچسپي وٺندا ۽ ان جي عظمت کان دنيا کي واقف ڪندا."

افتتاحي تقريب جي آخر ۾ سنڌ جي گورنر بيگم لياقت علي خان، سنڌي ثقافت جو نشان سنڌي اجرڪ، پاڪستان جي صدر چوڌري فضل الاهيءَ جي ڪلهن تي اعزاز طور وڌو.

افتتاحي اجلاس ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر (مرحوم) ڊاڪٽر محمود حسين سنڌ سيمينار لاءِ ملڪي ۽ غيرملڪي ممتاز شخصيتن جا پيغام پڙهي ٻڌايا.

وزير اعظم پاڪستان جناب ذوالفقار علي ڀٽي جو پيغام

مان قائد اعظم جي شهر ۽ صدين کان وهندڙ سنڌوءَ جي سرزمين تي، ”سنڌ صدين کان“ بين الاقوامي سيمينار ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ گڏ ٿيل عالمن کي دلي مبارڪون ڏيان ٿو. مون کي اميد آهي ته هي سيمينار ان سلسلي جي پهرين ڪڙي ٿيندي، جنهن کي مرحلن ۾ ورهائي سڄي پاڪستان لاءِ مرتب ڪيو ويندو. اهو ضروري آهي ته اهڙن علائقن تي خاص ڌيان ڏنو وڃي، جتي علم جا لڪل خزانا پوريل آهن. تاريخدانن آڏو وڏي ۾ وڏو چئلينج اهو آهي ته علم جا اهي خزانا ڳولي هٿ ڪيا وڃن، جن بابت معلومات يا ته دنيا جي ڪتبخانن ۽ عجائب گهرن ۾ بند آهي، يا هن ملڪ جي ڌرتيءَ هيٺ لڪل آهي. انهن خزانن جي علمي طريقي سان کوجنا ۽ کوجنا ڪندڙن جي ڇاڻ جي ڏي وٺ مان اسان کي نه رڳو سنڌ ۽ پاڪستان جي ٻين صوبن جي سڃاڻپ ملندي رهندي، پر سڄي پاڪستان جي تاريخي شخصيت ڇاڻ جي سلسلي ۾ نيون راهون ملنديون. نتيجي ۾ پورو ڪم انساني تهذيب جي اڻ کٽ پهلوئن جي ڇاڻ حاصل ڪرڻ جو هڪ وسيلو بڻجي پوندو. گلگت کان سنهوڙي ۽ خيبر کان گوادر تائين پوري پاڪستان جي تاريخ جو عڪس پيش ڪرڻو آهي. اميد آهي ته هي سيمينار انهيءَ قسم جي ڪوشش کي تيز ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندو. مان سيمينار جي انتظام ڪندڙن کي مبارڪ ڏيان ٿو ۽ اميد ڪريان ٿو ته اسان جي معزز مهمانن جي پاڪستان ۾ رهائش خوشگوار ۽ نتيجه خيز ثابت ٿيندي.

قائد عوام، جناب ذوالفقار علي ڀٽو
وزير اعظم پاڪستان

سنڌ جي وڏي وزير جناب غلام مصطفيٰ جتوئيءَ جو پيغام

ننڍي کنڊ جو باب الاسلام، سنڌ آهو واحد صوبو آهي، جنهن جي قانون ساز اسيمبليءَ سڀ کان اول مسلمانن لاءِ هڪ الڳ ملڪ 'پاڪستان' جي لاءِ ٺهراءُ منظور ڪيو. پاڪستان جو بنياد وجهندڙ حضرت قائداعظم محمد علي جناح ۽ پاڪستان جو محافظ قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو سنڌ ۾ پيدا ٿيا. سنڌ کي اهڙيءَ ريت اسلام ۽ پاڪستاني قوم جي تاريخ ۾ زبردست اهميت حاصل آهي. سنڌ دنيا جي عظيم تهذيبن جو سرچشمو آهي، جنهن جي تاريخ ۽ ثقافت جي خزاني پاڪستاني قوم جي تاريخ ۽ ثقافت کي شاهوڪار بنايو آهي. جڏهن اسين پاڪستان جي ڳالهه ٿا ڪريون ته اُن مان اسان جي مراد چئني صوبن لاءِ آهي. اسان جو فرض آهي ته پاڻ ۾ شاندار اتحاد جو مظاهرو ڪري دنيا کي ڏيکاريون ته پاڪستاني قوم دنيا جي سڀ کان شاهوڪار ثقافتي ورثي جي مالڪ آهي. پاڪستان جي شاندار تاريخ ۽ ثقافت کي دنيا جي اڳيان سهڻي نموني پيش ڪري اسين سڄيءَ قوم کي سندن ڪاميابين جو انعام ڏينداسون.

آءٌ "سنڌ صدين کان" بين الاقوامي سيمينار جي انتظام ڪندڙ ڪارڪنن جي ڪوشش کي ساراهيندي يقين سان چوان ٿو ته ان وسيلي بين الاقوامي برادريءَ ۾ پاڪستان لاءِ صحتمند دلچسپي ۽ خيرسگاليءَ جو جذبو وڌندو.

جناب غلام مصطفيٰ خان جتوئي
وزير اعليٰ سنڌ

گورنر سنڌ بيگم رعنا لياقت علي خان جو پيغام

عالمي برادريءَ ۾ پاڪستان جي علمي ۽ ثقافتي تعارف لاءِ هر ڪوشش قابل قدر آهي. مون کي اهو ٻڌي ڏاڍي خوشي ٿي آهي ته سنڌ سرڪار ”سنڌ صدين کان“ عنوان سان هڪ بين الاقوامي مذاڪرو ڪرائي رهي آهي، جنهن ۾ ٻاهرينءَ دنيا جا پنجاهه برک عالم ۽ پاڪستان جا سؤ کن ماهر ڀهرو وٺندا ۽ علمي مقالا پڙهندا.

هن مذاڪري جي ڪري پاڪستان جي عظيم تاريخي ثقافتي ورثي ۾ دنيا جي دلچسپي پيدا ٿيندي، جنهن جو سنڌ هڪ اڻ ٽٽ حصو آهي. آءٌ هن بين الاقوامي مذاڪري جي انتظام ڪندڙن جي مڪمل ڪاميابيءَ لاءِ دعاگو آهيان.

گورنر بلوچستان نواب احمد يار خان آف قلات جو پيغام

مون کي اهو ٻڌي بيحد خوشي ٿي آهي ته هڪ انتظامي ڪميٽي، جنهن سان سنڌ جي حڪومت، سنڌ ۽ ڪراچيءَ جون يونيورسٽيون منسلڪ آهن، جي زير انتظام ڪراچيءَ ۾ "سنڌ صدين ڪان" عنوان تي هڪ بين الاقوامي سيمينار منعقد ٿي رهيو آهي. پرڏيهي ملڪن ۽ پاڪستان جا ٻرک عالم مذڪور سيمينار ۾ حصو وٺي رهيا آهن. مون کي يقين آهي ته سيمينار جو بحث سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت کي پاڪستان جي هڪ اڻ ٽٽ حصي طور وضاحت سان پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندو، جنهن کي هزارين سال اڳ جون روايتون رکڻ جو امتياز حاصل آهي. آءٌ سيمينار جي مڪمل ڪاميابيءَ لاءِ دعاگو آهيان.

گورنر سرحد جناب سيد غواث جو پيغام

مون کي اهو ٻڌي خوشي ٿي آهي ته ڪراچيءَ ۾ "سنڌ صدين ڪان" عنوان تي هڪ بين الاقوامي مذاڪرو ٿي رهيو آهي، جنهن ۾ پاڪستان ۽ ٻاهرين ملڪن جي مشهور عالمن جي شرڪت جي توقع آهي.

مذاڪري جو موضوع سچ پچ ڏاڍو سٺو چونڊيو ويو آهي. سنڌ پنهنجي آڳاٽي تاريخ ۽ ثقافتي پس منظر سان هر دؤر تي پنهنجا نشان ڇڏيا آهن. اچا تائين موهن جي دڙي جا آثار آڳاٽين تهذيبن جي ان مثالي عظمت جو ثبوت مهيا ڪن ٿا، جيڪو ڪيترن همعصر تهذيبن جو سنگ ميل آهي. مسلمان سنڌ منجهان ئي ننڍي کنڊ ۾ گهڙيا ۽ ائين چئي سگهجي ٿو ته برصغير جي هر حصي ۾ اسلام جي تبليغ جو بنياد سنڌ مان پيو. منهنجي خيال ۾ انهيءَ پهلوءَ تي اسان جن عالمن ۽ ليکڪن طرفان پورو توجهه نه ڏنو ويو آهي.

مون کي اميد آهي ته هن مذاڪري جي نتيجي ۾ همعصر تهذيبن ۾ سنڌ جي حصي ۽ خاص طرح ننڍي کنڊ ۾ اسلام جي تبليغ ۾ هن جي ڪردار تي ڪافي روشني پوندي.

پنجاب جي وڏي وزير جناب محمد حنيف رامي جو پيغام

مون کي اهو معلوم ڪري ڏاڍي خوشي ٿي آهي ته ڪراچيءَ ۾ ”سنڌ صدين کان“ موضوع تي هڪ وڏي ثقافتي ميلي جو انتظام ڪيو پيو وڃي. تاريخ جو هرهڪ شاگرد ڄاڻي ٿو ته پاڪستان جي ثقافتي ورثي کي شاهوڪار بنائڻ ۾ سنڌ جو وڏو حصو آهي. دنيا جي قديم ترين تهذيبن مان هڪ يعني سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جو سرچشمو هئڻ ڪري، سنڌ کي پنجن هزارن سالن کان روايتن کي زنده رکڻ جو مثالي اعزاز حاصل آهي. نه فقط ايترو، پر سنڌ تاريخ جي ڪتابن ۾ بابن مٿان بابن جو اضافو ڪيو آهي ۽ اڄوڪي پاڪستان جي سماجي ۽ ثقافتي نقشي تي گهرو اثر ڇڏيو آهي.

انهيءَ حقيقت کان ڪو به انڪار ڪري نٿو سگهي ته حال کي سمجهڻ ۽ بهتر مستقبل جي رٿابندي ڪرڻ لاءِ ماضيءَ کي سمجهڻ هڪ بنيادي ضرورت آهي. عوام جو ماضي ۽ مستقبل، حال ۾ سمايل آهي. آئيندي جو اندازو تڏهن ڪري سگهبو جڏهن اها پروڙ هوندي ته جيڪي هينئر آهي اهو ڪڏهن ۽ ڪيئن وجود ۾ آيو آهي. ان پس منظر ۾ ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته ”سنڌ صدين کان“ سيمينار جي انتظام ڪرڻ جي ڪوشش انتهائي قابل قدر آهي.

آءٌ منتظمين توڙي شرڪت ڪندڙن کي مبارڪباد ڏيان ٿو.

بلوچستان جي وڏي وزير ڄام غلام قادر خان جو پيغام

"سنڌ صدين کان" بين الاقوامي مذاڪري جي افتتاح جي موقعي تي پيغام موڪلڻ آءٌ پنهنجي لاءِ وڏو اعزاز سمجهان ٿو.

سنڌ دنيا جي پراڻين تهذيبن جو گهوارو رهي آهي ۽ ان ڪري هر پاڪستانيءَ جو ڳاٽ فخر کان اوچو ٿيو وڃي. هر پاڪستانيءَ تي اهو فرض عائد ٿئي ٿو ته هو آن روح کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪن، جيڪو صدين کان وٺي سنڌ ۾ تهذيبن کي جيارينداو آيو آهي.

آءٌ اهو پنهنجو فرض ٿو سمجهان ته سنڌ سرڪار کي ۽ خاص طرح سيمينار جي منتظم ڪميٽيءَ کي سيمينار منعقد ڪرائڻ لاءِ ڪيل اڻٿڪ ڪوشش لاءِ مبارڪباد ڇوان. منهنجو ايمان آهي ته اهو سيمينار سنڌ جي ثقافتي ورثي کي ان جي اصلي شڪل ۾ عيان ڪرڻ لاءِ ضروري هو ۽ اهو درحقيقت پاڪستان جي ثقافتي زندگيءَ جو صحيح عڪس پيش ڪري ٿو.

مون کي اهو ٻڌي تمام گهڻي خوشي ٿي آهي ته سڄيءَ دنيا مان آيل معزز عالم ۽ اسان جا ملڪي عالم هن اهم مباحثي ۾ شريڪ ٿي رهيا آهن ۽ آهي سنڌ جي تاريخ، آثار قديمه، ادب، مذهب، فلسفي ۽ ثقافت تي مضمون پڙهندا.

هن سيمينار جي اهميت محسوس ڪندي منهنجي خواهش آهي ته آن جون سموريون ڪاروايون رڪارڊ ڪيون وڃن ۽ سموري قوم جي مفاد لاءِ ڇاپيون وڃن.

آءٌ اوهان ۽ هن سيمينار ۾ سڀني شرڪت ڪندڙن جي ڪاميابيءَ لاءِ دعاگو آهيان.

سنڌ سيمينار جي افتتاحي
اجلاس شروع ٿيڻ کان اڳ
جناب مخدوم محمد زمان
طالب المولي، چيئرمن
سنڌي ادبي بورڊ ۽ وائيس
چيئرمن پاڪستان پيپلس پارٽي
جناب فضل الاهي چوڌري،
صدر پاڪستان جي آجيان
ڪري رهيو آهي. جناب
مخدوم صاحب جي پاسن کان
مخدومزاده محمد امين فهيم
ايم.اين.اي.، آغا صدرالدين
نائب اسپيڪر ۽ جناب
هزارخان بجارائي وزير پريس
انفرميشن سنڌ بيٺل آهن.

احي اجلاس پوري ٿيڻ کان پوءِ
ب فضل الاهي چوڌري، صدر پاڪستان
جي وزير اعليٰ جناب غلام مصطفيٰ خان
ئيءَ ۽ وزير تعليم پيارعلي الانا سان گڏ
س وڃي رهيو آهي. سنڌ ۾ ڪُلهي تي
ي اجرڪ رکيل آهي جو ڪيس گورنر سنڌ
م رعنا لياقت علي خان افتتاحي اجلاس ۾
ي طور ڏنو.

سنڌ سيمينار ۾ آمريڪا جو نمائندو مسٽر ٽڪسٽن ويلر پنهنجو مقالو پڙهي رهيو آهي. هن اجلاس جي صدارت
جناب حسام الدين راشديءَ ڪئي ۽ سيڪريٽريءَ جا فرائض ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسينيءَ سرانجام ڏنا.

سنڌ يونيورسٽيءَ جو نمائندو، پروفيسر معزالدين سنڌ سيمينار ۾ پنهنجو مقالو پڙهي رهيو آهي. هن اجلاس جي صدارت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڪئي ۽ سيڪريٽريءَ جا فرائض ڊاڪٽر حميده کهڙه سرانجام ڏنا.

سنڌ سيمينار جي اجلاس جو هڪ دلڪش منظر. دنيا جي ڪنڊڪڙڇ مان آيل عالم سنڌ شناسيءَ جي مسئلن تي ويچار ڪري رهيا آهن.

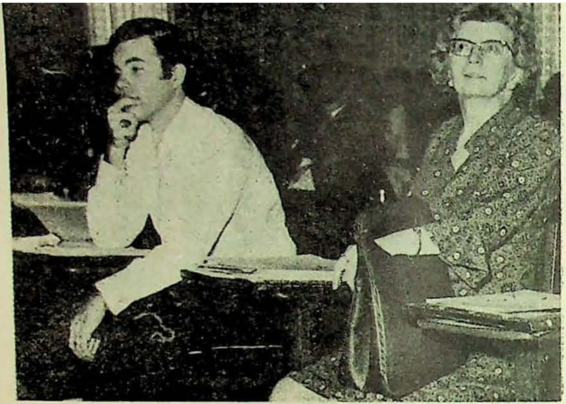

ڊاڪٽر ائنيمري شمل ۽ مسٽر ٽڪسٽن ويلر سيمينار ۾ ڪو خاص مقالو غير معمولي توجهہ سان ٻڌي رهيا آهن.

مس گلشن خاڪي ۽ بيگم ممتاز راشدي پڻ همہ‌تن گوش آهن. سندن پٺيان نواب نوراحمد خان لغاري پڻ وڏي انهماڪ سان مقالو ٻڌي رهيو آهي.

هالنڊ جي نمائنده عالم پروفيسر ڦان لوزان سنڌ سيمينار ۾ پنهنجو مقالو پڙهي رهي آهي. هن اجلاس جي صدارت
جسٽس فيروزنانا ڪئي ۽ سيڪريٽريءَ جا فرائض آثار قديم جي ماهر جناب حميديءَ سرانجام ڏنا.

هن اجلاس ۾ مسٽر رشيد ڀٽي پنهنجو مقالو پڙهي رهيو آهي

سيمينار جي اجلاس ۾ چاءِ جي وقفي جو منظر — چوطرف ڇهڇٽو آهي ۽ هر ڪنهن جي چهري تي خوشيءَ جي مرڪ!

چانهہ جي وقفي دوران جناب پيارعلي الانا وزير تعليم سنڌ سان
ڪ غيرملڪي عالم گفتگو ۾ مصروف آهن.

جناب هزار خان ٻجاراڻي وزير اطلاعات سنڌ سان سيمينار جا
ڪ غيرملڪي عالم تبادلہ خيالات ڪري رهيا آهن.

سنڌ سيمينار جي ختم ٿيڻ تي ڪارڪنن ۽ ڏيهي ۽ پرڏيهي عالمن آئيندي جي يادگيريءَ لاءِ گڏجي تصويرون ڪڍايون.

(١) ڪارڪن (٢) بيگم شمس سومرو (٣) پروفيسر شمل (۴) پير حسام الدين راشدي (۵) بيگم شيرين شيخ (٦) بيگم ممتاز راشدي ۽ (٧) ڊاڪٽر غلام علي الانا.

سنڌي قلمي ڪتابن ۽ هنرن جي نمائش جي افتتاح وقت جناب پيارعلي الانا وزيرتعليم، بيگم رعنا لياقت علي خان سنڌ جي گورنر کي سيمينارجي عالمن سان متعارف ڪرائي رهيو آهي. بيگم صاحبه هن تصوير ۾ مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ سان هٿ ملائي رهي آهي.

پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه سنڌ جي گورنر کي سنڌ جي شاعرن جي شاهه، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو قرآن مجيد ۽ طنبورو ڏيکاري رهيو آهي.

بيگم ثمينہ قريشي، سنڌ جي گورنر کي سنڌي هنر جو هڪ نادر نمونو ڏيکاري رهي آهي. گورنر جي پاسي ۾ جناب پيارعلي الانا وزير تعليم سنڌ ۽ پٺيان پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهہ نظر اچي رهيا آهن.

جناب غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ جي گورنر بيگم رعنا لياقت علي خان کي
سنڌي زبان جو پهريون پهريون ڪتاب "مقدمة الصلواة" ڏيکاري رهيو آهي.

ڊاڪٽر شمل پروفيسر ايرج افشار، پير حسام الدين راشدي ۽ ڊاڪٽر علي اڪبر جعفري سنڌي قلمي ڪتابن ۽ هنرن جي نمايش ڏسي رهيا آهن.

هنن خوشيءَ جي گهڙين جي خوشبوءِ هر هڪ جي چپن تي کهڙي نه ميٺي مُرڪ آندي آهي!

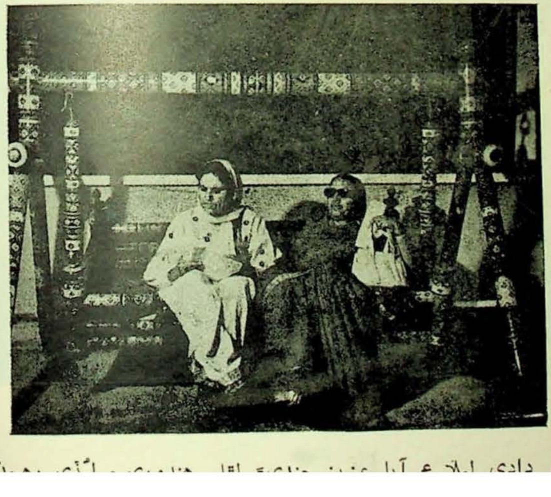

نمائش ۾

سنڌ سيمينار ۾ ورتل هڪ گروپ فوٽو: جناب غلام رباني، پير حسام الدين راشدي، جناب پيارعلي الانا ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ.

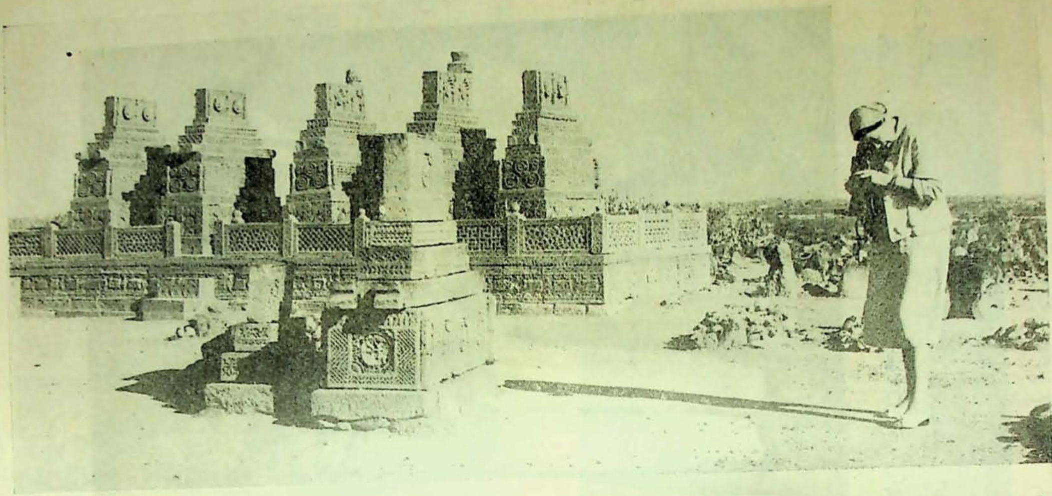

ڪراچيءَ ۾ سيمينار جي اجلاسن ختم ٿيڻ کان پوءِ سنڌ شناسيءَ جا عالم سنڌ گهمڻ ويا. ڪراچيءَ کان ڪجهه ميل پري هالنڊ جي نمائنده عالم، فان لوزان چوڪنڊيءَ جي تاريخي قبرن جون تصويرون ڪڍي رهي آهي.

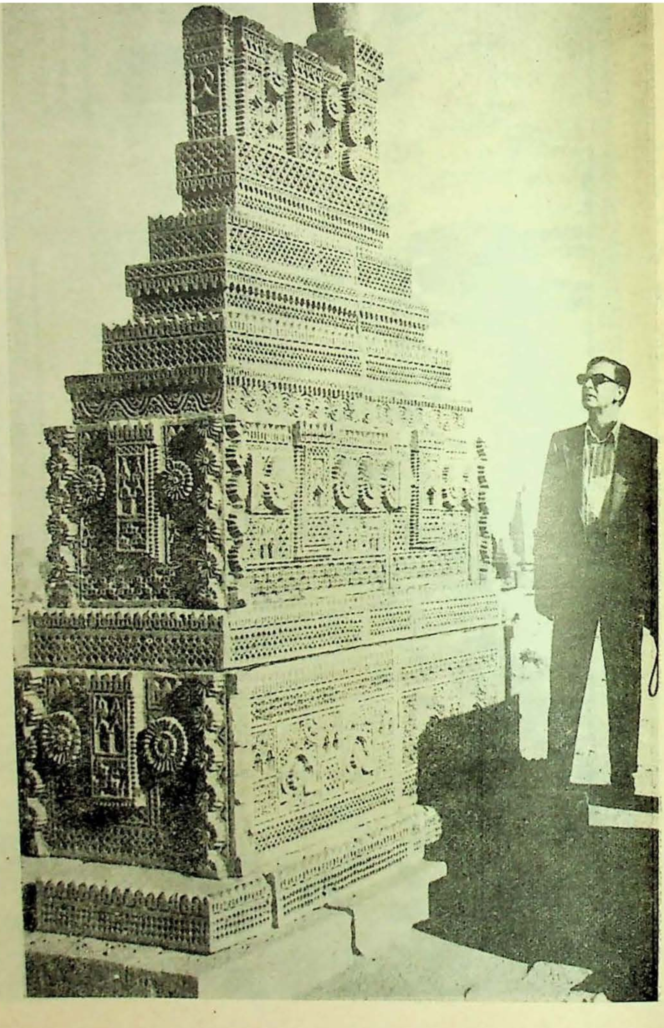

آمريڪي عالم، پروفيسر يوجين ڪنيز چوکنڊيءَ ۾ هڪ قبر جي
حيرت انگيز اڏاوت کي جاچي رهيو آهي.

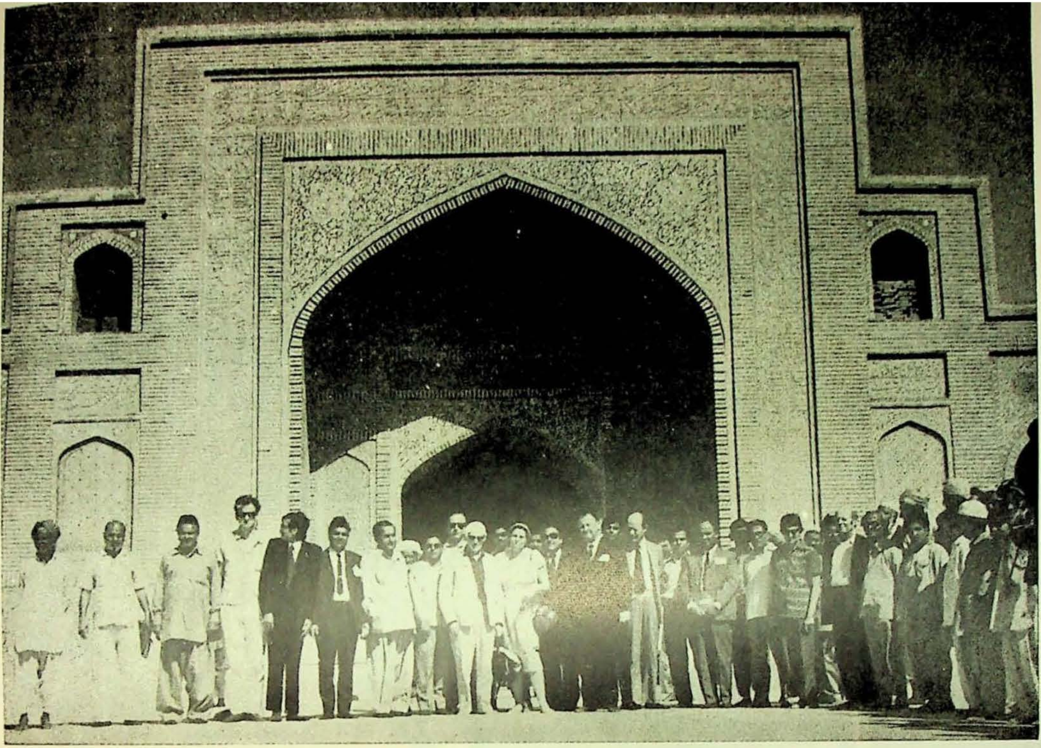

سنڌ شناسيءَ جا عالم سنڌ جي سير سفر دوران چوکنڊي ۽ ڀنڀور ڏسڻ بعد ٺٽي ۾ مير ابوالبقا اميرخانيءَ جي
يارهين صديءَ هجريءَ ۾ جوڙايل جامع مسجد ڏسڻ ويا. اها مسجد مغل شهنشاهه شاهجهان جي ايامڪاريءَ ۾
ٺهي هئي. انڪري هرڌنڌ "ٺٽي واري شاهجهاني مسجد" نالي سان مشهور آهي.

سنڌ شناسيءَ جا عالم ٺٽي جي پرسان مڪليءَ تي سنڌ جي
حاڪمن جا تاريخي مقبرا ڏسي رهيا آهن.

از نقش و نگار در و ديوار شکسته
آثار پديد است صناديد عجم را

ٺٽو ۽ ٻڪاي ڏسڻ بعد سنڌ شناسيءَ جا عالم موهن جو دڙو ڏسڻ ويا، جتي هوائي اڏي تي جناب چاڪر علي جوڻيجي، صدر پيپلس پارٽي لاڙڪاڻي ۽ جناب محمد علي جوهر، سيڪريٽري سر شاهنواز خان ڀٽو يادگار لئبرري لاڙڪاڻي، سندن استقبال ڪيو. ان موقعي تي سر شاهنواز خان ڀٽو يادگار لئبريءَ طرفان مهمانن جي مان ۾ هڪ پرتڪلف لنچ ڏني وئي.

لاڙڪاڻي ۾ سنڌ شناسيءَ جا عالم قائدعوام جناب ذوالفقار علي ڀٽي، وزيراعظم پاڪستان جي ٺهرايل ڪمال اتاترڪ يادگار وٽ.

سنڌ شناسيءَ جا عالم موهن جي دڙي ۾ وڏي حوض وٽ.

هن ۾ ڳالهيون، هن ۾ سماڌيون، هن ۾ ياد پيارن جا ۔

— "نياز" همايوني

سنڌ شناسيءَ جا عالم، "موهن جي دڙي" ۾ اِستُوپا وٽ

[illegible] جو [illegible] معروف [illegible] مستشرق

سنڌ شناسي [illegible] پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شمل [illegible] سنڌ يونيورسٽيءَ

طرفان ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏني وئي. محترمه شمل يورپ ۽ آمريڪا

[illegible] سنڌ جو علم ۽ [illegible] سان متعارف ڪرائڻ ۾ بي مثال خدمتون

[illegible] سنڌ يونيورسٽي [illegible] هڪ يوروپي

[illegible] سنڌ لاءِ ڪيل علمي خد[illegible]

[illegible] سنڌ ۾ نيا شوق [illegible]

جناب پيارعلي الانا وزير تعليم سنڌ، حيدرآباد ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي خصوصي ڪنووڪيشن ۾ پروفيسر شمل کي ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏيئي رهيو آهي.

جناب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ وائيس چانسيلر
جناب پيارعلي الانا وزيرتعليم سنڌ يونيورسٽي

سنڌ يونيورسٽي، پروفيسر ڊاڪٽر اينيمري شمل ۽
ڪانووڪيشن کي خطاب ڪري رهيا آهن.

’کوڙين ڪر

اچيو اگهه ان

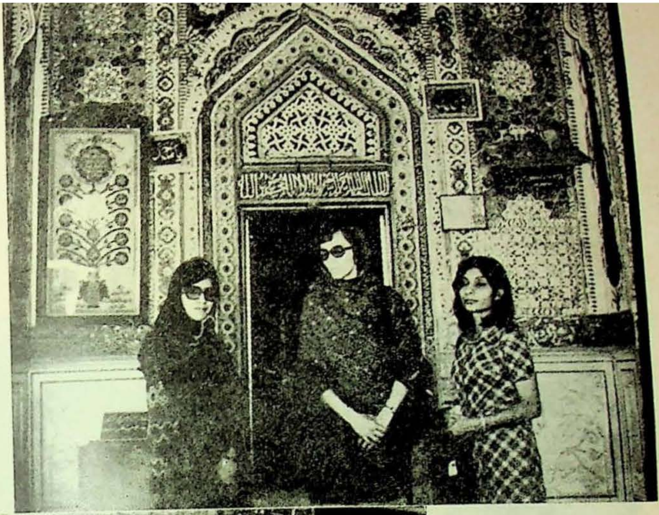

حيدرآباد ۾ سنڌ يونيورسٽي
جي خصوصي ڪنووڪيشن
ڪان پوءِ، سنڌ شناسيءَ
جا عالم، سنڌ جي سدا حيات
شاعر، شاهه عبداللطيف
ڀٽائيءَ جي روضي تي حاضري
ڏيئي رهيا آهن.

ڀٽ شاهه کان پوءِ سنڌ شناسيءَ جا عالم هالن ۾ سنڌ جي برگزيده اولياءَ حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت جي درگاهه تي حاضري ڏيڻ ويا، جتي مخدوم زاده خليق الزمان سندن آجيان ڪئي ۽ کين درگاهه ڏيکاري.

سنڌ جي سير سفر پوري ٿيڻ بعد، سنڌ جي متعدد معزز شخصيتن، وزيرن ۽ زميندارن طرفان سنڌ شناسيءَ جي عالمن جي مانَ ۾ دعوتون ڏنيون ويون. اهڙيءَ هڪ دعوت ۾ سنڌ جا ٻه وزيراعليٰ — اڳوڻو وزيراعليٰ جناب محمد ايوب کهڙو ۽ هاڻوڪو وزيراعليٰ رئيس غلام مصطفيٰ خان جتوئي — ڪچهري ڪري رهيا آهن.

سنڌ شناسيءَ جي عالمن جي مانَ ۾ ڏنل هڪ لنچ ۾ جناب پيارعلي الانا
وزير تعليم سنڌ، بيگم ممتاز راشدي، جناب اي- ڪي- بروهي ۽
ڊاڪٽر عاليه امام.

نچ ناچوئڙا، ٿيءِ مهل نچڻ جي   او! وري نہ ملندئي وارَ

سنڌ سيمينار جي آخر ۾، سنڌي راڳ ۽ موسيقيءَ جي هڪ يادگار محفل منعقد ٿي. سنڌ جو مشهور فنڪار، فقير عبدالغفور انهيءَ محفل ۾ صادق فقير جي مشهور ڪافي ڳائيندي موج ۽ مستيءَ ۾ نچي رهيو آهي.

محفل موسيقيءَ ۾ سنڌي راڳ سان گڏ، شادي ۽ وهانوَ جون ڪي سنڌي رسمون به ڏيکاريون ويون. هيءَ گهوٽ ڪنوار جي لانون لهڻ جو منظر آهي.

محفل موسيقيءَ ۾ ڪي سنڌي ناچ به پيش ڪيا ويا. هيءَ سنڌي جهمر جو هڪ منظر آهي.

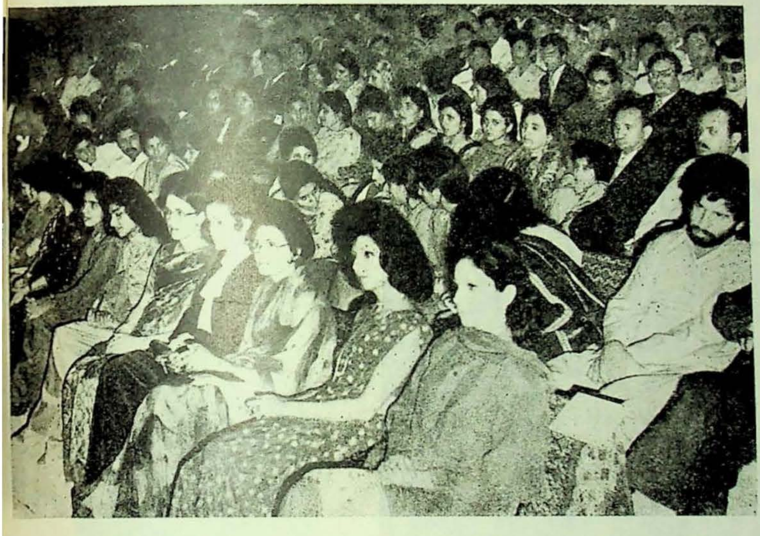

سنڌي راڳ ۽ موسيقيءَ جي

محفل جو هڪ دلڪش منظر

سيمينار جي آخري اجلاس پوري ٿيڻ تي ملڪي ۽ غير ملڪي عالمن کي سنڌي اجرڪ تحفي طور پيش ڪيا ويا. هن تصوير ۾ ايران، ترڪي، پاڪستان، نيدرلينڊ، جرمني ۽ انگلنڊ جا عالم سنڌي اجرڪن سان نظر اچي رهيا آهن.

سنڌ سيمينار جي خاتمي تي غير ملڪي عالمن پنهنجا پنهنجا تاثرات بيان ڪيا. آمريڪا جي نمائندي جان باردي ۽ ان موقعي تي ڳالهائيندي چيو ته مان هن ڪان اڳ به سنڌي زبان سکڻ لاءِ ڪي سال سنڌ ۾ رهي ويو آهيان. سخت گرمي ۽ لُڪ ۾ هڪ دفعي سکر کان ڪراچيءَ اڪيلوئي اڪيلو موٽر سائيڪل جو سفر ڪندي ذري گهٽ بيهوش ٿيڻ تي هوس. پر سالن گذرڻ کان پوءِ به جڏهن سنڌ جي يادگيري ايندي اٿم ته اکين ۾ آڪير پرجي ايندي اٿم. مون کي سنڌ ۽ سنڌواسين لاءِ پيار ۽ عزت آهي. سنڌ قديم تهذيب ۽ تمدن جو سرچشمو آهي. آءٌ سنڌ جي عظمت جو مداح آهيان ۽ ان جي روشن مستقبل لاءِ دعاگو آهيان. هي سيمينار مون جهڙن وچڙيلن کي سنڌ سان ملائڻ جو سبب بڻيو آهي، جنهن لاءِ مان سيمينار جي منتظمين کي دعائون ۽ مبارڪون ڏيان ٿو.

پروفيسر گنڪووسڪي (سوويت يونين)

”هن سيمينار ذريعي پاڙيسري ملڪن جي تاريخي لاڳاپن تي جيڪا روشني پئي آهي، ان جي ڪري اسان جا برادرانه ۽ دوستانه لاڳاپا اڃا وڌيڪ مضبوط ٿيندا. عالمي سطح تي ٿيل هن سيمينار ۾ مختلف ملڪن جي عالمن ۽ دانشورن سني سات سنگت جو مظاهرو ڪيو آهي. آءٌ تنظيمي ڪميٽيءَ جو دعوت لاءِ خاص ٿورائتو آهيان.“

مسٽر آسڪو پارپولا (فنلئنڊ)

”دنيا امن ۽ بقا لاءِ جاکوڙ ڪري رهي آهي ۽ ان جو دارو مدار هڪٻئي کي ويجهي اچڻ ۽ هڪٻئي کي سمجهڻ تي آهي. هن ڪانفرنس ذريعي انهيءَ عظيم بين الاقوامي مقصد کي وڏي هٿي ملي آهي. آءٌ هتي اچڻ تي غير معمولي خوشي محسوس ڪري رهيو آهيان.

اسان کي بروهڪي ٻوليءَ تي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي، جنهن ۾ دراوڙي زبان هئڻ جون کي خاص نشانيون موجود آهن. آءٌ حڪومت پاڪستان کي صلاح ڏيندس ته سنڌو ماٿريءَ جي قديم دراوڙي ٻوليءَ جي کنهري کوجنا لاءِ تحقيقي ادارو قائم ڪيو وڃي.

پروفيسر ڊاڪٽر يوجين ڪنيز (آمريڪا)

”سنڌ سيمينار جهڙيون بين الاقوامي گڏجاڻيون علمي واڌاري ۾ وڏو ڪم ڏين ٿيون. مان ١٩٦١ع ۾ ايشيائي تحقيقي معاملن جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ آيو هوس. سنڌ شناسيءَ ۾ منهنجي دلچسپي رکڻ علم ۽ دانش جو معاملو نه آهي، پر ان جي پٺيان هڪ راز آهي. جيڪڏهن منهنجن ايراني دوستن کي رقابت نه ٿئي، ته آءٌ اوهان کي اهو راز ٻڌايان: راز هي آهي ته ”منهنجو سنڌ سان عشق آهي.“

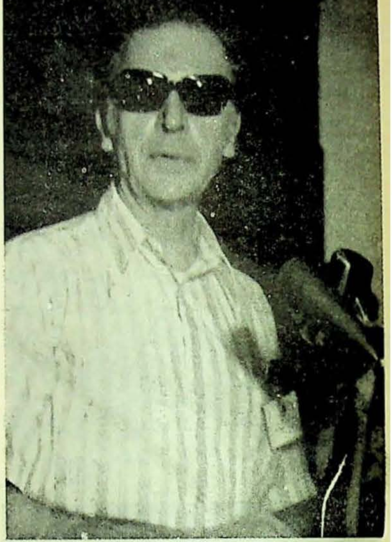

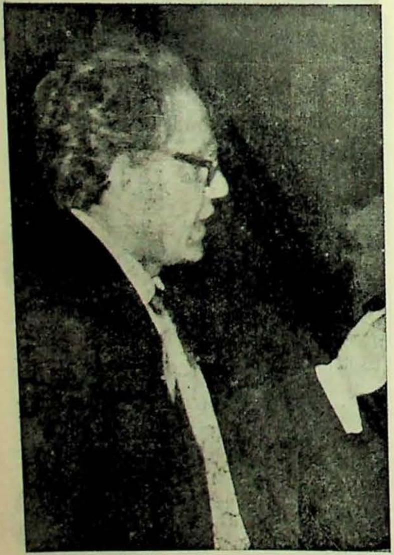

زوار زيدي (برطانيه)

”سنڌ ۽ پاڪستان جي ٻين علائقن جي تاريخ سرڪاري طرح ڇپائي وڃي، جنهن ۾ قديم زماني کان وٺي هاڻوڪي دور تائين مڪمل ۽ جامع مواد ڏنو وڃي. جيڪڏهن اهو ڪم هٿ ۾ کنيو ويو ته مان سوهن جي دڙي مان هٿ ڪيل ڪافي مهرون رضاڪارانه طور انهيءَ تحقيقي ڪم لاءِ پيش ڪندس. منهنجي گهر واري آثارِقديمه جي ماهر آهي. اها سنڌ ۽ پاڪستان جي ڇوڪرين کي قديم آثارن جي حفاظت جي مفت سکيا ڏيندي.“

پروفيسر فان لوزان (هالنڊ)

”خوشقسمتيءَ سان مون کي گذريل پنجويهن سالن ۾ وري وري پاڪستان اچڻ جو موقعو ملندو رهيو آهي. پهرئين دفعي آءٌ جڏهن هتي آئي هيس، تڏهن ڪنهن مون کان سوال ڪيو ته توکي سڀ کان وڌيڪ ڪهڙي شيءِ متاثر ڪيو آهي؟ مون وراڻيو: ”مهمان نوازي“. اڄ جڏهن اهو ساڳيو سوال مون کان وري پڇيو ويو ته مون کي جواب ڏيڻ لاءِ لفظ ئي ڪونه سُجهيا. آءٌ ڪهڙن لفظن ۾ اوهان جي قرب جو اظهار ڪريان!

”اوهان وٽ نادر تاريخي ۽ ثقافتي شيون آهن. انهن جي ڪشش وري وري سنڌ شناسيءَ جي عالمن کي هتي وٺي ايندي.“

پروفيسر پيٽر هارڊي (برطانيا)

”اسان انگريز ماڻهو سنڌين جي مهمان نوازيءَ جي ڀيٽ ۾ ڇا ٿا ڪري سگهون؟ سنڌ جي مهمان نوازي ضرب المثل آهي.

”سنڌ سيمينار هر طرح ڪامياب رهيو. پر مون کي سڀ کان وڌيڪ جنهن شيءِ متاثر ڪيو، اها هئي سنڌي هنرن، ڪاريگرين ۽ ثقافت جي نمائش. مون هن قسم جي نمائش سال ٿيا جو نه ڏٺي آهي.

”اسين هتي اچي تمام گهڻو خوش ٿيا آهيون ۽ پاڻ سان پيارين يادگيرين کڻي واپس وطن وينداسين.“

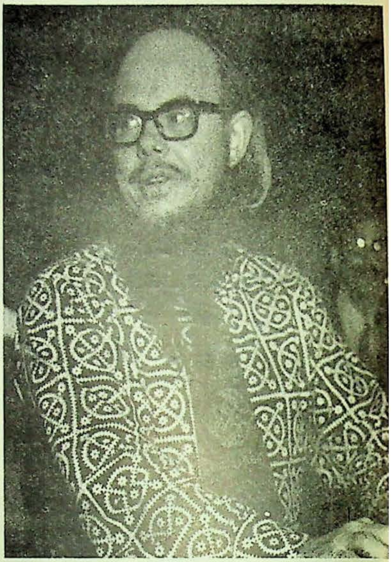

سائمن ڊگبي (برطانيا)

”اسان کي هتي هرڪا عزت ملي آهي. سيمينار جي ڪاميابي ۽ اسان جي سار سنڀال لاءِ هر ننڍي وڏي ڪارڪن، مرد توڙي عورت جيڪا پيچ ڊُڪ ڪئي آهي، سا تعريف جوڳي آهي. اوهان جي مهمان نوازيءَ جو ته ڪو جواب ئي ناهي. صوبائي وزيرن کان وٺي ويندي عام شهرين تائين سڀني اسان جو سهڻو آدرڀاءُ ڪيو آهي.“

گلشن کاڪي (آمريڪا)

”آءٌ آمريڪا جي رهاڪو آهيان، پر سنڌ سان منهنجو ناتو تمام پراڻو آهي. آءٌ پاڻ کي سنڌ جو حصو سمجهان ٿي ۽ ١٩٦٩ع کان وٺي سنڌ سان مسلسل لاڳاپو رکندي اچان.

سنڌ صدين کان سيمينار تمام شاندار ٿيو.“

پروفيسر بڪنگهم (برطانيا)

”سيمينار جي ڪاميابيءَ تي آءٌ منتظمين کي مبارڪون ڏيان ٿو. اوهان جو ٿورائتو آهيان جو دعوت ڏيئي گهرايو اٿوَ. اميد ته جلد سنڌ ايندس مان ڪيترين بين الاقوامي ڪانفرنسن ۽ سيمينارن ۾ شرڪت ڪري چڪو آهيان، پر ’سنڌ سيمينار‘ جهڙو لطف مون کي ڪٿي به نه آيو آهي. اسان جو ذاتي طرح جيڪو خيال رکيو ويو آهي، ان جو مثال نٿو ملي.“

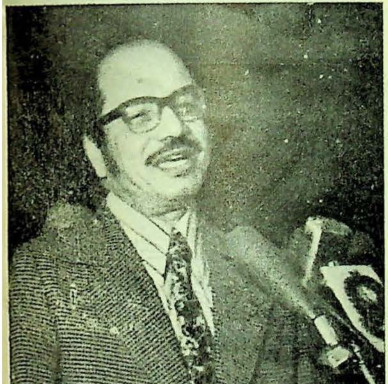

علي اڪبر جعفري (ايران)

”منهنجي عمر پنجونجاهه سال آهي. انهيءَ مان پنج سال پنجاب، ويهه ورهيه پنهنجي وطن ايران ۾ ۽ ستاويهه سال سنڌ ۾ رهيو آهيان. اوهان جيڪڏهن منهنجي جسم ۽ روح کي ورهائيندا ته اڌ کان وڌيڪ حصو سنڌ کي ملندو.

سنڌ ۾ هڪ ٻيو به ايراني آهي - لال شهباز قلندر، پر مان قلندر نه آهيان. سنڌ جا ماڻهو چوندا آهن ته ’قلندر سنڌڙيءَ جو آهي.‘ پر مان چوندو آهيان ته ’سنڌڙي منهنجي آهي.‘ سنڌڙي وڌيڪ پيار وارو نالو آهي. اسان جي سنڌڙي سهڻي آهي.“

ڊاڪٽر ڪرسٽافر شيڪل (برطانيا)

”دوستن چيو آهي ته مان سرائڪيءَ ۾ ڳالهايان. هڪ سال ٿي ويو اٿم ته سرائڪيءَ جي مشق نه ڪئي اٿم بهرحال، حال پڙيان ٿال. اسان لنڊن يونيورسٽيءَ جي مشرقي ٻولين واري شعبي ۾ جهڙيءَ طرح سرائڪي ٻوليءَ جو شعبو آهي، اهڙيءَ طرح سنڌيءَ جو به شعبو قائم ڪنداسين.

آءٌ اوهان جو ٿورائتو آهيان جو هيترو مانُ ڏنو اٿو.“

ملي فرانسز ڪزن (فرانس)

”مون کي سنڌ سيمينار ۾ شرڪت ڪري بيحد خوشي ٿي آهي. آءٌ هن کان اڳ به سنڌ ۾ آئي آهيان ۽ سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت ۾ گهري دلچسپي اٿم. سنڌ سيمينار جي منتظمين مون کي مدعو ڪري مون تي وڏو احسان ڪيو آهي. سنڌ کي تمام وڏو ثقافتي سرمايو ۽ عظيم تاريخي روايتون آهن. آءٌ دعاگو آهيان ته سنڌ سدائين شاد ۽ آباد رهي.“

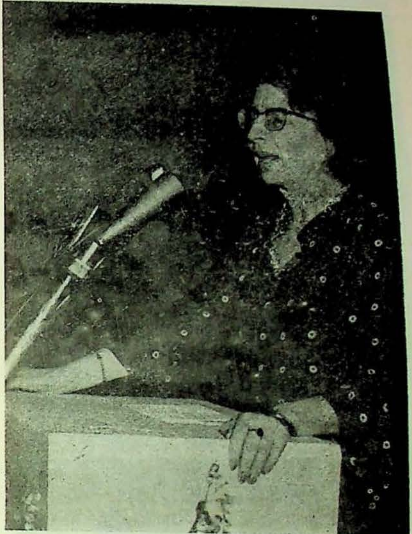

ڊاڪٽر ائنيمري شمل (مغربي جرمني)

”١٥-١٦ سال اڳ جڏهن تحقيق جي سلسلي ۾ مون کي هندي گرامر جو ڪتاب ڏنو ويو، تڏهن مون اهو ڪتاب ڏسي چيو تہ مون کي هندي نہ پر سنڌي ڪتاب گهرجي. ان تي ڪن ماڻهن مون کي ٻڌايو تہ هنن سنڌي زبان جو ڪتاب تہ ٺهيو، پر ان جو نالو بہ نہ ٻڌو آهي. پر اڄ گهڻو ڪري سڀڪ سنڌ ۽ سنڌي زبان کان واقف آهي. مولانا رومي تيرهين صديءَ ڌاري هڪ شعر چيو هو، جنهن جو مطلب آهي تہ هند جا ماڻهو هندي زبان کي ۽ سنڌ جا ماڻهو سنڌي زبان کي پيار ڪن ٿا. سنڌي ماڻهو اهل دل آهن. هنن اسان کي قرب ۽ پيار، مهمان نوازي ۽ آدرڀاءُ ڏنو آهي. اسين انهيءَ آدرڀاءَ جو ٿورو ڪيئن لاهيون؟ ها فقط ايترو ڪري سگهون ٿا تہ سنڌ جي عظيم شاعر شاھہ عبداللطيف جي سر سارنگ مان هي بيت جهونگاريون:

سائينم سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

ڊاڪٽر ٽئڪسٽن ويلر (آمريڪا)

”سنڌ سيمينار هڪ عظيم الشان ڪاميابي هئي. اسان نہ فقط اهل سنڌ جي شاهاڻي مهمان نوازيءَ کان خوش ٿياسون، پر سيمينار جي علمي ماحول ۽ ان ۾ پڙهيل عالمانہ مقالن مان پڻ استفادو ڪيوسون. درحقيقت اسان جا ڪيترائي آمريڪي ۽ يوروپي بزرگ عالم، جن دنيا جي بي شمار سيمينارن ۽ ڪانفرنسن ۾ شرڪت ڪئي آهي، ان راءِ تي متفق آهن تہ هنن پنهنجي سڄي حياتيءَ ۾ سنڌ سيمينار کان بهتر سيمينار نہ ڏٺو آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ اهل سنڌ ۽ سيمينار جي تنظيمي ڪميٽيءَ کي ان ڪان وڏيڪ شاباس ٻي ڪابہ ڏيئي نٿي سگهجي.

اسان آمريڪا ۾ واپس وڃڻ بعد هارورڊ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي زبان جا ڪلاس شروع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي. اهل سنڌ کي ان ڳالھہ تي حيرت ٿيڻ نہ گهرجي جيڪڏهن ڪجھ وقت بعد [illegible] امريڪي دوست ڪين سنڌيءَ ۾ [illegible]

سي پوچارا پُر ٿيا، سمونڊ سيويو جن،
آنڊائون عميق مان، جوتي جواهرن،
لڏائون لطيف چئي، لعلون مان لهرن،
ڪانهي قيمت تن، مُلهه مهانگو اُن جو.

ـ شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه